

Wolfram von Soden

ENKONDUKO

EN LA

ANTIKNAN ORIENTON

tradukita de Michael Wolf

Titolo de la germana originalo: "Einführung in die
Altorientalistik", Wissenschaftliche Buchgesellschaft
Darmstadt, 1985
ISBN 3-534-07627-3

TABELO DE ENHAVO

MALLONGIGOJ	5
ANTAŬPAROLO de la tradukinto	7
ANTAŬPAROLO al la germanlingva eldono	9
I. LA NOCIO „ANTIKVA ORIENTO“ KAJ ĜIA LIMIGO	10
II. LA ARENO	13
III. POPOLOJ KAJ KULTUROJ EN LA ANTIKVA ORIENTO	17
1. La malnovorientalaj kulturoj antaŭ 3000 a.n.e. La sumeranoj	18
2. La semidoj en Antaŭazio	20
a) Nordorientaj kaj nordaj semidoj	20
b) La nordokcidentaj semidoj: kanaanidoj kaj arameoj	22
c) La sudaraboj kaj la nordaraboj	24
3. Huridoj kaj urartuanoj	25
4. Popoloj kaj kulturoj en la okcidenta Irano	25
a) Elamidoj, guteoj kaj kasidoj	25
b) Hindarjanoj, medoj, cimeranoj kaj persoj	26
5. Malgrandazio: Protohattoj, luvoj kaj hititoj	27
6. La kunkreskado de la popoloj	27
IV. SKRIBO KAJ SKRIBOSISTEMOJ	29
1. La sumera skribo kaj la kojnoskribo	29
2. La hititaj (bildluvaj) hieroglifoj	32
3. La fenica literaskribo kaj ĝiaj antaŭuloj	33
a) Skriboj de la frua 2-a jarmilo en Sirio-Palestinio	33
b) La fenica kaj la aliaj semidaj literaskriboj	33
4. Literaskriboj en kojnoskribo: la ugarita kaj malnovpersa kojnoskriboj	34
V. PRI LA HISTORIO DE LA ANTIKVA ANTAŬAZIO. LA HISTORIAJ FONTOJ	36
1. La kronologio. Listoj de reĝoj, datoj kaj eponimoj	36
2. Fontoj por la politika historio	38
3. La frusumera kaj la frudinastia tempoj	38
4. La grandregno de Akado kaj la novsumera epoko	39
5. La komencoj de Asirio kaj ĝiaj komercaj kolonioj	40
6. La malnovbabilona tempo	41
7. La Antikva Oriento inter ĉirkaŭ 1530 kaj 1000	42
8. Antaŭazio 1000-750 kaj la ascendo de la asiria regno	44
9. La novasiria grandregno: plej granda povo kaj pereoj. Tiglatpilesar III. kaj la Sargonidoj	45
10. La novbabilona ĥaldeaj regno (626-539)	47
11. Persoj, makedonoj, grekoj kaj partoj en Antaŭazio	47
VI. ŜTATO KAJ SOCIO. LA REĜECO	49
1. La reĝeco	49
2. La diigo de reĝoj	51
3. Urbo, ŝtato kaj administrado	52
4. Socio kaj sociaj grupoj	54
a) Viro kaj virino, edzeco, familio, parencoj	54
b) Liberuloj kaj sklavoj	56
c) Loksiduloj kaj neloksiduloj (Nomadoj kaj Duonnomadoj)	57
d) La grandaj temploj. Feŭdeco kaj Feŭdalismo	59
5. Armeaj kaj militaj aferoj	61
VII. NUTRADO KAJ AGROKULTURO. LA BESTBREDADO	65
1. Fiŝ- kaj birdokaptado. La ĉaso	65
2. La bestbredado	66
a) Hundoj, katoj, mungotoj	67
b) Ekvoj, kameloj	67
c) Bovoj, ŝafoj, kaproj, porkoj	68
d) Kortbirdoj	70
3. La agro- kaj ĝardenkulturo	71
a) La antaŭkondiĉoj	71

b) La metodoj	72
c) Cerealoj; lino, sezamo kaj pizoj.....	73
d) Ĝardenoj: Daktilpalmoj, fruktarboj, legomo.....	74
VIII. LA METIO	76
1. Nocio, organizo, instruo. La lernejo.....	76
2. Ŝpini, teksu, kudri, brodi	76
3. La prilaborado de haŭtoj. La ledo	77
4. Prilaborado de kano: Plektlaboroj	78
5. Prilaborado de ligno: laboroj de ĉarpentistoj kaj lignajistoj	79
6. Argilo kaj blanka argilo. Brikoj, ceramiko kaj malgranda plastiko	81
7. Ŝtono por iloj, granda- kaj malgranda plastiko kaj konstruaĵoj	82
8. La prilaborado de metaloj.....	84
IX. KOMERCO KAJ TRAFIKO	86
1. Vojoj kaj stratoj	86
2. La akvovojoj	86
3. Fundamentaj nocioj de la komerco: aĉeto kaj vendo. La mono	87
4. La organizado de la komerco. La komercisto.....	89
5. La komercaĵoj.....	91
X. LA JURO.....	94
1. Juraj dekretoj kaj leĝokolektaĵoj	94
a) Bazaj nocioj, ĝeneralaĵoj al la leĝoj. Sumeraj leĝoj	94
b) Leĝo de Eŝnunna kaj kodo de Hammurabi. Juraj ediktoj	95
c) Leĝoj en Malgrandazio kaj Asirio	97
2. Dokumentoj kaj aliaj juraj fontoj. Pri la jura praktiko	98
3. Juĝistoj kaj juĝado	100
XI. SUMERA KAJ BABILONA SCIENCO	102
1. La sumera listoscienco kiel ordoscienco.....	102
2. Dulingvaj leksikaj listoj en Ebla kaj Babilonio. Tri- kaj kvarlingvaj listoj en Malgrandazio kaj Sirio.....	103
3. Pliaj funkcioj de babilonaj vort- kaj nomlistoj: Inventaradoj kaj diversspecaj alordigoj	105
4. Listoj de samspecaj frazaj eldiroj	106
5. La babilona aŭgurscienco.....	106
6. Teologio, historiografio kaj geografio.....	109
7. Komencoj de natursciencoj.....	111
8. Sciencoj pri la homo. Medicino kaj farmacio	112
9. Matematiko kaj Astronomio.....	114
XII. RELIGIO KAJ MAGIO	119
1. Kelkaj fundamentaj problemoj.....	119
2. La dioj de la sumeranoj	119
3. Dioj de babilonanoj kaj asirianoj.....	121
a) Ĉefaj dioj de la malnovsemidaj popoloj. Dioj de Nordbabilonio dum la sumera tempo.....	121
b) Babilona kredo je dioj. La egaliga teologio	122
c) Kredo je dioj kaj politika religio en Asirio	125
4. Dio kaj homo, peko kaj etiko, teodiceo, postmorta vivo	125
5. Kultoj kaj oferoj. Pastroj, kultservantoj, profetoj	128
a) Ĝeneralaĵoj. Fontoj	128
b) La kultoj en la sumera tempo. La Sankta Edziĝfestoj	128
c) Kultoj en Babilonio	130
d) Kultoj en Asirio. Anstataŭaj oferoj kaj kulto de anstataŭaj reĝoj.....	131
e) Pastroj kaj kultpersonaro. Kulta profetado	132
f) Purigoj en la kulto kaj magio.....	134
6. La magio. Demonoj, malbonaj potencoj, sorĉo.....	134
7. Morto kaj sepultado.....	136
XIII. LA LITERATUROJ	138
1. Ĝeneralaĵoj. Tabulserioj; Prozo kaj Poezio.....	138
2. Reĝaj enskriboj	139
3. Mitoj kaj eposoj	141
a) Kelkaj ĝeneralaĵoj. Historiaj eposoj.....	141

b) Mitoj pri kreado kaj mondordo. La diluvo.....	142
c) Konfliktoj kaj bataloj inter dioj	144
d) Sumeraj mitoj pri herooj: Enmerkar, Lugalbanda, Gilgameŝ	145
e) Babilonaj mitoj pri vivserĉantoj: Gilgameŝ, Etana, Adapa.....	146
f) Konstruitaj mitoj	148
4. La saĝeca literaturo kaj humuraj poemoj.....	149
a) La literatura nocio 'saĝeco'	149
b) Poetado kaj kolektaĵoj de diraĵoj.....	149
c) Disputoj kaj bestofabloj	149
d) Humuraj rakontoj	150
5. Himnoj, preĝoj, plendoĉantoj kaj ekzorcoj.....	151
a) Malfacilaĵoj de la ĝenrodifinado	151
b) Sumeraj himnoj pri dioj kaj reĝoj, plendoĉantoj, preĝoj kaj leteroj al dioj.....	151
c) Babilonaj himnoj kaj preĝoj	153
d) Sumeraj kaj babilonaj ekzorcoj.....	154
6. La scienca literaturo.....	155
XIV. ARKITEKTURO, SKULPTADO KAJ MUZIKO	156
1. Kultkonstruaĵoj kaj palacoj: Formo kaj dekoracio	156
2. Skulptaĵoj, inkrustaĵoj kaj artmetio.....	159
3. Muziko kaj muzikiloj.....	162
XV. FINAJ KONSIDEROJ KAJ PERSPEKTIVOJ	164
BIBLIOGRAFIO	167
INDEKSO	176

MALLONGIGOJ

1. Ĝenerale:

ak.	akada
a.n.e.	antaŭ nia erao
arab.	araba
aram.	aramea
as.	asiria
bab.	babilona
ĉ.	ĉirkaŭ
ekz.	ekzemple
frce.	france
gr.	greka
hebr.	hebrea
hit.	hitita
i. a.	inter alie
jc.	jarcento
jm.	jarmilo
kp.	komparu
ktp.	kaj tiel plu
lat.	latina
n. a.	nia erao
p.	paĝo
piedn.	piednoto
pp.	paĝoj
resp.	respektive
s.	sekv[ont]a (paĝo)
ss.	sekv[ont]aj (paĝoj)
sem.	semida
sum.	sumera
t. e.	tio estas
t. n.	tiel nomata
v.	vidu
v. m.	vidu malsupre
v. s.	vidu supre

2. Revuoj kaj serioj:

AfO	Archiv für Orientforschung (Graz resp. Horn, Malsupra Aŭstrio)
AHw.	W. von Soden, Akkadisches Handwörterbuch I-III (Wiesbaden 1958-1981)
ANET	Ancient Near Eastern Texts (v. p. 139, piedn. 1)
AOAT	Alter Orient und Altes Testament (Kevelaer kaj Neukirchen-Vluyn)
CAD	Chicago Assyrian Dictionary (Chicago 1956ss.)
JCS	Journal of Cuneiform Studies (New Haven, Cambridge, Massachusetts., Philadelphia)
JNES	Journal of Near Eastern Studies (Chicago)
MDOG	Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft (Berlin)
Or. (NS)	Orientalia (Nova Serio) (Romo)

OrAnt.	Oriens Antiquus (Rom)
RA	Revue d'Assyriologie et d'Archéologie orientale (Parizo)
RIAss.	Reallexikon der Assyriologie (Berlino; ĝis nun I-VI)
RSO	Rivista degli Studi orientali (Romo)
UF	Ugarit-Forschungen (Kevelaer kaj Neukirchen-Vluyn)
WZKM	Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlands (Vieno)
ZA	Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie (Berlino)

Aliaj revuoj estas citataj sen mallongigoj.

Kp. krome R. Borger, HKL = Handbuch der Keilschriftliteratur I-III (Berlin 1967-1975).

Jarnombroj estas normale indikataj sen la indiko a. n. e.

ANTAŬPAROLO de la tradukinto

La "Enkonduko en la Antikvan Orienton" estas traduko de la germana originalo "Einführung in die Altorientalistik" de Wolfram von Soden. Ĉi tiu libro estas baza verko de la priantikva orientalistiko kaj ĝia aŭtoro estas fama korifeo de ĉi tiu fako. Prof. W. von Soden (*1931) estis profesoro de la malnovsemida filologio kaj antikvaj orientalaj studoj en la universitato de Münster kaj verkis ankaŭ diversajn aliajn bazajn verkojn de la priantikva orientalistiko, ekz. la "Grundriß der akkadischen Grammatik" kaj la "Akkadisches Handwörterbuch" en tri volumoj.

De jaroj mi interesas min pri la priantikva orientalistiko, antaŭ ĉio pri malnovorientalaj lingvoj kiel la akada kaj sumera. Ĉi tiuj ambaŭ lingvoj estas la plej malnovaj kulturlingvoj de la mondo krom la malnovegipta. Ĉi tiuj lingvoj estas skribitaj pere de la tiel nomata kojnoskribo, kiu evoluis el ideografio. Ankaŭ hititoj, elamidoj kaj persoj uzis ĉi tiun skribon. Ĝi estis ligilo en la Meza Oriento tra 3000 jaroj, kvankam la popoloj, kiuj uzis ĝin, apartenis al tre diferencaj lingvofamilioj.

La kulturoj de sumeranoj kaj babilonanoj resp. asirianoj influis ĉiujn sekvintajn kulturojn, orientalajn kaj eŭropajn. En multaj kampoj tiuj kulturoj estis pioniroj, en komerco, juro, matematiko kaj astronomio. Tial estas grave, konatiĝi kun iliaj atingajoj. Por tio servu ĉi tiu libro.

Oni certe demandos, kial esperantlingva traduko de baza verko por tia speciala fako? Nu, ĝuste ĉar tiu fako estas tiom speciala, esperantlingva eldono estas necesa. Tia "ekzota" fako ofte ne ricevas la necesan financan subtenon, ĝi do dependas de la intereso de nefakuloj. Ĝuste esperantistoj ja interesas sin pri la plej diferencaj aferoj. Kial ne pri priantikva orientalistiko? Estis tiutempe tiu intereso, kiu naskis la fakon, kiu nomiĝis kaj ankaŭ hodiaŭ ankoraŭ nomiĝas asiriologio, ĉar la unuaj trovaĵoj estis asiriaj. La plej famaj pioniroj de la asiriologio estis nefakuloj: Georg Friedrich Grotefend, kiu metis la fundamentojn por la deĉifrado de la malnovpersa kojnoskribo, la plej nova formo de la kojnoskribo, estis gimnazia instruisto por la latina kaj greka lingvoj. Henry Creswicke Rawlinson, kiu estis brita oficiro, riskis kopii la t. n. trilingvan kojnoskriban rokenskribon de Behistuno en vertiĝodona alteco. Do, ne nur la egiptologio havis spektaklajn okazaĵojn.

Alia motivo por esperantlingva traduko estas la multnombro de la lingvoj, en kiuj la scienca literaturo de ĉi tiu fako estas verkata. Estas uzataj la germana, angla, franca, itala, hispana, rusa kaj turka ktp. Ĉi tiu multnombro kompreneble tre malfaciligas la studadon de la faka literaturo. Tio kondukas al tio, ke la esplorado de arkeologiaj trovaĵoj nur tre malrapide prosperas. La muzeoj estas plenaj de neesplorita materialo. Plia motivo por mia traduko estas, ke la verko de W. von Soden ĝis nun ekzistas nur en tri lingvoj, laŭ mia scio, t. e. krom la originala germana eldono, ankaŭ en la angla kaj hispana. Pere de Esperanto ĉi tiu verko ricevas la ŝancon fariĝi konata al homoj, kiuj ne parolas la menciitajn tri lingvojn. Ofte ja la internacieco de la angla lingvo ne sufiĉas.

Sed, mi tute ne estas la unua esperantisto, kiu interesiĝas por ĉi tiu fako. Ekzistas ekz. la "Akada Leksikono" de André Cherpillod, Courgenard, Francio, 1989, kun esperanta-akada indekso. Laŭ mia scio tio estas la

unua kaj ĝis nun ununura vortareto akada-esperanta. La akada, la lingvo de babilonanoj kaj asirianoj, iam estis diplomata lingvo en la Meza Oriento, eĉ la egiptaj faraonoj korespondis akade kun la babilonaj reĝoj. Ĝi estis parolita lingvo inter ĉirkaŭ 2600 ĝis ĉ. 600 a.n.e. Ĝi estas semida lingvo, do parenca al ekz. la araba kaj hebrea. La akada estas nomita laŭ la urbo Akado, iam situinta ie en la hodiaŭa meza Irako, kiu estis ĉefurbo de granda regno, kiu ekzistis inter 2350 kaj 2150 a. n. e. Bedaŭrinde oni ne trovis la urbon ĝis nun.

Kompreneble mi devis krei tre multajn neologismojn por la traduko de la multaj novaj terminoj de la originalo. Malgraŭ tio povas okazi, ke mi kreis neologismon, kvankam analoga termino jam ekzistas. Konsidere al flua tradukado mi rezignis pri tro longa serĉado al iu literaturo, kie povus esti troveblaj terminoj. Mi simple decidis fari komencon. Mi tial volus peti jam nun pri diskutado de la neologismoj kreitaj de mi. Kompreneble mi ankaŭ ĝojus, se tiuj nocioj estus akceptataj. Por la estonteco mi planas listigon de la nocioj uzitaj en ĉi tiu traduko.

Koncerne la transskribadon de literoj de malnovorientalaj lingvoj, mi uzis la esperantigon por propraj nomoj, dume ĝeneralaj nocioj el tiuj lingvoj estas transskribitaj laŭ la transskriba sistemo kutima en la koncernaj filologioj, v. p. 9. Krome mi transprenis la praktikon de v. Soden skribi sumerajn vortojn kun interspaco, sed sen kursiva aŭ diklitera reliefigoj, akadajn vortojn kursive, sed sen interspaco.

Finfine mi ankoraŭ devas mencii, ke mi devis intermeti kelkajn piednotojn. Diference disde la originalaj piednotoj miaj estas signataj per asteriskoj.

Jen ankoraŭ kelkaj indiko pri la prononco de la uzitaj neesperantaj literoj:

Vokaloj:

ā, ē, ī, ō, ū = nature longaj vokaloj

â, ê, î, ô, û = longaj vokaloj estiĝintaj per kuntiriĝo

Konsonantoj:

' = glota plozivo, kiel araba Ħ

q kiel voĉa angla *th* resp. araba ذ

ĝ = ĝ, kiel araba ج

ĥ = ĥ, kiel araba ح

ħ kaj ' estas faringalaj frikativoj, kiel arabaj ح kaj ع

k = ĥ (en hebreaaj vortoj)

q = velara k, kiel araba ق aŭ simile al "kh"

š = ŝ, kiel araba ش

s „emfaza“ senvoĉa *s*, kiel araba ص

t = „emfaza“ senvoĉa *t*, kiel araba ط

t = kiel senvoĉa angla *th* resp. araba ث

w = neniam kiel esperanta *v*, ĉiam kiel angla *w* resp. araba و

Ĉiuj aliaj sonoj, t.e. la mallongaj vokaloj *a, e, i, o, u* kaj la konsonantoj *b, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, r, s, t, z* estas prononcataj kiel en Esperanto.

Michael Wolf,
la 21-an de septembro 2010

ANTAŬPAROLO al la germanlingva eldono

Nur post multjara malfruiĝo mi povas prezenti la "Enkondukon en la Antikvan Orienton". Konsidere al la multaĵoj, kiuj ne povis esti diritaj aŭ nur tuŝitaj, ĉi tiu konciza prezentaĵo povas kontentigi min mem plej malmulte. Kelkaj esencaj aspektoj, per kiuj mi gvidis min elektante la materialon, mi nomis en la ĉapitroj I kaj XV. Grave estis al mi, montri por la ĉi-tie elektitaj temoj, kion la antikva orientalistiko jam atingis dum malmulte pli ol 100 jaroj kaj kiom estas ankoraŭ farenda; ĝojigus min, kiam unu aŭ alia el la impulsoj plulabori baldaŭ estus ekkaptota. Precipe aflikte estas, ke la eta amplekso permesis nek la aldonon de ilustraĵo nek la ilustradon de la teksto per provoj de tradukado. Tial oni indikis en la notoj, kiuj memkompreneble povas nomi nur tute malgrandan parton de la plej grava scienca literaturo, precipe al tradukverkoj el la lastaj jardekoj. Pri ĉapitro pri la esplorhistorio mi devis komplete rezigni. La menciado de nomoj, jarnombroj kaj kelkaj specialaj faroj solaj estus rezultigintaj malmulte sen ilia scienchistoria enordigo ne ebla per malmultaj frazoj. El la esplorintoj aktivaj jam ĉirkaŭ la komenciĝo de la jarcento, al kiuj ni devas eĉ hodiaŭ tre danki, mi volus mencii nur kiel anstataŭantojn la fondinton de la antikva orientala religia historio, Heinrich Zimmern (1862-1931), la aŭtoron de la unua granda prezentado de la babilona-asiria kulturo Bruno Meissner (1868-1947) kaj la majstron de la filologio sur multaj terenoj, François Thureau-Dangin (1872-1944). Ĉe la antikvaj nomoj mi direktis laŭ la skribmanieroj kutimaj en Germanio*, ne uzinte la specialajn transskribajn signojn, mi do skribas Gilgamesch kaj ne Gilgameŝ. Vortoj de la antikvaj lingvoj estas transskribataj laŭ la originaj skribmanieroj.

* Rilatas nur al la originala germanlingva eldono.

I. LA NOCIO ‚ANTIKVA ORIENTO‘ KAJ ĜIA LIMIGO

Oriento ne estas, same kiel la nomo Proksima Oriento, kiu ampleksas proksimume la saman terenon, nocio de la fizika geografio; ne estas pro tio por ĝi klara geografia limigo. Laŭ nia lingvouzo la Oriento ampleksas Antaŭan Azion inkluzivante la Iranon kaj Egiption. Sufiĉe klarajn naturajn limojn formas en la nordo la Nigra Maro, la Kaŭkazo kaj la Kaspia Maro samkiel en la sudoriento la Hinda Oceano. En la mediteranea regiono, en nordorienta Afriko kaj en la orienta Irano estis la limoj de la Oriento al la najbaraj kulturaj sferoj de la mediteranea regiono resp. pli poste de la Okcidento, Interna Azio kaj Hindio samkiel en Afriko tute ne ĉiam la samaj. Dume en la mezepoko la povo disponinta pri la Oriento estis la - multoble ĝin elpaŝinta - Islamo, ne estis komparebla domininto en la regionoj de la antaŭhelenisma Antikva Oriento; ĉar malgraŭ gravaj komunaĵoj la diferencoj inter la kulturoj de ĉiu tiu spaco estis tro grandaj, la limoj tro nestabilaj. Ĉar Egiptio, klare limigita oriente per la Ruĝa Maro kaj la dezerto de Sinajo, kreigis la hieroglifojn kiel skribsistemon nur tie uzitan, kaj en tre multaj aferoj tute propran evoluon havis, enradikiĝis, alkalkuli ĝin nur en pli vasta senco al la Antikva Oriento kaj uzi ĉi tiun nocion normale nur por Antikva Antaŭazio sen okcidenta Malgrandazio, sed kun okcidenta Irano.

Specialan pozicion en la scienco okupas de ĉiam la popolo de Israelo kiel portanto de la plej malnova revelacia religio. Pri ĝi okupiĝis jam de jarcentoj la biblia scienco de kristanoj kaj judoj. La Antikva Oriento estas por ili la Medio de la biblio. Multaj priantikvaj orientalistoj, precipe de la frua tempo de nia scienco en la 19-a jarcento, estis tial ne nur hazarde teologoj. Pro la nuntempa signifo de ĝia religio Israelo restas centra temo de la biblia scienco kaj pro tio ne apartenas al la ĉefaj laborkampoj de la priantikva orientalistiko. Ankaŭ ĉi-loke okazaj atentigoj pri Israelo devas sufiĉi.

La priantikva orientalistiko elkreskis el la asiriologio nomata tiel eĉ hodiaŭ ankoraŭ ofte, do, el la scienco de la Antikva Mezopotamio, en kiu antaŭ proksimume 5000 jaroj estiĝis la plej malnova skribo de la homaro, la pli malfrua kojnoskribo. Per tio Babilonio kaj Asirio kun sia vaste elradiinta civilizacio ankaŭ por ĝi staras en la centro, sed ne estu konsiderataj tute izolate disde la aliaj kulturoj de la antikva Antaŭazio, kiujn ni nomas kojnoskribajn kulturojn pro la skribo uzita longtempe tie ekskluzive aŭ ĉefe. Ĉar ĉi tiuj kulturoj depende de la esplorstato de siaj lingvoj kaj literaturoj starigas al ni multspecajn proprajn problemojn, esploristo ne plu povas okupi sin samtempe pri ĉiuj sufiĉe profunde, kaj konciza enkonduko kiel ĉi tiu povas eĉ pli malmulte kontentigi ĉiujn. Tial ĉi tiu volumo estos malŝarĝata per kelkaj pliaj. Propran traktadon spertu precipe la hitita antikva Malgrandazio, en kiu ĉefe hindoĝermanaj lingvoj estis parolitaj. Temoj el la sfero de la Antikva Oriento traktas plie kelkaj volumetoj de la ›Grundzüge‹.¹ Ĉi tie oni devas inkludi pro tio krom

¹ Aperis de ĉi tiuj G. Wilhelm, Grundzüge der Geschichte und Kultur der Hurriter, kaj H. J. Nissen, Grundzüge einer Geschichte der Frühzeit des Vorderen Orients, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1982 kaj 1983. Kp. krome A. Moortgat, Einführung in die Vorderasiatische Archäologie, saml. 1971.

Babilonion, Asirion kaj Mezopotamion ankoraŭ la fruan Nordsirion, krome en kelkaj alineoj ankaŭ Elamion en la sudoriento kaj en la nordo la antaŭarmenan Urartuon.

La kojnoskribon anstataŭis post ĉirkaŭ 100 en Sirio-Palestinio la fenica liter-skribo, kiu povis esti uzita ne nur de anoj de intensive instruita skribista kasto. En iomete ŝanĝita figuro ĝi estas frue transprenita de la ĝis tiam, laŭ tio, kion ni scias, senskribaj sudaraboj. Ĉar Jemenio kiel la centro de la antikva sudaraba kulturo estas malproksima de Babilonio samkiel de Sirio kaj Egiptio, tie la enfluo per la multe pli malnovaj kulturoj ne havis tiajn fortajn sekvojn, kaj kulturo tre memstara en multaj elformiĝis, kiu postulas propran traktadon; ĉi-loke oni povas nur okaze indiki pri ĝi. Sirio, tamen, restis ankaŭ post la transpreno de la liter-skribo parto de la antikva antaŭazia kultursfero kaj ne povas esti tute ignorata pro tio. Al la kulturo de Ugarit kaj la historio de la fenicoj, kiuj elkreskis per sia koloniigo trans la regionon de la Antikva Oriento en vastaj partoj de la mediteranea spaco, specialaj prezentaĵoj estu dediĉataj.

Enkonduko en tiom vastan kampon ne havas la taskon, laŭ maniero de kompendio, kompili kiel eble plej multajn faktojn, detalajn observojn kaj trovaĵojn. Ĝi devas eliri de tio, ke la abundo de la skribaj fontoj, figuraĵoj kaj konstruaĵoj ne plu tute superrigardebla de neniu pli kaj pli devigas al specialigo kaj per tio provokas la danĝeron, ke la rigardo al la tuteco de la Antikva Oriento perdiĝas. Oni devas tial celi ĉi tie kun prioritato al tio, elmontri la komunaĵojn de la historiaj periodoj, kulturoj kaj regionoj kaj samtempe konsciigi la ofte tre esencajn diferencojn, kiuj estas ne malofte neglektitaj. Tio ĉio povas esti efektivigata per elektitaj ekzemploj. Ili videbligis, ke ankaŭ la zorgeme laboranta specialisto ne rimarkas esencajn ekkonojn, ne laste por sia propra laborkampo, ja kelkfoje ili restas al li senatingeblaj kaze de tro malvasta limigo al certaj periodoj aŭ kampoj. Ĉe tio oni devas konsideri la specialan situacion de nia scienco en la nuntempo.

Pro la malvastaj rilatoj al la biblia scienco dum longa tempo historiaj kaj religihistoriaj demandoj staris iom tro forte en la antaŭo. La trovado de la leĝa steleo de Hammurabi kaj de miloj da juraj dokumentoj turnis frutempe la rigardon de la juraj historiistoj trans tion al la Antikva Oriento. La dekmiloj da ekonomiaj dokumentoj kontraŭe estis longe multe pli malmulte intensive studataj. De ĉirkaŭ kvardek jaroj tio fariĝis alia. Nun la esplorado de la materiaj bazoj de la vivo aperis tre forte en la antaŭo. Ankaŭ la graveco de la naturo de la lando por la homo trovis pli altan konsideron. El tio sekvis tre gravaj novaj ekkonoj kaj malfermis la rigardon por kelka problemoj pli frue apenaŭ notita. La socialhistoriaj esploroj praktikataj nun kun prioritato premis tamen la studadon de la menshistoria problemaro ofte tro forte en la malantaŭon, ja oni deklaris ĉi tiun iam kaj iam eĉ pli malmulte grava. Kontraste al tio ŝajnas al mi esence, demandi ankaŭ en la Antikva Oriento pri la homo en ĝia tuteco kaj preni ekz. la fenomenon de la babilona scienco tute serioza. Tio kaŭzas kompare al kelkaj aliaj prezentaĵoj de la lastaj jardekoj forŝovojn de fokuso. Tekstaj indikoj kaj aĵoj, kiuj estas ofte nur nesufiĉe honorataj, devas esti ĉi tie pli forte reliefigataj. Devas esti ankaŭ inkludataj kelkaj esencaj aspektoj de la antikva orientala arto. La

progresanta disevoluo de la filologia-historia esplorado kaj de la studado de artmonumentoj en la priantikva orientalistiko efikas tre malfavore.¹

¹ La ununura ampleksa verko pri *Mezopotamio* kun multaj tekstprovoj estas ĝis nun Br. Meissner, *Babylonien und Assyrien*, 2 volumoj, Heidelberg 1920-25. *Antikvan Antaŭazion kaj Egiption* traktas (kun multe da literaturo) la granda verko »L'Alba della civiltà« (Turino 1976), eld. de S. Moscati kune kun F. M. Fales, P. Fronzaroli, G. Garbini, M. Liverani, P. Matthiae, Fr. Pintore kaj G. Zaccagnini: Vol. I: La società; II: L'economia; III: Il pensiero. Kp. krome i.a. H. Schmökel, H. Otten, V. Maag kaj Th. Beran, *Kulturgeschichte des Alten Orients: Mesopotamien, Hethiterreich, Syrien-Palästina, Urartu*, Stutgarto 1961; A. L. Oppenheim, *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization*, Chicago 1964; H. W. Saggs, *Mesopotamien, Assyrer, Babylonier, Sumerer*, Zürich 1966; v. p. 25, piedn. 19 kaj p. 36, piedn. 1.

II. LA ARENO

Antaŭazio, la areno de la antikvaj orientalaj kulturoj, estas la sudokcidenta parto de la grandega teramaso de Azio kaj ampleksas pejzaĝojn de tre diferenca karaktero kaj de tre malegalaj eblecoj de kultivado. Eŭfrato kaj Tigriso, la ambaŭ ununuraj grandaj riveroj de la regiono, trafluas post la elfluo el la orientanatolia altmontara tereno kun siaj malmultaj pli grandaj flankaj riveroj unue la grandparte montetan Mezopotamion kaj poste la preskaŭ tute ebenan aluvian grundon de la suda Irako. Ĉar ĉi tie simile kiel en la malsupra valo de la Nilo kaj en la ebenaĵo de la Induso jam antaŭ 5000 jaroj la transiro al civilizacio okazis, oni longe havis la opinion, ke ankaŭ ankoraŭ en pli malnova tempo la grandaj riveraj ebenaĵoj estus prezentintaj la plej favorajn antaŭkondiĉojn por estiĝo de agrokulturaj kulturoj. Ni scias hodiaŭ ke tio ne ĝustas. Fakte, la aluvilandaj ebenaĵoj estis ankaŭ en la Irako grandparte dum tre longa tempo netaŭgaj por setlado, ĉar la homoj povis nek bridi la inundon de la riveroj kaj utiligi ĝin por si nek antaŭzorgi por la monatoj de la sekeco. Multege pli favoraj cirkonstancoj prezentis kontraŭe kelkaj randaj ebenaĵoj de la altmontaroj, kiuj tial estis setlitaj ankaŭ multe pli frue. De ili la homoj descendis nur iom post iom al la riveraj ebenaĵoj por fari ilin taŭgaj por setlado.¹

Multegan pli grandan surfacon okupas en Antaŭazio la altmontaroj kun la encirkligitaj altstepoj kaj en Arabio kaj Irano ankaŭ la grandaj dezertoj. Aldoniĝas ĉefe en la okcidenta parto pluraj mezmontaraj zonoj kun ofte favoraj kondiĉoj por setlado. La altmontaroj multoble krutaj kaj malriĉaj je montpasejoj, kelkloke vulkanaj, atingas en orienta Anatolio kaj en Irano samkiel en la Kaŭkazo altojn de pli ol 5000 m, pli ol 3000 m, tamen, ankaŭ en Jemenio kaj Omano samkiel multfoje en Malgrandazio kaj kelkloke en Sirio. En Arabio la grandega dezerta stepo en la interno prezentis nur malmultajn eblecojn por setlado ĝis la nuntempo. En la regiono de la okcidenta randmontaro la naturaj antaŭkondiĉoj por daŭraj setlejoj diversloke ekzistas, samkiel kelkloke en regionoj en la oriento ne tro malproksimaj de la marbordo. Se ni pravas, la Jemenio frutempe fariĝis la plej grava kulturpejzaĝo. Pri la kuproabunda Omano en antikva tempo estas tre malmulte konata.

En Irano kaj Malgrandazio ĉefe alte situantaj grandpejzaĝoj kun sufiĉetaj eblecoj de trafiko alternas kun pli malgrandaj valpejzaĝoj malfacile regeblaj, disigitaj unu disde la alia per altaj montoĉenoj. Kelkaj de ĉi tiuj valoj estas parte plenigitaj per tre grandaj lagoj. Sendefluaj salaj lagoj estas la tre profunda Van-lago kaj la plata Urmia- aŭ Resaje-lago, dume la Sevan- aŭ Gekĉa-lago havas defluejon norden.

Kvankam la plej grandan parton de la limigo de Antaŭazio maroj formas, ĉi tiuj havis nur parte pli grandan gravecon por marbordaj landoj. Pri eventuala trafiko sur la Kaspia Maro mankas al ni fontoj; la Nigran Maron unue surveturis verŝajne la grekoj en pli granda grado. Tute alia estis la

¹ Ankaŭ por Antikva Antaŭazio estas gravaj i.a. jenaj verkoj pri geografio: E. Wirth, *Agrargeographie des Irak*, Hamburg 1962; la sama, *Syrien. Eine geographische Landeskunde*, Darmstadt 1971; W.-D. Hütteroth, *Türkei*, saml. 1982; E. Ehlers, *Iran. Grundzüge einer geographischen Landeskunde*, saml. 1980.

situacio de la Mediteraneo kaj de la Egea Maro, kontraŭ al kiu la okcidenta, forte dismembriĝinta, bordo de Malgrandazio ĉie estis malferma. Ĉe la sudbordo de Malgrandazio ne estis, tamen, pli grandaj havenoj, des pli, kontraste, ĉe la siria marbordo, kvankam ankaŭ ĉi tiu estis nur malmulte grandsignifa por la enlando transe de la marbordaj montaroj. La marbordoj de la Hinda Oceano estas same kiel tiuj de la Ruĝa Maro kaj de la Persa Golfo en la somero ekstreme varmegaj kaj tial por daŭraj setlejoj nur kelkloke taŭgaj. Malgraŭ tio, la surmara navigacio ĉirkaŭ Arabio kaj ĝis la Indus-delta devas esti ludinta jam frue enorman rolon.

Dum la reliefo de la grandpejzaĝoj en Antaŭazio dominata precipe per montaroj kaj maroj verŝajne forte ŝanĝiĝis nur en unuopaj lokoj dum la lastaj ĉirkaŭ 6000 jaroj, estis en la klimato kaj sekve en la akvobilanco kaj ĉe la riveroj kaj lagoj certe kelkaj ŝanĝiĝoj ankaŭ antaŭ la grandaj intervenoj de la homo en la plej ĵusa tempo. La esplorado de ĉi tiuj ŝanĝiĝoj per geografoj kaj klimatologoj estas hodiaŭ nur en la komenco, devas, tamen, esti dece konsiderata de la priantikvaj orientalistoj, kiuj povas ankaŭ siaflanke kontribui ion al kelkaj problemoj. Jam delonge estas konate, ke en la ebenaĵo Eŭfrato kaj Tigriso samkiel kelkaj riveroj, kiuj ne enhavas ĉiam akvon en dezertoj kaj stepoj, pli ofte ŝanĝiĝis sian fluejon kaj ke la Persa Golfo estis enorme repremita per riveraj aluviaĵoj. Ĉi tiu lasta okazaĵo estas sendube dum longa tempo konsiderita tro forte kiel kontinua, ĉar mankis ekzaktaj observoj ĉe la riveroj kaj en la golfo. Kiel aliloke la tajdoj forte efikas en la riverbuŝa ĉirkaŭaĵo kaj influas per reciproka efikado kun la riveroj la salenhavon kaj per tio la eblecojn de grenkultivado en la inundaj terenoj. Por prezenti la komplikajn okazaĵojn unuope, ne estas ĉi tie la spaco. Oni devas, tamen, atentigi pri tio, ke ili iam kaj iam influis ankaŭ politikajn konfliktojn.

La plej grava elvokanta faktoro por la meniciitaj ŝanĝiĝoj ĉe la riveroj de la Irako kaj aliloke estis kaj estas la klimato, kies esploron por la fora estinteco la nova scienco paleoklimatologio kunlabore kun la paleobotaniko kaj aliaj sciencoj starigis al si kiel taskon.²

Se la marnivelo fine de la lasta glaci-epoko ĉirkaŭ 100 m sub la hodiaŭa estis, ĉar la glacio forprenis grandajn partojn de la akvo for de la cirkulado, la riveroj devas esti serĉintaj la vojon al la maro tra profundaj kanjonoj, se ili ne enfluetis iom post iom. Ekde ĉirkaŭ 16000 jaroj la maro altiĝanta malrapide denove komencis denove plenigi la Persan Golfon. Ĉirkaŭ 4000 precipe abundaj pluvoversoj kaj la fordegelinta glacio kaŭzis, ke la akvo en la maro estis kelktempe pli alta ol hodiaŭ. Tiutempe grandaj partoj de la sekaj dezertoj fariĝis paseblaj stepoj kaj stepoj kultivebla grundo. Tio siaflanke ebligis movojn de migrado, pri kiuj ni ankoraŭ devos paroli. Pluva terkulturo estis tiam ebla en tre vastaj terenoj de Antaŭazio, kiuj poste denove stepiĝis kaj estis dependaj de artefarita irigacio. Post ĉirkaŭ 3000 fazo de elsekiĝo progresanta tre malrapide, dum kiu la

² Utiligante la mezuritaj rezultoj, kiujn la germana esplorŝipo "Meteor" atingis, en la lastaj jaroj W. Nützel k.a. prezentis en la MDOG No. 107, 109, 112 kaj 113 (1975-81) gravajn analizojn pri la realiĝado de la akvo en al Persa Golfo post la lasta glaci-epoko kaj pri la konekso de drenado kaj sensaligo en la suda Irako; kp. krome lian traktaton »Kann die Naturwissenschaft der mesopotamischen Archäologie neue Impulse geben?« (Ĉu la naturscienco povas doni novajn impulsojn al la mezopotamia arkeologio?, la trad.), ZA 66 (1976) 120ss.

eblecoj por pluva terkulturo pli kaj pli malmultiĝis kaj en Babilonio iom post iom preskaŭ tute ĉesis. Hodiaŭ la suda limo por la pluva terkulturo, kiu postulas pojar minimumajn kvantojn de 250-350 mm, tra la norda Mezopotamio. En pasintaj tempoj ĝi verŝajne pasis kelktempe pli norde aŭ pli sude. Ekzaktaj esploroj pri ĉi tiu problemo mankas ankoraŭ laŭ mia scio. Ne detale konate estas ankaŭ, ĉu en Malgrandazio kaj Irano ekstere de dezertoj kaj salstepoj ĉie kaj ĉiutempe pluva terkulturo estis ebla.

Preciza studado de la indikoj pri pluvo en malnovaj tekstoj povas ankoraŭ peri certe gravajn ekkonojn pri la agrokulturo en regionoj sen granda kanalreto. Por Babilonio la fakto, ke la akada vorto por la sabloŝtormo, *ašamšūtu*, mezurate per la nuntempaj cirkonstancoj, ne estas tre ofte atestita, supozigas, ke okcidente de la suba Eŭfrato dezerto kaj dezerta stepo estis penetrantaj multe malpli vaste ol en la nuntempo antaŭ la komenciĝo de la grandaj irigaciaj aranĝoj dum la lastaj jardekoj. Ankaŭ ĉi tie, cetere, la tiom mankohava literatura tradicio malpermesas nekonvenajn, antaŭtempajn ĝeneraligojn.²

Provizore nur malgrandparte ni povas respondi la demandojn, kiuj ligiĝas al la arbarokovraĵo. Ke la montaroj de Malgrandazio kaj Irano same kiel tiuj de Sirio estis grandparte kovritaj per arbaroj en la respondaj altoj, estas tre verŝajne, kvankam la senarbigoj fare de la homo jam tre frue komenciĝis kun la celo gajni areojn por setlado kaj kultivado. Kojnoskribaj tekstoj raportas plurfoje pri grandaj, parte netraireblaj arbaroj en la randmontaroj de la ebena regiono. Spite al ĉiuj senarbigoj fare de la reĝoj serĉintaj bonan konstrulignon estis en Sirio kaj en suda Malgrandazio ankoraŭ en la mezo de la unua jarcento a.n.e. grandaj arbaroj de cedroj kaj cipresoj. En kia grado la randmontaroj de Arabio estis kovritaj per arbaroj en malnova tempo, postulas ankoraŭ esploron. Por pli grandaj arbaroj en la ebenaĵoj kaj montetaj regionoj mankas, laŭ tio, kion mi povas vidi, tute klaraj atestoj. La vortoj por arbaro troveblaj tre ofte en la tekstoj certe signas nur pli grandajn grupojn de arboj aŭ arbaretoj, ekzemple proksime de rivero. Per la metodoj de la analizo de polenoj, kiu ĉe elfosoj estas ĝis nun ofte neglektita, oni povas certe atingi kelkloke pli klarajn rezultojn. Verŝajne apenaŭ estis reforestumoj, krom arbaretoj aŭ parkoj.

Problemon ne nur historian, sed ankaŭ geografian prezentas la centroj de setlado, kiuj dum diversaj tempoj tute ne situis en la samaj lokoj de pejzaĝo. Ĉi tie povas komence temi nur pri la esplorado de unuopaj regionoj: Kial urboj kaj distriktoj setlitaj pli dense post katastrofoj kaŭzitaj per naturfortoj aŭ homoj estis unukaze jen rekonstruitaj, en aliaj kazoj, tamen, forlasitaj por longa tempo, ne malofte tute ĝis hodiaŭ? La translokiĝo de akvoj - kelktempe ankaŭ pro homa iniciato - estis certe ĉefa kaŭzo por la konstruado de novaj setlejoj aliloke. Elaeraj fotoj permesas hodiaŭ ekkoni malnovajn riverujojn pli bone ol tio estis ebla pli frue. Se en tereno forlasita pro manko de akvo ne okazis laŭregula irigacio dum pli longa tempo, la trosaliĝo de la grundo estis plej ofte neevitebla, kiu, ankoraŭ hodiaŭ, ofte tre malfaciligis novan komencon, ja

² Laborprojekto komenciĝinta antaŭ nelonge por la esplorado de la ŝanĝiĝo de la klimato post la lasta glaci-epoko, ankaŭ utiligante la skribitajn fontojn, esperigas ĝuste pri antikva Antaŭazio gravajn rezultojn.

sub la tiamaj kondiĉoj eĉ malebligis. Por esplori la kaŭzojn naturscienco kaj arkeologio devas ree kunlabori. Ĉi tiu laboro estas malgraŭ kelkaj superrigardaj agoj ankoraŭ en la komencoj, ankaŭ ĉar parte ankoraŭ ne estas konsento pri konvenaj metodoj. Tre gravajn informojn donas kelkloke la studado de malnovaj ekonomiaj dokumentoj, kiuj ekzistas por kelkaj periodoj kaj urboj grandkvante kaj poste denove paŭzas dum pli longa tempo.

En montaro ankaŭ aliaj kaŭzoj povas konduki al la translokiĝo de centroj de setlado, ekzemple rokfaloj, la elĉerpiĝo de grandaj trovejoj je krudmaterialoj kaj alia. Kelktempe ankaŭ malamiko ne nur detruis setlejojn, sed ankaŭ malfekundigis agrogrundon per disŝutado de salo. La solena malbenado de ĉiuj, kiuj komencis rekonstruadon, efikis, kontraŭe, ekz. kaze de Hattusas ĉirkaŭ 1800 a.n.e., ordinare nur dum mallonga tempo, kvankam la povo de fremdaj dioj principe ne estas pridubita.

Tute mallonge oni devas ĉi tie indiki ankoraŭ al la graveco de tertrezoroj ekspluateblaj jam per la tiamaj metodoj ĝuste ankaŭ por la regionoj kun pli malmultaj eblecoj por agrokulturo kaj brutbredado, ĉar estas necese paroli pri tio ankoraŭ pli poste. Grandaj partoj de Antaŭazio precipe ekstere de la montaraj zonoj estas malriĉaj je krudmaterialoj kaj sekve ekonomie malaŭtarciaj. Komerco, ankaŭ tra grandaj distancoj, estis vivnecesa por ili.

III. POPOLOJ KAJ KULTUROJ EN LA ANTIKVA ORIENTO

La elfosoj de la lastaj 140 jaroj kaj la rabfosoj faritaj samtempe intensive konatigis nin kun troabundo de kulturaj objektoj de la antikvaj popoloj superrigardebla por neniu plu, en plej larĝa senco de la vorto. Tre multaj de ili kuŝas ankoraŭ nepublikigitaj en la muzeoj. Sed, la abunda trovmaterialo tre nesimetrie distribuiĝis trans la spacon same kiel trans la historiajn periodojn. Eĉ en Babilonio kaj Asirio estas periodoj, pri kiuj ni havas nur tre nesufiĉajn informojn. Por la ceteraj regionoj la deficitaj de niaj konoj estas eĉ multe pli grandaj. Ĉar ni en multaj sferoj dependas de la hazardeco de tre ampleksaj, pli malgrandaj aŭ ankaŭ tute mankantaj trovaĵoj, ĉiuflanke ekvilibra prezentado de la historio kaj de la kulturoj, reliefiganta ĉie la esencaĵojn, estas malebla kaj restos malebla ankoraŭ dum longa tempo. Fokuso kiel deficitaj en la prezentado estas ĉiam parte determinataj per la disponebla materialo. Ni agas prudente, se ni ĉiam restus konsciaj pri ĉi tiu fakto.

Ĉar la periodoj, kiujn ni nomas historiaj, ĉefe estas la grava punkto por ni en ĉi tiu superrigardo, sufiĉe mallonga konsidero estas necesa pri tio, kiel la nocio historio povas ĉi tie esti uzata sencoplene. Okazaĵoj de enorma historia graveco estis ĉiam denove de multaj jarmiloj ĉie sur la tero. En la plena senco de la vorto ili fariĝas historia tamen nur per tio, ke ili estas regule notitaj skribe, pli malofte perbilde, ĉu nun baldaŭ post sia okazado aŭ, ĉe historikonsciaj popoloj, pli malfrue baze de buŝaj tradicioj. La okazaĵoj neniam notitaj, tute forgesitaj, restas historia okazaĵo nur en limigita senco. Ni nomas tial tempojn, en kiuj ankoraŭ nenio povis esti notita, antaŭhistoria aŭ prahistoria, ne sugestas, tamen, per tio, ke okazaĵoj de granda signifo ne estus estintaj. La verdire historia tempo komenciĝas en Babilonio kaj Egiptio ĉirkaŭ 3000 kun komence ankoraŭ malabunda atestado, en norda Sirio, en partoj de Mezopotamio kaj en Elamio post 2500 kaj aliloke eĉ pli malfrue, kelkloke nur post 1000.

Jam delonge nun oni provis devenigi precipe konsekvenclajn okazaĵojn, ekzemple popolmigradojn, el kulturaj ŝanĝiĝoj, kiuj estas legeblaj el la tertrovaĵoj, precipe el la ceramiko. Pri tio historie longe oni tamen forte superinterpretis la tertrovaĵojn. Ŝanĝiĝo de ceramikaj stiloj estas sufiĉe ofte ankaŭ tiam, kiam alia popolo ne aperis en la areno. Aliflanke tre gravaj okazaĵoj kiel la enpenetrado de la hindoĝermanoj, pli malfrue nomitaj hititoj, en Malgrandazion tute ne estas ellegeblaj el la tertrovaĵoj. Konkludojn el la ceramiko kaj etarto en migroj oni tial povas utiligi nur tute malofte kaj kun granda singardo. Al ĉi tiuj maloftaj kazoj mi kalkulus en Mezopotamio kaj Asirio la transiron de la surpentrita Samarra-ceramiko al la Tell-Halaf-ceramiko en la kvina jarmilo. En ĉi tiu kazo la diferencoj en maniero de figurado kaj temaro estas tiom grandaj, ke la supozo de stilŝanĝiĝo sole ne sufiĉas kiel klarigo. Temis certe pri du kulturoj de tre diferenca speco.¹

Pli bonajn eblecojn por konkludoj al migroj en antaŭhistoria tempo ofertas la studado kaj komparado de lingvoj. Novaj lingvoj nenie akiras ĝeneralan akcepton sen la enmigrado de aliaj popolgrupoj. Influojn de

¹ Pri la Samarra- kaj Tell-Halaf-ceramikoj kp. A. Parrot, Sumer, Munkeno 1960, 44ss. kun ilustraĵoj.

aliaj lingvoj oni povas konstati en la vorttrezoro kaj certaj gramatikaj fenomenoj. Malnovaj lingvoj en la lando ne laste en la fonemaro efikas sur tie pli novajn lingvojn kiel substratoj, eĉ ankaŭ tiukaze, se ili estas ne plu parolataj; novaj ĉeftavoloj tamen influas la lingvojn de la subigituloj kelkmaniere kiel superstratoj (kp. p. 19, 21, 23.). Substrataj same kiel superstrataj efikoj estas ĉiam nur parte ekkoneblaj en la frutempo.

Enormajn malfacilaĵojn kun tro malmulte diferencigita terminologio ni havas, se ni volas konvene nomi la popolojn atestitajn en la fontoj. Manke de pli bonaj nocioj ni parolas pri popoloj ankaŭ tiukaze, se la grandaj vivkomunoj tiel nomataj kun sama lingvo kaj kulturo estus signataj pli bone per pli neŭtra nocio, plenigita enhave pli malmulte. Pli bone konvenus plej ofte nocio kiel popolgrupo, kvankam ĉi tiu estas uzata hodiaŭ ĉefe por la nomado de minoritataj grupoj kontraste kun la ŝtata popolo. Kun (popol-) triboj ni havos aferojn ĉe la politikaj unuoj en la Antikva Oriento nur ankoraŭ malofte. Al la antikveco tute ne apikebla estas la moderna nocio de la nacio. Pri la lingvouzo en la Antikva Oriento mem oni devas rimarkigi jam ĉi tie, ke nur Israelo formis unusencan popolnacion, kiu estas difinita per sia historio. Ĉie aliloke la homoj estas nur signataj laŭ sia origino el certa lando aŭ laŭ sia aparteneco al socia grupo, se oni ne parolas simple pri homoj.

1. La malnovorientalaj kulturoj antaŭ 3000 a.n.e. La sumeranoj

Pli malgrandaj setlejoj probable ĉefe ne daŭre loĝataj de kolektistoj kaj ĉasistoj estis en la montaraj zonoj de Antaŭazio jam dum la paleolitiko. Sed nur la komenco de la pluva terkulturo en la favoraj situoj ĉirkaŭ 6000 kreis la antaŭkondiĉojn por daŭraj setlejoj, kiel ili estas troveblaj ĉirkaŭ la fino de la sesa jarmilo ankaŭ en Mezopotamio. Post ĉirkaŭ 5000 estiĝas en la kuprolitiko tiuj riĉaj buntceramikaj kulturoj, kiuj iom post iom transiris, disvolviĝante certe ne sen malsukcesoj, al la mezopotamia civilizacio de la epoko de skribinvento. La multspecaj faroj de ĉi tiuj fruaj kulturoj, kiuj ne povas esti prezentataj ĉi tie detale², antaŭkondiĉas la evoluigon de labordivida socio, kiu liberigis grandajn grupojn de la loĝantaro ekz. metiistoj, komercistoj, kultan kaj administran personaron de la laboro por la nutraĵ-produktado kaj progresintan teknologion ekz. por la produktado de argilaj vazoj per la potfarista rado, la prilaboron de metalo kaj la amasan produktadon de multe bezonataj objektoj. Por la pramalnova klopodado pri artisma figurado malfermiĝis multaj novaj eblecoj. Armetio, skulptoarto kaj restaĵoj de kultkonstruaĵoj atestas diferencigitajn religiajn konceptojn (v. pri tio p. 160). Sole por la historio de la kvina kaj kvara jarmiloj ni povas provizore preni apenaŭ ion el la tiel abundaj tertrovaĵoj. La eblecoj por kelkaj konkludoj el pli junaj teksteldiroj estas nur tre malabundaj.

Pri la supozeble ĉiam helhaŭtaj loĝantoj de Antaŭazio dum la kuprolitiko ni povas unue eldiri negative kun granda probableco, ke antaŭ la lastaj jarcentoj de la kvara jarmilo nek semide parolantaj grupoj nek sumeranoj apartenis al ili. Kelkajn konkludojn al iliaj lingvoj permesas antikvaj

² Kp. pri tio H. J. Nissen (v.p. 10, piedn. 1), p. 41ss. kaj A. Moortgat, Die Entstehung der sumerischen Hochkultur (Leipzig 1945).

geografiaj nomoj samkiel antaŭsumeraj pruntvortoj kaj tie kaj tie ĉi aliaj substratfenomenoj en la sumera kaj akada. Detalaj esploroj pri tio ankoraŭ mankas. Tra pli grandaj terenoj disvastiĝis ekz. loknomoj per -*a/ill*- kiel *Kazallu* kaj *Babillu* (pli malfrue interpretita kiel *Bāb-ili* "pordego de dio") en Babilonio, *Urbillu/Arbela* en Asirio kaj en Malgrandazio *Hapalla*. Kun pezocentro en Malgrandazio ĝis Grekio disvastiĝintaj estas la nomoj per -*a/i/utt*-, kiuj pli malfrue plej ofte montras nazaligitajn formojn. Mi nomas ĉi tie nur *Kaĥat*, *Elu/aĥu/at* kaj Ugarit en Mezopotamio kaj Sirio, *Burušhattum/Burušhanta*, *Šinaĥuttum* kaj *Lalanta* en Malgrandazio samkiel en Makedonio kaj Grekio Olynth kaj Korinth. Finfine estas vasta tereno, kiu etendiĝas de Malgrandazio tra Sirio ĝis Egiptio, en kiu la substratlingvo inter *l* kaj *r* vaste ne diferencigas, antaŭ ĉio vortkomence. Por historia interpretado de ĉi tiu kaj aliaj lingvaj fenomenoj, kiuj estas observeblaj en vastaj partoj de Antaŭazio, hodiaŭ estas ankoraŭ multe tro frue; ĝi estos, tamen, grava tasko por la plua esplorado.

Ne nur el geografiaj nomoj malfermeblaj estas en Babilonio karakterizaj partoj de la noma vorttrezoro de lingvo parolita en la kvara jarmilo, kiu laŭ B. Landsberger kelkfoje estas nomata protoeŭfrata. La sumera prunteprenis el tiu i.a. profesiaj nomoj kiel nangar "ĉarpentisto", aŝgab "ledisto" kaj sanga "pastro", kiuj montras al ni, kiom vaste progresinta tiam jam estis la labordivido en Babilonio. En Asirio kaj en la okcidenta Zagros ŝajne dialektoj de alia lingvo estas parolitaj, kiu estas nomata prototigrisa aŭ ankaŭ pli malmulte bone, pro la neunusignifa esprimo, subarea³. Al la diferenceco de la lingvoj respondas enormaj diferencoj inter la samtempaj kaj evidente samrangaj kulturoj en la sudo kaj nordo, inter la Uruk-kulturo kaj Tepe-Gaura-kulturo.³

Laŭ la sciencula tradiciado en Babilonio la fortaj inundaj katastrofoj en la kvara jarmilo, kiuj formis la motivon por la estiĝo de la diluva mito, trafis jam tre malnovan urbokulturon en la lando. La ekstreme altaj jardatoj por la "reĝoj antaŭ la diluvo" ne delogu nin konsideri ĉi tiun tradicion tute fantazia produkto. (v. p. 38).

La nomo sumeranoj estas derivita de *Šumer*, la babilona nomo por suda Babilonio; la sumera nomo de la lando estis Kengi(r) "kulturlando". Estas hodiaŭ ĝenerale agnoskite, ke la sumeranoj ne estis la plej malnovaj enloĝantoj de Babilonio. Pri ilia origino estis diversaj opinioj. Ekde la eltrovo de la Induskulturo antaŭ ĉirkaŭ 60 jaroj estas preskaŭ ĝenerale supozata la enmigrado de la sumeranoj el la oriento. Tiu ĉi povas esti okazinta, se la prauloj de la sumeranoj sidis ie en la norda Hindio, tute en la kamparo, ĉar en la kvara jarmilo la baroj por pli grandaj popolŝoviĝoj, la orientirantaj dezertoj Lut kaj Kevir, estis paseblaj kaj kelkloke ankaŭ almenaŭ loĝeblaj dum kelka tempo sekve de la multe pli granda humideco (v. p. 14). Migraj movoj tra la probable ankaŭ tiam ekstreme varmega sudirana marborda regiono estas same malmulte verŝajna kiel la longa marvojo tra la Persa Golfo. Ĉu migroj tra Orientarabio post transpaso de la Golfo de Omano estas imageblaj, la elfosoj en Omano komencitaj nur

³ La bazo estas ak. Šubartum, pli june Subartu, kiu origine signis Asirion, poste multe pli grandan terenon. La hurida estas pli frue nomita subarea; hodiaŭ ĝi estas kolekta nocio por lingvoj de la Zagrosa regiono nekonataj al ni, precipe de la frutempo.

⁴ Kp. H. J. Nissen (v.p. 10, piedn. 1), p. 71ss.

antaŭ nelonge povos eble montri. Jam nun estas fakto, ke estis jam frue komercaj interrilatoj inter la Indusregiono kaj Babilonio, kun interstacioj en Bahrajno kaj Fajlako. Kio kaŭzis la migradon de grupoj de sumeranoj okcidenten, kies lingvo estis eble parenca kun dravidaj lingvoj de Hindio, probable estos apenaŭ iam ekkonebla. Same la tempo de la migrado ĉirkaŭ dum la lasta triono de la kvara jarmilo probable estos apenaŭ pli precize fiksebla. En Babilonio la sumeranoj setlis, kiel ŝajnas, nur la sudon ĉirkaŭ ĝis la nivelo de Nippur tiom dense, ke ili povis tie atingigi sian lingvon. Plie norde estis certe komercaj establaĵoj kaj eble ankaŭ kelkaj kultcentroj. La sumera lingvo prezentas al ni ankoraŭ kelkspecajn problemojn.⁴

2. La semidoj en Antaŭazio

a) Nordorientaj kaj nordaj semidoj

Sub la nomo semidoj ni kunigas la popolojn, kiuj parolas semidajn lingvojn. Oni tre longe supozis, ke la prahejmlando de la semidoj situis en Arabio, ĉar Arabio fariĝis jam tre frue elirpunkto de migroj de semidoj. Kontraŭ tio atestas unufoje, ke la plejparte tre seka Arabio taŭgas malmulte kiel popollulilo. Ankoraŭ pli grave estas, tamen, ke la semidaj lingvoj estas fleksantaj, t.e. radikŝanĝantaj lingvoj. Ili dividas ĉi tiun karakterizaĵon nur kun la ĥamidaj lingvoj de Afriko kaj la hindoĝermanaj aŭ hindeŭropaj lingvoj de Eŭropo kaj Azio. Tio devigas al la supozo, ke ĉi tiuj tri lingvotriboj elformiĝis en najbaraj terenoj, ĉar la estiĝo de la fleksanta lingvotipo estu rigardata kiel unika okazaĵo en la lingvohistorio.⁵ Ĉar semidoj kaj ĥamidoj verŝajne eliris el nordokcidenta Afriko, estas kompreneble serĉi la plej malnovaj parolintoj de fleksantaj lingvoj en la teritorio de nordokcidenta Afriko - okcidenta Eŭropo. Antaŭ proksimume naŭ mil ĝis dek du mil jaroj supozeble la semidoj-ĥamidoj, kiuj distingiĝas disde la hindoĝermanoj multe pli forte ol inter si, memstariĝis kaj disevoluis iom post iom. Pri la fruaj formoj de ĥamidaj lingvoj tre diferencaj inter si preskaŭ nenio estas konata pro la manko de skribaj fontoj. La ĥamidoj verŝajne okupis frue vastajn partojn de Nordafriko kaj restis tie plejparte dum longa tempo sen intimaj intertuŝoj kun la civilizacioj de la mediteranea regiono.

El la semidoj la prauloj de la pli malfruaj berberoj restis en nordokcidenta Afriko kaj per tio en kontakto kun nordokcidentaj ĥamidoj. Aliaj grupoj elmigris orienten. La cirkonstancoj por la tramigrado de pli malfruaj dezertaj regionoj estis neordinare favoraj sekve de la precipe humida klimato post la mezo de la kvina jarmilo (v. p. 14). Pli grandaj grupoj

⁵ La aglutinan, t.e. neŝanĝantan la vortradikojn, sumeran lingvon, oni kalkulas al la ergativaj lingvoj, por kiuj pasiva verbkoncepto estas karakterizaj. La verbformoj ofte malfacile analizeblaj per siaj prefiksaj ĉenoj estas denove diversmaniere diskutataj ekde kelka tempo. Kp. ekz. pri la lingvostrukturo W. H. Ph. Römer, Einführung in die Sumerologie, Nimwegen ²1982, 27ss. kaj la literatura superrigardo p. 17ss; M. L. Thomsen, The Sumerian Language. An Introduction to its History and Grammatical Structure, Kopenhagen 1984. Leksikono kuniganta la multajn detalstudojn kaj glosarojn mankas; kelkaj pli grandaj projektoj estas en laboro [Å. Sjöberg, The Sumerian Dictionary 2, Filadelfio 1984].

⁶ Ĉiuj aliaj lingvoj estas aglutinaj (kp. piednoto 5).

domiciliĝis en Egiptio. En la malnovegipta lingvo semidaj kaj ĥamidaj elementoj estas troveblaj. Aliaj grupoj de semidoj atingis dum la kvara jarmilo Antaŭazion. El la libia regiono partojn de ili la vojo certe kondukis tra Malsupra Egiptio kaj la duoninsulo de Sinajo, dume aliaj povus esti atingintaj okcidentan Arabion tra Nubio kaj Sudegiptio kaj la Ruĝa Maro. Por pli precizaj indikoj intertempe mankas ĉiuj apogaj signoj. Frusemidajn lingvomonumentojn el la mezo de la tria jarmilo ni konis ĝis antaŭ nelonge nur el Babilonio. En 1975 nun ampleksa arkivo de argilaj tabuloj estas trovita en Telo Mardiĥ ĉirkaŭ 60 km sudokcidente de Aleppo en la antikva Ebla; ĝi montris je nia surprizo, ke estis tie jam ĉirkaŭ 2400 a.n.e. regno, kies enloĝantoj grandparte parolis kaj skribis semidan lingvon. Ĉi tiu grandioza trovaĵo rezultigis multajn tute novajn ekkonojn, starigis al ni, tamen, ankaŭ multspecajn problemojn.⁶

Estis ĝis nun ekster dubo, ke la akada lingvo nomata Nordorientsemida prezentis, apud la semida komponanto de la Malnovegipta, la plej malnovan semidan kulturlingvon. Ni havas kaŭzon konjekti, ke la unuaj semidoj venis al Mezopotamio kaj Nordbabilonio ne multe pli malfrue ol la sumeranoj al la sudo, do ĉirkaŭ fine de la kvara jarmilo. En la epoko de Ĝemdet Nasr nomita tiel laŭ trovloko proksime de Kiŝ, kiu sekvas la periodon de la skribinvento, povus jam esti estintaj ŝtatoj regitaj de semidoj, ja kelktempe eĉ semida regno. Tre malnovaj semidaj pruntvortoj en la sumera lingvo favoras tian konjekton. Laŭ la opinio ĝis nun domininta la kanaanidoj atesteblaj ekde ĉ. 2000 en Antaŭazio estis rigardataj kiel la sekva ondo de semidoj (kp. pri tio p. 22). Mi male malfermis el multaj cent semidaj nomoj de la frutempo, kiuj estas nek akadaĵoj nek kanaanaj, ke ni devas kalkuli kun plia granda grupo de semidoj. Kiel nomo por ili mi unue proponis la nocion malnovamoridoj, pli malfrue, tamen, la pli neŭtralan esprimon nordsemidoj.⁷ Nun ni lernis el la arkivo de Ebla, ke en Nordsirio dum la mezo de la tria jarmilo almenaŭ ĉefe nordsemidoj regis kaj ne, kiel unue estas supozite, kanaanidoj aŭ nordorientsemidoj kun "okcidentakada" lingvo; pri la rilato de la Eblaida al la pli juna ugarita kp. p. 23. Ĉar en la tekstoj la forta influo de nesemida substrato sur la Eblaida estas ekkonebla, ni devas konjekti, ke nordsemidoj setlis en Nordsirio jam delonge antaŭ 2400 a.n.e. Tio tamen kondukas al la demando, ĉu la nordsemidoj enmigris en Sirion-Mezopotamion reale nur post la nordorientsemidoj aŭ ne tamen jam antaŭ ili. Se la lasta ĝustas, ankaŭ la plej fruaj semidoj en Babilonio, pri kies lingvo ni scias nenion fidindan, devus esti estintaj nordsemidoj; ili estus tiukaze interferigitaj ĉirkaŭ 500 jarojn pli poste de la nordorientaj akadoj. Por ĉi tiu ebleco povus atesti, ke en la frua Malnovakada ĝis la epoko de la dinastio de Akado ĉirkaŭ 2300 a.n.e. substratinfluo ekz. al la prononco de specife semidaj sonoj kiel la laringaloj deflanke de nesemidaj lingvoj estas observeblaj multe pli malofte ol en la Eblaida. Ni povas provizore nur starigi la demandon pri la tempoj de enmigrado de

⁷ Pri la unuaj laboroj raportas G. Pettinato, *Ebla, Un impero inciso nell'argilla*, Milano 1979; la sama, *The Archives of Ebla. An Empire Inscribed in Clay*, Garden City, N.Y. 1981; P. Matthiae, *Ebla. An Empire Rediscovered*, London-New York 1980/81. Multnombraj tekstoj estas jam publicitaj kun vortlistoj kaj indeksoj; Gramatiko kaj leksikono ankoraŭ mankas.

⁸ Kp. provizore W. von Soden, *Das Nordsemitische in Babylonien und Syrien* (La Lingua di Ebla, Napolo 1981, 355ss.); pliaj studoj estas presataj.

nordorientaj kaj nordaj semidoj por Sirio kaj Mezopotamio, ĉar la esplorado de la Eblaida estas nur en la komencoj kaj la frua Malnovakada ankaŭ estas nesufiĉe konata. Sen novaj trovaĵoj el la mezo de la tria jarmilo en Nordbabilonio ni apenaŭ povos akiri pli da klareco. La Akada evoluis en Babilonio kaj Asirio en kelkaj ecoj diversmaniere.⁸

b) La nordokcidentaj semidoj: kanaanidoj kaj arameoj

Dum la plej malnovaj semidoj provizore estas historie evidentaj nur kiel loksidualoj plej ofte en la urboj, la bildo ĉe la pli junaj grupoj de semidoj fariĝas multe pli bunta kaj per tio pli konforma al la realeco. Supozeble nelonge antaŭ 2000 denove devigo al formigrado efikiĝis en la teritorio de okcidenta Arabio - suda Palestinio. Militoj kaj troo da loĝantaro en regionoj de regresanta fekundeco estis eble la kaŭzoj por tio. Ĉefaj celoj de migroj ankaŭ plue estis ankoraŭ longe Sirio kaj Mezopotamio. Kelkaj triboj tre longe restis migraj paŝtistoj, aliaj praktikis kiel duonnomadoj ankaŭ kelktempe la kultivadon de greno. Ree aliaj povis preni piedon en la urboj kaj tie ofte kapti eĉ la politikan estradon; la nordokcidentsemidaj-malnovkanaanaj dialektoj parolitaj de ili fariĝis, tamen, laŭ tio, kion ni scias, nenie skriba lingvo, kvankam multaj kanaanaj vortoj troviĝas en la babilonaj tekstoj precipe el Mari ĉe la meza Eŭfrato. Laŭ atesto de siaj kanaanaj nomoj multaj malnovkanaanidoj venis jam dum la epoko de la 3-a dinastio de Ur baldaŭ post 2000 kiel solduloj kaj laboristoj al Babilonio, kie oni nomis ilin Amurru- (=okcidentaj) homoj; hodiaŭ multaj parolas, laŭ tio, de ili kiel amoridoj.⁹

Ankaŭ en Babilonio kelkaj Amurru-homoj povis levi sin al urbaj princoj survoje tra militaraj komandolokoj kaj eĉ al reĝoj de pli grandaj regionoj; ankaŭ Hammurabi de Babilono devenis el kanaana familio. Ĉar tra multaj jardekoj kanaanidoj venis ĉiam denove al Babilonio, la amaso de la Amurru-homoj restis dependa loĝantara tavolo de ofte subpremita pozicio.

Post la mezo de la dua jarmilo la (malnov-)kanaanidoj ne plu montriĝis en Babilonio kaj Mezopotamio kiel propra loĝantara grupo, venkis tamen pli kaj pli en Sirio-Palestinio en daŭra konflikto kun almigritaj grupoj de huridoj (v. p. 25), verŝajne plifortigitaj per el la sudo enmigritaj klanoj de sama lingvo. Ili fariĝis dominantaj antaŭ ĉio en la marbordaj urboj sude de Latakia. Ĉi tie ni nomas ilin fenicoj apogante nin al la grekoj kaj ilian lingvon fenica. Pri la loĝantara tavolo en la tiama Sirio estas apenaŭ ion konata; ĝi estis en la marbordaj urboj kaj en la enlando certe sufiĉe diferenca. Klanoj de duonnomadoj en la dezertaj stepoj de la oriento certe kaŭzis multloke konfliktojn.

⁹ Pri la gramatiko kp. W. von Soden, Grundriß der akkadischen Grammatik, 2. Aufl. mit Nachträgen, Romo 1969. La novaj vortaroj estas »The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the (vidu sekvonta paĝo) University of Chicago« (Ĉefeldon. A. L. Oppenheim kaj E. Reiner, Ĉikago 1956ss., ĝis nun 18 volumoj de ĉirkaŭ 25 planitaj) kaj W. von Soden, Akkadisches Handwörterbuch, 3 volumoj, Wiesbaden 1958-1981.

¹⁰ La amoridoj en ĉi tiu senco ne estas identaj kun la amoridoj ofte nomataj en la Malnova Testamento; la skribmaniero amuridoj aŭ la nomo malnovkanaanidoj - pli frue pli malmulte bone orientaj kanaanidoj - estu preferataj. Kp. pri tio G. Buccellati, The Amorites of the Ur III Period, Napolo 1966.

Specialan pozicion okupis la havenurbo Ugarit proksime de Latakia kun sia postregiono. Ĉi tie inter ĉirkaŭ 1400 kaj 1200 la ugarita estas skribita kaj parolita, apud la akada kaj (pli malofte) la hurida, kiu probable origine estis nordsemida lingvo (v. pri tio p. 21), pli malfrue tamen ankaŭ influita per kanaanaj superstratoj, tial ne fariĝante, kiel multaj opinias, kanaana lingvo.¹⁰ Post la detruo de Ugarit ĉirkaŭ 1200 la ugarita verŝajne baldaŭ fariĝis nekutima.

Kanaan lingvon, la Hebrean, ankaŭ la popolo de Israelo parolis, kies triboj povas esti kalkulataj ĉefe al la kanaanidoj. La treege komplikajn cirkonstancojn en Palestinio post 1400 oni ne povas trakti ĉi tie. Tute el la Antikva Oriento eksteren kondukis fine la koloniigo de la fenicoj fariĝintaj marvetrurintoj post 1200 en la tuta mediteranea regiono kaj trans tion eksteren. La oficiala lingvo estis la punika en la plej multaj de ĉi tiuj kolonioj sendependiĝintaj pli malfrue, origine fenica dialekto, kiu estas konata al ni antaŭ ĉio el Nordafriko. Ĉu ankaŭ en Kreto dum minoa tempo semidoj formis esencan elementon de la loĝantaro, kiel kelkaj opinias, estas tute dubebla.¹²

Ekde ĉirkaŭ 1300 novaj semidaj grupoj de nomadoj kontraŭstarigis sin al la asirianoj, kiuj ankaŭ baldaŭ fondis fortikigitajn setlejojn en la rivervaloj. La asirianoj nomas ilin unue *Ahlamu* "Juntaĉmento" kaj poste *Aramu* "arameoj".¹³ Ĝis ĉirkaŭ 1050 sukcesas deteni ilin de Babilonio kaj Asirio. Ĉar ili tamen pli kaj pli multnombriĝas spite al ruinigaj militoj almenaŭ parte per plua almigrado el la araba regiono, ili okupas post 1000 en Babilonio iom post iom la tutan ebenan teron kaj la pli malgrandajn urbojn, establiĝas tamen ankaŭ en Asirio kelkloke kaj formas tie post 900 antaŭ ĉio per la grandaj deportadoj pli kaj pli grandan parton de la loĝantaro. En Sirio la unuaj ŝtatoj de la arameoj probable estiĝas jam antaŭ 1000 - ni scias pri ili preskaŭ nenion -; la ŝtato de Damasko fariĝis precipe potenca. En Nordsirio la arameoj pli kaj pli submigras la restoŝtatojn de la hitita regno kaj okupas ĉi tiujn finfine tute.

Pri la lingvo(j) de la arameoj antaŭ 900 ni scias preskaŭ nenion, ĉar nur malmultaj nomoj estas tradiciitaj. Enskriboj en la fenica liter-skribo komenciĝas nur post 850 malmultkvante. Kompletigajn, ĝis nun nur malmulte utiligitajn fontojn formas la nomoj kaj arameaj fremdvortoj en la asiriaj kaj babilonaj tekstoj. Per la asiria regno kaj ankoraŭ pli multe poste per la ĥaldeaj kaj aĥemenidaj regnoj la malnovaramea fariĝis speco de "lingua franca" en la tuta Antaŭazio, sub la aĥemenidoj trans tion eĉ administra lingvo en la okcidenta parto de la regno; ni nomas ĉi tiun administran kaj literaturan lingvon regna aramea.¹⁴ El ĝi evoluis tiam poste la literaturaj lingvoj de la judoj, kristanoj kaj mandeoj, kies studado

¹¹ Kp. C. H. Gordon, *Ugaritic Textbook*, Romo 1965, kun gramatiko kaj glosaro; leksikono ankoraŭ mankas.

¹² Kp. J. Friedrich-W. Röllig, *Phönizisch-punische Grammatik*, Romo 1979; St. Segert, *A Grammar of Phoenician and Punic*, Munkeno 1976, 23, piedn. 14; por Kreto, bab. Kaptaru, hebr. Kaphthor, kp. M. Weippert - V. Herrmann, *Kreta*, *RIAss. VI* (1981) 225ss.

¹³ La origino de la vorto *Aramu* estas nekonata. La malnovaramea estas atestita por ni unue ĉirkaŭ 900; kp. pri tio kaj pri la regna aramea St. Segert, *Altaramäische Grammatik mit Bibliographie, Chrestomathie und Glossar*, Lepsiko 1975.

¹⁴ La regna aramea en la Malnova Testamento estas nomata biblia aramea. Kp. ĉi tie, piedn. 13, kaj Ch.-F. Jean-J. Hoftijzer, *Dictionnaire des Inscriptions sémitiques de l'Ouest*, Leiden 1960, por la fenica-punika kaj la frua aramea.

ne plu apartenas al la laborsfero de la priantikva orientalistiko. Pri popolo de arameoj oni povas paroli je nenia tempo.

Arameaj triboj estis ekde ĉirkaŭ 100 la unuaj kamel-beduenoj en Antaŭazio. Ĉu ili aŭ plie sude la araboj unue malsovaĝigis la dromedaron, tiel ke ĝi povis anstataŭi azenon kaj onagron kiel ŝarĝbeston tra grandaj dezertaj distancoj, estas ankoraŭ ne konate.¹⁵ Konekse kun la plej malnovaj arameoj en la dua jarmilo kaj sia rilato al la kanaanidoj estas ankoraŭ kontesteblaj demandoj. Kelkaj opinias, estus indikoj al "proto-aramoj" jam en la frua dua jarmilo, ekz. en la malnovbabilonaj leteroj el Mari. El tio oni konkludis, ke ankaŭ la triboj de Israelo parte estus estintaj arameoj. Ankaŭ precipa aramea lingvofamilio ene de la Nordokcidentsemida ne estas agnoskata de ĉiuj. La argumentoj ĉe tio prezentitaj ne povas disputataj ĉi tie, ĉar por tio estus necesa tre multe da spaco.¹⁶

c) La sudaraboj kaj la nordaraboj

Ĉe la semidoj ne formigritaj norden evoluis propra semida lingvotipo, kiu estas nomata sudokcidenta semida. La por ni plej malnova reprezentanto estas la malnovsudaraba kun la ĉefaj dialektoj sabea, minea, katabana kaj hadramaŭta, kiun ni konas el miloj da ŝton- kaj metalenskriboj el la tempo inter ĉirkaŭ 1000 a.n.e. kaj 600 n.e.; pri la eĉ pli malnova tempo ni scias preskaŭ nenion. La sudaraboj loĝis en la sudokcidenta parto de Arabio kun la parte fekunda altmontara lando Jemenio en la centro. Parencaj grupoj setlis transe de la Ruĝa Maro en Nubio kaj fariĝis la prauloj de la pli malfruaj etiopoj.¹⁷ Pro la tre grandaj distancoj kaj de la grandaj dezertoj, kiuj separis ilin disde la aliaj kulturcentroj de la Antikva Oriento, la sudaraboj ne havis multajn kontaktojn kun la cetera Antaŭazio aldone al tiuj de la komerco kaj unuopaj militaj intertuŝoj. La sabeistiko estas tial speciala kampo de la priantikva orientalistiko, kiun nur speciala prezentaĵo povas kontentigi.

La okcidentaj kaj nordaj araboj de la centraj regionoj de Arabio, kies lingvo, la plej grava reprezentanto de la junsemida, ankaŭ estas nomata nordaraba, aperas ne multe pli malfrue ol la sudaraboj en la lumo de la historio. La asirianoj konas ilin ekde 853 kiel militemaj beduenoj, kun kiuj ili devis multoble batali en Sirio kaj pli malfrue en Babilonio. Okcidentarabaj oazaj urboj kiel Tema estas okaze nomataj ekde ĉirkaŭ 750 kaj ili fariĝis ĝis Jatrib, hodiaŭ Medina, 550 por mallonga tempo parto de la ĥaldea regno. La kojnoskribaj tekstoj tradiciis multnombrajn arabajn nomojn kaj vortojn; enskribaj atestoj por la araba ni konas nur el multe pli malfrua tempo. Konsiderindan gravecon por la Antikva Oriento la araboj ankaŭ ne akiris en malfrua tempo.

¹⁵ Kp. W. Heimpel, Artikolo: Kamel, *RIAss.* V (1980) 330ss. (p. 68, piedn. 13).

¹⁶ Kp. pri tio S. Moscati, A. Spitaler, E. Ullendorff, W. von Soden, *An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages*, Wiesbaden 1964, 7ss. kaj 171ss. (Bibliography)

¹⁷ Malgraŭ la abundo de unuopaj esploroj ankoraŭ ne estas kuniga prezentaĵo de historio kaj kulturo de la sudaraboj en la antikveco. Kiam unue semidoj venis al Nubio kaj poste plie suden al Etiopio, estas ankoraŭ ne klara; kp. provizore C. Conti Rossini, *Storia d'Etiopia I*, Bergamo 1928. Eble oni devas kalkuli kun kelkaj grupoj.

3. Huridoj kaj urartuanoj

Sekve de siaj migraj movoj ampleksintaj vastajn partojn de Antaŭazio la huridoj venintaj el okcidenta Irano fariĝis unu de la plej gravaj faktoroj en la historio de la dua jarmilo. Ilia lingvo atestita en diversaj dialektoj, tiel nomata ergativlingvo, estas ankoraŭ nur parte komprenebla, por kio plursencecoj en la kojnoskribo estas kunrespondecaj. Al ilia historio la disponeblaj fontoj ĵetas nur glitlumojn. Pri la unuaj antaŭenpenetroj okcidenten proksimume je la fino de la tria jarmilo estas nur sufiĉe malmulte konate. En la mezo de la dua jarmilo ĝis ĉirkaŭ 1200 Babilonio estis kiel ununura lando neniam submetita al la regado de huridaj grupoj, dume ĉi tiuj mem ludis konsiderindan rolon en la hitita regno dum kelka tempo. Por ilia lingvo, historio, kulturo kaj religio mi indikas al la libro menciita sur p. 10 en piedn. 1 de G. Wilhelm. Ĉar tamen historio kaj kulturo de Asirio kaj Sirio estas forte kundifinitaj de la huridoj, ni devas paroli tamen multfoje koncize pri ili. En la regno de Mitanni (v. p. 43) la huridoj estis la plej granda loĝantara grupo.

Armenio estis verŝajne jam en la dua jarmilo ĉefa setlada regiono de huridaj popolgrupoj; pri pli granda ŝtatformado ni ekscias tamen nenion. Post 900 estiĝas tie la regno de Urartuo kun centro ĉe la Van-lago, kiu en la oka jarcento kelktempe vaste etendiĝas, ankaŭ ĝis Sirio, poste tamen estas malfortigata grave en bataloj kun la asiria regno kaj post 600 estas definitive venkata de la skitoj. La kultura faro de la urartuanoj (greke alarodanoj) estas grava en diversaj kampoj, ekz. en la metalurgio. La urartua lingvo estas malfruhurida, kiu estas, ĉefe atestita per reĝaj enskriboj, nur nesufiĉe malfermita.¹⁸

4. Popoloj kaj kulturoj en la okcidenta Irano

a) Elamidoj, guteoj kaj kasidoj

En Sudirano, antaŭ ĉio en la provinco Ĥuzistano, situis la loĝlokoj de la elamidoj, kiuj tie verŝajne jam en la kvara jarmilo setlis. La elama lingvo, por kiu jam frue en la tria jarmilo la sumera skribo estas uzata en parte forte ŝanĝita figuro, ne lasas sin aliĝi al neniu de la krome konataj lingvoj kaj estas en siaj pli malnovaj ŝtupoj nur parte komprenebla. La novelama estis unu de la administraj lingvoj de la aĥemenida regno. Kvankam en multaj ecoj per Babilonio influite, la elama kulturo montras nepre propran stampon kaj certe efikis forte sur la najbarajn regionojn, same kiel pli malfrue sur la aĥemenidan regnon. En la tempoj de politika unueco nur malofte longaj okazis ankaŭ nedaŭre pli grandaj formadoj de regnoj.¹⁹ Pri Elamio ni devas multoble paroli ĉi tie.

¹⁸Koncizajn gramatikojn ofertas I. M. Diakonoff, *Hurrisch und Urartäisch*, Munkeno 1971, kaj en kelkaj aĵoj devia, G. A. Melikišvili, *Die urartäische Sprache, mit einem Anhang von M. Salvini*, Romo 1971, kun glosaro de jam interpreteblaj vortoj.

¹⁹Pri la historio kp. W. Hinz, *Das Reich Elam*, Ŝtutgarto 1964, kaj la partoj pri Elamio de W. Hinz kaj R. Labat en la granda »Cambridge Ancient History«, vol. I kaj II (1963/64). Pri la gramatiko de la elama, de kiu estas ankoraŭ multe kontestata, kp. E. Reiner, *The Elamite Language*, en: *Handb. der Orientalistik*, Unua rubr., vol. 2, livr. 2, p. 54-118 (Leiden 1969). Leksikono estas preparata.

Escepte en Elamio ne estis skribkulturoj en la okcidenta Irano antaŭ la unua jarmilo, laŭ tio, kion ni scias. Tial ni povas sufiĉe malmulte diri pri la triboj kaj popolgrupoj de la okcidenta Irano, kies nomojn ni probable konas grandparte el la kojnoskribaj fontoj de Urartuo ĝis Elamio, same kiel pri siaj certe ŝanĝplenaj sortoj kaj ni eĉ ne scias, al kiu ni dankas la tiel nomatajn Luristan-bronzaĵojn faritaj dum multaj jarcentoj. Babilonanoj kaj asirianoj konis siajn montarajn najbarojn de iliaj atakoj en la ebenlandon antaŭ cio kiel senindulgaj militistoj, al kiuj ili kontraŭstarigis sin ĉe kontraŭatakoj simile rigore. Dufoje popoloj el la okcidenta Irano povis etabliĝi por pli longa tempo en Babilonio.

Kiam post 2200 la granda regno de Akado disfalis, la guteoj povis etabli regnon en la oriento kaj nordo de Babilonio, kies etendiĝo ni ne povas difini. En la sumera literaturo la tempo de la guteoj estas priskribata kiel terura tempo. Ni konas kelkajn princnomojn, scias tamen nenion alian pri la lingvo de la guteoj. La asirianoj nomis iliajn idojn *Qutû*. Krom ĉi tiuj la tekstoj ofte mencias la sovaĝe militemajn lulubeojn aŭ Lullumu.

Nekompareble pli grandan gravecon por Babilonio havis la kasidoj, greke Koseoj, enpenetrantaj same el la meza okcidenta Irano dum la tempo de la posteuloj de Hammurabi de Babilono. Ili establiĝis unue post 1680 en kelkaj nordaj randregionoj kaj fondis tiam dinastion, kiu regis dum 450 jaroj unue super Nordbabilonio kaj pli malfrue super la tuta lando. Pri la ŝanĝiĝoj kaŭzitaj de ili ni devos ankoraŭ paroli. En la regiono de Kerkuk la huridoj limigis ilian ekspansion. Enskriboj en kasida lingvo ne konserviĝis; la reĝoj uzis la babilonan aŭ malfrusumeran. El la nomoj, malgrandaj vortlistoj kaj fremdvortoj en la akada oni povis tamen gajni kelkajn vortojn kaj parte interpreti kaj malfermi la lingvostrukturon.²⁰ La kasidoj dissolviĝis iom post iom tute en la babiloniec, kiu dankis al ili gravajn impulsojn ankaŭ en la arto.

Partoj de la kasidoj restis en la Irano kaj estas menciitaj ankoraŭ en la sepa jarcento en asiriaj tekstoj. El la ŝanĝiĝo de la landnomoj en la regiono de la Urmia-lago kaj sudoriente de ĝi oni povas konkludi multajn batalojn inter kasidoj kaj huridaj triboj. Inter ĉirkaŭ 850 kaj 650 asiriaj tekstoj nomas tre ofte reĝlandon de Manio en la ĉirkaŭaĵo de la urmia-lago, kiu manovris inter Asiro, Urartu kaj la medoj.²¹

b) Hindarjanoj, medoj, cimeranoj kaj persoj

Hindarjaj klanoj atingis Mezopotamion el Orientirano unue ĉirkaŭ 1500 kaj establis tie i.a. la dinastion de la Mitanni-regno (v. p. 43). En la ĉevalbredado hindiranaj terminoj estis en uzo ankaŭ ĉe hititoj. La graveco de ĉi tiuj hindarjanoj estas longe supertaksita, tamen ne lasas sin sufiĉe priskribi eĉ hodiaŭ; ilian lingvon ni konas nur el nomoj kaj multaj fremdvortoj en kojnoskribaj lingvoj.²²

En surskriboj de la asiria reĝo Salmanasaro III. estas unue menciitaj proksimume je 840 la iranaj medoj en nordokcidenta Irano kaj la persoj

²⁰ Kp. K. Balkan, *Kassitenstudien I. Die Sprache der Kassiten*, New Haven 1954; J. A. Brinkman, artikolo: *Kassiten*, *RIAss.* V (1980) 464ss.

²¹ Kunigo de la esploroj i.a. de R. M. Boehmer estas atendata en *RIAss.* VII.

²² Pri la multaj kontraŭdiraj opinioj kp. A. Kammenhuber, *Die Arier im Vorderen Orient*, Heidelberg 1968; M. Mayrhofer, *Die Arier im Vorderen Orient - ein Mythos?*, Vieno 1974.

en okcidenta Iran malproksime de siaj pli malfruaj loĝlokoj. Meda regno organizita kiel ŝtata federacio, pli malfrue kun la ĉefurbo Ekbatana (hodiaŭ Hamadān), estas atestita per asiriaj fontoj kaj, certe nur parte fidinde, per grekaj historiistoj; medaj surskriboj estas ankoraŭ ne trovitaj. Plia, tre militema irana popolo estas la cimeranoj, kiuj estas unue menciataj 714 kaj baldaŭ terurigas la malnovajn regnojn kaj venis en kelkajn kontrolcentrojn de la potenco en Medio. Ilia potenco estas limigata de la sekvintaj skitoj, kiuj estis hindoĝermanoj, tamen ne iranoj kaj akiris multe pli grandan gravecon por la kulturo ol la cimeranoj. Nekalkulite kelkajn invadojn, la skitoj tamen restas ekstere de la Antikva Oriento. Asirion ili ne povis savi de la medoj kaj cimeranoj.

La persoj ne havis sukcesojn dum longa tempo kontraŭ Medio en la nordo kaj Elamio en la sudo. Post kiam Elamio estas venkita de Asirio, Ciro II. (la Granda, 559-529) povis konkeri dum 11 jaroj la medan regnon, Lidion kaj la ĥaldean regnon kaj etabli mondregnon. Temi pri tio kaj pri religio kaj arto en la Irano samkiel pri norda kaj orienta Irano, estas tasko de alia volumo.

5. Malgrandazio: Protohattoj, luvoj kaj hititoj

Kiuj popoloj loĝis en Malgrandazio, regiono de tre malnova kulturo, antaŭ 2000 kaj kiuj lingvoj estas tie parolitaj, ni preskaŭ tute ne scias eĉ hodiaŭ. Verŝajne la okcidento orientiĝis jam tre frue antaŭ ĉio al la Egea Maro, dume centra kaj orienta Anatolio apartenis al la Antikva Oriento. En Nordanatolio setlis la hattoj aŭ protohattoj ĉirkaŭ 2000 probable jam de pli longa tempo, kies aglutina lingvo estas sufiĉe konata al ni el la arkivo de la hitita ĉefurbo Hattusas. Sude de ili popolgrupoj kun alia lingvo verŝajne setlis, se ni ĝuste interpretas iliajn nomojn kaj pruntvortojn en la malnovasiria kaj hitita. Baldaŭ post 2000 hindoĝermanoj venis el la oriento aŭ okcidento al Anatolio subigante post 1800 grandajn partojn de la lando, ne forpremante tute la pli fruajn enloĝantojn. Temas pri la hititoj, kiuj nomis sin mem Nezoj, kaj la luvoj kaj palaoj parencaj al ili. Ili transprenis el Mezopotamio la kojnoskribon kaj kreis pli malfrue por la luva eĉ novan bildskribon. Ene de la hindoĝermana ĉi tiuj lingvoj formas propran familion. La kulturo de la hititoj estis dependa en multaj aspektoj de la babilona, en kelkaj kampoj tamen kreive memstara. Ankaŭ la huridoj akiris grandan gravecon en la hitita regno. La hititoj transiris pli malfrue al Sirio fondante tie ŝtatojn, kiuj parte ankoraŭ longe transvivis la hititan regnon pereintan ĉirkaŭ 1200.²³

6. La kunkreskado de la popoloj

Ni provis evidentigi al ni tute koncize la popolojn kaj popolgrupojn aŭ tribojn, kiuj akiris, laŭ nia scio, kelkan gravecon por la Antikva Oriento. Estis probable ankoraŭ kelkaj pli de ili, pri kiuj niaj fontoj nuntempe malkaŝas nenion al ni aŭ tiom malmulte, ke ni ankoraŭ ne povas aprezi la povon de tiaj popoloj. Mi ellasis krom la multaj malgrandaj grupoj en la

²³ "Enkonduko" en ĉi tiu serio de E. Neu estas ĵus preparata; kp. ankoraŭ A. Goetze, Kleinasion, Munkeno 1957.

altmontaraj valoj, kies nomoj estas menciitaj ie, la malgrandajn popolojn najbarajn al Israelo, ĉar ĉiu historio de Israelo instruas pri ili. Al ili apartenas en la orientjordana lando antaŭ ĉio la amonidoj, moabidoj kaj edomidoj, kies lingvoj plej proksime parencaj al la hebrea estas nur atestitaj per tute malmultaj tekstoj. En la marbordo de Palestinio setlis ekde ĉirkaŭ 1200 la filiŝtoj, kies supozeble hindoĝermana lingvo estas ankoraŭ nekonata al ni. Ili venis per la granda marpopola ŝtormo, kiu havis tiel gravajn konsekvencojn por la orienta mediteranea mondo - ankaŭ la hitita regno kaj Ugarit ne povis kontraŭstari al ĝi -, en ilian landon.²⁴

Se ni nun rigardas la evoluon kiel tutaĵon, ni konstatas - ekstere de tipaj retiriĝaj regionoj en la altmontaraj valoj - la dominantan tendencon de la kunkreskado de pli malgrandaj grupoj al pli grandaj, kiuj estas ja antropologie tute ne unuecaj, sed ofte havis unuecan lingvon. Tio ĉi estas akcelita antaŭ ĉio per kelkaj grandŝtatoj kiel unue la hitita regno kaj pli malfrue en multe pli granda grado per la asiria regno, kiuj kreis plurpopolajn aŭ multpopolajn ŝtatojn per deportadoj kaj translokadoj. Per tio estiĝis ĉie novaj malgrandaj grupoj de deportitoj, kiuj verŝajne povis plej ofte flegi siajn lingvojn en fremda ĉirkaŭaĵo nur ankoraŭ dum malmultaj generacioj. Persisti pri sia religio dum pli longa tempo, ili sukcesis certe ankaŭ nur en esceptaj kazoj, kvankam devigaj misiadoj certe estis rara escepto en la Antikva Oriento. Eĉ en la nomdonado oni kutimis akomodi sin iom post iom al la plimultoj, se la minoritatoj ne restis kune precipe forte.

Kiu lingvo venkis en granda ŝtato, tute ne dependis ĉiam de la volo de la regintoj. La asirianoj povis malhelpi same malmulte kiel la malnovaj estraraj tavoloj de la grandaj babilonaj urboj, ke la aramea lingvo pli kaj pli venkis eĉ en iliaj kernolandoj kiel parolata lingvo. Certe la aramea estis ankaŭ skribita multe pli multe ol ni povas pruvi hodiaŭ, ĉar papiruso kaj ledto kiel skribmaterialo nur malofte konserviĝis kaj vakso neniam.

Krom la militoj kaj deportadoj efikis ankaŭ multspecaj submigradaj movoj sur tion, ke pli malgrandaj popoloj intermiksiĝis sin kun pli grandaj kaj malaperis el la historio, sen tio ke katastrofoj antaŭeniris. Proksimume je la fino de la dua jarmilo tio trafis ekz. la huridojn en Mezopotamio kaj la kasidojn en Babilonio. Ĉar en la grandaj ŝtatoj probable ekzistis vasta domicila libereco, malnovaj diferencoj pli kaj pli forviŝiĝis. Per tio, tamen, la origine forta klopodado forskui ree la regadon de la grandaj ŝtatoj pli kaj pli perdis la intensecon. La rezulto estis, ke, kiam la asiria regno kolapsis, la plej multaj provincoj estas transprenitaj de la novaj mastroj, la babilonanoj kaj medoj, sen pli grandaj bataloj. La granda regno de la ĥaldeaj dinastio transiris eĉ post mallongaj bataloj antaŭ ĉio pri la ĉefurbo Babilono kiel tutaĵo senbatale al la persa reĝo Ciro. La sama okazis 200 jarojn pli malfrue, kiam Aleksandro la Granda konkeris la aĥemenidan regnon. Malgrandaj ŝtatoj fonditaj de ambiciaj satrapoj nur malofte daŭris dum longa tempo. La avantaĝoj de ekumeno estas ĝuste aprezitaj pli altaj ol ĝiaj malavantaĝoj.

²⁴ Pri la marpopoloj kaj filiŝtoj kp. laste Fr. Schachermeyr, Die Levante im Zeitalter der Wanderungen vom 13. bis zum 11. Jahrhundert v. Chr., Vieno 1982.

IV. SKRIBO KAJ SKRIBOSISTEMOJ

1. La sumera skribo kaj la kojnoskribo

La invento de skriboj estas unu de la plej sekvoriĉaj novaĵoj en la historio de la homaro. Jarmiloj de parte jam sufiĉe diferencigita artopraktikado kuŝis malantaŭ ĝi, kiam en Mezopotamio la evoluo de la ekonomio kaj la aglomero de pli grandaj homamasoj en malvasta spaco kreis situacion, kiu ne plu estis majstrebla per la parolita vorto kaj provizoraj notoj pri kvanto de bestoj kaj objektoj. Ni ankoraŭ ne scias tre longe, ke la plej malnova skribo havis antaŭulojn. Dum multaj cent jaroj oni uzis en la tuta sudokcidenta Azio kaj Egiptio nombroŝtonojn, en kiuj simboloj por bestoj kaj certaj objektoj estis enranĉetitaj. Oni metis ilin en la laŭbezono necesa kvanto en saketojn aŭ argilajn vazojn. Slabetoj kun nombropunktoj aŭ -streketoj aldoniĝis. Post la mezo de la kvara jarmilo oni ankaŭ uzis argilajn tabulojn kun nun pli forte diferencigitaj nombrosignoj, unuopaj nombroŝtonaj simboloj kaj ankoraŭ pli malfrue sigelderuladoj.¹ La postulojn pli kaj pli multflankajn al notsistemoj ĉi tiuj provizoraĵoj tamen pli kaj pli malmulte kontentigis. Do probable nelonge antaŭ 3000 en Uruk sumeranoj havis la ideon krei centojn da parte mallongigitaj novaj bildsignoj kaj multaj signoj por nombroj kaj mezuroj, kiuj, per la grifelo en la argilajn tabulojn enranĉetitaj, estis ebligontaj notojn, ne nur por la momento, sed ankaŭ por la arkivado. Komence nur malmultaj signoj por kelkaj adjektivoj, verboj kaj abstraktaj nocioj aldoniĝis probable jam baldaŭ. Ĉu la per tio realigita transiro al vera skribo, kiu transponas aŭdeblajn vortojn en videblajn signojn, nur postulis mallongan tempon aŭ necesigis pli longan tempon, hodiaŭ ni povas ankoraŭ ne diri. Ĉiukaze tamen malesperaj burokratoj donis la instigon por novkreitaĵo, kies eblecoj kaj konsekvencoj siatempe neniu povis antaŭvidi en Sumerio.

La plua evoluo de la skribo povas esti ĉi tie tuŝata nur en kelkaj kapvortoj. La bildsignoj pli kaj pli simpliĝis, kaj la signoformoj plej ofte fariĝis abstrakte geometriaj. La kurbaĵoj linioj malbone skribeblaj sur argilo estas anstataŭigitaj per rektaj. Antaŭ ĉio, tamen, estiĝis en la komenco de la linioj plidikiĝoj per la grifelpremo, kiuj pli kaj pli larĝiĝis, tiel ke ankoraŭ meze de la tria jarmilo la kojnoskribo elformiĝis, kiu tiam estas skribita malmulte pli malfrue ankaŭ sur ŝtono kaj metalo. La specialaj skribtradicioj en Babilonio, Asirio, Sirio, Malgrandazio ktp. kondukis ĉe la plej oftaj signoj al pli-malpli diferencaj formoj. Oni skribis komence de supre malsupren, ekde ĉirkaŭ 2400, tamen, de maldekstre dekstren, pri kio la signoj estas turnitaj 90°.²

La signoj por sumeraj vortoj estas uzitaj en unuopaj kazoj jam tre frue ankaŭ por aliaj homonimaj vortoj, tiel ekz. ti "sago" ankaŭ por ti(l)

¹ Fundamente pri tio D. Schmandt-Besserat, *An Archaic Recording System and the Origin of Writing*, Syro-Mesopotamian Studies I/2, Malibu 1977; Pluen kondukanta estas ŝia traktato ›From Tokens to Tablets: A Re-evaluation of the So-called 'Numerical Tablets'‹ (Visible Language 15 [1981] 321ss.).

² La fundamenta verko pri la plej frua skribo de A. Falkenstein, *Archaische Texte aus Uruk*, Berlino 1936, estas parte malnoviĝinta per multaj novaj trovaĵoj; ampleksa nova verko pri la estiĝo de la sumera skribo kaj ĝia transfigurado en la kojnoskribon de H. J. Nissen kaj M. W. Green estas en preparo.

"vivo". Poste la plej multaj signoj estis samtempe vort- kaj silabsignoj, malofte ankaŭ dusilabaj signoj. Unusonaj signoj estis nur por la vokaloj a, e, i kaj u. Parte sekve de la koincido de origine diferencaj signoj - ilia nombro dum la tempo forte reduktiĝis ĝis proksimume 600 - multe da signoj havis jam frue kelkajn aŭ plurajn vort- kaj sonvalorojn; ĉar ankaŭ signosekvoj povis stari por vorto (ekz. A.TU.GAB.LIŜ por asal "Eŭfratpoplo") kelkaj signoj fariĝis eĉ multsencaj. Helpe de nur grafikaj determinativoj por materialoj kiel ligno kaj kupro, lokoj, riveroj, personaj klasoj, dioj kaj aliaj oni provis redukti la plursencecon aŭ polifonion al eltenebla mezuro, sukcesis tamen nur limigite. Helpoj por ni estas tre ofte skribvariantoj, ĉar oni povis skribi silabon kiel tar ankaŭ ta-ar kaj estis je dispono por kelkaj silaboj dum certa tempo aŭ en certaj tekstgrupoj du aŭ pli multe da signoj.

La ideo, ke estus eble firmiti lingvon skribe, migris sur la vojoj de la komerco tre baldaŭ okcidenten kaj orienten. La egiptoj eksciis pri la nova arto kaj kreis baldaŭ skribsistemon, la egiptajn hieroglifojn, kiu nur tre malofte indikis vokalojn. En la oriento unue la najbara Elamio transprenis la skribon kun kelkaj modifoj, kiuj kondukis al pli fortaj specialaj disvolviĝoj en la pli malfruaj jarcentoj ĝis la novelama skribo de la aĥemenidaj surskriboj. Propra protoelama skribo, kompare al tio, ne restis tre longe en uzo. La ideo de la skribado migris tiam pluen al Hindio, kie kelkan tempon poste la Indus-skribo estiĝis, kaj eĉ pluen ĝis Ĉinio.³

En Babilonio mem la transpreno de la kojnoskribo fare de la semidaj akadoj en ankoraŭ nekonata tempo en la tria jarmilo fariĝis la plej grava okazaĵo. Tio realiĝis dum tre longa periodo, kiel la mankado de ĉiu laŭplana agado montras ĉe la solvado de la problemoj, kiujn la adaptiĝo de la skribo al tute alie konstruita lingvo kaŭzas. Per la uzado de ĉiuj unusilabaj sumeraj vortoj kiel silabsignoj oni estus povinta krei puran silabskribon per aldono de kelkaj pliaj signoj, kiu estus ebliginta ankaŭ nemiskompreneblajn skribmanierojn post kelka tempo por la sonoj fremdaj al la sumera, ekzemple la emfazajn konsonantojn kaj kelkajn laringalojn. Anstataŭ tio la polifonio ne nur konserviĝis, sed la skribsistemo eĉ komplikiĝis per la transpreno de multaj centoj da sumeraj vortoj kaj iutempe ankaŭ de tutaj verbformoj kiel sumerogramoj. La reprezentado de la fonemkonsonantoj estis komence tre malbona: *d, t* kaj *ṭ, g, k* kaj *q, b* kaj *p, z, s* kaj *š* estas komence nur tre malofte diferencigitaj per specialaj silabsignoj, ekzemple por *ga, ka kaj qa*. Post 2000 unue pliboniĝis en Babilonio kaj poste ankaŭ en Asirio; la menciitaj sonoj estas, tamen, skribitaj en la silabfino ĝis la malfrua tempo per ĉiufoje unu signo (ekz. *az = as=aš* kio en multaj kazoj ŝajnas montri la perdiĝon de aŭdeblaj prononcdiferencoj. En la silabkomenco ekz. *za kaj ša, dur kaj ṭur, bal kaj pal* estas neniam skribataj per diferencaj signoj; ĉe *bu kaj pu, di kaj ṭi* ktp. tio okazas nur en kelkaj regionoj, ekz. en Asirio kaj en certaj tempoj. La skribmaniero en la tiel nomataj randregionoj de la babilona kulturo, en kiuj fremdlingvaj - huridaj, kanaana ktp. - substratoj aŭ superstratoj estis efikaj, eĉ multe pligrandigas la neregulecojn ĉe la sonreprezentado;

³ La Indus-skribo tradiciita preskaŭ nur per sigelsurskriboj estas ankoraŭ ne deĉifrita. Povus esti, ke frua dravida lingvo estas skribita per ĝi en la 3-a jarm.

tamen, tie estas ĉie pli malmultaj signoj en uzo, kaj la polifonio estas reduktita.⁴

Kiu okupiĝas pri kojnoskribaj tekstoj, devas scii ne nur la ofte ŝanĝantajn signoformojn, sed ankaŭ la malegalajn skribkutimojn en ĉiuj jarcentoj, en la diferencaj landoj kaj regionoj samkiel tre ofte ankaŭ en la multspecaj ĝenroj de literaturaj verkoj kaj en la dokumentoj kaj leteroj. Pri tio oni povas elpreni tre multe el la disponeblaj signolistoj, sed tute ne ĉion.⁵ La ĝusta interpretado de kojnoskribaj tekstoj ofte fariĝas tiel precipe malfacila per tio ĉio, kio instigas multajn specialigi sin tute en certaj tekstgrupoj.

El la ĝisnunaj diraĵoj jam rezultas, ke la kojnoskribo estas vaste skribita, malgraŭ sia malfacileco kaj ĉiuj malperfektaĵoj, alie ol la egiptaj hieroglifoj, en multaj landoj de Antaŭazio tra la babilona-asiria lingvotereno eksteren. La plej fruan transprenon okcidenten ni scias nur ekde malmultaj jaroj, nome la kojnoskribon, en kiu ekde ĉirkaŭ 2400 aŭ ankaŭ jam iomete pli frue la eblaida lingvo (v. p. 21) estas skribita. Apud plej ofte tre mallongaj linioj troviĝis ofte multaj mallarĝaj kolumnoj unu apud la alia. Laŭ tio, kio estas ĝis nun ekkonebla, nek ĉiuj signoj de la sumera skribo estas transprenitaj, nek ĉiuj sonvaloroj, anstataŭ tio, tamen, multaj sonvaloroj nove enkondukitaj; kelkaj silabsignoj fariĝis tiel pli multsencaj ol en Babilonio. Nekutime estas por ni, ke oni skribis en la dokumentoj krom la nomoj, la partikuloj kaj malmultaj aliaj vortoj preskaŭ nur sumerogramojn, ĝuste ankaŭ por verbformoj. La sekvo estas, ke ni ankoraŭ ne scias multajn de la multe uzitaj eblaidaj vortoj. La silabskribmanieroj ne povas nemiskompreneble reprezenti ĉiujn semidajn konsonantojn antaŭkondiĉeblajn por Ebla.⁶ Ĉu la Ebla-skribo restis ankoraŭ en uzo ankaŭ post la detruo de la urbo fare de Naram-Sin de Akado, ni ne scias. Kelkaj specifikecoj de la kojnoskribo en la Nordsirio de la Hammurabi-tempo probabligas, ke propra skribtradicio estis tie flegita dum pli longa tempo.

Ankaŭ ankoraŭ en la tria jarmilo la kojnoskribo estas unuafoje uzita por skribi la huridan. Ankaŭ dum la dua jarmilo la huridoj skribis preskaŭ nur silabe en la malnovbabilona Mari, en Ugarit, Mezopotamio kaj en Hattusas; ĉefe ili uzis la sonvalorojn de la tipoj KV (= konsonanto + vokalo) kaj VK; sonvaloroj de la tipo KVK kiel *sar* troviĝas multe pli ofte. La hurida ortografio frape diferencigas malmultajn konsonantojn.⁷

Al Malgrandazio asiriaj komercistoj unue portis la kojnoskribon ĉirkaŭ 1900, laŭ nia scio; ili skribis siajn malnovasiriajn leterojn kaj dokumentojn

⁴ Pro la grandaj diferencoj en la skribuzo speciala skribtabelo devas esti farata por la kojnoskribaj tekstoj en ĉiu de la randregionoj; kelkaj jam estas.

⁵ La ĝis nun plej ampleksa, certe parte malnoviĝinta listo de vortsignoj estas enlaborita en la ›Sumerisches Lexikon‹ de A. Deimel, volumo I (en 3-a eldono) - III, Romo 1928-37; la titolo leksikono respondas al la enhavo nur parte. Kp. krome Fr. Ellermeier, Sumerisches Glossar, volumo 1, parto 1, sumeraj sonvaloroj, en 2 volumoj, Nörten-Hardenberg 1979/80 (pli multe ne aperis); R. Borger, Assyrisch-babylonische Zeichenliste, sub kunlaboro de Fr. Ellermeier, AOAT 33 (1978); Suplementa broŝuro 33a (1981); W. von Soden - W. Röllig, Das Akkadische Syllabar, Rom ³1976.

⁶ Kp. pri tio ĉi M. Krebern timer, Zu Syllabar und Orthographie der lexikalischen Texte von Ebla, ZA 72 (1982) 178ss. kaj 73 (1983) 1ss.

⁷ Kp. E. A. Speiser, Introduction to Hurrian, Annual of the American Schools of Oriental Research XX (1940-41).

per ĝi en skribmaniero forte difference disde la babilona. Post ĉirkaŭ 1500 la skribkutimoj tre forte ŝanĝiĝis en Asirio.

Kiam la hititoj, luvoj kaj palaoj venis al Malgrandazio, ili komence ne skribis, laŭ tio, kio estas ekkonebla, siajn lingvojn kaj ankaŭ ne transprenis la skribmanieron de la asiriaj komercistoj. Post ĉirkaŭ 1600 kelkaj reĝaj surskriboj lasas ekkoni influojn de la skribista skolo en la malnovbabilona Mari. La tipaj malnov-, mez- kaj novhitita skribmanieroj de la ĉefurbo Hattusas tamen devis havi aliajn modelojn, kiujn ni ankoraŭ ne povas dokumenti. Multaj signoj ne estas transprenitaj, la polifonio forte reduktita. La skribo komplikiĝis per tio, ke multaj akadogramoj aldoniĝis al la sumerogramoj en hititaj tekstoj, pri kio kompletaj frazpartoj estas ofte skribitaj akade, kvankam ambaŭ lingvoj parte diferencas en la vortordo. Antaŭ ĉio la genitiva atributo staras en la hitita antaŭ, en la akada malantaŭ la rilatvorto; kp. hit. *parnas ishās* "dommastro" = akade *bēl bītim*. Por multaj hititaj vortoj, ekz. "virino" kaj "filo" ni nur konas sumerogramojn aŭ akadogramojn.

La aliaj lingvoj de la Hatti-regno (v. p. 27) estas ankaŭ skribitaj en kojnoskribo; pri la luva en bildskribo v. m. Protohattaj tekstoj el antaŭhitita tempo ne estas trovitaj. Post la detruo de Hattusas ĉirkaŭ 1200 oni ne plu skribis la kojnoskribon en Malgrandazio. Ĉirkaŭ en la sama tempo la kojnoskribo nekutimiĝis ankaŭ en Sirio-Palestinio, ĝis kiam post 850 la asirianoj kaj pli malfrue la babilonanoj denove enkondukis ĝin en kelkaj urboj por sia lingvo.

El Asirio la urartuanoj de Armenio finfine transprenis la kojnoskribon en simpligita formo en la naŭa jarcento por sia lingvo. Ili ĉefe skribis silabe, uzis, tamen, ankaŭ sumero- kaj asiogramojn. Ĉu ankaŭ la medoj iafaje skribis la kojnoskribon, ni ne scias.

2. La hititaj (bildluvaj) hieroglifoj

Kvankam hititoj kiel luvoj kutime skribis ĝis 1200 en kojnoskribo, bildskribo estas evoluigita post 1500 el unuopaj, jam pli longe uzitaj bildsimboloj, kiuj estas atestitaj por longa tempo nur sur sigeloj de hititaj reĝoj kaj sur rokreliefoj (ekz. Jazilikaja); ĝi estas iniciita per similaj skribsistemoj en Egiptio kaj Kreto (minoja A), sed ne dependa de tiuj. Temas pri ankoraŭ ne plene deĉifrita miksitaj vort- kaj silabskribo. La pli longaj enskriboj kun ofte interŝanĝiĝantaj dekstren- kaj maldekstren direktitaj linioj devenas plej ofte el la postaj ŝtatoj de la hitita regno en orienta Anatolio (ekz. Malatja), Kilikio (ekz. Karatepe kun fenica paralela enskribo) kaj Sirio (ekz. Karkemiŝ, Hamat) inter ĉirkaŭ 1200 kaj 700. Malofte oni skribis sur plumbobendoj. Post 850 en Sirio la tie parolita aramea pli kaj pli aperas en enskriboj. La lingvo de la bildenskriboj estas luva dialekto.⁸ Bildsignoj de alia speco estas ankaŭ trovitaj sur vazoj kaj aliaj objektoj en Urartuo (v. s.). Ĉu oni vere povas paroli pri vera bildsigna skribo en Urartuo, estas ankoraŭ kontestate pro la magraj atestoj. Oni skribis dekstren aŭ maldekstren.⁹

⁸ Nek por la skribo nek por la bildluva lingvo estas resumo de la ĝisnuna esplorado kontraŭdira en multaj aĵoj.

⁹ Estas ankoraŭ ne resumo de la skribatestoj.

3. La fenica liter-skribo kaj ĝiaj antaŭuloj

a) Skriboj de la frua 2-a jarmilo en Sirio-Palestinio

Verŝajne jam frue en la dua jarmilo vekiĝis ĉe la okcidentaj kanaanidoj la deziro skribi ankaŭ en ilia lingvo kaj deiĝi de la tiel komplikaj skribsistemoj de la kojnoskribo en la nordo kaj de la egiptaj hieroglifoj. La plej malnova atesto pri tio estas kelkaj ŝton- kaj bronzsurskriboj el Biblos, en kiuj 114 skribsignoj estas trovitaj, kiuj parte ankoraŭ estis bildsignoj, almenaŭ plejparte probable silabsignoj. Oni opinias, ke oni povas ekkoni kelkajn kanaanajn vortojn sur ili. Sen pliaj trovaĵoj vera deĉifrado ne estos ebla.¹⁰

Tre multe pli malgrandaj restoj de fruaj skribsistemoj estas trovitaj en minejoj ĉe la Sinajo kaj en suda Palestinio. Deĉifraj provoj pri la jam longe konataj Sinajo-surskriboj ne povis superi supozojn.

b) La fenica kaj la aliaj semidaj liter-skriboj

Laŭ la konceptado de la ideo de skribado verŝajne en la sumera Uruk (v. p. 29) la transiro de la vort- kaj silabskribo al la liter-skribo izolanta la unuopajn sonojn estas la dua tutgranda faro en la kampo de la skribo; ankaŭ por ĉi tiu estas supozota monogenezo, ĉar ĉiuj pli malfruaj liter-skriboj estas deriveblaj aŭ el la fenica aŭ estas kreitaj sub la influo de aliaj liter-skriboj. Bedaŭrinde ni ankoraŭ ne scias hodiaŭ, kie kaj kiam precize la plej malnova liter-skribo estiĝis. La plej malnova pli granda fenica surskribo sur la sarkofago de *Aĥirom* de Biblos estas datebla en ĉirkaŭ 1000. Pli malgrandaj surskriboj en simila skribo supozeble estas pli malnovaj kelkajn jarcentojn. Ke la fenica skribo tamen eble estiĝis apenaŭ multe pli malfrue ol ĉirkaŭ 1500, la ugarita kojnoskribo pruvas (v. p. 34), kiu transprenis la principon de la liter-skribo kaj la fenican alfabeton kun kelkaj ŝanĝoj kaj vaste apogiĝas al ĉi tiu alfabeto en la signoformoj. La loko de la skribeltrovo eble estis la antikva havenurbo Biblos/Gubla.

Ne povas esti dubeble, ke oni konscie apogis sin al la egipta skribo. Por la plej malnovaj signoformoj W. Helck kompilis la signojn de la hierata skribo en UF 4, 1972, 41-45 (>Pri la origino de la t.n. "fenica" skribo<), kiujn ili imitis; kelkaj signoj estas preskaŭ neŝanĝite transprenitaj. La fenicoj povis tiumaniere signi siajn fonemkonsonantojn multe pli ekzakte, ol tio ĉi estus estinta ebla per la kojnoskribo; ili devis, tamen, kiel en Egiptio, lasi ĉiujn vokalojn kaj pli malfrue ĉiujn mallongajn vokalojn nesignitaj. Plurfoje oni prezentis la opinion, ke la literoj estus komence estintaj silabsignoj, do *m* ekz. origine *ma*. Sed eĉ se tio estus ĝusta, la fakto restus, ke *m* kaj *m* + vokalo estis skribitaj per la sama litero. La skribo estis maldekstren direktita.

¹⁰ Kp. pri tio kaj pri la aliaj skribsistemoj parolitaj ĉi tie J. Friedrich, *Geschichte der Schrift unter besonderer Berücksichtigung ihrer geistigen Entwicklung*, Heidelberg 1966, kun multaj skribekzemploj.

Jam ĉirkaŭ 1000 aŭ nelonge antaŭ tio la skribo estas transprenita al Sudarabio. La signoformoj fariĝis pli forte geometriaj, kaj oni skribis maldekstren aŭ dekstren, kun ŝanĝo de la direkto ofte en ĉiu linio (t.n. bustrofedona skribmaniero). Por la malnovsemida konsonantismo konserviĝinta precipe komplete en la Sudaraba 7 pliaj literoj estas aldonitaj al la 22 fenicaj. De Sudarabio la literaskribo migris al Hindio, kie ĝi estas forte transformita sub aldono de vokalsignoj, kaj multe pli malfrue al Etiopio, kie oni skribas dekstren kie en Hindio.¹¹

En Sirio-Palestinio kaj Mezopotamio la literaskribo rapide plivastiĝis post 1000 ankaŭ por la aramea. Post 900 la arameoj kun tio komencis uzi la literojn por la glota plozivo (Alef) kaj la duonvokaloj *w* kaj *j* samkiel anstataŭ Alef ankaŭ *h* por signi la longajn vokalojn *ā*, *ī*/*ē* kaj *ū*/*ō*. Aldonaj signoj por mallongaj vokaloj estas enkondukitaj nur post 500 n. e. en diversaj sistemoj; oni normale skribas, tamen, ankaŭ la (Nord-)araban kaj la aliajn lingvojn uzantajn la araban skribon (novpersa, osmana-turka ĝis Atatürk ktp.) ĝis hodiaŭ sen vokalsignoj.

Kiam precize Israelo transprenis la fenican skribon kun ĝia malnova, ankoraŭ hodiaŭ uzata alfabeto, ni ne scias. Estas tamen supozeble, ke tio okazis plej malfrue sub Davido. Moabio kaj aliaj najbaraj ŝtatoj supozeble baldaŭ sekvis. Okcidenten la skribo migris kun la fenica-punika lingvo. Nur pli ol 1000 jaroj pli malfrue la araba skribo evoluis el la skribo de la aramee skribintaj nabateoj de Sudpalestinio, kiu tiam estis fariĝonta monda skribo.

Eĉ pli grava fariĝis la transpreno de la literaskribo fare de la grekoj, probable plej malfrue ĉirkaŭ 800. Ĉar ĉi tiuj bezonis la skribadon de vokaloj, ili faris vokalliterojn el ses konsonantsignoj ne necesaj por ili; kvar literoj aldoniĝis, inter ili Omega. La fenica-hebrea alfabeto estas nur malgrave ŝanĝita. De la greka skribo deriviĝis ĉiuj eŭropaj alfabetoj.

4. Literaskriboj en kojnoskribo: la ugarita kaj malnovpersa kojnoskriboj

Dum la fenica-aramaea literaskribo apenaŭ efikis sur la babilonan-asirian kojnoskribon ĝis la malfrua fazo, ĝi patronis la eltrovon de du mallonge ekzistintaj literkojnoskriboj je tute diferencaj tempoj en Sirio kaj Irano.

En la dua jarmilo oni skribis en Ugarit kiel en aliaj urboj komence la babilonan kaj pli malfrue ankaŭ la asirian en normala kojnoskribo. Por la ugarita lingvo (v. p. 23) nova kojnoskribo kun 30 sufiĉe simplaj formoj kun maksimume sep kojnoj estas eltrovita verŝajne nur nelonge antaŭ 1400, kies formoj parte apogiĝis al la babilona kojnoskribo kaj parte al la al ni ankoraŭ nekonata frua stadio de la fenica skribo, dume skribsistemo kaj alfabeto el la lasta estas transprenitaj. La alfabeto konata al ni de alfabet-tabuloj enhavas 27 konsonantajn signojn, do kvin pli multe ol pli malfrue la fenica-aramaea. Al ili oni alpendigis tri pliajn por skribi fremdajn vortojn kaj la huridan lingvon (v. p. 25). Ĉar ĉi tiu povis esti skribata ne tute sen vokalsignoj, oni aldonis al la signo por la glota plozivo (Alef) du pliajn kaj povis nun skribi **a**, **i** aŭ **u** kun aŭ sen glota

¹¹ Kp. la kompara skribtabelo ĉe M. Höfner, *Altsüdarabische Grammatik*, Leipzig 1943, 6s.

plozivo antaŭ aŭ malantaŭ ili, kio estas parte utiligata ankaŭ por la ugarita. Pluraj argilaj tabuloj estas antaŭ nelonge trovitaj ankaŭ ekstere de Ugarit. Post la detruo de Ugarit ĉirkaŭ 1200 la skribo fariĝis nekutima.¹²

Multe pli malfrue, en la sesa jarcento, forte simpligita kojnoskribo estas inventita laŭ ĉia probableco laŭ ordono de la aĥemenida reĝo Darios I. komence por liaj malnovpersaj roksurskriboj. Ĝi ampleksas signojn por **a**, **i** kaj **u** kaj 33 signojn por konsonantoj kun sekvanta vokalo - plej ofte **a**, kelkfoje ankaŭ **u** kaj **i** -, kiuj povis esti legataj ankaŭ senvokale. Aldoniĝas vortsignoj kun variantoj por lando, tero, reĝo, dio kaj Ahuramazda. La skribo reprezentis la lingvon nur nesufiĉe kaj estas uzita, laŭ tio, kion ni povas vidi, nur sur ŝtono (ankaŭ peziloj kaj sigeloj) kaj metalo. La pereon de la aĥemenida regno ĝi ne postvivis. Oni uzis en la Irano de la parta kaj sasanida regnoj pluevoluigojn de la aramea skribo.¹³

¹² Kp. pri tio C. H. Gordon (v. p. 23, piedn. 11), p. 11ss.

¹³ Kp. skribtabelo kaj skriboprovo ĉe J. Friedrich (v. p. 23, piedn. 12, p. 272).

V. PRI LA HISTORIO DE LA ANTIKVA ANTAŬAZIO. LA HISTORIAJ FONTOJ

Doni superrigardon pri la historio de la antikva Oriento dum preskaŭ tri jarmiloj ne estas la tasko de ĉi tiu volumo, ĉar por tio aliaj volumoj estas projektitaj.¹ Ĉi tie temas nur pri tio, tute koncize karakterizi la ĉefajn epokojn por marki per tio la historian kadron por la sekvantaj ĉapitroj. Krome estas necese marki la limojn de la eldirforto de la disponeblaj fontoj, por montri, kion oni povas ekspekti de historia prezentado por ĉi tiu regiono kaj kion ne. Antaŭe, tamen, kelkaj vortoj estas necesaj pri la kronologio ankoraŭ kontraŭdira por la pli malnova tempo.

1. La kronologio. Listoj de reĝoj, datoj kaj eponimoj

La fiksajn punktojn por la kronologio formas precize kalkuleblaj astronomiaj donitaĵoj, se ĉi tiuj povas esti kunligataj kun certaj okazaĵoj. Por Babilonio kaj Asirio provizore estas nur du de ili, la totala suneklipso kalkulita de Tales de Mileto datita de la 28-a de majo 585, kiu devigis la medojn kaj lidojn rompi grandan batalon kaj tiu de la 15-a de junio 763 en la eponimeco de Bursagale, kiu precize retrodatis la komplete konserviĝintan parton de la asiria eponima kanono ĝis 931.² Per la asiria reĝlisto³ ni povas preskaŭ ekzakte dati en Asirio ĝis ĉirkaŭ 1420; el tio ankaŭ la kronologio de Babilonio, ĉe kiu estas pli multe da mankoj, tiam profitas per sinkronismoj, kiuj, tamen, plej ofte lasi certan liberon. Por la unua duono de la dua jarmilo la asiria reĝlisto ne konserviĝis tute komplete kaj probable ankaŭ ne ĉie korekta en siaj indikoj. Laŭ eponimoj oni ankaŭ datis jam tiutempe en Asirio; ni, tamen, ne posedas eponimajn listojn por tiu tempo, kvankam tiaj verŝajne ekzistis kiel bazo por la granda reĝlisto.

La kronologio de la ceteraj regionoj de Antaŭazio post ĉirkaŭ 1500 ĉefe dependas de tiu de Asirio, kiu tamen ebligas nur sufiĉe malofte precizajn indikojn pri nombroj, se ne pliaj tempaj indikoj aldoniĝas, kiel parte ĉe la hititoj kaj en Sirio-Palestinio aŭ ankaŭ sinkronismoj kun Egiptio.⁴ Eksterordinare malfacilan ĉapitron formas la tre multnombraj kronologiaj indikoj en la Malnova Testamento.

Por la kronologio de la malnovbabilona tempo same kiel por la ankoraŭ pli frua tempo la kutimo de la babilonaj reĝlistoj tre ĝenante efikas indiki

¹ Pri la frua epoko kp. H. J. Nissen (v. p. 10, piedn. 1), krome vol. I-III de la ›Cambridge Ancient History‹ (v. p. 25, piedn. 19), vol. 2-4 de la ›Fischer-Weltgeschichte‹ (Frankfurto 1965-67; Die altorientalischen Reiche I-III) samkiel volumoj I kaj II de la ›Propyläen-Weltgeschichte‹ (Berlino-Frankfurto-Vieno 1961/62); diversaj aŭtoroj.

² Kp. la artikolon tre bezonatan hodiaŭ, kompreneble, kompletigon, ›Eponymen‹ de A. Ungnad en RlAss. II (1938) 412-457 kun suplementoj de E. Weidner, Die assyrischen Eponymen, AfO 13 (1939-40) 308ss. kaj Cl. Saporetto, Gli Eponimi medioassiri (Malibu 1979).

³ Kp. pri tio ĉi kaj pri la sekvonta la artikolojn ›Königslisten und Chroniken‹ de D. O. Edzard (A. Sumerisch) kaj A. K. Grayson (B. Akkadisch) en RlAss. VI (1980) kun prezentado de la tekstoj. La lasta opiniesprimo pri la kronologio de la asiria regno estas J. Boese kaj G. Wilhelm, Aššur-dān I, Ninurta-apil-Ekur und die mittellassyrische Chronologie, WZKM 71 (1979) 19ss. kun literaturo.

⁴ Kp. E. Hornung, Untersuchungen zur Chronologie und Geschichte des Neuen Reiches, Wiesbaden 1964.

samtempe regintajn dinastiojn unu malantaŭ la alia; pri la motivoj por tio kp. 103. Ni per tio ricevas liberon de preskaŭ 150 jaroj por la dinastio de Hammurabi post elimino de tute nediskuteblaj komencoj kaj por la tempoj antaŭe parte eĉ pli grandajn liberojn. Ni longe pensis, ke la indikoj pri venuskonstelacioj tradiciitaj por la tempo de *Ammišaduqa*, la kvara posteulo de Hammurabi, kiuj ripetiĝas ĉiufoje post 56 aŭ 64 jaroj, forte limigus la necertecon kun la rezulto, ke la 1-a jaro de Hammurabi estus estinta 1728 laŭ mallonga kronologio, 1792 laŭ meza kronologio kaj 1848 laŭ longa kronologio. Post kiam la aŭtentikeco de la venusdatoj tradiciitaj per multe pli junaj aŭgurtekstoj estis jam pli frue pridubita, ili estas hodiaŭ rigardataj de la astronomoj preskaŭ ĝenerale kiel pli malfrua konstruaĵo; per tio ili perdas ĉiun gravecon por la kronologio. Ni do devus tute rezigni pri precizaj tempindikoj antaŭ 1500, ne povas tamen malgraŭ tio flankeniri al rondaj proksimumaj nombroj, kiel ni kutimiĝis indiki ilin por la frua tria jarmilo. Ĉar, alie ol por la frutempo, la daŭro de regado de ĉiu reĝo estas plej ofte tre precize konata por la epoko de la lasta sumera dinastio de Ur III kaj por la sekvintaj dinastioj de Isin, Larsa kaj Babilono. Ĉar oni datis dum ĉi tiu tempo, kiel parte jam antaŭe, laŭ plej ofte sumeraj jarnomoj en Babilonio, kiuj kutime havis kiel temon okazaĵon opiniitan precipe grava de la antaŭa jaro. Ĉi tiuj jarnomoj estas kunigitaj en jardataj listoj, de kiuj grandaj partoj konserviĝis;⁵ ili estas la bazo por la fina parto de la tiel nomata sumera reĝlisto kun ĝiaj preskaŭ senescepte ekzaktaj nombroj. Ĉar nun provizore ne estas perspektivo, ke ni povus ellabori ĝenerale agnoskatan absolutan kronologion por la malnovbabilona tempo kaj por la pli malnovaj periodoj, estas celkonforme persisti pri la ĝisnunaj komencoj aŭ de la mallonga aŭ meza aŭ longa kronologio por povi ekzakte dati ene de ĉi tiuj surbaze de la reĝlisto kaj datlistoj. Mi preferas la mallongan kronologion, ĉar ĝi aŭ nur malmulte pli longa taŭgas plej bone por la hitita historio kaj ĉar gravaj motivoj ekzistas por la supozo, ke Jaĥdunlim kaj Zimrilim de Mari regis post la fino de la XII. dinastio de Egiptio.⁶

Por la tempo de la granda regno de Akado la nombroj diverĝas eĉ pli vaste, ĉar la daŭro de la fremdreĝimo de la guteoj sekvintan ĝin (v. p. 26) estas pridisputata. Por la tempo antaŭ Akado la sumera reĝlisto indikas vaste troigitajn nombrojn; por la kronologio ĝi tial estas sen utilo, kaj ni dependas de taksoj. Akordigo kun la kronologio de la unuaj dinastioj de Egiptio certe same ankoraŭ pridisputata estas necesa por la tempo de la skribinvento. Oni provis pli precize dati ĉi tie helpe de la tiel nomata C 14-metodo, kiu provas determini la aĝon de objektoj per mezurado de la enhavo je radioaktivaj izotopoj. La mezurrezultoj diverĝas tamen tro vaste sekve de kelkaj metodaj malperfektaĵoj por liveri fidindajn indikojn por la lastaj ĉirkaŭ 5000 jaroj.⁷

⁵ Kp. la artikolon de A. Ungnad »Datenlisten« en RIAss. II (1936) 131-134; la multnombraj korektoj de la teksto de la datformuloj kaj la multnombraj aldoniĝintaj datoj estas ankoraŭ ne kompilitaj amplekse. Pri la sumera reĝlisto v. p. 36, piedn. 3.

⁶ La Mari-tekstoj ne mencias Egiption, kio estus tie apenaŭ komprenebla dum la tempo de la potenca 12-a dinastio.

⁷ Kp. pri tio B. Hrouda kaj multaj kunlaborintoj, Methoden der Archäologie. Eine Einführung in ihre naturwissenschaftlichen Techniken, Munkeno 1978. Tie estas krome traktataj ankoraŭ (Daŭrigo sur sekvonta paĝo →)

2. Fontoj por la politika historio

Ĉar ekonomio, socio kaj kulturo de la antikva Antaŭazio estas traktotaj en la pli malfruaj ĉapitroj, temas ĉi tie nur pri la politika historio kaj la fontoj por ĝi. Jenaj grupoj de fontoj estas disponeblaj diversamplekse:

a) Memeldiraĵoj de la agintaj personoj, do antaŭ ĉio de reĝoj kaj princoj same kiel de iliaj altrangaj funkciuloj, en enskriboj, datformuloj, anoncoj de alia speco kaj leteroj.

b) Prezentaĵoj de okazaĵoj fare de aliaj, samtempaj kaj pli malfruaj. Al ili apartenas la listoj de reĝoj, eponimoj kaj datoj (v. p. 110), diversspecaj kronikoj (v. p. 110) kaj epikaj poemoj (v. p. 141), krome eldiroj en la Malnova Testamento kaj ĉe antikvaj skribistoj. Historiografio en strikta senco ne estis en la Antikva Oriento ekstere de Israelo.

c) Leteroj de la instancoj kaj administrejoj kaj kelkfoje ankaŭ privataj leteroj. Bedaŭrinde leteroj estas nur malofte datitaj.

d) Dokumentoj de ĉiu speco, al kiuj ankaŭ apartenas kontraktoj. Ĉiuj tiuj estas tre ofte datitaj.

e) Interpretadoj rilataj al politikaj temoj en la kolektaĵoj de aŭguroj (v. p. 107). Plej ofte temas en ĉi tiuj pri statoj de landoj; indikoj al okazaĵoj ĉe unuopaj reĝoj estas tamen ankaŭ oftaj. Kelkaj de ĉi tiuj indikoj estas kompreneble mitaj.

f) Indikoj al historiaj okazaĵoj kaj la menciado de unuopaj reĝoj en literaturaj verkoj de diversa speco.

g) Orakoldemandoj, profetaĵoj kaj kompareblaj eldiroj.

La produktiveco de ĉi tiuj fontogrupoj estas malegala laŭ personoj, la tempo de verkado kaj la lando de deveno. Politikaj kaj religiaj tendencoj samkiel ofte la volo por la memprezentado kaj propagandisma influado devas esti esplorataj kaj konsiderataj. Pli multe ol kelkaj ekzemplaj indikoj al tio ne povas esti donataj ĉi tie.⁸

3. La frusumera kaj la frudinastia tempoj

La fruhistoria aŭ frusumera tempo komenciĝinta nelonge antaŭ la skribinvento en Babilonio ĉirkaŭ 3200, nomata ankaŭ tempo de la plej malnova civilizacio, estas dividata surbaze de la skribevoluo kaj de la ŝanĝiĝo en konstru- kaj bildarto en du ĉefajn fazojn, kies dua estas ofte nomata tempo de Ĝemdet Nasr kaj verŝajne daŭris ĝis ĉirkaŭ 2800. Reĝaj enskribo ankoraŭ ne estis, kaj la multaj dokumentoj ĉefe el Uruk estas nur parte kompreneblaj. La sumera reĝlisto devus enhavi kelkajn nomojn apartenajn en ĉi tiu tempo. La ok ĝis dek "reĝoj antaŭ la diluvo" de ĉi tiu listo kun "tempoj de regado" ĝis 72000 jaroj kaj kun sumeraj nomoj estas verŝajne parto de pli malfrua invento; ke Eridu la plej malnova sumera

dendrokronologiaj fiksadoj de la aĝo, arkeomagnetismo kaj permagneta datado, termoluminesko kaj la perobsidiana datado.

⁸ Kp. R. Borger kaj W. Schramm, *Einleitung in die assyrischen Königsinschriften*, Teil 1 und 2, Leiden 1961, 1973, kaj en *RIAss. VI* la artikoloj ›Königslisten und Chroniken‹ (v. p. 36), ›Königsinschriften‹ (D. O. Edzard kaj J. Renger, p. 59ss.) kaj ›Königsbriefe‹ (P. Michalowski, p. 51ss; ĝis la malnovbab. tempo).

urbo estis, povas tamen tute montriĝi ĝusta.⁹ Pri la problemoj sumeranoj kaj semidoj v. p. 18ss.

La ĉirkaŭ 500 jarojn post ĉi tiu frutempo kun ĝiaj kelktempe sufiĉe stabilaj cirkonstancoj laŭ pruvo de la grandaj konstruaĵoj ni nomas en Babilonio, Asirio kaj Mezopotamio la frudinastia tempo kaj diferencigas en ĝi la periodoj I, II kaj III. Sufiĉe nelongaj reĝenskriboj estas atestitaj por II, detalaj sumeraj enskriboj kun konstruaj, militaj kaj reformaj raportoj ekde ĉirkaŭ 2400 plej multe el Lagaŝ, kiu ekde Eannatum kaj Entemena faris multajn batalojn kun najbaraj ŝtatoj; pri la reformoj de Uruinimgima v. p. 51. La reĝlistoj montras por ĉi tiu tempo oftajn povŝanĝiĝojn; multnombrajn historiajn rememorojn enhavas kelkaj sumeraj kaj babilonaj mitaj poemoj ekzemple pri Enmerkar kaj Lugalbanda, Gilgameŝ kaj Etana (v. p. 145).

La sumeraj kaj unuopaj akadaĵoj dokumentoj fariĝas kompreneblaj ekde II grandparte, ekde III ĉefe; ili mencias multajn gravajn personojn kaj estas abundaj je kelkspecaj informoj el diversaj urboj. Malgraŭ tio ni konas certe nur sufiĉe hazardan elekton de la esencaj okazaĵoj. En la fino de tiu tempo estas la konkerinta reĝo Lugalzaggesi de Umma, kiu fine estas venkita de Sargono (v. m.).

En Sirio la historio komenciĝas por ni kun la frudinastia III, kiu respondas proksimume al la meza frubronza epoko. La multspecaj sciigoj enhavaj en la multaj dokumentoj el Ebla, la leteroj kaj kelkaj tekstoj similaj al ŝtatkontraktoj pri la reĝoj de Ebla kaj pri aliaj ŝtatoj de ankaŭ Mezopotamio estas nur malgrandparte malfermitaj, ne laste tial, ĉar multaj lokoj kaj landoj ankoraŭ ne estas lokalizeblaj. Ni nuntempe ankaŭ ne scias, ĉu Ebla estis kelktempe ĉefurbo de regno etendiĝinta eble ĝis Asirio aŭ nur komerca kaj kultura centro. Jam nun estas fakto, ke niaj ĝisnunaj imagoj pri la historio de la 24-a jarcento bezonas esencajn korektojn, ĉar nekonataj ŝtatoj manifestiĝis.¹⁰

4. La grandregno de Akado kaj la novsumera epoko

Pri la unua pruvebla grandregno de la historio la fontoj fluas, nun grandparte akadlingve, pli abunde. La parvenuo *Šarru-kīn* - kutime nomata Sargono¹¹ - portis siajn armilojn post la mezo de sia longa regado (ĉirkaŭ 2330-2274) ĝis Anatolio kaj sudokcidenta Irano. Liaj posteuloj Rimuŝ kaj Maniŝtuŝu povis konservi la kernon de la regno, kiun tiam Naram-Sin (2250-2213) pligrandigis por nelonga tempo antaŭ ĉio sudorienten. De la kvar reĝoj ni posedas multajn enskribojn kun militraportoj, parte ja nur en pli junaj, ne ĉie korektaj kopioj. Al tio aldoniĝas abunda, ĉion forte troiganta tradicio de legendoj ankaŭ el la hitita regno, de kiuj ankoraŭ en la ĥaldeaj regno unuopaj pecoj estas kopiitaj. En ĉi tiu, kiel ankaŭ en multaj interpretaĵoj de aŭguroj, Sargono aperas kiel favorato de la dioj kaj bonŝanca reginto, sed Naram-Sin, malgraŭ brilegaj komencoj, ĉefe

⁹ Eridu havas kontraste kun Ur(i), Unug/Uruk, Larsa kaj aliaj urboj sumeran nomon. Pri la reĝlisto v. p. 36, piedn. 3.

¹⁰ La indikoj en la libroj menciitaj en p. 21, piedn. 7 estas hodiaŭ jam parte malnoviĝintaj.

¹¹ La nomformo Sargono, nur unu fojon atestita en la Malnova Testamento por Sargono II de Asirio, reprezentas skriberaron por Sargīn, sed enradikiĝis.

kiel malbonŝanca reginto. Al multaj esencaj demandoj ankaŭ ĉi tiu multflanka tradicio kompreneble restas la respondo ŝulda.¹²

Post la pereco de la regno de Akado kaj de la forpelo de la gutoj (v. p. 26) fare de Utuĥengal de Uruk la 3-a dinastio de Ur (2064-1955) alkondukis specon de renesanco de la sumerismo. Spite al multaj ĉefe mallongaj reĝenskriboj ni malmulte scias pri la politika historio de tiu tempo, ĉar la reĝoj same kiel la plej multaj pli malfruaj reĝoj de Babilonio parolis pri siaj venkoj maksimume en tute stereotipaj parolturnoj ne indikante konkretajn faktojn kaj cetere antaŭ ĉio raportis pri konstruaĵoj. Iomete pli multe la jadataj formuloj, unuope konserviĝintaj leteroj kaj notaĵoj el pli malfrua tempo eldiras. Al grandregno eĉ la plej grava reĝo de la dinastio, Ŝulgi (2048-1998), ne strebis. Pri la kulta diigo de reĝoj, kiu nun fariĝas unu de la rimarkindaj fenomenoj dum 300 jaroj, kp. p. 51, pri la burokratio atestita per miloj da dokumentoj (p. 54). Verŝajne kun la fondinto de la dinastio, Urnammu (2064 ĝis 2046), proksimume samtempe kaj malfirme dependaj de li la urboprince Gudea (ĉirkaŭ 2060-2035¹³) regis en Lagaŝ, fama per siaj multaj statuoj kun parte longaj enskriboj kaj la unikaj grandaj prikonstruaj himnoj (v. p. 140), altinstruita viro, kiu helpis al urboprincismo kiel institucio (v. p. 49s.), precipe karakteriza por Babilonio antaŭ la centralisme regintaj reĝoj de Akado, atingi ankoraŭfoje altan aŭtoritaton, antaŭ ol Ŝulgi degradis la urboprincinojn lokaj satrapoj. La urboprincinoj atingis tamen fortan gravecon, kiam sub la lasta reĝo de la dinastio de Ur, Ibĉi-Sin (1980-1955), la centra potenco denove malfortiĝis kaj fine estas disfrotita inter Elamio kaj kondotieroj de kanaana deveno.

5. La komencoj de Asirio kaj ĝiaj komercaj kolonioj

Pro la manko de fontoj estas tre malmulte konate pri la Asirio de la tria jarmilo. Kiujn pli malnovajn loĝintojn la akadoj tie trafis, ni ne scias. Ĉu tio estas menciita en la tekstoj de Ebla, estas ankoraŭ pridisputate.¹⁴ Unuopaj dokumentoj kaj la enskribo de urboprince el la tempo de Akado estas konataj. Kiel al la regno de Akado ĝi ankaŭ apartenis dum kelka tempo al la regno de la 3-a dinastio de Ur. El la 19-a jarcento ni konas kelkajn reĝajn enskribojn en asiria lingvo antaŭ ĉio de la reĝoj Iluŝumma kaj Iriŝum I. (ĉirkaŭ 1800). Niaj ĉefaj fontoj por ĉi tiu tempo estas tamen la multaj miloj da asiriaj leteroj kaj dokumentoj el la komercaj kolonioj en Kapadokio kun la ĉefa loko Kaniŝ (hodiaŭ Kültepe), el kiu la multege plej multaj tabuloj devenas.¹⁵ Estas vere, pri historiaj okazaĵoj temas en ili preskaŭ neniam; sed pri ekonomio, socia ordo kaj multaj aliaj aferoj oni povas tre multe elpreni.

La dinastio de Iluŝumma sekvis kelkaj fremdaj uzurpatoroj; la plej grava inter ili estis Ŝamŝi-Adad I. (ĉirkaŭ 1750-1717); kp. pri tio p. 41s.

¹² La temo estas ankoraŭ ne traktita amplekse. Pri parto de la Sargon-tradiciado kp. Br. Lewis, *The Sargon Legend*, Cambridge, Mass. 1980.

¹³ La tempa rilato de Gudea al Urnammu estas pridisputata; kelkaj fiksas Gudea antaŭ Urnammu.

¹⁴ Kaŭzo estas la legvarianto ankoraŭ ne fidinda de landnomo en la skribmaniero de Ebla.

¹⁵ Kp. P. Garelli, *Les Assyriens en Cappadoce*, Parizo 1963, kaj M. Larsen, *The Old Assyrian City-State and its Colonies*, Kopenhago 1976. Pli frue kelkaj supozis erare asirian grandregnon dum ĉi tiu tempo.

6. La malnovbabilona tempo

La malnovbabilona tempo de ĉirkaŭ 1950-1530 estas tempo plena de tumulto, sed ankaŭ abunda je novaj ideoj. La ofte nur efemeraj dinastioj en ŝanĝiĝantaj ĉefurboj ĉefe estis de kanaana-amurida deveno.¹⁶ Ankaŭ en la ĉefurboj, kiuj povis teni sian pozicion kiel tiaj por pli longa tempo ankaŭ ĉe tre diferenca teritoria grandeco, la regintaj familioj multfoje ŝanĝiĝis. Dek generacioj unu post la alia en Babilono de Sumula'el tra Hammurabi (1729-1686) ĝis Samsuditana (1562* -1531) estis escepto; ĉe la ĉefe samtempaj dinastioj de Isin (1779-1732) kaj Larsa (1661-1700; Rim-Sin 1761-1700) estis pli multe da ŝanĝiĝoj de reĝaj familioj.

Pliaj gravaj centroj estis Eŝnunna ĉe la Dijala, Mari en Mezopotamio samkiel en Sirio antaŭ ĉio Halab/Aleppo kaj Karkemiŝ ĉe la Eŭfrato. De la malgranda urbo Terqa ne malproksime de Mari la jam menciita uzurpatoro Ŝamŝi-Adad atingis Asirion por konkeri poste de tie ankaŭ sian hejmlandon kun Mari kaj Nordmezopotamio. Nur post lia morto Hammurabi povis antaŭenpenetri suden kaj nordokcidenten el sia komence malgranda genta lando subigante la tutan Babilonion, Asirion (parte) kaj Mezopotamion. La ĉiukaze ne vaste etendiĝinta regnoformado ne longe postvivis post Hammurabi, ĉar jam sub lia filo Samsuiluna (1686-1648) eĉ Sudbabilonio denove sendependiĝis sub "marlanda dinastio", sed kontraste kun la Isin-Larsa-periodo la pezocentro de Babilonio restis en la nordo. Hitita invado ĉesigis en 1531 la unuan regnon de Babilono jam forte malfortigitan de la kasidoj (v. p. 42).

La fontoj por la malnovbabilona periodo estas eksterordinare multnombraj kaj multflankaj eĉ kompare kun la novsumeraj, sed tre malegale distribuitaj, tiel ke grandegaj mankoj de scio restas. En Babilonio la reĝaj enskriboj estas ankoraŭ longe verkitaj sumerlingve raportante plej ofte nur pri konstruaĵoj. Iomete pli multe ofertas kelkaj babilonaj enskriboj de Hammurabi, Samsuiluna kaj aliaj malgravaj reĝoj samkiel de Ŝamŝi-Adad kaj Jaĥdunlim antaŭirinta lin en Mari. Sen la jardataj formuloj ni tamen scius nenion pri kelka grava okazaĵo.¹⁷ Por Hammurabi la historia enkonduko al lia leĝsteleo (v. pri tio p. 94) estas precipe produktiva. Unuopajn reĝajn enskribojn ni posedas ankaŭ el Nordsirio (ekz. Ebla), por kiu la enskriboj de la hitita reĝo Hattusilis I. (ĉirkaŭ 1550) enhavas pliajn gravajn sciigojn.

El multaj urboj de Babilonio kaj de la reĝlandoj de Eŝnunna (v. s.) kaj Mari ni konas centojn kaj multoble ankaŭ milojn da juraj kaj administraj dokumentoj de ĉiu speco, kiuj plivastigis nian scion pri la historio per siaj datadoj, ĵurformuloj nomintaj reĝojn kaj aliaj indikoj. Similaj dokumentoj

¹⁶ Kp. D. O. Edzard, *Die zweite Zwischenzeit Babylonien*, Wiesbaden 1957; G. Buccellati, v. p. 22, piedn. 10. La babilonaj reĝlistoj kunigas tiujn reĝojn unu dinastio, ne konsiderante la familian devenon, kiuj rezidis senpere unu post la alia en la sama ĉefurbo.

* Noto de la tradukinto: En la germana originalo estas indikita la jaro 1816, kiu estas evidente malĝusta rilate al la surtroniĝo de Samsuditana. Verŝajne la aŭtoro opiniis la jaron de surtroniĝo de Sumula'el kaj 1531 estas la lasta jaro de ekzisto de la malnovbabilona regno.

¹⁷ Ĉar el Mari kaj Eŝnunna ankoraŭ mankas listoj kun jardatoj, la sinsekvo de jaroj nomitaj laŭ datformuloj ofte ne estas fidinde fiksebla.

el Nordsirio estas aktuale ankoraŭ grandparte nepublicitaj escepte la arkivo de la urbo Alalakh.¹⁸

Al la dokumentoj aldoniĝas miloj da ĉefe silabe skribitaj leteroj el privataj kaj publikaj arkivoj. La privataj leteroj plej ofte traktas negocajn temojn aŭ la agrokulturon, sed enhavas ankaŭ historiajn sciigojn, por kiuj tiam tamen ĝenerale mankas la ekzakta datado. De la administraj korespondoj de la reĝoj de Isin kaj Larsa konserviĝis nur tre malmulte, des pli tamen el la tempo de Hammurabi kaj, pli malmultaj, el tiu de liaj posteuloj en Babilono. Nur per la leterinterŝanĝo de Hammurabi kaj liaj plej altrangaj oficistoj ni scias, ke la pledoj por prizorga devigo por la subuloj en la leĝsteleo kaj la enskriboj estas pli ol belaj frazaĵoj; ankaŭ la "malgrava viro" kaj la enloĝintoj de subigitaj urboj povis turni sin al la reĝo serĉante sian rajton.

Pri la patriarka absolutismo de tiu tempo eĉ pli amplekse informas nin la granda palaca arkivo de Mari, kiu ĉefe enhavas publikajn korespondojn el la tempo de Jaĥdunlim (antaŭ 1745) kaj eĉ multe pli multe de lia nevo Zimrilim (1716-1695) samkiel inter ili tiuj de la konkerinto Ŝamŝi-Adad I. enpenetranta el Asirio. Alie ol ĉe Hammurabi la leteroj el Mari temas tre multe pri la ekstera politiko, pri militoj kaj aliancoj. Antaŭ ĉio, tamen, la agintaj personoj, precipe Ŝamŝi-Adad kiel edukinto de liaj filoj, de Iŝme-Dagan I. (1717-1695) sekvintan lin en Asirio kaj de la multe pli malforta Jasmah-Adad rezidinta en Mari kiel vicreĝo same kiel Zimrilim ankaŭ kun la virinoj de lia kortego fariĝas viva por ni en maniero, kiel ĝi estas tute neordinara en la antikva Oriento antaŭ la sargonida tempo de Asirio.¹⁹

Por la kompleta bildo de tiu tempo la pluekzistado de la sumera literaturo (v. pri tio p. 138ss.) havas la saman gravecon kiel la estiĝo de babilona literaturo memstara en multaj aferoj kaj la efikiĝo de novaj konceptoj en la kampo de la scienco (v. p. 103ss.). Kompare kun tio la malnovbabilona arto post la kreiva Akado-periodo pli ĝuste efikas modesta.

7. La Antikva Oriento inter ĉirkaŭ 1530 kaj 1000

La rabiĝo de la hitita reĝo Mursilis I. en 1531 al Babilono ja estis politike nur epizodo, kiu alportis al la hititoj apenaŭ ion, havis tamen malgraŭ tio seriozajn konsekvencojn por Mezopotamio lige kun la aliaj ŝanĝiĝoj. Ĉar ekstere de la hitita Anatolio apenaŭ estas fontoj el Babilonio kaj Sirio por la tempo ĝis ĉirkaŭ 1400 nomata ankaŭ "obskura tempo", escepte de la reĝlistoj ne ĉie fidindaj, ni povas nur parte esplori la revoluciojn efektivigitajn per la enpenetrado de kasidoj en Babilonio, huridoj en la nordo kaj okcidento kaj pliaj kanaanaj grupoj en Sirio-Palestinio el la politikaj cirkonstancoj pli bone konataj dum la periodo de Amarna (v. p. 44). Preskaŭ nenion ni ekscias pri la 1-a dinastio de la Marlando en Sudbabilonio (ĉirkaŭ 1670-1450) same kiel pri la fruaj kasidaj reĝoj. La enskriboj de la pli malfruaj kasidaj reĝoj plej ofte skribitaj en malfrua

¹⁸ Granda parto de la tekstoj estas eldonitaj de D. J. Wiseman en ›The Alalakh Tablets‹ (Londono 1953). Multaj aldonoj en JCS 8 (1954) 1ss. kaj 13 (1959) 19ss. kaj 50ss.

¹⁹ La leteroj kaj dokumentoj el Mari troviĝas antaŭ ĉio en la serio ›Archives Royales de Mari‹, kiu etendiĝas nune ĝis vol. 23, same kiel en la francaj revuoj Revue d'Assyriologie, Syria kaj Mari.

sumera estas sufiĉe malabundaj laŭ enhavo.²⁰ Post 1300 la dokumentoj pri grundodonacado sur limŝtonoj (bab. kudurru) enhavas kelkajn aldonajn informojn pri la reĝoj ne plu rigarditaj kiel fremdregantoj jam delonge. De la tumultoj dum la lastaj jaroj de la kasida dinastio (ĉirkaŭ 1677-1152) la elama reĝo Ŝilhak-Inŝuŝinak elprofitis ĉirkaŭ 1152 por konkeri Babilonion. La 2-a dinastio de Isin (ĉirkaŭ 1152-1020) kun Nebukadnecaro I. (1120-1098) kiel plej grava reĝo post Hammurabi komence elvokis politike kiel kulture novan prosperon. Baldaŭ post ĝi la bataloj kun Asirio kaj la arameoj (v. p. 44) tamen alportis seriozajn malsukcesojn. Per fontoj sufiĉe bone atestitaj, inter ili ankaŭ per asiriaj enskriboj kaj kronikoj, estas nur malmultaj reĝoj, kiel ĉe la kasidoj. Leteroj kaj dokumentoj konserviĝis el tiu tempo multe pli malmulte ol el la pli malfrua kasida periodo.²¹

Norde de la kasida Babilonio la regno de Mitanni kun la ĉefurbo Wassukkanni (hodiaŭ Tell Feherija ĉe Ras el-'Ain) etendiĝis, dum kelka tempo de Zagros ĝis la Mediteraneo (ĉirkaŭ 1460 ĝis 1330; v. pp. 25 kaj 26). Bedaŭrinde reĝaj enskriboj tute mankas ĉi tie; de la regnofondinto Saŭŝtatar konserviĝis sigelo. De la lasta tute sendependa reĝo Tuŝratta konatiĝis al ni en la leterarkivo de Tell el-Amarna (v. s.) pluraj tre longaj leteroj en babilona kaj hurida lingvoj. Gravajn sciigojn ankaŭ enhavas asiriaj kaj hititaj enskriboj samkiel kontraktoj kun hititaj reĝoj. En provincurboj estas trovitaj kelkaj arkivoj de dokumentoj kaj leteroj. La plej gravaj estas la arkivoj de la princlando Arrapĥa (hodiaŭ Kerkuk) kaj antaŭ ĉio tiu de Nuzi kun ĉirkaŭ 4000 tabuloj. Tiu de Emar (hodiaŭ Meskene) ĉe la Eŭfrato, pli multflanka laŭ enhavo, estas ankoraŭ ne eldonita.²²

Ankaŭ Asirio longe estis enkorpigita en la Mitanni-regno. La princoj kaj - ekde Assur-uballiŝ I. (1354-1318) - reĝoj de Asiro sendependigis sin tamen ekde ĉirkaŭ 1350 kaj konkeris baldaŭ la orientan parton de la regno, antaŭ ĉio sub Adad-narari I. (1296-1264), Salmanasaro I. (1264-1234) kaj Tukulti-Ninurta I. (1234-1197), kiu kelktempe ankaŭ okupis Nordbabilonion kaj detruis Babilonon; la batalojn tre vive priskribas militeposo (v. p. 141). La murdon de Tukulti-Ninurta sekvis tempo de malprospero; poste Tiglatpilesaro I. (as. Tukulti-apal-Eŝarra; 1116-1077) denove kreis post multaj bataloj, antaŭ ĉio kontraŭ la arameoj, pli grandan regnon ĝis proksime al la Mediteraneo. Ĉiuj menciitaj reĝoj postlasis multajn, parte tre longajn enskribojn kun detalaj militraportoj. Ili estis plej ofte verkitaj en asirie kolorita Babilona, kiu estis opiniita en Asirio nobla. La dokumentoj datitaj kiel pli frue laŭ eponimoj kaj la leteroj el Asiro kaj kelkaj provincurboj estas historie pli malmulte fruktodonaj. La unuajn grandajn deportadojn jam Salmanasaro I. organizis kaj Tukulti-Ninurta I. daŭrigis.

Precipe karakterizaj por la 14-a kaj parte ankaŭ ankoraŭ por la 13-a jarcento en Antaŭazio estas la multaj internaciaj korespondoj kaj parte

²⁰ Kp. J. A. Brinkman, *Materials and Studies for Kassite History*, vol. I, Ĉikago 1976. El la frua kasida periodo estas nun senpublicitaj dokumentoj.

²¹ Kp. J. A. Brinkman, *A Political History of Post-Kassite Babylonia 1158-722 a.n.e.*, Romo 1968, ankaŭ pri la sekvonta.

²² Resuma traktado de la arkivoj de Nuzi, Arrapĥa kaj Kurruĥanni estas ankoraŭ farenda, kvankam krom la tekstoj tre multaj unuopaj studoj estas publicitaj.

ampleksaj interŝtataj kontraktoj en babilona, hitita kaj unuope hurida lingvoj el diversaj arkivoj en Malgrandazio, Sirio kaj Egiptio. Ni nomas la 14-an jarcenton la Amarna-tempo laŭ la arkivo trovita antaŭ 100 jaroj en Aĥet-Aton ĉe el-Amarna, la ĉefurbo de la sunreĝo Amenofis IV./Eĥnaton, kun multaj leteroj en okcidenta babilona, la tiama diplomata lingvo.²³ Post tio la pli grandaj ŝtatoj kiel Egiptio, Hatti, Mitanni, Babilonio, Asirio kaj kelktempe Alaŝia/Cipro tiam agnoskis egalrajta unu la alian kaj ofte konferencis longe por forigi militmotivojn, ĝis la ŝtata sistemo denove disrompiĝis post 1300. La malgrandaj ŝtatoj de Sirio-Palestinio kiel ekz. Jerusalemo, Gubla/Biblos, Ŝumur/Simira, Halab/Aleppo kaj Alalaĥ estas rigarditaj en la plimulto kiel vasaloj de Egiptio, sed en Nordsirio de Mitanni kaj poste de Hatti. Princoj kaj kondotieroj tamen provis ĉefe manovri en meza zono inter la "grandaj potencoj" kaj multfoje kontraŭis unu la alian. Iliaj nomoj pleje estis huridaj kaj kanaanaj. En la forte miksita enloĝantaro de Sirio estis multspecaj klasdiferencoj (v. p. 59). La arkivoj de Ugarit kaj Hattusas estas ankoraŭ sufiĉe fruktodonaj ankaŭ por la 13-a jarcento. Post la marpopolaj ŝtormoj ankoraŭ neklaraj en multaj detaloj ĉirkaŭ 1200 ĉiu tradicio tamen ĉesas por longa tempo. Por Palestinio ni preskaŭ senescepte dependas de la historiaj libroj de la Malnova Testamento, kiuj kompreneble donas ankaŭ nur nesufiĉe informojn pri la enmigrintaj israelidaj triboj kaj iliaj kontraŭuloj en la kulturlando. La malmultaj fenicaj enskriboj estas sufiĉe nefruktodonaj.

8. Antaŭazio 1000-750 kaj la ascendo de la asiria regno

Antaŭ kaj post la jarmilturniĝo la arameaj triboj (v. pri tio p. 23) ĉie zorgis pri sufiĉe nestabilaj cirkonstancoj. En Babilonio nur malmultaj reĝoj povis sukcesi en la tuta lando kaj ankaŭ sukcese rebati atakojn de la asiroj. La fontoj por tiu periodo estas ekstreme magraj kaj lasas nin en dilemo rilate la multaj demandoj.

Asirio komence estis en nur malmulte pli bona situacio, povis tamen deturni la arameojn de sia kernolando. Sirio-Palestinio tute restis sen ia subteno; Davido de Israelo povis nedaŭre okupi Damaskon kaj eble ankaŭ Alepon ne bezonante timi la intervenon de grandŝtato. En Asirio reĝaj enskriboj denove komenciĝas nur post ĉirkaŭ 960 kaj fariĝas baldaŭ pli fruktodonaj ankaŭ laŭ enhavo. Kompletigaj kronikaj indikoj aldoniĝas nur post 910. Ĉirkaŭ dum tiu tempo Asirio ankaŭ denove fariĝis ofensiva antaŭ ĉio kontraŭ la arameaj ŝtatoj en Mezopotamio, kiel ni ekscias el la enskriboj nun ĉefe asirlingve verkitaj; kontraŭ Babilonio oni batalis kun ŝanĝiĝanta sukceso pro limregionoj. La kulminon de la unua periodo de la granda ekspansio formis la regado de Aŝurnasirpalo II. (884-859) procedinta same brutale kiel laŭplane; grandaj partoj de la popolgrupoj ankoraŭ celintaj sendependecon estas translokitaj daŭrigante pli intense la metodojn sekvitajn ekde la 13-a jarcento. Liaj multaj enskriboj kaj la

²³ Kp. krom la granda eldono de J. A. Knudtzon, O. Weber kaj E. Ebeling, *Die Amarna-Tafeln*, Leipzig 1915 (Vorderasiatische Bibliothek 2) aldone A. F. Rainey, *El Amarna Tablets 359-379*, AOAT 8 (1970) kaj J.-G. Heintz kaj kunlaborintoj, *Index Documentaire d' el Amarna 1*, Wiesbaden 1982. Pri la urboj kaj princoj menciitaj en la leteroj estas multaj esploroj.

reliefserioj sur la palacaj muroj en Kalah servis kun prioritato por propagando.

Multe pli vaste disvastiĝis per la samaj metodoj lia filo Salmanasaro III. (859-824), kiu ofte supertaksis siajn eblecojn kaj devis renkonti kelkan fiaskon en Sirio, ĉar Damasko, Israelo kaj aliaj ŝtatoj formis koaliciojn kontraŭ li. Ankaŭ li postlasis multajn enskribojn kaj militraportojn sur bildserioj (v. p. 157).²⁴

Pri liaj posteuloj ni aŭdas multe pli malmulte, kvankam Adad-nerari III. (810-782) unuafoje antaŭenpenetris ĝis la limo de Egiptio. La potenco de la satrapoj de la grandaj provincoj pli kaj pli kreskis sub li kaj sub liaj pli malfortaj posteuloj. Ili kaj siriaj vasaŭlinoj ofte starigis al si steleojn kun propraj akadaĵoj, arameaj kaj bildlujaj enskriboj, kiuj enhavas gravajn sciigojn.

Provizore danĝera kontraŭulo de Asirio fariĝis en Armenio ekde ĉirkaŭ 850 la reĝlando Urartuo, kies reĝoj (ĉirkaŭ 828-753 Išpuinis, Menuas kaj Argistis I.) antaŭenpenetris al Sirio kaj igis plej ofte verki urartuajn enskribojn (v. p. 25). Neniajn skribitajn fontojn ni kontraŭe havas por nordokcidenta Irano, kie nova regno formiĝis en Medio, kaj en la sudo por Elamio.

En Sirio-Palestinio granda ŝtato ampleksanta la tutan regionon neniam elformiĝis, ankaŭ en la jarcentoj de evoluo ne tro ofte ĝenita per atakoj de la grandpotencoj, escepte de Nordsirio. Damasko ja longe havis prioritatan pozicion, sed neniam fariĝis politika centro. Aparte de Israelo kaj Juda, ni nur tre nesufiĉe konas la historion de la multaj unuopaj ŝtatoj spite al multegaj enskriboj; ĝi postulas propran prezentadon.

9. La novasiria grandregno: plej granda povo kaj perejo. Tiglatpilesaro III. kaj la Sargonidoj

La uzurpatoro Tiglatpilesaro III. (746-727), eble el flanklinio de la dinastio, fariĝis la vera fondinto de la asiria grandregno. Li decide venkbatis Urartuon en Nordsirio, konkeris Damaskon kaj faris Babilonion vasala ŝtato de speciala speco. Li malgrandigis la provincojn por limigi la trograndiĝintan potencon de la satrapoj. Liaj enskriboj precipe proze stiligitaj nur parte konserviĝis. Leteroj precipe de agentoj ekz. en Urartuo kaj kroniko enhavas aldonajn sciigojn. Lia filo Salmanasaro V. (727-722) falis en plenan 'damnatio memoriae'; li pereis ĉe la sieĝo de Samaria, la ĉefurbo de Israelo.

La nun sekvinta periodo de la kvar grandaj sargonidoj estas tiom abunde kaj multflanke atestita per fontoj, kun escepto de la malfruaj jaroj de Asurbanipalo, kiel neniua alia periodo de la historio de la antikva Mezopotamio. Ĉiu reĝo postlasis tre multajn kaj multfoje ankaŭ tre longajn enskribojn, kiuj portas en la stilo kaj en tiu, kion ili diras aŭ prisilentas, stampon de lia personeco (v. p. 140). Aldone tre fruktodona estas leterkolekto, plej multe el Ninivo, en asiria kaj babilona lingvoj. Nur la malnovbabilona arkivo de Mari (v. p. 42) havas similan eldirforton por la reĝo kaj liaj funkciuloj. Inter la dokumentoj la reĝaj dokumentoj estas

²⁴ Kp. pri tio W. Schramm en la libro menciita p. 38, piedn. 8.

gravaj.²⁵ Aldoniĝas la demandoj pri hepatodivenado al la dioj Ŝamaŝ kaj Adad kaj orakoloj de Iŝtar de Arbela kaj reĝaj preĝoj. Ankaŭ la Malnova Testamento kaj tie kaj tie ĉi grekaj sciigoj havas kompletigan gravecon. Finfine la bildraportoj sur la palacaj muroj en Dur-Ŝarrukin kaj Ninivo devas esti menciitaj (v. p. 157). De la posteuloj de Asurbanipalo ni havas nur malmultajn enskribojn, kelkajn kronikajn raportojn kaj dokumentajn grupojn el Babilonio por la datado. Ampleksa entuta prezentaĵo pri la sargonida periodo mankas.

La uzurpatoro Sargono II. (as. Ŝarru-kīn; 722-705) perfektigis la faron de Tiglatpileŝaro III. Li venkobatis Urartuon, antaŭenpenetris al Kilikio kaj ĝis al la egipta limo kaj batalis en Babilonio ankaŭ kontraŭ Elamio, sed ne ekkonis siajn limojn kelkajn fojojn. La plej multaj vasalŝtatoj estis degraditaj provincoj. Pro malkonfido kontraŭ la pastroj kaj civitanoj de la malnovaj ĉefurboj li fondis la novan ĉefurbon Dur-Ŝarrukin, sed ne povis finkonstrui ĝin kaj batalmortis en la oriento.²⁶

Lia alte talentita filo Sanheribo (as. Sin-aḥḥe-eriba; 705 ĝis 681) estis eĉ pli senbrida, sed ne atingis daŭrajn sukcesojn spite al la totala detruo de Babilono kaj flota atako al Elamio. Al liaj impresaj teknikaj faroj apartenis la granda akvedukto de Ĝervan en Asirio, de kiu ankoraŭ hodiaŭ multe staras. La ĉefurbon li translokiis al Ninivo, kiu estas finkonstruita grandioze; laŭ insisto de la pastroj en la neglektita Kalah li estas murdita de siaj propraj filoj. La asiria bildarto, kiu jam Sargono multflanke prosperigis, atingas sian kulminon sub Sanheribo.

Lia filo Asarhadono (as. Aššur-aḥ-iddin; 681-669) rekonstruas Babilonon kaj klopodas tie pri kompromiso, venis tamen en embarason oriente de Asirio per la cimeranoj (v. p. 27) kaj medoj, kiu manifestiĝas per multaj demandoj al la dioj. Alianco kun la skitoj komence kaŭzas faciligon. La malsanema reĝo tiam konkeras Nordegiption kaj mortas dum dua militiro al Egiptio. Antaŭe li decidis, ke la tronheredonto Asurbanipalo devas cedi Nordbabilonion al la pli maljuna frato Ŝamaŝ-ŝum-ukin.

Asurbanipalo (669-627) devis ree rezigni pri Egiptio post plia militiro, turnante sin tiam antaŭ ĉio kontraŭ Elamio, kiu subtenis kontraŭ li la ribelon de Ŝamaŝ-ŝum-ukin sange sufokitan en 648. Post pluraj militoj la ĉefurbo Susa estas konkerita kaj detruita en 639. La reĝo ankoraŭfoje inspiris la bildartistojn al grandiozaj bildserioj kun militaj kaj ĉasaj scenoj kaj siajn scienculojn establi la unuan tute grandan bibliotekon en Ninivo, kies konserviĝintaj restaĵoj ankoraŭ ne estas tute finlaboritaj.

La lastaj jaroj de Asurbanipalo estis vualitaj per intercivitana milito, en kiu liaj ĝemelaj filoj Sin-ŝar-iškun (629-612) kaj Aššur-etel-ilāni (ĉirkaŭ 633-624) batalis unu kontraŭ la alia; la patro verŝajne pasigis siajn lastajn jarojn en Harran en Mezopotamio. La intercivitana milito tiom malfortigis Asirion, ke post kelkaj sensukcesaj atakoj la unua ĥaldeja reĝo Nabupolassar (v. m.) en alianco kun Kjaksaro de Medio (625-588) povis konkeri kaj plene detruigi la asiriajn ĉefurbojn Asiro, Kalah kaj 612 Ninivo. Epilogo en Harran estis finita en 609. La asiria regno estas dividita inter

²⁵ Kp. J. N. Postgate, *Neo-Assyrian Royal Grants and Decrees*, Romo 1969; E. G. Klauber, *Politisch-religiöse Texte aus der Sargonidenzeit*, Leipzig 1913, rilate al la demandoj pri hepatodivenado.

²⁶ Sanherib igis al si konfirmi de teologo, ke la perforta morto de lia patro sen sepultado estus estinta konsekvenco de lia pekado per la konstruo de nova ĉefurbo.

Babilonio kaj Medio, kiuj povis transpreni sen pli grandaj bataloj la okcidentajn provincojn dekutimigitajn de la memstareco.²⁷

10. La novbabilona ĥaldeia regno (626-539)

En la tempo de la asiria grandregno Babilonio estas regita en ofte rapida ŝanĝiĝo de enlandaj reĝoj aŭ princoj super partaj regionoj, de plej ofte aramea deveno, kaj de asiriaj vicreĝoj aŭ guberniestroj. Paco estis nur malofta. En 626 la sudbabilona ĥaldeia princo Nabupolassar uzurpis la regadon kaj venkis iom post iom en la tuta Babilonio. Pri la okazaĵoj dum la ĥaldeia periodo ni estas informitaj nur pri tiuj jaroj, por kiuj la "Babilona Kroniko" bone konserviĝis, ĉar la multaj, kaj parte ampleksaj, reĝaj enskriboj, kiuj apogiĝis al malnovbabilonaj ekzemploj, nur sporade traktas pli detale la politikon kaj militirojn. Kelkajn aldonajn sciigojn enhavas la Malnova Testamento kaj grekaj historiistoj.²⁸

La plej grava reĝo de la dinastio estis Nebukadnecaro (Nabû-kudurru-uŝŝur) II. (605-562), kiu plej ofte konservis la pacon kun la medoj, militiris multfoje kontraŭ Egiptio kaj konkeris Jerusalemon en 597 kaj 587; post la detruo de urbo kaj templo tre multaj judoj estas deportitaj al Babilonio kaj estas menciitaj tie ankaŭ en kojnoskribaj tekstoj. Nebukadnecaro finkonstruis la altan templon ("Babilona turo") en Babilono kaj instalas grandegajn fortikaĵojn.

Post tri nelongaj interreĝadoj Nabonido, deveninta el la ĉirkaŭaĵo de Harran, fariĝis reĝo (555-539) kaj provis antaŭgardi danĝeron minacintan de Ciro II. de Persio ekde 550 per tio, ke li komencis establi novan regnocentron en okcidenta Arabio. Ĉar Babilonio rifuzis la sekvadon al la reĝo, kiu estas tre memvola ankaŭ laŭreligie, Ciro povis okupi Babilonion en 539 preskaŭ senbatale kaj per tio subigi la tutan regnon. La grandioza ekonomia florado de Babilonio estas per tio apenaŭ obstaklita, la memadministrado vaste konserviĝis.

11. Persoj, makedonoj, grekoj kaj partoj en Antaŭazio

Dum la katastrofo de Asirio en 612 vaste postlasis nur ruinojn, tiel ke tie postvivis nur tre malmulte da kulturaj tradicioj, la ŝanĝiĝoj en la cetera Antaŭazio realiĝis nur iom post iom. Ĝi restis ekonomia unueco sub la aĥemenidaj reĝoj; kulture tamen la okcidento sufiĉe baldaŭ malligiĝis de Babilonio. Oni parolis preskaŭ ĉie la aramean, la administran lingvon de la regno en la okcidento; kiel skribitaj lingvoj ankaŭ la babilona, la fenica kaj la hebrea pluvivis.

Kontraŭ Ciro II. (en Babilonio 539-529), Kambiso II. (529 ĝis 522) kaj Dario I. (522-486) estis en Babilonio nur unuopaj ribeloj. Pli granda ribelo sub Kserkso I. (486-465) havis seriozajn konsekvencojn por la lando, politike kaj ekonomie. Nur malmultaj dokumentoj konserviĝis el Babilonio

²⁷ Kiel fino de la kontrasta diskuto pri la lastaj 25 jaroj de la asiria regno kp. J. Reade, *The Accession of Sinsharishkun*, JCS 23 (1970) 1ss.

²⁸ La ĥaldeia regno estas ankoraŭ ne traktita monografie pro la grandegaj mankoj kaj kelkaj kontraŭdiroj en la diversaj tradicioj. Politika leterarkivo mankas.

post 485 ekstere de Nippur; la lando evidente rimarkeble malriĉiĝis. Nur en la astronomio novaj grandaj sukcesoj ekestis (v. pri tio p. 117s.). Aleksandro la Granda (336-323) volis fari Babilonon ĉefurbo de sia mondregno post la konkero de la aĥemenida regno, sed mortis tie tre frue. Post la unuaj diadoĥaj bataloj Babilonio falis al la seleŭkidoj; oni datis laŭ la seleŭkida erao komenciĝinta en 312. Centroj de babilona-helenisma miksitaj kulturo fariĝis antaŭ ĉio Babilono, Borsippa kaj Uruk, kiel ne nur centaj da kojnoskribaj dokumentoj el tiuj urboj atestas, sed ankaŭ tre granda nombro da kopioj de pli malnovaj literaturaj verkoj, al kiuj aldoniĝis verŝajne ankoraŭ kelkaj novaj tekstoj ne nur en la kampo de la astronomio. Post 150 la partoj transprenis la regadon en la lando. La astronomio estas plie kulturita ankoraŭ dum pli ol 200 jaroj; la kvanto da babilonaj dokumentoj tamen tre rapide malpliĝis. La helenisma kulturo finfine tute venkis.**

** Literaturaj aldonoj al pp. 43ss. kaj 59s. B. Oded, *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire*, Wiesbaden 1979; J. A. Brinkman, *Prelude to Empire. Babylonian Society and Politics, 747-626 B.C.*, Filadelfio 1984.

VI. ŜTATO KAJ SOCIO. LA REĜECO

1. La reĝeco

La grandaj kaj malgrandaj ŝtatoj de la antikva Antaŭazio estas probable regitaj ĉiam de princoj aŭ reĝoj, kiuj estas rigarditaj kiel komisiitoj de dioj aŭ de diaĵo. La reĝeco normale estis certe heredebla; pretendo de la plej maljuna filo sur la tronon estas tamen ne ĉiam agnoskita. En Elamio verŝajne sekvis, se ekzistis, plej ofte la pli juna frato antaŭ filo. Uzurpoj de membroj de la reginta familio sen rajto sur la tronon estis certe multe pli oftaj ol ke niaj fontoj lasas tion ekkoni al ni. En iliaj enskriboj uzurpatoroj emfazis precipe forte sian legitimecon per dia nominado. Ne malmultaj uzurpatoroj estis reprezentintoj de potencaj grupoj, kiuj estis malkontentaj pri la ĝisnuna reĝimo kaj ekspektis de la nova reĝo pli bonan reprezentadon de siaj deziroj aŭ intereso. Nur en esceptaj okazoj ni povas pruvi tion detale. La reĝoj tamen malofte disponis, ankaŭ kaze de legitima tronsekvo, pri absoluta potenco, kiun oni volonte atribuas al la orientala reĝeco. En la frua epoko ofte estis konsilioj de maljunuloj, kiuj devis esti demandataj okaze de gravaj decidoj. Pli malfrue antaŭ ĉio pastroj kaj militistoj ofte uzis fortan influon. Krome estis modeloj, per kiuj la reĝoj estis mezuritaj. Apud la servo por la dioj granda graveco estas ofte atribuita al la zorgo por malriĉuloj kaj malfortuloj. Ekspansiva militpolitiko estas tute ne ĉiam rigardata kiel idealo; de la devigo konservi la sendependecon de la lando, tamen nur premanta fortosupereco de malamiko povis liberigi. Detale estis en la Antikva Oriento tre diferencaj esprimformoj de la reĝeco, al kiuj ĉi tie nur kelkaj indikoj povas esti donataj.

En Babilonio la sumeranoj diferencigis almenaŭ ekde la frudinastia tempo, sed eble ankaŭ jam pli frue, inter la urboprinco (ensi) kaj la reĝo (lugal). La pli grandaj urboj estis la bazaj unuecoj por kulto kaj administrado; la urboprinceco normale estis heredebla. Post pruvo de kelkaj mitoj al la ensi la "kunveno" (ukkin) de la plejaĝuloj asistis. Super la urboprincoj rangis la pokaze plej potenca de ili kiel reĝo kun ŝanĝiĝintaj ĉefurboj. La reĝeco povis esti heredata tra pluraj generacioj. Eble estis kelktempe en la ĉefe semida nordo de la lando propra reĝo kun la ĉefurbo Kiŝ. Ĉar la dio Enlil de Nippur en mezbabelonio estas rigardita kiel tiu, kiu instalas reĝon, okazis eble tie la investituro; Nippur mem estis tamen neniam ĉefurbo ankaŭ laŭ sia propra tradicio, la "sumera reĝlisto". La reĝo estis respondeca por la kunordigado de la akvomastumado (v. pri tio p. 71) kaj ĝenerale por la defendo eksteren. Militojn de la urboŝtatoj unu kontraŭ la alia li tamen ofte ne povis malebligi, kvankam temis ĉe tiuj kelkfoje pri pli multe ol kelkaj teritoriaj ŝanĝoj. La institucio de la urboprinceco estis cetere transprenita ankaŭ en la norda orienttigrisa lando kaj en Asiro; superrangaj reĝoj tie probable ne ĉiam estis.

Iom post iom ankaŭ en Babilonio la centraligaj tendencoj montriĝis pli fortaj ol la tradicio de la urboprinceco. Kvankam la lokaj "diaj ŝtatoj" (v. p. 120s.) ne estas starigitaj en demando, unue la dinastio de Akade kaj, post nelonga tempo de restaŭrado, la 3-a dinastio de Ur ekde Ŝulgi degradis la urboprincinojn eksigeblaj oficistoj. En la Isin-Larsa-epoko denove okazis

parta restaŭrado, ĝis Hammurabi definitive forigis la malnovan institucion. La akada pruntvorto de ensi, *iššiakkum*, fariĝis nun la vorto por la "farmulo" en la kamparo.¹

Kiel kontraŭpezo kontraŭ la ebleco misuzi la nun tiom forte pligrandigita centra potenco evidentiĝis, laŭ niaj fontoj, religie motivita respondecosento por la bonfarto de ĉiuj subuloj, precipe de la socie malfortaj, tute precipe elformiĝinta ĉe Hammurabi kaj Ŝamŝi-Adad I. de Asirio kaj Mari. Oni povas paroli ĉe ĉi tiuj reĝoj kaj kelkaj aliaj pri patriarka absolutismo ankaŭ en pli malfruaj jarcentoj (v. p. 42).

Ekde ĉirkaŭ 1500 estis por la reĝoj en Babilonio kaj Asirio, laŭ tio, kion ni vidas, nur malgrandaj instituciaj potencrestriktoj. Pluraj de ili estis sendube devigitaj plivastigi certajn privilegiojn de pastraro kaj urboj per malŝarĝdekretoj (ak. *andurāru*) kaj similaj. Asarhadono opiniis necesa sankciigi sian reguligon de la tronsekvo (v. p. 46s.) de kunveno de magnatoj; ĉu tio nur estis signo de sia malforteco kondiĉita ankaŭ per malsano?

Pri eblaj specialaj esprimformoj de la reĝeco en Mezopotamio kaj Sirio ni intertempe povas diri nenion fidindan. La supozo, ke reĝeco limigita je sep jaroj estus estinta en la frudinastia Ebla, ne estis konfirmebla. Ĉu la stranga indiko de la sumera reĝlisto, ke la fremdregintoj de la gutea dinastio estus plej ofte regintaj nur dum tri ĝis sep jaroj, supozigas tempe limigitan reĝecon en la okcidenta Irano antaŭ 2000 jaroj kaj ne pli ĝuste la ŝanĝiĝintajn oficotempojn de guberniestroj, estas ankoraŭ ne decidebla.

Elamio ŝajne estis ŝtata federacio en la tempo antaŭ ĉirkaŭ 1500. La babilonanoj nomis la lokajn princojn reĝoj, la ĉefreĝon, kiu ne devis nepre rezidi en Susa, tamen, strange "(grand-)ministro" (*šukkallum*). La motivoj por tio devas esti ankoraŭ esplorataj pli detale. Pli malfrue Elamio estas probable regita centre el de Susa. Pri la sinkomprenado de la reĝoj de la antikva Antaŭazio kaj iliaj respektivaj pretendoj la titoladoj, kiujn ili atribuis sin en siaj pli longaj enskriboj, estas tre grava fonto. Plej ofte pure sekularaj titoloj kiel ekzemple "granda, forta reĝo" staras apud tiaj, kiuj emfazas la nominadon fare de la dioj. Aliaj titoloj kiel "reĝo de la kvar (mond-) randoj" (pli malofte "[mond-]anguloj") ekzemple en Babilonio kaj Asirio enhavas la pretendon pri pli grandaj teritorioj kiel ekzemple la tuta Mezopotamio. La titoladoj de malgrandaj reĝoj estas pli modestaj, povas tamen esti ankaŭ kelkrilate multklarigaj. Al la problemaro de titoladoj en la diversaj landoj samkiel de ilia kontinueco kaj interŝanĝebleco ni povas ĉi tie nur indiki.²

En pli longaj titoladoj preskaŭ neniam mankas indiko al la engaĝiĝo de la reĝo por la socie malfortaj, precipe por vidvinoj kaj georfoj, samkiel por justeco en la lando komisie de dioj, kiuj instalas lin. Ne nur Hammurabi opiniis unu de siaj ĉefaj taskoj, "ke la fortulo ne faru maljustaĵon al la malfortulo". Hammurabi kaj kelkaj aliaj prenis la socialajn devigojn kadre de la sociordoj de sia tempo certe tre seriozaj; ĉe aliaj reĝoj antaŭ ĉio en

¹ Kp. pri tio W. W. Hallo, *Early Mesopotamian Royal Titles*, New Haven 1957; artikolo ›Herrscher‹ de D. O. Edzard, G. Szabó, E. Strommenger kaj W. Nagel, *RIAss.* IV (1975) 335ss.

² Kp. pri tio la ampleksa verko de M.-J. Seux, *Épithètes royales, akkadiennes et sumériennes*, Parizo 1967; la sama, artikolo: *Königtum B: II. und I. Jahrtausend*, *RIAss.* VI (1980-81); 140-173, ankaŭ pri la reĝinoj, insurekcioj kontraŭ reĝoj ktp.

Asirio certe duboj estas oportunaj. Indikoj al sociala fiaskado de reĝoj kaj ties konsekvencoj ofte troviĝas en la aŭguraj interpretadoj, el kiuj ja ankaŭ etikaj normoj cetere estas ekkoneblaj (kp. p. 109). Ĝeneralaj indikoj al socialaj reformoj estas pli oftaj; konkretajn donitaĵojn ni povas elpreni el kelkaj leĝkolektoj kaj juraj dekretoj (v. p. 94ss.). Ĉeftemo de reĝaj enskriboj tiaj reformoj fariĝis, laŭ nia scio, nur ĉe la sociala reformatoro Uruinimgina de Lagaŝ (v. p. 39), kiu metis al pilorio la misuzadon de la templopropaĵo fare de siaj antaŭuloj kaj la ekspluatadon de homoj fare de funkciuloj precize indikante, kiel estonte estu procedota.^{2a} La detronigo de la reĝo fare de Lugalzaggesi de Umma post nur ok jaroj de regado malebligis la venkon de la reformoj, kiuj cetere estis ankaŭ parte determinitaj per realpolitikaj interesoj.

Ankoraŭ tute koncize la reĝinoj estu temo ĉi tie. Ekstere de Sudarabio, kie en la unua jarmilo reĝinoj ofte regis, regintaj reĝinoj estis malofta escepto. Nelonge antaŭ la Akado-dinastio la trinkeja mastrino Ku-Baba estis laŭdire uzurpinta la tronon en Kiŝ. Kvankam pri tio nur pli malfruaj sciigoj ekzistas, Ku-Baba verŝajne estis historia figuro. Ankaŭ pli malgrandaj ŝtatoj sporade havis reĝinojn.

La reĝino kiel reĝa edzino normale havis certe neniajn regadfunkciojn. Mallongaj enskriboj de reĝinoj estas sporade konataj. Fortaj virinoj certe ofte havis enorman influon. Ni plej ofte nur tiam ekscias pri tio, se leteroj kiel fontoj kompletigas la reĝajn enskribojn. En Mari la edzino de Zimrilim, Ŝibtum, evidente havis fortan pozicion. En Asirio reĝinoj iam kaj iam enmiksitis sin en kverelojn dum la ŝanĝiĝo de la suvereno. La edzino de Sanheribo, Naqija/Zakūtu, deveninta el Sirio, havis fortan influon ankoraŭ dum la unuaj jaroj de sia nepo Asurbanipalo kaj estas timita de la oficistoj. Ke Sammuramat, la Semiramis de la grekoj, post 810 estis regintino dum kelka tempo, tamen ne estas pruveble.³

Nur periferie estu menciata, ke en la Novhitita Regno post ĉirkaŭ 1400 reĝino povis okupi gravajn politikajn funkciojn apud la reĝo kaj ricevis kopiojn de internaciaj korespondaĵoj.

2. La diigo de reĝoj

Dum en Egiptio la faraono surbaze de sia pozicio estis rigardata kaj adorata kiel dio, la reĝoj de Babilonio kaj Asirio normale estas homoj kiel aliaj ankaŭ. Sed estas specialaj kazoj, inter ili sporade sindiigo de reĝoj pro orgojlo. Tiel la reĝoj de Akado Naram-Sin (v. p. 39) kaj Ŝarkaliŝarri metis antaŭ siajn nomojn la diodeterminativon en pluraj enskriboj okupante per tio la lokon de urbodio. En la mito estas pli poste diigitaj kelkaj reĝoj de la frudinastia periodo kiel Enmerkar, Lugalbanda, Dumuzi kaj Gilgameŝ. Enskriboj de ili ne estas konataj.

Io principe alia estas la tiel nomata kulta diigo de reĝoj, kiu estas pretendita en Babilonio de sumeraj kaj poste ankaŭ semidaj reĝoj ekde

^{2a} Pri la prilaborado de enskriboj kp. H. Steible, Die altsumerischen Bau- und Weihinschriften, Teil I: Inschriften aus Lagaŝ, kunlaboro de H. Behrens, Wiesbaden 1982, p. 278-358.

³ Kp. W. Schramm, War Semiramis assyrische Regentin? (Historia 21/1972, p. 513ss.). Tute alie interpretas la legendajn tradiciojn ankaŭ pri Ninus (probable = Tukulti-Ninurta I.) W. Nagel, Ninus und Semiramis in Sage und Geschichte. Iranische Staaten und Reiternomaden vor Darius, Berlino 1982.

reĝo Ŝulgi de Ur (v. p. 40), postmorte ankaŭ por ties patro Urnammu, ĝis Hammurabi reforigis ĝin, ne povante malebligi same kiel siaj posteuloj, ke nomoj kiel *Hammurapi-ilī* "H. estas mia dio" estas ankoraŭ pludonitaj. La elirpunkto por ĉi tiu diigo tute ne estis la potenco de la adoritoj kiel direĝoj, sed la kulto de la "Sankta Edziĝfestoj", en kiu la reĝo reprezentis la dion de la fekundeco Dumuzi kaj en-pastrino la amdiinon Inanna/Iŝtar (v. p. 130). Post la unua plenumo de la kulto la reĝo estis rigardata kiel dio. Al kelkaj de ili kultkonstruaĵoj estas starigitaj simile al tiuj de la dioj. En sumeraj reĝaj himnoj oni petegis pri ilia propeto aŭ gloris ilin mem kiel diojn de la supra mondo (v. p. 152). La plenumo de aliaj kultoj fare de la reĝo kadre siaj devigoj efektivigis neniam ties ascendon en la dian sferon. Postefiko de la diigo de reĝoj inter Ŝulgi kaj Rim-Sin estis, ke unuopaj kasidaj reĝoj metis la diodeterminativon antaŭ sian nomon. La asiriaj reĝoj neniam diigis sin eĉ dum periodoj de sia plej granda potenco, eĉ se ili transigis al si kelkajn diajn titolojn kaj per tio kvazaŭ sekularigis. Se en arkeologiaj laboraĵoj ankaŭ por la tempo post Hammurabi la termino "direĝoj" ludas gravegan rolon ĉe la bildinterpretado, tiam tio ne estas en akordo kun la faktoj klare elstarantaj el la fontoj.⁴

Provizore ne klarigebla estas la demando, ĉu estis iu speco de diigo de reĝoj ankaŭ jam antaŭ la Akado-periodo. Sur multaj skulptaĵoj, antaŭ ĉio sur rulsigeliloj de la frusumera periodo, troviĝas la "viro en la retjupo", kiun kelkaj opinias dio, aliaj reĝoj; li plej ofte aperas kiel protektanto de gregoj aŭ en kultscenoj kaj estas ofte ankaŭ reliefigita per sia grandeco. Poste plej ofte dio aperas kiel protektanto de la "sankta grego" (v. p. 160). Eĉ pli pridisputata estas la interpretado de la trovaĵoj en la tiel nomataj reĝaj tomboj de la Reĝa Tombejo en la frudinastia Ur. La oferado de sekvantoj kaj la multspecaj aldonadoj multvaloraj ne nur per la materialo en ĉi tiuj tomboj, kiuj ne havas siaspecajn en aliaj periodoj, estas kelkfoje interpretataj kiel atestoj por la kredo je pluvivado post la morto kune kun la entombigita dia reĝo, dum aliaj akceptas la aldonadojn preskaŭ nur kiel atestojn de elstara teknologio kaj de alte kvalifikita artmetio. La laste menciita opinio devas lasi tre multe neklarigita. La tuta komplekso de demandoj bezonas denove detalajn esplorojn.⁵

La nomado de la morto de reĝoj uzebla ĉe la hititoj "li fariĝis dio" evidente ne enhavas indikon al la koncepto de diigo de reĝoj.

3. Urbo, ŝtato kaj administrado

Spite al la dek miloj da sumeraj kaj akadaĵoj dokumentoj kaj, por pluraj periodoj, ankaŭ da leteroj, kiuj temas pri la administrado, nia scio en ĉi tiu kampo postlasas ankoraŭ multe por deziri. En la sumera templourbo de la frua tria jarmilo supozeble ŝtata kaj templa administraj ankoraŭ koincidas. Al la tre vastaj templokonstruaĵoj en Uruk, por kies konstruado

⁴ Monografia traktado de la diigo de reĝoj ankoraŭ mankas. Pri la "Sankta Edziĝfestoj" v. ms. p. 132 kaj p. 130, piedn. 27; ĉiuj laboraĵoj pri ĝi kaj la prilaboradoj de sumeraj reĝaj himnoj traktas la temon mallonge aŭ pli detale.

⁵ Kp. C. L. Woolley, *The Royal Cemetery, Ur Excavations*, vol. II, New York 1934; A. Moortgat, *Tammuz. Der Unsterblichkeitsglaube in der altorientalischen Bildkunst*, Berlino 1949; la sama (v. p. 10, piedn. 1), p. 11ss.

estis necesaj tre grandaj amasoj de homoj⁶, ŝajne ne staris kontraŭe respektiva palaco. Pri la rilato de templo kaj palaco en pli malfruaj urboj kp. p. 156. Eĉ en provincurboj pli malfrue staris "palaco" (sum. é-gal "granda domo" > ak. *ekallu*) kiel administra centro apud la templo ofte tre riĉa per multa terposedo; la kompetentecoj de ambaŭ probable estis klare regulitaj laŭbezone. La grandecoj de urboj antaŭ ĉirkaŭ 700 variis inter proksimume 5 | km" ene de la urbmuŝoj de la duobla urbo Uruk, kiuj estas surkonstruitaj ĉiam nur parte, kaj 20 ha. La malfrua Babilono kaj probable ankaŭ Ninivo estis eĉ pli grandaj. La urbestro (mnovbab. *rabiānum*) estas certe instalita de la reĝo post la urboprince periodo kaj ekipita per la necesaj rajtigoj.

Ni konas por ĉiuj ĉefaj periodoj de la historio abundon da nomoj por oficportantoj de ĉiu speco, de la ministro ĝis la satrapo malsupren ĝis la malgranda inspektisto. Ni malofte povas ekzakte indiki la ofickampon; certe ĝi tamen ankaŭ ne estis ofte ekzakte konturita, por ke oni povu difference uzi la funkciulojn laŭbezone. Krome egalaj nomoj ofte estas difference uzitaj je diferencaj tempoj. La havantoj de altaj kortegaj oficoj tre ofte plenumis samtempe plej altajn oficojn en la ŝtato.⁷ Pri la amplekso de la rajtigo de funkciuloj la reĝo supozeble decidis pokaze.

Altrangaj kiel mezrangaj kaj malaltrangaj servistoj de la ŝtato povis esti uzataj por la inspektado de publikaj laboroj kaj dum militaj tempoj kiel oficioj kaj soldatoj. Ĉu cetere estis nur militaj rangaj nomoj, devas ankoraŭ esti esplorata por la diferencaj periodoj (v. p. 62). En militaj raportoj unuopaj oficioj estas nur tre malofte menciitaj.

Jam en la plej fruaj sumeraj dokumentoj la sukal, ak. *š/sukkallu* estas atestita, kiu ofte havas la funkcion de ministro, sed kelkfoje plenumas ankaŭ sian servon en meza ebena. Inverse "mastrumistoj" (agrig, ak. *abarakku*) povas esti en Asirio ankaŭ portantoj de tre alta ofico; ili ofte nomiĝas grand-*abarakku*. El hurida *tertenn*- "posteulo" fariĝis *tu/artānu* en Asirio, la nomado de la ĉefministro kiel la dua malantaŭ la reĝo, kiu ankaŭ rajtis komandi armeon. Aliaj tre altrangaj oficistoj, kiuj estas multfoje instalitaj kiel guberniestroj ne nur por konkeritaj regionoj, estis la *šakkanakku* kaj la *šaknu*. La urbestroj de la urboj, kiuj devis plenumi gravajn funkciojn, estas malnovbabilone nomitaj plej ofte *rabiānum* "grandulo"; poste la nomo *haziānum/hazannu* precipe akiris ĝeneralan akcepton.

Ĉar administraj oficistoj de ĉiu speco antaŭ ĉio devis regi la arton de la skribado, ili estas multoble nomitaj simple "skribistoj" (sum. dub-sar, ak. *tupšarru*), ofte kun la aldono de la laborkampo, por kiu ili antaŭ ĉio estas uzitaj. Precipe gravaj partokampoj de iliaj aktivecoj estas laŭ la dokumentoj kaj leteroj la administrado de la kampoj de ŝtato kaj templo, kies tasko estis ne laste la mezurado de la grundo probable ankaŭ por privataj grundposedantoj aŭ -farmantoj, kaj la servo en la kontroloficejoj por la brutmastrumado, por ĉasado kaj fiŝkapatado. Pliaj oficejoj estis

⁶ En la multspecajn problemojn de la urboj de la antikva Antaŭazio kaj de iliaj nombroj de enloĝantoj pere de literaturo enkondukas W. von Soden, Tempelstadt und Metropolis im Alten Orient, en: Die Stadt, Gestalt und Wandel bis zum industriellen Zeitalter, eld. de H. Stöob, Kolonjo - Vieno 1979, p. 37-82.

⁷ La ĉefenverŝisto (*rab šāqê*), en la asiria grandregno unu de la plej altrangaj kortegaj funkciuloj, ankaŭ ofte partoprenis militirojn kondukante.

respondecaj por publikaj laboroj ĉiaspecaj, precipe ankaŭ por konstruado kaj flegado de la pli grandaj kanaloj aparte gravaj en regionoj malriĉaj je pluvo samkiel, kie necese, de la bordoŝirmiloj. La pagado de laborantoj verŝajne okazis ĉefe ankoraŭ dum la dua jarmilo per naturaĵoj kaj ankaŭ poste nur parte per mono. Arĝentaj kaj kupraj moneroj estas stampitaj ne antaŭ la sesa jarcento laŭ la modelo de Lidio. Ĝis tiam la metalo devis esti pesita ĉe ĉiu pago. Kalibrigaj kaj kontrolaj lokoj por pezaj kaj mezuraj troviĝis ĉe la grandaj temploj, sed poste ankaŭ ĉe urbaj instancoj. Doganoj kaj aliaj impostoj de komerco kaj metio estas kolektitaj fare de impostokolektistoj (sum. enku, ak. *mākisū*); la institucio de la imposta farmisto laboranta je propra konto tamen ŝajne ne estis.⁸

La burokratigo estis probable jam frue tre forte evoluinta en Babilonio kaj Asirio. Ampleksaj esploroj, kiuj ellaboras la diferencojn konstateblajn ankaŭ en la diversaj tempoj kaj regionoj, ankoraŭ ne estas. Al ili kontraŭas tre enormaj malfacilecoj antaŭ ĉio ĉe la urboj kaj malgrandaj ŝtatoj, en kiuj pli grandaj arkivoj ankoraŭ ne estas trovitaj. En la dokumentoj de la malfrua tempo el la aĥemenida kaj seleŭkida regnoj troviĝas multnombraj terminoj de la irana kaj greka administraj lingvoj.

4. Socio kaj sociaj grupoj

La ekkonado de sociaj grupoj en la landoj kaj urboj de la antikva Antaŭazio dum la diversaj epokoj estas tre malfacila el lingvaj kiel el aferaj kaŭzoj. La atestitaj terminoj malofte troviĝas en signifika kunteksto kaj ne estas uzitaj samsence dum ĉiuj tempoj. Nur malmultaj de ili estas ĝisfunde esploritaj. Tial nur kelkaj problemoj povas esti elektataj poste por tutkoncize montri, pri kio antaŭ ĉio temas.

a) Viro kaj virino, edzeco, familio, parenkaro

La familio probable estis patriarke strukturita ĉie en la Antikva Oriento, la rajtoj de la patro kiel familia estro estis tamen tute ne nelimigitaj, antaŭ ĉio ne en la urba socio. En ĝi la rajtoj estis pli-malpli forte limigitaj, kiel la patroj ankoraŭ havis ilin en la frutempo ekzemple laŭ la atesto de la Malnova Testamento. Ankaŭ la poligamio estis tute forigita, tiel certe estis eble antaŭ ĉio en la supra tavolo havi sklavinojn aŭ aliajn virinojn kiel kromedzinojn.⁹

Monogamio estas plej ofte ankaŭ supozita ĉe dioj. Atestoj por haremo ĉe reĝaj kortegoj tute mankas el Babilonio. En Asirio almenaŭ kelkaj reĝoj havis, eble per hurida influo, virinajn domojn, por kiuj specialaj ediktoj estas dekretitaj.¹⁰ Similaĵoj supozeble validis kelkloke en Sirio.

⁸ Ekzemploj kaj literaturo por ĉiuj menciitaj funkcioj ofertas la CAD kaj la AHW. (v. pri tio p. 22s., piedn. 9). Kp. aldona F. R. Kraus, Staatliche Viehhaltung im altbabylonischen Lande Larsa, Amsterdam 1966.

⁹ Sporade estis ŝajne permesita "dua" edzino, ekz. ĉe komercistoj, kiuj devis pasigi longan tempon en malproksima lando. La geedziĝa kontrakto povis ekskluzivi ĉi tiun eblecon (v. la malnovasirian dokumenton RA 76 [1982] 169ss.). Ŝtataj kontraktoj de la 14-a jc. iafoje imputas la ekziston de "edzinoj" en siriaj princkortegoj (kp. UF 6 [1974] 116, Z. 115).

¹⁰ Kp. E. Weidner, Hof- und Harems-Erlasse assyrischer Könige aus dem 2. Jahrtausend v. Chr., AfO 17 (1956) 257ss.

La edzino havis sociale similan statuson kiel la viro kaj estis, tiel longe kiel li vivis, plene negockapabla, supozeble kun ties permeso; ŝi povis estri ankaŭ firmaojn, se viro ne estis, kiel montriĝas en leteroj kaj dokumentoj (v. p. 101). Kiel patrino ŝi rajtis postuli la respekton laŭ dia kaj homa juroj ankaŭ de la plenkreskaj infanoj. La malestimo de la patrino ne estis peko pli malmulte ol simila konduto kontraŭ la patro; forpelo el la domo kaj senheredigo minacis al la infano, kiu diris: "Vi ne estas mia patro" aŭ "- ne mia patrino".

La edziĝa juro montras klare, ke la virino devis esti aĉetata iam pli frue for de sia patro; plej malfrue en la tria jarmilo tamen la vera aĉetedzeco estis ĉesigita. Ke la virino malgraŭ tio ne estis plene egalrajta, montras precipe klare la divorcjuro, kiu precipe malavantaĝigis la seninfanan virinon. La viro povis forpuŝi sian edzinon, se li respektis ŝiajn havoraĵojn, por kio li tutcerte devis multe pagi, se estis infanoj. Punmono estas ofte aldone postulita. La virino, kiu deturnis sin de sia edzo, tamen ofte riskis rigorajn punojn ĝis la mortpuno; ĉi-rilate estis aparte multaj diferencoj. Leĝkoncepto el Asirio ĉiurilate limigis la rajtojn de virino eĉ multe pli forte ĉirkaŭ 1100. Ni tamen ne scias, kiom da tio fariĝis tiam valida juro. Aliflanke du dokumentoj pli malnovaj ĉirkaŭ 100 - 200 jaroj instruas nin, ke antaŭe estis parte kutime en Asirio kondamni edzon kaj edzinon je la sama puno okaze de la denonco de la edzeco, do, trakti ambaŭ tute egale.¹¹ La tuta leĝkoncepto (kp. pri tio p. 97) volis reĵeti la virinon tiam denove sufiĉe fore.

La generado kaj naskiĝo de infanoj estis en la edzeco en la antaŭo. Filoj estis ĉefe dezirataj kaj plej ofte favorataj kiel heredantoj (v. tamen p. 133 piedn. 35); favorparton tre ofte ricevis la plej maljuna. Knabinoj tamen tute ne estis, laŭ tio, kion ni povas vidi, malestimitaj. Pri la principoj de la infanedukado estas tre malmulte konate, ĉar kelkaj indikoj al la edukado de reĝidoj kaj la instruado de skribistoj ne povas esti rigardataj kiel tipaj por ĉiuj. La forta ligo de infanoj al iliaj gepatroj trovas sian esprimon ankaŭ en tio, ke multaj dioj estis alparolataj kiel patro resp. patrino. Sennombraj terakotaĵoj prezentas nudajn virinojn kun infano sur la brako; viro kaj virino kune estas ofte, antaŭ ĉio en la etarto, bildigitaj, kelkfoje kun infano. Nur en tempoj de granda mizero povis okazi, ke gepatroj vendis siajn infanojn. Tiaj okazaĵoj estis rigardataj kiel plej malbonaj interpretoj de aŭguroj. Pri la amo inter la gefratoj estas multe pli malofte parolata. En sumera mito de Dumuzi (v. p. 129) estas rakontata, ke lia fratino Belili iris anstataŭ li en la subteran mondon. En Elamio kaj kelkaj regionoj de Malgrandazio hereda rajto estas, supozeble ne ĉiam, koncedita al frato antaŭ la infanoj; oni tiukaze parolas pri fratriarkeco.¹² Enorman gravecon havis en Babilonio kaj en aliaj regionoj la institucio de la adoptado. Oni adoptis antaŭ ĉio tiam, kiam vira heredanto mankis, sed ne nur tiam. Sporade la reguligoj estis diferencaj. En Elamio kaj Nuzi ankaŭ estis adopto al "fratreco" resp. "fratrineco"; per la lasta kromvirino

¹¹ Kp. C. Saporetti, *The Status of Women in the Middle Assyrian Period*, Malibu 1979.

¹² Kp. P. Koschaker, *Fratriarchat, Hausgemeinschaft und Mutterrecht in Keilschriftrechten*, ZA 41 (1933) 90-183.

povis veni en la familion. Tre grandan rolon ludis en Nuzi ankaŭ ŝajnaj adoptoj, per kiuj oni evitis certajn malpermesojn por grundakiroj.¹³ Krom la familio en pli mallarĝa senco (ak. *kimtu*) estis en la juro kaj ankaŭ en religiaj eldiroj la grandfamilio aŭ parencaro (*nišūtu*) kaj la domkomunumo (*salātu*) inkluzivinta la sklavojn. La sumeranoj konis en ĉi tiu sfero ŝajne nur nocion im-ri-a; la kaŭzoj por tio restas ankoraŭ esplorotaj. Por la babilonanoj kaj asiroj la tri komunumoj kune konsistigis la vivcirkolon de persono; ĝi sentis sin kunrespondeca por la kulpo de ĉiuj siaj parencoj fronte al la dioj. Specialaj jurordoj por parencaro kaj domkomunumo ne estas tradiciitaj; pri la mastrumado oni parolas iafoje en leteroj.¹⁴

b) Liberuloj kaj sklavoj

La nomo "liberuloj" ampleksas ĉi tie la civitanojn de la urboj kaj la kamparanoj kaj paŝtistojn. La malnovsemidaj lingvoj konas la nocion 'libera' nur en la senco de libera je ŝuldoj, liberigita de certaj devigoj, sed ne en la plena senco de la vortoj por 'libera' en la hindoĝermanaj lingvoj, ĉar ne estis la "liberulo" kiel idealo. Sub liberigo oni komprenis nur la malŝarĝigon de certaj impostoj kaj servodevoj. Liberuloj kompare kun la sklavoj estis ankaŭ la anoj precipe de dependaj grupoj. La sklavoj apartenis, se ni vidas tion ĝuste, ĉiam al individuoj aŭ temploj, sed ne kiel en la imperia Romo ofte ankaŭ al la ŝtato. Pro ĉi tiu kaŭzo ni ankaŭ ekscias nenion pri sklavribeloj; ne estis ja eĉ en princkortegoj tiom grandaj sklavamasoj, ke sklavarmeoj estus povintaj rekrutiĝi. Plej verŝajne la sklavoj probable estis nenie transdonitaj sen ĉiu rajto al la favoro de sia mastro. Sporade la ordoj certe estis tre diferencaj; ampleksaj studoj pri tio ankoraŭ mankas. Laŭ malnovbabilonaj dokumentoj kaj leteroj sklavoj rajtis ankaŭ negoci, certe nur kun aprobo de siaj mastroj. Por malfaciligi ilian fuĝon, ili devis porti sklavsignon; tia signo estis duone tondita kapo. La aŭtoritatoj estis instigitaj ekkapti fuĝintajn sklavojn kaj rekonduki ilin ree al ilia mastro. La ŝtelado de sklavoj ofte estas rigore punita. Por la palacaj sklavoj validis specialaj reguloj.¹⁵

Ke tre multaj sklavoj venis en la skalvecon per militoj, jam la kojnoskribaj vortsignoj por la sklavo kaj la sklavino montras: Ligaturoj de viro resp. virino kaj montara lando. La dokumentoj tamen instruas, ke sklavoj estis tre ofte ankaŭ aĉetataj kaj vendataj; okazis antaŭ la paso de 100 tagoj epilepsia atako (ak. *bennu*), la vendinto devis repreni la sklavon. Sklavoj tamen ankaŭ tre ofte ricevis la liberecon, certa ligo al la domo de la eksa

¹³ Kp. G. Wilhelm (v. p. 10, piedn. 1), p. 66ss.

¹⁴ Kp. Å. Sjöberg, Zu einigen Verwandtschaftsbezeichnungen im Sumerischen, Heidelberger Studien zum Alten Orient, Wiesbaden 1967, 201ss.; artikolo »Familie« de E. Ebeling kaj »Küche« de J. Bottéro, RIAss. III (1957) 9ss.; VI (1981) 277ss.; F. M. Fales, La struttura della parentela, en: L'Alba della civiltà (v. p. 12, piedn. 2) I, 180ss.; E. Cassin, Structures familiales et pouvoirs de la femme, RA 63 (1969) 121ss.; I. J. Gelb, Household and Family in Early Mesopotamia, State and Temple Economy I, Löwen 1979, 1-98.

¹⁵ Kp. I. Mendelsohn, Slavery in the Ancient Near East, Novjorko 1949; I. J. Gelb, Definition and Discussion of Slavery and Serfdom, UF 11 (1979) 283ss. kun bibliografio; I. Cardellini, Die biblischen "Sklaven" - Gesetze im Lichte des keilschriftlichen Sklavenrechts, Königstein-Bonn 1981; artikolo »Lastenfreiheit« de G. Ries, RIAss. VI (1983) 508ss.

posedanto povis konserviĝi, sed ne devis. Liberdonitaj sklavoj estas ofte adoptitaj; en aliaj kazoj ili devas liberaĉeti sin. Specialaj problemoj estis, se sklavinioj naskis infanojn al sia mastro; ili tiukaze ne ĉiam rajtis esti vendataj laŭ plaĉo, kaj liberdonado estis ankaŭ tiam ne malofta. Pri la rango de la infanoj decidis la patro; se leĝaj infanoj estis, ties infanoj devis esti konsiderataj.

Malbontraktadoj de sklavoj certe ne estis maloftaj; kiel anoj de la *salātu* en Babilonio (v. p. 56) ili certe tamen kutime estas tolerable traktataj. La vortoj por sklavoj kaj sklavinio, sum. ĥ kaj gême, ak. (w)ardu kaj amtu, estis samtempe nomoj por servanto kaj servantino. Ili ankaŭ estas uzataj kiel nomiĝoj de liberuloj samkiel de altranguloj fronte al dioj same kiel en preĝoj antaŭ la dioj; eĉ reĝoj nomis sin servantoj de la dioj. Do, nenio senvaloriga adheris al la vortoj por sklavoj. Ke sklavoj ankaŭ iafoje rajtis permesi al si malkaŝa parolo fronte al siaj mastroj, montras la "dialogo inter mastro kaj servanto", certe en satiria troigo, verŝajne el la frua unua jarmilo (v. ankaŭ p. 150).

Fidindaj atestoj por la avanco de sklavoj al estraj pozicioj ne estas konataj al mi. Tamen, eventuala deveno el la sklava klaso supozeble neniu elmontris.

c) Loksiduloj kaj neloksiduloj (Nomadoj kaj Duonnomadoj)

La malnovorientala socio estis pli-malpli malstabla ofte ĝis en la pli grandajn urbojn, ne nur pro militaj konfliktoj inter la ŝtatoj kaj pli grandaj migradmovoj, sed ankaŭ pro la kunekzistado de loksiduloj kaj neloksiduloj samkiel plej ofte efemeraj intergrupoj en la plej multaj regionoj. Preskaŭ ĉiuj de niaj skribfontoj devenas el la urboj kaj vilaĝoj de la loksiduloj kaj estas je dispono ankaŭ tie ĉiam nur por pli mallongaj aŭ iomete pli longaj periodoj en sufiĉa amplekso. Inter ili ofte estas longaj periodoj, pri kiuj ni apenaŭ scias ion. Por vastaj regionoj de Sirio kaj Mezopotamio fontoj mankas ankoraŭ preskaŭ komplete. Pluen kondukantaj konkludoj el la regionoj, kiujn ni sufiĉe superrigardas, povas tial esti tirataj nur kun granda singardo.

Komence nur sufiĉe koncize pri la terminologio. Nomadoj estas migrantaj paŝtistoj, kiuj vagas kun siaj gregoj en regionoj ne taŭgaj por regula agrokulturo. Per la nocio beduenoj prunteprenita el la Araba ni signas hodiaŭ nur la kamelnomadojn, kiuj povas trapasi ankaŭ pli longajn distancojn tra dezertoj sekve de la laborpovo de la kamelo vaste supera al la azeno. Kelkaj nomadaj kaj beduenaj triboj aŭ klanoj praktikas tie, kie ŝajnas eble al ili ĉe la rando de la kulturtereno, de tempo al tempo ankaŭ la agrokulturon apud la brutbredado. Ni parolas tiukaze pri duonnomadoj aŭ duonbeduenoj. Tipaj reprezentantoj de la duonnomadismo estas la arkipatroj laŭ la Malnova Testamento. Nomadoj ĝenerale atakas la kulturterenon nur por rabakiri, ĉar ili tute ne havas la deziron fariĝi loksida. Duonnomadoj kontraŭe povas pli facile transiri al la daŭra agrokulturo. Inverse, unuopuloj aŭ grupoj, kiuj devas fuĝi el la urboj, aliĝas prefere al triboj de duonnomadoj ol al tiuj de plennomadoj. Ĝuste tiaj ŝanĝantoj de tiu al alia grupo fariĝas ofte apartaj elementoj de la tumulto kiel kondotieroj kaj povas elvoki enormajn ŝanĝiĝojn kaze de sufiĉa sekvantaro.

Por la oriento M. B. Rowton precipe intensive studis ĉi tiujn cirkonstancojn dum la pasintaj jaroj kaj traktis pokaze partajn aspektojn en sennombraj traktatoj. Li parolas pri "dimorphic structure" en la Antikva Antaŭazio kaj nomas la ŝanĝantojn de la "urban society" al la "enclosed nomadism" (duonnomadismo) kaj inverse "parasocials".¹⁶ Fortaj ŝtatoj povas plej ofte gardi sin kontraŭ tiaj konfliktingigantoj aŭ provas preni ilin en servon kiel oficirojn aŭ estrojn de specialaj taĉmentoj ekzemple ĉe la konstruado de kanaloj. Sur la vojo tra tiaj pozicioj ne malmultaj levis sin al princoj aŭ reĝoj kaj fondis kiel "urbanoj" dinastiojn. La lasta estis ofte ĝusta en Babilonio ekz. en la jarcentoj post la lasta sumera regno de la 3-a dinastio de Ur (v. p. 22) kaj poste denove post 1000 en la tempo de la enpenetrintaj arameaj triboj. En la malnovbabilonaj dokumentoj la elementoj ankoraŭ ne plene integritaj en la urban socion estas nomataj Martu (ak. *Amurru*)-homoj, ĉar ili ĉefe venis el la okcidento. Ili servis laŭ bezono kiel laboristoj ĉe publikaj entreprenoj aŭ kiel soldatoj.¹⁷ Ankaŭ la solduloj (ak. *agru*) engaĝitaj de la terposedantoj resp. -farmistoj ekzemple por la rikolto devenis parte el ĉi tiu personaro. Sklavoj estas pli malofte engaĝitaj por rikoltaj laboroj. Estas ankoraŭ ne unuanima opinio pri la personklaso ak. nomata *muškēnum*, laŭvorte "prosterniĝanto", kiu estas ofte menciata en la malnovbabilonaj leĝoj, leteroj kaj aŭguroj, strange, tamen, nur malofte en dokumentoj.¹⁸ Tie, kie li estas kontraŭstarigata al la *awīlum* "homo, civitano", lia pozicio estas klare subordigita; ĝuste tial la leĝoj enhavas plurajn specialajn dispoziciojn por lia protekto. Ofte anoj de ĉi tiu klaso estis en la servo de la palaco. En Sirio estas kelkaj atestoj por la klaso nomita *muškēnum* ankaŭ ankoraŭ el la Amarna-periodo. Cetere la tekstoj uzas la vorton post ĉirkaŭ 1500 en la senco de "povrulo". En ĉi tiu senco ĝi estas pruntedonita en la hebrean, aramean kaj araban samkiel multe pli malfrue en la latinidajn lingvojn - frce. 'mesquin', itale 'meschino'. Parte jam en malnovbabilona aŭ eĉ pli frua tempo, antaŭ ĉio tamen en la Amarna-periodo en Sirio kaj Nuzi estas diversaj nomoj por grupoj de fremda deveno ne plene integritaj, kiuj kompreneble formis ofte elementojn de la tumulto. Precipe multe estas diskutata inter tiuj la vorto *ḥapiru*, ankoraŭ ne tute klara ekde longa tempo en sia baza signifo, kiu aperas malnovegipte kaj en Ugarit kiel 'pr, ĉar ĝi simile sonas kiel hebr. 'ibrī "hebreo", sed certe ne estas egaligebla kun tiu. Paroli adekvate pri ĉi tiuj kaj similaj, pli malmulte disvastiĝintaj nomoj de grupoj en malmultaj frazoj, ne estas eble, ĉar ili, laŭ loko aŭ tempo, signas ofte diversspecajn grupojn.¹⁹ Antaŭ ĉio la sorto de siriaj urbŝtatoj estas ofte decide

¹⁶ La lasta traktato de M. B. Rowton pri ĉi tiu temo, en kiu la pli fruaj kontribuoj estas cititaj, estas »Dimorphic Structure and the Parasocial Element« (JNES 36 [1977] 181ss.).

¹⁷ Kp. R. Kupper, Les nomades en Mésopotamie au temps des rois de Mari, Parizo 1957, 147ss.; G. Buccellati (v. p. 22, piedn. 10); R. Harris, Ancient Sippar, Istanbul 1975, 94ss.

¹⁸ Kp. F. R. Kraus, Vom mesopotamischen Menschen... und seiner Welt, Amsterdam 1973; artikolo: *muškēnu*, CAD M₂ (1977) 272ss kun literaturo. Nova esploro sur larĝa bazo estas necesa por *muškēnu*.

¹⁹ Kp. la artikolon »Ḥabiru« de J. Bottéro, RIAss. IV (1972) 14ss.; O. Loretz, Habiru-Hebräer, Berlino 1984. La kojnoskribaj skribmanieroj permesas la legeblecojn kun *b* kaj *p*; en Egiptio kaj Ugarit 'pr estas skribata.

kundestinita de anoj de la randgrupoj ne aŭ nur nesufiĉe integritaj ekz. de la *Hapiru*.

Randgrupoj de speciala speco estiĝis en la hitita regno kaj post 1300 en komence pli malgranda, post 900 tamen en pli kaj pli granda amplekso ankaŭ en Asirio per la deportadoj kaj translokadoj, oficiale nomitaj "elŝiradoj", kiuj koncernis antaŭ ĉio la suprajn tavolojn de malamikaj landoj. Denove praktikis ilin la ĥaldeaj reĝoj Nebukadnecaro II., kiu alportis i.a. grandajn partojn de judoj al Babilonio post 600. Celo de la translokadoj tute ne estis ĉiam la kernregiono de la respektiva grandregno; ofte tio estis provincoj malproksimaj de la hejmlando. Certe nur partoj de la deportitoj estas sklavigitaj; multaj aliaj estas uzitaj por publikaj laboroj aŭ, se taŭgaj, envicigitaj en la armeon. Metiistoj povis plue praktiki sian metion antaŭ ĉio tiukaze, se ĝi estis ofte bezonata, kiel ekzemple kelkaj specoj de la artmetio. La integriĝo de idoj de translokitoj estas certe plej ofte favorita. Oni povus pri tio certe elpreni el la dokumentoj ankoraŭ kelkspecajn aferojn; estas tamen pri tio nur malmultaj esploroj.

La asiroj nomas kiel nombrojn por la deportitoj en la 13-a jarcento la rondajn nombrojn 14400 kaj 28800; pli malfrue la nombroj certe ĉiam troigitaj ne malofte estis sesciferaj. Ĉe tio la demando leviĝas, kiel oni povis efektivi la transporton de tiaj homamasoj tra longaj distancoj. Asiriaj reliefoj montras virinojn kaj infanojn kelkfoje sur ĉaroj, la virojn tamen piede.

Entute la arameoj (v. pri tio p. 44) supozeble konsistigis la plej grandan parton de la deportitoj el la malgrandaj ŝtatoj de Mezopotamio kaj Sirio. Ĉar grandegaj arameaj grupoj ofte jam pli frue venis al Babilonio kaj Asirio per submigrado komence de la ebena tereno, la deportitaj arameoj havis la plej malgrandajn malfacilecojn por sia integriĝo. Formado de specialaj randgrupaj klasoj simile al tiuj de la dua jarmilo en Babilonio kaj Sirio supozeble ne okazis en la unua jarmilo en Asirio kaj en la urboj de Babilonio, ĉar niaj fontoj raportas nenion pri konfliktoj inter grupoj de enloĝantoj de diferenca deveno. La dokumentoj de la kvina jarmilo el la aĥemenida Nippur mencias multajn specialajn grupojn, kiuj tamen estas apenaŭ gradigeblaj kiel klasoj.²⁰

d) La grandaj temploj. Feŭdeco kaj Feŭdalismo

Ĉe la sumeranoj ĉefe ne estis privata proprieto je grundo, ĉar ĉi tiu apartenis al la grandaj temploj, kiuj formis la veran bazon de ĉiu urbŝtato ne estante tute identaj kun tiu. La urboprincoj kaj aliaj anoj de la supra tavolo certe ofte provis akiri malgraŭ tio privatan grundoposedon; Tekstoj el Lagaŝ tamen nomas tion en la 24-a jarcento eksplicite kondamninda.²¹ Iu feŭdalismo ne povis disvolviĝi sub tiaj kondiĉoj. Nur el la tempo de la semidaj reĝoj de Akado (v. p. 39) ampleksaj ŝtonaj dokumentoj parte konserviĝis, kiuj registras multnombrajn grundaĉetojn de reĝoj ekstere

²⁰ Kp. M. W. Stolper, *Management and Politics in Later Achaemenid Babylonia: New Texts of the Murašû Archive*, Dissertation, University of Michigan 1974.

²¹ Por la t.n. reformtekstoj de la reĝoj Uruinimkina, kiuj akuzas la mankojn, kp. p. 51.

de la sumera teritorio.²² Ĉar tiam eble ankaŭ kelkaj funkciuloj faris tiajn aĉetojn, komenciĝoj por feŭdalismo povus esti estiĝintaj el tio, kiuj tamen apenaŭ postvivis la fremdregadon de la guteoj sekvintan post ĝi, ĝuste en la akada nordo. En la sekvintaj jarcentoj ĝis ĉirkaŭ 1500 la fontoj indikas feŭdalismon nek en Babilonio nek en Mezopotamio; decida estas burĝa socio.²³

La invadoj kaj ŝtatfondo de hititoj kaj huridoj en Malgrandazio kaj Sirio-Mezopotamio samkiel de kasidoj en Babilonio kondukis poste al forte ŝanĝitaj cirkonstancoj. En ĉiuj ŝtatoj okupitaj aŭ fonditaj de ĉi tiuj popoloj ofte estiĝis mincaj mastrotavoloj kun nobelarsimilaj privilegioj kaj specialaj devoj fronte al la princo. Al iliaj anoj plej ofte estas asignita terposedo, kiu estis ofte ankoraŭ pligrandigata per pliaj donacoj kaze de specialaj merituloj aŭ aldonaj aĉetoj. Pli malgrandaj aŭ pli grandaj grupoj de kamplaboristoj aŭ farmistoj venis en la dependecon de terposedantoj en la bienoj. Oni tial povas paroli pri vera feŭda sistemo en ĉiu tiuj ŝtatoj, kvankam la pozicio de burĝaro kaj pastraro ofte malmulte ŝanĝiĝis en la urboj. Detale ĉi tiu sistemo certe iomete diference elformiĝis ĉie. Niaj fontoj donas al ni bonajn enrigardojn antaŭ ĉio en la orienttigrisa princlando de Arapĥa (v. p. 43) kaj en Babilonio samkiel por Sirio kaj Ugarit. Por aliaj siriaj urboj kaj Asirio la fontoj estas pli malmulte fruktodonaj; por Mezopotamio ili tute mankas. El la hitita regno ni ne konas multajn dokumentojn. Kelkaj gravaj demandoj postulas ankoraŭ klarigon.

La liberigo de Babilonio de la kasida regado post 1150 kaj la forigo de la plej multaj huridaj ŝtatoj fare de la hititoj kaj asiroj ŝajne ŝanĝis malmulte en la feŭda sistemo en ĉi tiuj regionoj; formiĝis antaŭ ĉio en Asirio pli kaj pli enlanda feŭda nobelaro, al kiu tamen en la grandaj urboj tre memkonscia burĝaro kontraŭstarigis sin. La reĝoj provis fiagiti la diversajn grupojn unu kontraŭ la alia kun ŝanĝiĝanta sukceso kaj per tio fortigi la centran povon, sed devis tre ofte respekti kaj terposedantojn kaj civitanojn kaj pastrojn. En Babilonio la invadoj de arameoj kondukis post ĉirkaŭ 1000 al ĉiam pli grandaj posedperdoj ĉe la kampara nobelaro, kiuj tre forte malgrandigis ties gravecon. La evoluo do kondukis for de la feŭda ŝtato kaj favoris verŝajne antaŭ ĉio la grandajn templojn, kiuj laŭ atesto de la dokumentoj havis kaj mastrumis multe da posedo ankaŭ ekstere de la urboj. Ili per tio fariĝis grandegaj ekonomiaj korpoj en la ĥaldeaj kaj aĥemenidaj tempoj, kies aktivecoj estis ankoraŭ neniam prezentitaj amplekse. Ili povis doni multajn pli-malpli lukrajn templooficojn al civitanoj kiel ekzemple la praktikadon de certaj metioj en la templaj areoj aŭ partoprenojn en la oferservo, kiuj, precipe forte en la seleŭkida periodo, estas komercitaj kiel akcioj (v. ankaŭ p. 132).

Dum en la Asirio la fino de la grandregno kondukis al la detruo de la plej multaj urboj kaj al perdoj de homoj de plej granda grado, kun kiu ligiĝis la dissolvo de ĉiuj pli fruaj ordoj, tiuj ĉefe konserviĝis en Babilonio post la

²² Kp. I. J. Gelb, *Old Akkadian Stone Tablet from Sippar*, RSO 32 (1957) 83ss. ankaŭ pri la obelisko de Maniŝtuŝu.

²³ Privata granda terposedo ne ludis tiam, se iam ajn ekzistinta, iun rolon. Ankaŭ urba heredebla patricieco ŝajne ne ekzistis. Kp. ankaŭ R. Harris (v. p. 58, piedn. 17); artikolo »*ilku*« de B. Kienast, *RLAss.* V (1976) 52ss. Kelkaj demandoj en ĉi tiu kampo estas tamen juĝata diference; ili bezonas pliajn esplorojn.

enigo en la aĥemenidan regnon. Samtempe, tamen, la irana feŭda sistemo estas iom post iom transigita ankaŭ al Babilonio. La arkivo de dokumentoj de la granda komerca kaj banka firmao Muraŝû en Nippur el la kvina jarcento atestas tion multmaniere; tamen multaj terminoj en ĉi tiuj dokumentoj estas ankoraŭ nesufiĉe kompreneblaj.²⁴

Interne de la burĝaro metio, komerco kaj skribistoj dominintaj la administradon formis kastojn, kiuj estis organizitaj en la malfrua tempo parte gildsimile.²⁵ Kastoj izolitaj unu disde la alia estas tamen nenie ekkoneblaj. Detalaj esploroj devos klarigi ankoraŭ multe.

Pri la sociaj cirkonstancoj en la vilaĝoj la skribfontoj plej ofte devenintaj el la urboj nur malmulte malkaŝas al ni. Speciala kazo estas la biendistrikto Puzriŝ-Dagan proksime de Nippur dum la tempo de la 3-a dinastio de Ur, el kiu dekmiiloj da dokumentoj estas konataj. Laŭsistema finlaborado de la amasoj de dokumentoj estas ankoraŭ farenda.

5. Armeaj kaj militaj aferoj

Batalagoj de ĉiu speco de malgrandaj atakoj kaj ilia defendo ĝis grandaj militoj regis la historion en la Antikva Oriento kiel aliloke. La ĉefaj armiloj de unuopuloj kiel hakiloj, klabo, glavo, lanco, sago kaj pafarko ankaŭ sufiĉe malmulte distingiĝis. Kiel materialo aperis ekde la kvara jarmilo apud ŝtono, ligno kaj kano diversaj specoj de bronzo kaj ekde ĉirkaŭ 1400 unue ĉe la hititoj la forĝebla fero, kiu tamen neniam tute forpuŝis la bronzajn armilojn pro la malfacileco de la ferprilaborado; ankaŭ estis la kupro pli abunde je dispono en multaj regionoj. Ŝirmarmiloj estis krom kaskoj kaj ŝildoj parte ankaŭ sidŝildoj kaj diversspecaj kiraso, en pli malfrua tempo ankaŭ por ĉevaloj; ĉe lastaj, kiuj parte ankoraŭ havis nukŝirmilon, skvamoj aŭ ringoj el metalo estis surkudritaj sur fortajn ŝtofojn aŭ ledon. Inter la nomoj estis kelkaj migrintaj vortoj.²⁶

Oni batalis dum longa tempo ĉefe piede en densa aŭ maldensigita ordo. Skulpturoj montras al ni la falangon, kiun la sumeranoj ofte formis ekde ĉirkaŭ 2500 por la proksim-batalo. La semidoj kontraŭe uzis retojn, kiujn specialaj batalantoj elĵetis tiel, ke la longaj lancoj kaptiĝis en ili; partoj de la falango fariĝis per tio batalsenpovaj.²⁷ La reĝoj de Akado rezignis pri la senmova falango. Multajn batalbildojn ni poste posedas denove de la asiroj post 900; ili ne montras densan batalaranĝon. Nepre laŭplanan aranĝon de la formacioj indikas tamen la akadaĵoj vortoj por la batalvico (*sidru*, *sidirtu*). Pri la bataltrejnado de trupoj ni ekscias nenion el la fontoj. Pri la forto de la bataltrupoj ĉe pli grandaj militoj la fontoj donas nur tre nesufiĉajn informojn. En la malnovbabilonaj leteroj el Mari ni legas, ke la koaliciaj formacioj tiam ofte uzitaj povis ampleksi ĝis 30000 personoj. La armeoj de la unuopaj ŝtatoj tiam nur malofte sufiĉis por pli grandaj

²⁴ Kp. M. W. Stolper (v. p. 59, piedn. 20); artikolo ›Lebenswesen in der Perserzeit‹ de G. Cardascia, *RIAss.* VI (1983) 547ss.

²⁵ Kp. D. B. Weinberg, *Guild Structure and Political Allegiance in Early Achaemenid Mesopotamia*, New Haven-London 1967; H. M. Kümmel, *Familie, Beruf und Amt im spätbabylonischen Uruk*, Berlino 1979. Ampleksaj esploroj pri la temo ankoraŭ mankas.

²⁶ Kp. E. Salonen, *Die Waffen der alten Mesopotamier*, Helsinki 1965, kun literaturo kaj ilustraĵoj.

²⁷ Precipe karakteriza estas la figuraĵo de batalo bedaŭrinde nur parte konserviĝinta sur la t.n. vultursteleo de la reĝo Eannatum de Lagaŝ.

operacioj.²⁸ La asiroj ja nomas ofte certe forte troigitajn nombrojn pri la perdoj de la malamikoj je mortintoj kaj kaptitoj, kiuj estas kelkfoje sesciferaj kaj en pli malfruaj enskriboj de reĝo ofte estas multe pli altaj ol en la komencaj raportoj pri militiro. Ĉi tiuj oni tamen ne rajtas akcepti kiel veron kiel ekzemple la pretendo de Salmanasaro III., li estus kondukinta 120000 soldatojn al Sirio en sia 14-a jaro.²⁹

Ankaŭ kaze de kritika taksado de tre multaj indikoj pri nombroj ni ne rajtas dubi pri tio, ke oni uzis tre grandajn amasojn da trupoj ne nur en batalo, sed ankaŭ povis marŝigi kaj provianti ilin tra centoj da kilometroj, ekzemple de Asirio al Sirio. Tio antaŭkondiĉis bone pripensitan organizadon kaj la konstruadon de taŭgaj vojoj, ankaŭ kaze de rigora efektivigo de rekvizicioj. Kie ajn eble, oni marŝis sur diferencaj vojoj. Detalaj indikoj, ankaŭ pri la uzo de labortaĉmentoj, estas nur malofte elpreneblaj el la fontoj.

Pri la subdivido de armeoj supre de la malgrandaj armeopartoj, por kiuj estas ofte indikataj la nombroj 10, 50 kaj 100, ni malmulte scias. La pli grandaj armeopartoj estas supozeble grupigitaj laŭbezzone. Hierarkio de la pli altaj rangoj verŝajne estis eĉ en Asirio nur en komencoj.³⁰

La plimulto de soldatoj estis supozeble rekrutigitaj ĉie nur laŭkaze - tio povis esti kelkfoje jaro post jaro!. Sed estis ĉiam pli grandaj aŭ pli malgrandaj armeopartoj, kiuj estis ĉiutempe je la dispono de la reĝo kaj kiuj samtempe formis specon de trupo de kadroj por la aranĝo de pli grandaj formacioj. Ĉi tiuj armeopartoj plej ofte ne estis tre grandaj; ĉar Sargono de Akado opiniis menciinda, ke ĉiutempe 5400 soldatoj estis je lia dispono, kiuj estas proviantitaj en la palaco. Kompareblaj nombroj el pli juna tempo mankas. Se, kiel en la pli malfrua asiria regno, konkeritaj regionoj fariĝis provincoj, la guberniestroj havis je sia dispono formaciojn de trupoj, kiuj ekipis la fortikaĵojn kaj estis probable loĝigitaj en ties proksimeco. Ĉi tiuj formacioj poste fariĝis de tempo al tempo privataj armeoj de la guberniestroj kaj ebligis al ili ribelojn kontraŭ la centra registaro.

Kiel ĉie la infanterio formis la kernon de la armeoj. La pli junaj tekstoj diferencigas la portantoj de lancoj kaj la portanto de ŝildo disde la arkopafistoj. La pioniroj gajnis grandan gravecon antaŭ ĉio en la armeoj de la asiroj kiel konstruantoj de pontoj kaj stratoj. Malmulte moveblaj batalĉaroj kun diskoradoj tiritaj pere de onagrojam estis ĉe la sumeranoj laŭ bildoj kaj tekstoj. Bataldecida armilo tamen fariĝis nur la malpezaj ĉevaljungitaj batalĉaroj kun spokradoj operaciintaj en amasoj, kiuj estas uzitaj de huridoj kaj hititoj. Ĉar batalantoj estis ĉefe la feŭduloj de la reĝoj kaj per tio ankaŭ la supra tavolo de la pli malgrandaj feŭdaj ŝtatoj de la tempo post 1500. Estas ankaŭ uzitaj rasaj ĉevaloj, kiuj estas submetitaj al

²⁸ Helptrupojn sendis de tempo al tempo ankaŭ malproksimaj landoj ekz. Elamio, kiu sendis trupojn al Eŝnunna dum la tempo de Zimrilim de Mari kaj ankaŭ intertraktis kun Mari.

²⁹ Verŝajne grandaj formacioj de trupoj de la asiroj restis en la periodoj de la konkermilitoj en la malproksimaj provincoj ankaŭ dum la vintro por esti denove rapide disponeblaj en la printempo.

³⁰ Kp. la artikolon »Heer« de E. Salonen en RlAss. IV (1975) 244ss. kun literaturo. Por la altrangaj oficiroj nepre estis speciala instruado, kiu peris al ili la scion pri la gvidado de trupoj kolektiĝintan dum generacioj. Atestoj pri tio ne estas, laŭ mia scio, konata. Kp. ankoraŭ F. Malbran-Labat, L'Armée et l'organisation militaire de l'Assyrie, [ĝenevo 1982.

intensiva trejnado.³¹ La ĉaroj estis okupitaj origine nur per la batalanto kaj la stiristo; pli malfrue aldoniĝis ankoraŭ ŝildportanto. Rajdistoj estas jam tre frue uzitaj kiel kurieroj. Kavalerio kiel bataltrupo tamen ne estis antaŭ la naŭa jarcento kaj tiam antaŭ ĉio en Asirio. Ĝi estas evoluigita por defendi invadojn de iranaj rajdistaj popoloj. Proksimume je la sama tempo la kamelbredado ebligis en Arabio ankaŭ la bataluzon de kamelrajdistoj; bataloj kun arabaj kamelrajdistoj estas multoble ilustritaj per asiriaj reliefoj.³² Pri kamelrajdistoj sur duĝibaj kameloj importitaj el Centra Azio tra Irano ni ekscias nenion.

Por prepari militojn la asiroj engaĝis, kiel ni ekscias el multaj leteroj, spionojn kaj agentojn; *dajjālu* aperas eĉ kiel propra speco de trupoj. Ankaŭ la propagando pere de vortoj kaj bildoj servantaj por timigo ludis tre grandan rolon (v. m.).

Kiel speciala batalmetodo frue disvolviĝis la fortresa milito. Antaŭ la fortikaĵa muro (ak. *dūru*) ekipita per turoj ofte situis ankoraŭ ekstera muro (ak. *šalḥu*); komplikaj pordegaĵoj konstruaĵoj estis por malfaciligi la enpenetradon de malamikoj. Ofte oni serĉis la proksimecon de rivero. En la montaro la montaraj fortikaĵoj estis multoble plivastigitaj. La atakintoj uzis murorompilojn kun pezaj rampuŝiloj kaj konstruis, kie estis eble, sieĝrampojn, kiuj laŭeble atingis la altecon de la urbomuro. El malnovbabilona tempo ni konas multajn matematikajn taskojn kun solvoj por la ekzercado de kalkuloj, kiuj estas bezonitaj por prepari sieĝkonstruaĵojn. En kelkaj kazoj oni ankaŭ ĉirkaŭkondukis parte grandajn riverojn por disfali murojn aŭ konstruaĵojn pere de la akvoamasoj.³³

Por la transiro de riveroj oni metis boatojn je dispono kaj konstruis, kie eble, pontojn. La soldatoj uzis plumblovitajn ŝafhaŭtojn por atingi la riverbordajn murojn per armiloj. Ke la naĝarto tiam estis malmulte disvastiĝinta, jam montras la mankado de vortoj por 'naĝi' en pluraj lingvoj.

La transiron de la lagunoj ĉe la Persa Golfo pere de militfloto konsstruita de grekoj unue entreprenis, laŭ nia scio, la asiria reĝo Sanheribo ĉirkaŭ 700. Pri eblaj marmilitaj agoj de la marbordaj ŝtatoj kiel Elamio aŭ de la landoj ĉe la Mediteraneo ni povas malmulte elpreni el la fontoj. Ili povis supozeble esti efektivigataj nur proksime de marbordo.

La motivoj, pro kiuj oni militis en la Antikva Oriento, kaj la respektive strebitaj militceloj estas same multspecaj kiel aliloke en la mondo kaj tamen ĉiam la samaj: Deturno de realaj aŭ timitaj atakoj de aliaj aŭ la provo subigi, ekspluati kaj kaze de rezisto, tute ekskludi aliajn. Oni estis konvinkita preskaŭ ĉie plenumi per la milito la volon de diaĵoj, kiuj volis restarigi malobeitan leĝon kaj plivastigi sian teritorion de regado. Malgraŭ tio la deziro ankaŭ estis ĉie vivanta, vivi en paco, se oni opiniis tion ebla. Ĉe la popoloj, kiuj loĝis en ekonomie riĉaj regionoj, temis ĉiam

³¹ Kp. A. Salonen, *Die Landfahrzeuge des alten Mesopotamien*, Helsinki 1951; W. Nagel, *Der mesopotamische Streitwagen und seine Entwicklung im ostmediterranen Bereich*, Berlino 1966; artikolo 'Kampfwagen' de W. Farber, M. A. Littauer kaj J. H. Crouwel, *RIAss.* V (1980) 336ss. Kp. ankaŭ p. 80, piedn. 14.

³² Kp. E. Strommenger - M. Hirmer, *Fünf Jahrtausende Mesopotamien*, Munkeno 1962, il. 242s.

³³ Kp. H. Waschow, *4000 Jahre Kampf um die Mauer. Der Festungskrieg der Pioniere*, Bottrop 1938; artikolo 'Festung' de E. Ebeling, *RIAss.* III (1957) 50ss.

denove pri la deturno de atakoj de pli malmulte favoritoj. Por faciligi ĉi tiun deturnon, elformiĝis multloke la tendenco, antaŭigi zonojn de sekureco al la propra teritorio per konkero, en kiuj la atakoj povis esti ĝustatempe deturnataj. La deziro, plivastigi ĉi tiujn zonojn de sekureco, tiam ofte kondukis al senbrida konkerpolitiko kiel ekz. ĉe la reĝoj de Akado de Babilonio kaj pli malfrue ĉe la asiroj, sed ankaŭ cetere ĉe multaj reĝoj. Oni tamen devas diri, ke aliaj tiakaze devoligis sin por sindeteno kaj strebis nur al limigitaj celoj. Al tiuj apartenas krom kelkaj aliaj Hammurabi de Babilono kaj lia pli aĝa samtempulo Ŝamŝi-Adad I. de Asirio.³⁴

La apliko de precipe barbaraj metodoj de la militado ankaŭ estis supozeble ĉie, se la situacio sugestis aŭ favoris tion. Ĝenerale ne estis kutime glori sin pro la kruelaĵoj aŭ prezenti ilin eĉ troige kiel la asiroj faris tion en vorto kaj bildo por subigi la popolojn ankaŭ sen milito pere de la disvastigo de teruraj bildoj. Ke ĉie estis krom barbareco ankaŭ humaneco, ne ŝajnis menciinda kaj estas forgesita, tiutempe kiel nuntempe.

³⁴ La lasta ordonis al sia filo Jasmah-Adad perletere trakti la loĝantojn de subigitaj teritorioj tiamaniere, ke ili agnoskas la reĝon libervole.

VII. NUTRADO KAJ AGROKULTURO. LA BESTBREDADO

Agrokulturo kompreniĝas ĉi tie en la plej larĝa senco de la vorto ampleksante ankaŭ la kolekta aktivecon, antaŭ ĉio la fiŝkaptadon kaj la ĉasadon. Ĉu en la parte arbarokovritaj montaraj landoj ankaŭ estis jam praktikata speco de forstmastrumado, ni ne scias; kelkaj indikoj al la zorgo por arbaroj en mitoj povus esti interpretataj tiumaniere.

La antaŭkondiĉoj por agrokulturo, plantkulturado kaj brutmastrumado estas en la Oriento laŭ la naturaj cirkonstancoj (v. pri tio p. 13ss.) tre diferencaj. Nur - ankoraŭ ne disponebla - monografio povus detale prezenti tion. La skribaj fontoj estas je superabunda dispoŝo por certaj periodoj en Babilonio kaj tre abundaj por Asirio samkiel partoj de Mesopotamio kaj Nordsirio. Ampleksa analizo ankoraŭ ne povis tial esti komencata. La multspecaj eblecoj de la polenanalizo estas ĝis nun nur malmulte uzitaj. De pli intensiva laboro ankaŭ kun natursciencaj metodoj ni rajtas ankoraŭ ekspekti gravajn klarigojn.¹

La kolektado en la vera senco ludis por la nutrado en la Antikva oriento verŝajne ĉie nur duarangan rolon. Pri fungoj temas nur tre malofte;² por kelkaj sovaĝe kreskintaj plantoj, fruktoj, beroj ktp. ni eble nur ne scias la vortojn. "Mielo" (sum. lāl, ak. *dišpu*) estis verŝajne nur malofte abela mielo en Babilonio, multe pli ofte estas certe opiniita la daktila siropo. La abelbredado probable havis nur en Malgrandazio malgrandan gravecon.³ Verŝajne ĉie estis en granda amplekso praktikita la kolektado de medicinaj herboj; kp. pri tio p. 114. Ĉe bestoj estas atestoj por la manĝado de testudoj kaj akridoj. Ankaŭ la ovoj de kelkaj birdoj kaj de testudoj estas kolektitaj.

1. Fiŝ- kaj birdokaptado. La ĉaso

La fiŝkaptado, certe ĉefe farita de profesiaj fiŝistoj⁴, havis tre grandan gravecon por la nutrado ĉie tie, kie akvo ne estis tro malproksima. Pri la fiŝkaptado en la Mediteraneo kaj en la grandaj salaj lagoj ni apenaŭ scias ion. Tamen, tre abundaj fontoj estas je nia dispoŝo por Babilonio inter ĉirkaŭ 2500 kaj 1500 kaj denove por la malfrua tempo. Ili montras, ke inter la nesalakva fiŝkaptado kaj tiuj en la lagunoj kaj en la Persa Golfo devas esti diferencigata. Bedaŭrinde multaj sumeraj kaj akadaĵoj esprimoj kaj fiŝnomoj en la ekonomiaj tekstoj estas ankoraŭ ne fidinde interpreteblaj. Kaptiloj precipe estis ĵet- kaj fiksitaj retoj samkiel fiŝlancoj, harpunoj kaj nasoj; fiŝhokoj estas, eble pro la multaj grandaj fiŝoj, elĵetitaj pli malofte. Oni fiŝkaptis de la bordo aŭ uzis boatojn, sur maro ankaŭ velŝipojn. Por porti kaptitaĵojn oni plej ofte uzis korbojn. Inter la multaj fiŝospecioj de la riveroj la karpofiŝoj (Cyprinidae) estis supozeble la plej

¹ Kp. B. Hrouda kaj kunlaborintoj, *Methoden* (v. p. 37, piedn. 7).

² Kp. CAD K 120 kaj 133 pri *kam'atu* "trufo" kaj *kamūnu* B.

³ En la 8-a jc. la guberniestro Ŝamaŝ-reŝ-ussur gloris sin pro tio, ke li estus enkondukinta la abelbredadon ĉe la meza Eŭfrato; kp. E. Ebeling, artikolo »Bien«, *RIAss.* II (1938) 25.

⁴ Kp. A. Salonen, *Die Fischerei im alten Mesopotamien*, Helsinki 1970; fiŝisto nomiĝis sumerlingve ŝu-kua kaj akadlingve *bā'eru* "kaptanto/kaptisto" aŭ *ŝuḥaddāku*.

vaste disvastiĝintaj. Por la konservado necesa estis multe da salo; estis verŝajne ankaŭ jam kelkaj pikantaj fiŝkonservaĵoj. Fiŝoj estas tre ofte figurataj, unuope kaj kiel enloĝantoj de riveroj kaj lagunoj. Fiŝkaptistoj ludas rolon en kelkaj mitoj (v. p. 147 pri la Adapa-mito).

La ekonomia graveco de la birdokaptado certe estis multe pli malgranda. Birdokaptistoj (sum. muŝen-dù, ak. *us/šandû*) estas tamen ofte menciataj en kojnoskribaj tekstoj. Kaptiloj precipe estis retoj kaj trapoloj^N; estas tamen ankaŭ ilustrita la pafmortigado de birdoj. Logbirdoj estas ofte uzitaj, same ĉasfalkoj supozeble antaŭ ĉio ĉe reĝaj ĉasoj. Nia nesufiĉa scio pri birdnomoj malfaciligas la difinon de la ĉefe kaptitaj birdospecioj.⁵ Ke birdoj trovis atenton ne nur kiel fonto de nutraĵo kaj pro siaj ovojn, kelkaj tekstoj montras, kiuj provas reprodukti birdvoĉojn (v. p. 112). Pri la malsovaĝigitaj birdoj kp. p. 70.

La ĉasado havas du primarajn funkciojn: Ĝi servas por la provizo per viando samkiel de feloj por la vestado kaj ostoj por la produktado de iloj kaj ĝi servas por la defendo kontraŭ rabobestoj same kiel kontraŭ tiuj bestoj, kiuj trafas la kampojn kaj ĝardenojn. Frutempe la ĉasado kiel sporto aldone gajnis gravecon kelkfoje apenaŭ pli malgrandan kiel tria funkcio, kiu kaŭzas plezuron, kaj kiel rimedo uzi viran forton kaj pruvi ĝin antaŭ aliaj. La rajton praktiki la ĉasadon pro ĝi mem la princoj kun sia sekvantaro kaj feŭdaj sinjoroj rezervis al si, ĉar ĉaseblaj bestoj plej ofte ne ekzistis en laŭvola kvanto. Ili volonte prezentis sian agadon kiel realigon de la ordonoj de ĉasaj dioj kiel antaŭ ĉio de Ninurta, la Nimrod de la biblio.

Per raportoj en vorto kaj bildo bone atestitaj estas antaŭ ĉio la ĉasoj de la asiriaj reĝoj ekde Tiglatpileŝaro I. por leonoj kaj aliaj rabobestoj samkiel gazeloj, ibeksoj, cervoj, sovaĝaj ĉevaloj, elefantoj ktp. La reĝo ĉasis en la ĉaro aŭ sur ĉevalo; grandaj hundoj estis pelĉasitaj al ĉasbestoj. Pli malofte oni parolas pri la ĉaso en leteroj, kie tiuj el Mari. Dokumentoj kelkfoje registras objektojn, kiuj estas faritaj el feloj aŭ korpopartoj de ĉasbestoj, sed enhavas apenaŭ indikojn, kiuj permesas konkludojn al la ekonomia graveco de ĉasagoj. Por la nutrado de la loĝantaro la ĉasado havis verŝajne nur pli grandan gravecon en la montaraj landoj; el tiuj ni havas tamen nur tre malmultajn sciigojn.⁶

2. La bestbredado

La bestbredado estas unu de la ĉefkampoj de la agrokulturo, sed servas ne nur al ĝi. Ĝi estu ĉi tie traktata kiel tutaĵo. Ĉiuj bestoj estis cetere observataj diversmaniere por akiri antaŭsignojn.

^N Noto de la tradukinto: Montriĝis necese enkonduki konkretan nocion por "kaptilo (en la mallarĝa senco)". Kaptiloj estas ankaŭ ekz. retoj, pri kio tamen ne temas ĉi tie. Mi tial uzis la vorton trapolo baziĝanta sur la itala vorto trappola. Simile la portugalaj vortoj: *trapa*, *trapeira*, *trápola*. La hispana vorto estas *trampa* kaj la angla *trap*.

⁵ Kp. A. Salonen, *Vögel und Vogelfang im alten Mesopotamien*, Helsinki 1973.

⁶ Kp. A. Salonen, *Jagd und Jagdtiere im alten Mesopotamien*, Helsinki 1976; artikolo 'Jagd' de W. Hempel kaj L. Trümpelmann, *RIAss.* V (1977) 234ss.

a) Hundoj, katoj, mungotoj

La hundo (sum. ur-gi⁷, sem. *kalbu*) estas kalkulata al la plej fruaj dombestoj kaj servis antaŭ ĉio por la gardado de gregoj kaj loĝejoj kontraŭ malamikoj. Spite al multaj hundoj libere vagintaj en la urboj ĝi estis supozeble ligita ĉefe al certa mastro, kiu vivtenis ĝin. Ĝi estis tamen ankaŭ manĝinto de kadavraĵoj, kiu zorgis en setlejoj pri la funkcioj de hienoj kaj ŝakaloj. Ekzistis, laŭ tio, kion ni povas vidi, nur du ĉefrasoj, grandajn leporhundoj, kiuj antaŭ ĉio servis kiel ĉashundoj, kaj tre fortaj dogoj, kiuj estis plej ofte superaj al la ofte pli malgrandaj lupoj kaj tial precipe bone taŭgis kiel paŝtohundoj. La fonto diferencigas inter pluraj subrasoj, kiujn ni povas identigi nur parte. La hundo ofte estis la akompana besto de sanigaj dioj; sed estis ankaŭ "malbonfaraj hundoj". Sed "hundo" kiel insulta vorto estas malmulte kutima.⁷

La hejmkato (sum. sa-a, ak. *šurānu*) estas tenita kiel ĉie kiel muso- kaj ratĉasisto, sed verŝajne ne ludis cetere konsiderindajn rolon kaj estas tial nur malofte bildigita alie ol la hundoj.⁸ Kiel musoĉasisto ĝi havis rivalon en la pli granda kaj pli forta mungoto (sum. nin-kilim, ak. *šikkû*) kiel ankoraŭ hodiaŭ en Sudazio, kiu aldone havas ankoraŭ la tiom gravan funkcion de serpentoĉasisto kaj estas ofte menciata en tekstoj.⁹ El Sirio kaj Malgrandazio ni ekscias pri ĝi - kiel pri la kato - preskaŭ nenion.

b) Ekvoj, kameloj

Kvankam la temo ĉevalbredado estas traktita precipe ofte, estas ĝuste tie ankoraŭ diversaj malklarecoj.¹⁰ La interpretado de bildoj estas ofte pridisputata. Antaŭ ĉio, tamen, la vortoj por ekvoj tradiciitaj al ni, signis plurfoje diversajn ĝenrojn en la paso de la tempo, se ili sen tio ne malebligas ankoraŭ pli precizan interpretadon, sen ke ni povus ekkoniti tion klare jam ĉie. La malsovaĝigo estis malfacila ĉe ĉiuj ekvoj kaj kameloj, daŭris jarcentojn kaj postulis kelkan novan komencon.

Plej frue estis supozeble malsovaĝigita la azeno (sum. anše, sem. *ḥimāru* azenino ĉe resp. *atānu*), kiu ebligis tre multflankan utiligon en la ekonomio kaj transportojn ankaŭ tra grandaj distancoj kaze de sufiĉa akvoprovizado. Dokumentoj, leteroj kaj la literaturo temas ĉie diversmaniere pri ĝi, nomas (precipe) stultaj cetere nek ĝin nek kamelojn aŭ ŝafojn. Ĝi estis ankaŭ rajdata kaj povis multe porti, se oni uzis taŭgajn zonojn. Azena lakto verŝajne estas nur malofte trinkita. La azenoj estis pageblaj ankaŭ por malmulte riĉaj homoj. Ne nur ofte obstinaj kiel la azenoj, sed aldone ankoraŭ mordemaj estis la onagroj aŭ duonazenoj ne

⁷ Kp. la artikolon »Jagd« de W. Heimpel kaj U. Seidl, RIAss. IV (1975) 494ss.

⁸ Kp. la artikolon »Katze« de W. Heimpel kaj U. Seidl, RIAss. V (1980) 488ss.

⁹ Kp. B. Landsberger - I. Krumbiegel, Die Fauna des alten Mesopotamien, Leipzig 1934, 110ss. Ankaŭ la serpentoj kaj la sovaĝaj bestoj estas tie traktataj. Pri bestilustraĵoj kp. E. Douglas van Burren, The Fauna of Ancient Mesopotamia as Represented in Art, Romo 1939.

¹⁰ Kp. A. Salonen, Hippologica Accadica, Helsinki 1955 pri ĉiuj ekvoj; Fr. Hančar, Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit, Vieno-Munkeno 1956; I. G. Khlopin, Das Pferd in Vorderasien, Orientalia Lovaniensia 13 (1982) 1ss. La ĉevalo estas nomata sumerlingve "montara azeno" (anše-kur-ra); la akada *sisû* estas migrinta vorto de ankoraŭ neklara deveno (v. AHw., p. 1051s.).

malofte hufobatantaj, kiuj estas utiligitaj kiel ĉaraj tirbestoj jam en la tria jarmilo, sed devis esti bridataj precipe bone. Nur onagridoj povas esti malsovaĝigataj, plenkreskaj bestoj ne plu. Laŭ ostoj trovitaj en Sirio, verŝajne ankoraŭ estis plia ekva familio, frue forpereita, kiu estas utiligita simile al la onagro. Kiel la semidoj nomis ĉi tiujn bestojn, tio estas ankoraŭ ne klarigita; en la tria jarmilo la vortoj *kūdanum* kaj *aglum* estis je dispono, kiuj en la akada kaj pli malfrue verŝajne signis aliajn ekvojn kaj estas poste uzitaj en Babilonio - alie ol en Mari kaj Asirio - nur literature. Por la agrokulturo la uzo de onagroj ne estas pruvebla ĝis nun. Ĝisfundaj esploroj pri tiuj ekvoj ankoraŭ mankas.

Kelkaj parolas por la tria jarmilo ankaŭ jam pri muloj en la Oriento, ne konsiderante, ke tiuj antaŭkondiĉas, ĉar preskaŭ ĉiam nekapablaj por generi idojn, ĉevalbredadon krom la azenenado. Unuaj, tre maloftaj mencioj de ĉevaloj troviĝas ne antaŭ la tempo ĉirkaŭ 2000 en sumeraj tekstoj; ili estas ankaŭ ne multnombraj en malnovasiriaj kaj malnovbabilonaj tekstoj. Estas tial dubeble, ĉu vere jam temas en Mari-tekstoj pri muloj. Ankaŭ post la mezo de la dua jarmilo tiuj estas nur limigite utiligitaj, antaŭ ĉio kiel tirbestoj por ĉaroj, ĉar ili estis pli multekostaj ol azenoj pro la kostoj por la kruciĝado de ĉevaloj kaj azenoj. La ĉevalbredado mem, kiu estas jam kulturita en la huridaj ŝtatoj, ĉe la hititoj kaj malmulte pli malfrue en Asirio, kiel hititaj kaj asiriaj instrukcioj por trejnado montras, ¹¹ servis probable ĉiam al la reĝoj, princoj kaj grandbienuloj samkiel al la armeo (v. p. 62). Post ĉirkaŭ 900 troviĝis precipe gravaj centroj de la ĉevalbredado en Armenio kaj nordokcidenta Irano; la ĉevaleksporto de tie estis konsiderinda ekonomia faktoro. Gravan rolon ludis la ĉevalbredado en la unua jarmilo ankaŭ en Sirio-Palestinio; la asiroj pretendis, ke ili estus predinta tie en siaj militiroj multajn milojn da ĉevaloj. Blankaj ĉevaloj estis rigardataj kiel precipe multvalora kaj estis ne malofte donacitaj al temploj.¹²

La kamelbredado estis praktikata ekde ĉirkaŭ 1100 antaŭ ĉio en la araba regiono de beduenoj aŭ duonnomadoj (v. pri tio p. 57) kaj por la duĝiba kamelo en norda Irano. Kiel tributo kaj per aĉeto multaj kameloj venis al Asirio kaj en aliajn landojn; ili estas plej ofte utiligitaj kiel ŝargobestoj. Bredocentroj por dromedaroj certe ekzistis ekde ĉirkaŭ 700 ankaŭ en suda Babilonio, kiel tributlistoj kaj multaj terakotaĵoj pravas. Por la kameltenado en Sirio-Palestinio la Malnova Testamento estas grava fonto. Pri la uzo de rajdaj kameloj de araboj en la milito kp. p. 63.¹³

c) Bovoj, ŝafoj, kaproj, porkoj

La komencoj de la bovbredado en la Oriento retroiras al la sesa jarmilo kiel tiuj de la agrokulturo. Nur loksidaj kamparanoj povis breedi bovojn kaj

¹¹ Kp. A. Kammenhuber, *Hippologia Hethitica*, Wiesbaden 1961; E. Ebeling, *Bruchstücke einer mittelassyrischen Vorschriftensammlung für die Akklimatisierung und Trainierung von Wagenpferden*, Berlino 1951.

¹² Oni kelkfoje aljuĝis al kontraktorompintoj la donacon de (certe tre multekostan) blanka ĉevalo kiel punon.

¹³ La ampleksan kaj parte kontraŭdiran literaturon pri la malsovaĝigo la artikolo »Kamel« de W. Heimpel, *RIAss. V* (1980) 330ss. kunigas. Estas anakronismo, se la Genezo atribuas kamelojn al la arkipatroj de Israelo.

fari tion nur tie, kie sufiĉis la kulturebla grundo por kampoj kaj por herbejoj; ĉar la bovogardistoj devis povi deteni la bestojn de la kampoj. Por la tria jarmilo la fontoj atestas evoluantan bovbredadon. Tio precipe ĝustas por Sirio. En dokumentoj el Ebla kelkfoje troviĝas tute frape grandaj nombroj, ekz. unufoje 11788. Oni demandas sin, kie tiom multaj bestoj estus paŝtintaj.¹⁴ Pli malfruaj predonombroj por Sirio kelkfoje estas ankaŭ kvinciferaj, sed estas verŝajne troigitaj. En Babilonio normale multe pli malgrandaj nombroj estas menciataj, se mi ĝuste vidas. Laŭ malnovbabilona letero kostis unu bovo tiom multe kiom 30 ŝafoj, sed ne estis malgraŭ tio tro multekosta.

La taŭroj estas certe uzitaj kiel ĉie nur kiel bredbestoj pro sia agresemo. La oksoj devis tiri plugilojn, erpilojn kaj agroĉarojn kaj fari draŝlaboron (v. p. 72). Ili nur malofte servis kiel tirbestoj sur stratoj. Sed estis ankaŭ grasigitaj bovoj, kiuj estis destinitaj por la buĉado por viktimoj kaj por la tablo de princoj. La bovinoj verŝajne servis ĉefe por la idaro kaj la laktoproduktado. Mencio de la aĝo estas aparte ofta ĉe bovoj. Estis por la gregoj specialaj bovogardistoj kaj bovomanĝigistoj, kiuj ofte estis en la servo de temploj kaj ankaŭ devis teni la stalojn (nur por patrinaj bestoj?) en ordo. Ĉu oni utiligis la bovosterkon grandamplekse por la sterkadon, ni ne scias. Seka sterko estis grava brulaĵo en la lignomalriĉa Babilonio. El la tanitaj haŭtoj kovraĵoj estas produktitaj kaj verŝajne ankaŭ ŝuoj, el kornoj diversaj objektoj.

Taŭroj estas tre ofte ilustritaj, iom pli malofte ankaŭ bovinoj, tiuj sur reliefoj ankaŭ kun melkisto aŭ sia bovido. La taŭro estis alordigita al la lundio kaj la veterdioj; kp. pri tio kaj pri la kornkrono p. 121. La malfacila, sed sukcesa naskiĝo de bovido helpe de la lundio en la mito estis preferata temo por vokadoj en babilonaj akuŝhelpaj ritoj (v. p. 136). La dian epiteton taŭro postulis kelkfoje ankaŭ reĝoj por si.

La ŝafo estis la plej grava utila besto por la nomadoj same kiel por la loksidualoj, ĉar ĝi estas kontentiĝema kaj povas esti pelata ĉiam denove al aliaj paŝtejoj. La grandaj temploj kiel ankaŭ la palacoj kaj unuopuloj disponis pri tre grandaj gregoj; en Ebla estas menciataj eĉ sesciferaj nombroj por la tuta stoko de ŝafoj (v. p. 69). La ŝafo donis lakton, estas regule tondita kaj estis la plej grava viandobesto. La sterko servis kiel sterkaĵo; la feloj kaj kornoj estis multispece utiligeblaj. La ŝafpaŝtisto estis rigardata kiel pratipo de paŝtisto. Al li la reĝoj pensis, kiuj nomis sin paŝtistoj de siaj homoj; paŝtisto (sum. sipa, ak. *rē'û* estis tamen ankaŭ multe uzita dia titolo. Grandaj hundoj (v. p. 67) servis por la gardado de gregoj. En dokumentoj, leteroj kaj aliaj fontoj troviĝas tiom multaj miloj da indikoj al ŝafoj, ke eĉ kaze de limigiĝo al certaj periodoj ampleksa priskribo de la ŝafbredado nur tre malfacile povas esti ellaborata.

En la oferkultoj la ŝafo estis la plej ofte buĉita besto. La divenado de visceroj, precipe de hepatoj servanta por la antaŭdiro de la estonteco estas ekfektivigita preskaŭ nur ĉe ŝafoj; v. pri tio p. 107ss. Kvankam ĝi

¹⁴ Kp. D. O. Edzard, *Archivi reali di Ebla II: Verwaltungstexte verschiedenen Inhalts*, Romo 1981, n-ro. 25. Monografio pri la bovbredado mankas; pri la plugbovoj kp. A. Salonen (v. p. 72, piedn. 18), p. 376ss. Kvadrigoj estas precipe ofte menciataj; Duĉevalaj, sesĉevalaj kaj okĉevalaj jungitaroj estas tamen ankaŭ uzitaj. Kp. ankoraŭ F. R. Kraus (v. p. 54, piedn. 8).

estis sankta besto de la diino Inanna/Ištar (v. p. 120), la ŝafo estas relative malmulte figurita kaj preskaŭ nur en la malgranda arto.

Kompare al la ŝafbredado la kaprotenado ludis probable ĉie en la Oriento nur duarangan rolon. Malgraŭ tio ankaŭ kaproj ofte estas la temo en dokumentoj kaj leteroj. Krom la lakto antaŭ ĉio la kaproharoj trovis multspecan utiligadon. Kapridoj estas precipe ofte menciataj.

Kiam oni parolas en la tekstoj pri butero, temas ĝenerale pri precipe preparita speco de kremo - ĉefe de ŝafoj - kaj ne pri butero, kiun ni konas. Pri la fromaĝo estas tiom frape malofte la temo, ke ĝi ne povis havi grandan signifon por la nutrado. Sed detalaj esploroj mankas.¹⁵

Porkoviando estis - alie ol en Israelo - ne ĝenerale malkonvena en Babilonio kaj Asirio, sed nepre estas manĝita same kiel la porkograso, certe tamen multe pli malmulte ol ŝafoviando. En dokumentoj de la unua jarmilo la porko estas tamen menciata tiom malofte, ke ni devas supozi nur ankoraŭ malgravan manĝadon de porkoviando. Kiel la porkoj estis tenitaj, devas ankoraŭ esti esplorate.

d) Kortbirdoj

La bredado de kortbirdoj komenciĝas, laŭ tio, kion ni povas vidi, nur multe pli malfrue ol la brutbredado. Komence, eble jam ĉirkaŭ la fino de la tria jarmilo, anseroj estas tenitaj en Babilonio; anasoj aldoniĝis verŝajne frue en la dua jarmilo. En ambaŭ kazoj estis la gravaj punktoj kaj la kortbirda viando kaj la ovo. Tre ofte atestitaj en leteroj kaj dokumentoj de la pli malnova tempo estas nek anseroj nek anasoj, kaj ankaŭ pri ovo estas sufiĉe malofte la temo, plej ofte ankoraŭ pri strutovoj, kiuj estas kolektitaj en la stepo kiel certe ankaŭ ovo de aliaj birdoj. Konsiderindan ekonomian gravecon la tenado de kortbirdoj certe ne havis en la dua jarmilo.

Diversaj specoj de sovaĝaj kokoj ekz. la frankolino estas menciitaj jam en la dua jarmilo kiel ĉasobestoj. La domkoko verŝajne estas tamen importita ne antaŭ la unua jarmilo el Hindio kaj estas pli ofte figurita en la malfrua tempo, sed ne estas sendube pruvebla en tekstoj.¹⁶ Oferbestoj estis en la malfrua tempo de Babilonio precipe anasoj kaj kolomboj, pli malofte anseroj; pri ĉi tiuj birdoj ankaŭ respondecis la ofte menciita birdmanĝigisto. En Israelo oni nur konis kolombojn kiel oferbirdojn, kiujn malriĉuloj povis oferi anstataŭ ŝafoj. Anasojn, anserojn kaj kokojn la Malnova Testamento ne mencias.

¹⁵ Pri la butero (sum. ì-nun-na, ak. *ḫimētu*) estas ĉiutempe ofte la temo. La fromaĝo (sum. ga-à-ra, ak. *eqīdu* aŭ *gubnatu*) estas tre malofte menciata en akadaj tekstoj, en novsumeraj dokumentoj kontraŭe ofte. Plia akada vorto por fromaĝospeco povus esti ankoraŭ nekonata.

¹⁶ Akada vorto por la domkoko ne estas konata. Por la tenado de kortbirdoj troviĝas ĉe A. Salonen (v. p. 66, piedn. 5) gravaj indikoj sub *kurkû* "ansero" (p. 216ss.), *paspasu* kaj *ûsu* "anaso" (v. 237ss, 288ss.). *talugallu* "virkoko" (p. 154s) verŝajne nur sporade signas la domvirkokon.

3. La agro- kaj ĝardenkulturo

a) La antaŭkondiĉoj

La areoj kaj montaj deklivoj taŭgaj por la agrokulturo en Antaŭazio estis submetitaj al diversaj ŝanĝiĝoj rilate al sia etendiĝo kaj sia kvalito, de kiuj ni povas ekkapti nur malgrandan parton. Precipe vastaj estis la kultureblaj terenoj en la pluvriĉa kvara jarmilo (v. p. 14); enorma parto de tiuj estis tiam certe ankoraŭ arbarokovritaj, kvankam la senradikigoj jam delonge komenciĝis. Ĉi tie la temo povas nur esti la historia epoko, kiu komenciĝas en Babilonio ĉirkaŭ 3000, en aliaj regionoj plej ofte enorme pli malfrue. En ĉi tiu tempo la homoj estis ne plu elmetitaj senhelpe al long- kaj mallongtempaj klimataj varioj, sed havis tamen nur tre limigitajn eblecojn kontraŭagi al perdo de plugeblaj kampoj per tro multe aŭ - multe pli ofte! - tro malmulte da akvo kaj per grundotrosaliĝo. Pri tio la ĉefe montaraj regionoj, en kiuj la pluva terkulturo (v. pri tio p. 14s.) estas ebla, estas enorme favorataj kontraste kun la terenoj tute dependaj de artefarita irigacio kaj drenado. La limoj de ambaŭ zonoj ekzemple en la regionoj de Mezopotamio proksime de montaroj estis certe submetitaj al enormaj varioj kaj plene sufiĉintaj pluvkvantoj estis eĉ en la pluvterkultura regiono ne ĉie. Krome la pluvofaloj plej ofte distribuiĝis tre malegale tra la tuta jaro. La pli malgrandaj riveretoj tiel gravaj por la kampara laboro troviĝas nur en malmultaj lokoj ekstere de montaro, ekzemple en la tereno de la fontriveroj de la ,aburo; sed eĉ tie ne ĉiuj riveretoj havas akvon dum la tuta jaro. La naturaj antaŭkondiĉoj por abundaj rikoltorezultoj sur bonaj grundoj do ekzistas en la Oriento nur sufiĉe maloftaj.¹⁷

En la pluvomalriĉaj terenoj agrokulturo estas ebla nur tie, kie kanaloj povas esti debranĉigataj el la riveroj, kiuj multoble disbranĉiĝas poste plie ĝis la kampoj; ili poste forfluigas ankaŭ denove la akvon tie, kie la dekliveco sufiĉas. La prizorgado de la ĉefaj kanaloj estas afero de la ŝtato; pri la malgrandaj respondecas la kampoposedantoj kaj -farmistoj (v. p. 53). La kanaloj havas akvon nur dum parto de la jaro kaj estas ĉiam minacataj per ensabliĝo; por la kampoj kontraŭe estas daŭra danĝero de trosaliĝo antaŭ ĉio per nitraj saloj. Se la salo ne estas reduktata pere de drenado, tre bonaj grundoj povas tute malfekundiĝi. Agrokulturo en Babilonio, kiu estas praktikita neniam en la tuta lando, postulis do multe da laboro kaj zorgeman planadon, sed rezultigas tiukaze ankaŭ bonajn rikoltojn.

Ankaŭ en Asirio kaj Mezopotamio proksime de la grandaj riveroj samkiel en vastaj partoj de la ebenaĵoj kaj de la monteta tereno la eblecoj por intense praktikata agrokulturo estis bonaj; ofte plusoj povis esti eksportataj. Flanke de la riveroj samkiel en la plej granda parto de Arabio superpezis la stepa tereno kaj sude de la Eŭfrato la dezerto. Fekundaj regionoj kontraste estis en la teritorio de la montaraj landoj de okcidenta kaj orienta Arabio.

¹⁷ En la ›Tübinger Atlas des Vorderen Orients‹ ĵus aperonta, Wiesbaden 1977ss., troviĝas gravaj mapoj ankaŭ pri la agrokulturo.

b) La metodoj

La priskribitaj cirkonstancoj, kiuj tre malfaciligis la agrokulturon en vastaj regionoj, devigis tre frue pripensi pri konvena terkultivado kaj plibonigi la ilojn ĉiam denove. Plugiloj kun komence kuprogarnita lignosoko kaj supozeble jam antaŭ 3000 ankaŭ bronza soko frue repuŝis hakilon kaj ŝpaton; ankaŭ erpiloj certe estis jam frue. Provizore ne datebla estas la enkonduko de la semplugilo kun enkonstruita funelo por la semaĵo krom la elfosa plugilo. Se la semaĵo falis en la sulkojn faritajn per la plugilo, perdiĝis multe pli malmulte ĉe la sekaj kaj post irigacio tre malmolaj grundoj ol kaze de la semado per mano. El la tempo ĉirkaŭ 2000 ni posedas sumeran instrupoemon pri la agrokulturo, kiu estas ankoraŭ ne komprenebla ĉie.¹⁸ Ĝi priskribas ekde la irigacio la unuopajn agojn kaj konfirmas la fakton ankaŭ elpreneblan el dokumentoj, ke oni bezonis pli malmulte da semaĵo po area unuo en Babilonio ol ĉe ni; estas necese ĉirkaŭ 8 g po 6 m de semsulko kaj tra la larĝeco de 6 m nur 8 semsulkoj, eble por zorge trakti la grundojn, kaj regula ŝanĝo de la semsulka direkto. Ĉi tiujn normajn mezurojn oni certe ne rajtas ĝeneraligi. Kaze de malmolaj grundoj oni "disrompis" terbulojn post la erpado ankoraŭ en malnovbabilona tempo.

Kaze de unu rikolto en la jaro, certe la normala kazo, oni devis rompi en la frua somero en la tute mallonga periodo inter la forfluado de la alta akvo kondukita sur la kampojn kaj la malmolegiĝo de la sekiĝantaj grundoj. Normale oni semis en la malfrua aŭtuno, rikoltis en la printempo.¹⁹ Babilonio havis sur bonaj grundoj plej ofte abundajn rikoltojn, kiuj povis rezultigi sesdekoblan ĝis centoblan produktaĵon kaze de priplantado. Bedaŭrinde estas ankoraŭ multaj meteorologiaj neklarecoj, kiuj malfaciligas kaj ĝis nun malebligis la analizon de la treege multnombraj indikoj pri nombroj en leteroj kaj dokumentoj. La greno estas tranĉita pere de serpoj; pri la starigo de garboj aŭ garbejoj por sekigi kaj turni la garbojn oni nur sporade parolas. Por la draŝado oni normale pelis bestojn super la zorge glatigitajn draŝejojn, kiuj "eltretis" (ak. *dīāšum*) la grenon. Ne estas tute sendube, ĉu oni ankaŭ uzis draŝglitilon. Grava estis post la draŝado la ventumado por apartigi grenojn kaj ŝelojn; ĝi povis esti efektivigata nur kun vento. Ĉar la rikoltaj laboroj same kiel la kultivado estis plej ofte sub certa tempopremo, oni tial devis ĉiam varbi aldonajn laboristojn (v. p. 58). Post la rikolto la greno estas stokita aŭ en magazenoj proksime de la kampoj aŭ baldaŭ fortransportita, kie ajn eble, sur la akvovojo. La grenkvantoj estis mezurataj kaj ne pezataj. Kontraŭ parazitaj en la greno verŝajne estis nur malmulte da protekto; kontraŭ la musoj oni uzis mungotojn kaj katojn.

En la pluvterkultura regiono kaj en la montaraj landoj la kampara laboro certe estis alie organizita en diversaj aferoj; ni tamen disponas pri fruktodonaj fontoj nur por Asirio kaj la malnovbabilona Mari samkiel

¹⁸ Kp. A. Salonen, *Agricultura Mesopotamica*, Helsinki 1968; p. 202ss. pri la sumera instrupoemo; artikolo ›Landwirtschaft‹ (post agrokulturo kaj -mastrumado) de A. Deimel, B. Meissner kaj K. Butz, *RIAss.* I (1928) 16ss. kaj VI (1983/84) 470ss.

¹⁹ Pri la sezonoj por semado kaj rikolto ĉe aŭtuna kaj printempa semado kp. A. Salonen (v. p. 72, piedn. 18), p. 190ss. Detale estas ĉi tie ankoraŭ diversaj problemoj pro la loke diferencaj monataj kalendaroj.

kelkaj urboj de norda Sirio. Detalaj esploroj ankoraŭ mankas pri tio. Ankaŭ en ĉi tiuj regionoj oni ofte laboris pere de artefarita irigacio. Sanheribo de Asirio konstruis post 700 krom aliaj kanaloj kanalon 50 km longan, kiu kondukis akvon de la Gomelrivero en la ,oseron tra larĝa akvedukto 280 m longan por konduki al Asirio pli multe da akvo (v. p. 46). Majstroj de la kanalkonstruado estis la urartuanoj: parte enormaj restaĵoj de la grandaj konstruaĵoj estas ankoraŭ hodiaŭ konserviĝintaj. Kelkaj asiriaj reĝoj cetere gloras sin pro la enkonduko de novaj plugiloj.

c) Cerealoj; lino, sezamo kaj pizoj

Kiel cerealoj estas atestitaj por la Antikva Oriento hordeo, dugrena tritiko, tritiko kaj milio; sekalo kaj aveno ne estas kultivitaj. De la menciitaj cerealoj estis subspecioj. La graveco, kiun ĉiu de ili havis por la nutrado, estis tamen ne ĉie la sama. Almenaŭ parte tio estis sekvo de la diversaj grundokvalitoj. Malfacilaĵoj estiĝas, se kelkaj vortoj povas signi kaj certan grenspecion kaj la grenon ĝenerale; la lingvouzo diferencas parte disde tiu en Babilonio.²⁰

Al la sumeraj vortoj ŝe "hordeo, greno", zíz "dugreno, dugrena tritiko" kaj gig "tritiko" respondis en la Babilona ŝe'u samkiel *uṭṭatu*, *kunāšu* kaj *kibtu*. Por la konsumo ankaŭ de la homoj la hordeo sendube okupis la unuan lokon en Babilonio kaj en la tria jarmilo ankaŭ en norda Sirio (Ebla). El ĝi estas faritaj pano, diversspecaj griaĵoj, faruno kaj la normala biero.²¹ Per hordeo ankaŭ la ĉefa parto de la salajroj estas pagita; ĝi vaste servis kiel pagilo. La hordea pano (sum. ninda, ak. *ak(a)lu*) estis la baza nutraĵo kaj aperas kiel tia ankaŭ en poemoj krom la akvo. *Uṭṭatu* ankaŭ signifas "grenero, unuopa greno" kaj estas kun ¹/₂₂ g la plej malgranda pezunu.

El dugreno kaj ankoraŭ pli multe el tritiko estas faritaj pli delikataj bakaĵoj kaj griaĵoj, kiuj ankaŭ kostis pli multe, samkiel dolĉa biero. Ekzaktaj nombroj por la parto de dugreno kaj tritiko en la konsumo ne estas indikeblaj nuntempe; la nesupervideblan amason da detalaj indikoj en leteroj kaj dokumentoj oni povis ankoraŭ ne prilabori. La pano de ĉiu speco verŝajne estis ĉefe flanpanoj kiel hodiaŭ en la Oriento. Ili certe estas plej ofte bakitaj en la domo; pri bakistoj estas, alie ol ekz. pri muelistoj kaj kuiristoj, nur tre malofte la temo.

Ankaŭ en Asirio la hordeokultivado kaj -konsumado supozeble estis en la antaŭo; pri tritika bakaĵo ni aŭdas nur tre malofte. Por Malgrandazio en la dua jarmilo verŝajne ĝustas la sama. En hititaj tekstoj estas menciitaj simile al la babilonaj vortlistoj frapante multe panspecoj - parte kuko?. En Israelo la hordeo supozeble servis ĉefe kiel furaĝo, se la indikoj en la Malnova Testamento estas ĝuste interpretataj.

La malmulte fruktodona milio (ak. *duḥnu*), kreskanta sur malbonkvalitaj grundoj, estas menciata pli ofte nur en unuopaj tekstogrupoj ekzemple tiuj el Nuzi kaj en malfrubabilonaj dokumentoj.

Oleo estas gajnita en Babilonio kaj partoj de Mezopotamio, en kiuj la oleastro ne prosperis, el la oleoriĉaj sezamaj semoj per elpremado; la

²⁰ Kp. Fr. Hrozný, *Das Getreide im alten Babylonien*, Vieno 1913; R. C. Thompson, *A Dictionary of Assyrian Botany*, Londono 1949, 89ss.

²¹ Kp. krom Fr. Hrozný (piedn. 20) W. Röllig, *Das Bier im alten Mesopotamien*, Berlino 1970.

vorto sezamo reiras al ak. *šamaššammu* aŭ al eĉ pli malnova vorto. Ak. *šamnu* kiel sum. ĵa signas grasojn de ĉiu speco; por la plej ofte uzitaj bestaj grasoj estis tamen propraj vortoj. Almenaŭ en kelkaj regionoj multe da sezamo devus esti kultivita; pri olepremintoj (ak. *šāhitu*) estas tre ofte la temo. La oleo servis ankaŭ por flegi la korpon. En la montaraj landoj estis preferata, kie disponebla, la olivoleo. Al Asirio eble nur Sanheribo enkondukis la olivarbon. Lino por tolo kaj linoleo estas ŝajne kultivita en Babilonio kaj Asirio pli malofte ol en Palestinio.

De la albuminriĉaj legumenoj la pizo (sum. *gú-gal*, ak. *ḥallūru*) estas supozeble kultivita parte ankaŭ sur kampoj. Liverspecifikaĵoj kelkfoje mencias frape grandajn kvantojn de ili. Ĉe aliaj sumeraj kaj akadaĵoj vortoj por legumenoj la interpretado estas pridisputata. En Palestinio estas ŝajne manĝitaj prefere lentoj anstataŭ pizoj.

Ĉu furaĝaj plantoj kiel lupinoj aŭ trifoliospecioj estas aparte kultivitaj, estas ankoraŭ ne konate.

La agraraj plusoj estis grava eksportartiklo por la regionoj de intensa agrokulturo; kp. pri tio p. 92.

d) Ĝardenoj: Daktilpalmoj, fruktarboj, legomo

Interne de la urboj kiel antaŭ iliaj pordegoj kaj en la vilaĝoj estis ĉie tie, kie la akvocirkonstancoj permesis tion, ĝardenoj de ĉiuj grandecoj. Ili ĉefe estis arboĝardenoj; ĉar nur la arboj povis liveri la ombron necesan ankaŭ por legomo kaj herboj. Indikoj pri la ĝardenoj kaj ilia produktaĵo estas en dokumentoj, leteroj kaj aliaj tekstoj el Babilonio kaj Asirio abunde; al ilia faktokonforma analizo kontraŭstaras tamen grandaj multspecaj malfacilaĵoj. La temo estas tial ankoraŭ neniam traktita amplekse.²²

Inter la ĝardenarboj la daktilpalmo havis la treege grandan ekonomian gravecon en Babilonio kaj en la partoj de Mezopotamio, en kiuj ĝi kreskis; nur pri ĝi jam estas ankaŭ specialaj esploroj.²³ Por porti fruktojn, ĝi bezonas multege da akvo; en Mezopotamio estas la norda limo por ĝi proksime de la 35-a grado de latitudo. En Asirio kaj Sirio-Palestinio ne estis palmokulturoj. En Babilonio daktiloj estis unu de la plej gravaj nutraĵoj; la vortoj por palmo kaj la daktiloj (sum. *gišimmar*, ak. *gišimmaru*; zulum(b), *suluppu*) verŝajne devenas el la protoeŭfrata. La daktiloj estis manĝataj freŝe aŭ sekigite aŭ diversmaniere prilaborataj; Daktila siropo anstataŭis la mielon. Multspece uzita estas tamen ankaŭ la palmoligno, kvankam kiel konstruligno de malbona kvalito, aldone la panikloj kaj palmfrondoj. La fekundigo de palmoj devas okazi pere de homoj kaj estas ofte figurita. La daktilkulturoj do postulas multan laboron. Konsidere al la abunda rikolto daktiloj povis ankaŭ esti eksportataj.

Inter la fruktarboj estu nomataj antaŭ ĉiuj la fig-, granat- kaj pomarboj, ĉar ties fruktoj estas ofte manĝitaj. Konsiderinde pli malofte estas menciitaj pir- kaj cidoniarboj kaj kelkaj aliaj fruktarboj ankoraŭ ne difineblaj; citrusoj estis verŝajne ankoraŭ ne. Vaste disvastiĝintaj estis -

²² Kp. la artikolon »Garten« de E. Ebeling, RAss. III (1959) 147ss.

²³ Kp. B. Landsberger, The Date Palm and Its By-products according to the Cuneiform Sources, Graz 1967; D. Cocquerillat, Palmeraies et cultures de l'Eanna d'Uruk, Berlino 1968.

ne nur en ĝardenoj - la pistakbarbo kaj la karobarbo kaj ekstere de Babilonio la olivarbo, kies olivoj ja plej ofte estas elpremitaj. Krome oni certe plantis en la ĝardenoj ankaŭ ornamajn kaj utilignajn arbojn, kiel ili estis troveblaj en la montaraj arbaroj en multege pli granda kvanto.

Pli vastaj arboĝardenaĵoj antaŭ ĉio en la posedo de temploj estis ankaŭ en Babilonio. En Asirio la reĝoj ekde Tiglatpilesar I. establis grandajn parkojn kun diversspecaj frukt- kaj utilignaj arboj samkiel (pli poste) olivarboj, kiuj estas priskribataj en la enskriboj, plurfoje kun detalaj indikoj pri la arboj, kaj estas ankaŭ utiligitaj kiel zooparkoj. En ili oni plantis multajn neindiĝenajn arbojn. Parte ĉi tiuj parkoj (as. *kirimahhu*) estis pli ĝuste arbaroj.

En la ĝardenoj ankaŭ estas establitaĵoj bedoj por diversspecaj legomplantoj kaj herboj en la ombro de arboj, kiuj estis irigaciaĵoj kaj flegataj zorgeme. La tre multnombraj nomoj de ĝardenplantoj de ĉiu specio, kiuj estas tradiciitaj al ni el Babilonio kaj Asirio, ni povas difini nur je malgranda parto, kelkfoje surbaze de komparoj kun arameaj plantnomoj. Ĉu oni ankaŭ kultivis florojn kiel florojn, ni ne scias; kelkaj eldiroj tamen montras al tio. Tre multe estas uzitaj herboj aŭ partoj de ili por la medicino (v. pri tio p. 113ss.). Kiom da medicinaj herboj estas kultivita en la ĝardenoj aŭ en kamprandoj, estas ankoraŭ ne direble. La tre ofta menciado de la ĝardenisto (ak. *nukaribbu*) en la tekstoj estas plia signo por la graveco de la ĝardenmastrumado.

VIII. LA METIO

1. Nocio, organizo, instruo. La lernejo

La Antikva Oriento ne konas la noción metio. Estas la antaŭsumera vorto ummia, ak. *ummiānum/ummānu* ĉirkaŭ kun la senco de "fakulo", kiu estas atestata en la tria jarmilo ankaŭ en Ebla kaj poste signis (certajn) metiistojn, scienculojn kaj artistojn samkiel pruntedonantojn de mono (v. p. 91), do ĉiam virojn kun faka instruo. *ummānūtu* estas la metiarto kaj la instruiteco, en la lasta senco sinonima kun *ṭupšarrūtu* (v. m.). Pluraj nomoj de metioj estas antaŭsumeraj kaj reiras laŭ tio almenaŭ al la kvara jarmilo.¹

ummia/ummānu estas la metimajstro. La submajstron volonte nomis la metilernantoj estintaj al lia dispono "granda frato". Por la metilernantoj oni faris instrukontrakton kun la majstro, kiu de tiu postulis kompletan instruon kaj fiksas la pagadon; tiaj kontraktoj konserviĝis el Nuzi kaj el nov- kaj malfrubabilona tempoj.² Ĉar scio de metiistoj ne estas fiksita skribe, ĝi povis nur esti perata pere de intensa buŝa kaj praktika instruo. Ankaŭ la lernejo por skribistoj estis organizita kiel metia entrepreno. Majstro kaj "granda frato" lernigis al la lernantoj en severa edukado la skribadon kaj kalkuladon, bazajn sciojn en la sumera kaj la laŭbezone necesan fakscion, antaŭ ĉio la terminologion. Multaj skribistoj bezonis skribi nur dokumentojn kaj leterojn; por tiuj, kiuj volis (kopi-) skribi ankaŭ literaturajn verkojn, aldoniĝis supozeble aliloke erudicia kvalifiko; la montroj estas plej ofte diktitaj. Sur ŝtonon supozeble skribis ŝtontajlistoj laŭ argilaj montroj.³ Ankaŭ eruditoj ofte nomis sin simple skribisto (dub-sar, *ṭupšarru*).

2. Ŝpini, teksu, kudri, brodi

La ŝpinado kaj teksado ĉefe estis en la Antikva Oriento kiel poste la laboro de virinoj, sed ne nur. Senescepte ili verŝajne prizorgis la elkombadon kaj distaŭzadon de la lano samkiel plej ofte la ŝpinadon, kiu estas nur farita pere de ŝpiniloj, do verŝajne ne estis instruprofesio. Ŝpinistoj estas laŭ mia scio neniam, ŝpinistinoj (bab. *ṭāmītu*) nur unuope menciataj, sed iaforte figuritaj.

Tute alie estis la teksado. La teksistoj (ak. *i/ušparu*) estis parte specialigitaj post instrutempo en certaj laboroj, ekzemple tolteksado kaj buntfadenteksado kaj laboris per teksiloj, kies partoj estas ofte konataj nur el leksikaj listoj. Teksistinoj estas tre ofte menciataj. Estas teksitaj

¹ Kp. E. Salonen, Über das Erwerbsleben im alten Mesopotamien. Untersuchungen zu den akkadischen Berufsamen, parto I, Helsinki 1970, pri la tuta ĉapitro VIII.

² Kp. M. San Nicolò, Der neubabylonische Lehrvertrag in rechtsvergleichender Betrachtung, Munkeno 1959, kaj kompletige E. Salonen (v. piedn. 1), p. 29ss. ankaŭ pri kodo Hammurabi § 188s., laŭ kiu la metilernanto povis esti akceptata en la domo de la majstro; H. P. Petschow, artikolo ›Lehrverträge‹, RIAss. VI (1983) 556ss.

³ Skriberaroj montras, ke tio okazis ofte sen scio de la kojnoskribo. Pri la skribisto kiel administra oficisto v. p. 53 kaj pri la serio é-dub-ba "tabuldomo" pri la lernejo p. 151. En la malnovbabilona Sippar estis ankaŭ skribistinoj. La dio de la skribistoj estis Nabû (v. p. 123). Monografio pri la verŝajne plej multflanka profesio en la Antikva Oriento mankas ankoraŭ. Kp. ankaŭ p. 82.

ŝtofoj de ĉiu speco, tre fajnaj kaj malfajnaj. Ŝtofoj estis ankaŭ multe eksportataj, kiel ekz. la malnovasiriaj dokumentoj pruvas, kiuj diferencigis multajn ŝtofspecojn. Tinkturorimedo estis aluno, kirmeso kaj aliaj, kiuj estas ankoraŭ ne difineblaj ekzakte. Tinkturado kaj blankigado estas faritaj de specialistoj en pli juna tempo. Kiel metiistoj estas ankaŭ rigarditaj lavistoj kaj lavistinoj, kiuj estis plej ofte nomataj fulistoj (sum. *azlag*, ak. *ašlāku*).

La kudrado de vestoj komisiita supozeble ĉie al virinoj ne estis metio; ne estas akada vorto por la tajloro kaj nur en la pli malfruaj tekstoj unu por la fliktajloro (*mukabbû*). Tio estas tre stranga, ĉar tre artaj vestaĵoj estas fabrikataj por reĝoj, bildoj de dioj, altrangaj pastroj kaj aliaj, kiuj postulis altan kapablon. Eble kelkaj teksistoj estis samtempe tajloroj. Malfrubabilonaj tekstoj mencias pli ofte specialajn tajlorojn por funebraj vestaĵoj (*šaqqāja*). Pri la vestaj ornamaĵoj statuoj kaj reliefoj estas fruktodona fonto. La bildornamaĵoj tiom riĉaj je mitologiaj scenoj sur la ŝtatvestaĵoj de asiriaj reĝoj, kiujn ni konas el reliefoj imitintaj precizege, estas supozeble broditaj. Vortoj por brodi kaj la artbrodistino tamen estas same malmulte konataj kiel unu por la faranto de artaj franĝorloj.⁴

Kiel propraj profesioj estis rigardataj la sakteksistoj (ak. *sabsû*, *sabsinnu*) kaj la tapiŝnodistoj (*kāširu*, en Nuzi *mardatuḥlu*); la *kāširu* partoprenis tamen ankaŭ en aliaj laboroj kune kun la teksistoj. La tapiŝproduktado precipe estas abunde atestita por la malnovbabilona Mari kaj por Nuzi. La nodotekniko verŝajne estas tamen evoluigita nur post 1500.⁵

La tekstilaj metioj certe laborigis en ĉiuj tempoj tre multajn homojn kaj estis per tio precipe grava ekonomia branĉo.

Specialaĵo de Sirio kaj tie precipe de la fenicoj estis la fabrikado de purpurŝtofoj, ĉar nur tie la purpureo ekzistis. El la purpurŝtofa nomo *kinahḥu* atestita en Nuzi-dokumentoj estas certe derivita la nomo Kanaano.⁶

3. La prilaborado de haŭtoj. La ledoj

Feloj de ĉiu speco estis la plej malnova vestaĵo de la homaro kaj servis ankaŭ kiel hosoj. La tiel nomata vila jupo en sumeraj skulpturoj estis stiligita feljupo. La tanado de feloj al ledoj post la senharigo helpe de gajloj, arboŝeloj, aluno kaj aliaj substancoj estas certe provita jam tre frue, sed povis esti pluevoluigata nur iom post iom tiel, ke sufiĉa firmeco kaj akvoforpuŝo estas atingitaj. Ĉar ledorestaĵoj nur konserviĝas en tute sekaj grundoj, estas apenaŭ eblecoj por analizi malnovajn ledojn. En la plej multaj kazoj la antikvaj lingvoj ne diferencigis inter haŭto, felo kaj la diversaj specoj de ledoj (kp. sum. *kuš*, ak. *mašku*; aram. *gildā* kaj *šallā*, hebr. *ʾōr*); verŝajne nur la krudan ledon signis ak. *dušû*. Estis ankaŭ nur unu (antaŭsumera) vorto por la ledolaboristo (sum. *ašgab*, ak. *aškapu*, aram. *aškāfā*); oni ne diferencigis inter ŝuisto kaj selisto, aparta vorto por

⁴ Kp. la artikolojn ›Kleidung‹ kaj ›Leinen‹ de H. Waetzoldt kaj E. Strommenger, RIAss. VI (1980-83) 18ss., 583ss La kojnoskribaj tekstoj mencias tre multajn ŝtofspecojn; nur malmultajn ni povas jam identigi.

⁵ Kp. W. Mayer, *Mardatu* "tapiŝo", UF 9 (1977) 173ss.

⁶ Kp. B. Landsberger, Über Farben im Sumerisch-Akkadischen, JCS 21 (1969) 139ss. (p. 155ss. pri la tinkturitaj lanŝtofoj).

la tanisto aperas nur sufiĉe malfrue (ak. *rēsinu*). La metia instruo ĉiukaze estis precipe intensa. Specialiĝo en certaj laboroj tamen estis certe nepre necesa.

Unu de la ĉeftaskoj de la ledolaboristo estis la fabrikado de sandaloj kaj poste ankaŭ de aliaj ŝuaĵoj, ekzemple botoj (ak. *s/šuhuppātu*); la vorto por ŝuo (ak. *šēnu*) estas jam prasemida. La ŝuoj estas faritaj verŝajne ĉefe el precipe firma bovledo, se bovoj estis disponeblaj. Por la tuboj de la botoj kovrintaj partojn de la kruro tamen ankaŭ kaproledo povus esti uzita. Tendoj servis kiel tenbendoj. Pri la aspekto de sandaloj kaj botoj informas rondaj plastikoj kaj reliefoj antaŭ ĉio el la tempoj, en kiuj piedlongaj vestaĵoj ne estis kutimaj, samkiel argilaj modeloj.⁷ Ŝtrumpoj cetere ne estas atestitaj ĝis nun, probable tamen iam kaj iam gamaŝoj kaj genubendoj.

La uzo de diversaj specoj de ledο aŭ parte eble ankaŭ ne tanitaj haŭtoj estis tre multspeca. Ledozonoj estas uzitaj krom ŝtofzonoj. Precipe grava estis ledο tamen por la ekipaĵo de soldatoj. Ledaj rimenoj kaj enkudraĵoj estis bezonataj antaŭ ĉio por kaskoj kaj kiraso, kiuj verŝajne konsistis preskaŭ neniam el bronzo aŭ fero, samkiel, kun metalaj garnaĵoj, por ŝildoj de ĉiu speco. Supozeble oni povis ĉi tie ankaŭ kunnajli aŭ kudri unu sur la alian du aŭ tri tavolojn de ledο. Almenaŭ en la unua jarmilo ankaŭ la arkujoj estis el ledο simile al multaj saguoj. Finfine oni bezonis ledon ankaŭ en la batalĉaroj kaj antaŭ ĉio por la bridaĵo krom ŝnuroj kaj kabloj samkiel aldone por multaj iloj.

Pordoj el ĝis 10 okshaŭtoj estas produktitaj en la frua dua jarmilo en Babilonio, estis tamen verŝajne prefere escepto, ĉar por la vorto pordo normale estas uzita la lignodeterminativo.⁸ Ampleksa traktado de produktado kaj utiligo de ledο en la Antikva Oriento ankoraŭ mankas.

Kiel skribmaterialo ledο estas nur unuope uzita en Babilonio en la malfrutempo. Ankaŭ en Sirio-Palestinio ĝi estas foje uzita por ĉi tiu celo antaŭ la aĥemenida periodo maksimume tie kaj tie sub egipta influo.

4. Prilaborado de kano: Plektlaboroj

En la ebenaj regionoj de Antaŭazio malriĉaj je arbaroj la fragmito, kiu abunde kreskis laŭlonge de la riveretoj samkiel en la marĉoj kaj densejoj havis ekonomie multe pli grandan gravecon ol en landoj riĉaj je arbaroj. Ĝi estas uzita ne nur por ĉiuspecaj korboj, teniloj de sagoj, lancoj kaj pli malpezaj iloj samkiel bariloj, sed ankaŭ multspece en la boat- kaj ŝipkonstruado, por la produktado de malpezaj pordoj kaj kanaj mebloj kaj antaŭ ĉio en la kamparo por kabanoj kaj ŝirmejoj por homoj kaj bestoj. Analoge oni postulis de la kanlaboristo - ak. *atkuppu* estas antaŭsumera kulturvorto - multflankan kapablecon, des pli multe ĉar li estis samtempe matplektisto, kiu devis prilabori ĉiujn materialojn taŭgajn por plektado, inter ili alfo kaj junkoj; oni parolas nur sporade pri plektistoj kaj plektistinoj krom li (ak. *sābiku*, *musabbiktu*). Konsidere al la multspecaj taskoj de *atkuppu* certe estis almenaŭ en la urboj specialiĝoj; por facilaj

⁷ Kp. la artikolon »Leder(industrie)« de M. Stol, RlAss. VI (1983) 527ss.; A. Salonen, Die Fußbekleidung der alten Mesopotamier, Helsinki 1969.

⁸ Kp. A. Salonen, Die Türen des alten Mesopotamien, Helsinki 1961

kan- kaj plektolaboroj oni certe ne bezonis lin. En aliaj lokoj li laboris por lignaĵistoj, ŝipkonstruistoj kaj armilfaristoj. En malfrua tempo la metio estis sufiĉe enspeziga en la temploservo por komerci ĝin kiel prebendo. Ĉu certaj kanaĵoj kaj matoj estis ankaŭ eksportataj, estas ankoraŭ ne klare.⁹

Ĉe grandaj konstrumasivoj kiel la altaj temploterasoj (*ziqqurratu*) estas metitaj en certaj interspacoj tavoloj de fragmitaj matoj inter la tegoltavolojn kaj dikaj plektitaj fragmitaj ŝnuregoj entiritaj kiel tenkabloj. Ĉu tio ankaŭ estis laboro de *atkuppu*, ni ne scias. Fragmitaj matoj estas multe uzitaj ankaŭ por tegmentoj; karbiĝintaj restaĵoj de ĉi tiuj matoj kaj ŝnuregoj estas ankoraŭ ofte konserviĝintaj.

5. Prilaborado de ligno: laboroj de ĉarpentistoj kaj lignaĵistoj

Por la prilaborado kaj utiligo de ligno la kondiĉoj estis fundamente malsamaj en la Oriento en la montaraj regionoj riĉaj je arbaroj kaj en Babilonio malriĉa je arbaroj. Ekzemple domoj kaj pli longaj pontoj el ligno povis esti konstruataj nur en arbaraj regionoj. Sed multaj objektoj ĝis ĉaroj kaj ŝipoj devis almenaŭ ĉefe esti produktataj el ligno senkonsidere al tio, ĉu la kvalito de la disponebla ligno vere taŭgis por certaj objektoj. Pro tio la kvanto de la lignaj objektoj estas multe pli granda laŭ la leksikaj listoj de Babilonio ol ekzemple tiu de la objektoj produktitaj el kupro, argilo aŭ ledo. Ĉar ligno postvivas, alie ol en karbiĝintaj restaĵoj, nur en dezertaj regionoj, ni povas preni niajn sciojn de la lignoprilaborado preskaŭ nur el malnovaj tekstoj, kiuj ekzistas multege grandkvante en tuta Mezopotamio kaj partoj de norda Sirio. Por kelkaj objektoj reliefoj, pentraĵoj kaj argilaj aŭ ŝtonaj modeloj povas liveri demonstreblajn instruilojn kaj per tio ebligas la interpretadon de nomoj.¹⁰ La vortojn tradiciitajn en kojnoskribo por la plej gravaj lignospecioj ni kapablas interpreti; ĉe kelkaj aliaj vortoj ni nur povas esprimi supozojn kaj ne povas ofte diri ankaŭ, ĉu temas pri enlandaj aŭ importitaj lignoj.

Tre multaj lignaj objektoj estas certe faritaj en hejma laboro sen kunagado de metiistoj, la produktado de aliaj kaj krome multaj ĉarpentistaj laboroj postulis tamen metian kapablon. Konsiderante la diversecon de postulitaj laboroj estas strange, ke oni ne diferencigis inter ĉarpentistoj kaj lignaĵistoj kaj uzis por ĉiuj la antaŭsumeran vorton, kiu aperas kiel sumera *nagar*, akada *na(g)gāru/nangāru*, aramea *naggārā* kaj araba *naġġār*.¹¹ Pere de aldonitaj genitivoj oni povis signi ĉarfaristojn, ŝipfaristojn kaj aliajn pli precize. Pri la iloj de ĉarpentistoj kaj lignaĵistoj, de kiuj certe estis granda kvanto, estas tre malmulte konate.

Ĉu kaj kiugrade oni bezonis ĉarpentistojn por la konstruado de unuetaĝaj domoj, ni ne scias; ili certe tajlis pli lerte la trunkojn por la plata tegmento kaj, kie necese, por la pordoj; pri segiloj ekzemple apenaŭ iu disponis. Alta lerteco estas tamen postulita de ili ĉe la konstruado de

⁹ Pri la utiligo de kano kaj fragmito kp. la librojn menciitajn en piedn. 8, kaj piedn. 10-14 en multaj lokoj.

¹⁰ Trono el Urartuo ekz. estas tre precize figurita sur asiria reliefo. Kp. A. Salonen (v. p. 80, piedn. 15).

¹¹ Kp. A. Salonen, *Die Hausgeräte der alten Mesopotamier*, Teil I, Helsinki 1965.

temploj kaj palacoj, por kiuj valoraj konstrulignoj kiel cipresoj de ĉiu specio, cedroj, bukso kaj aliaj estas importitaj, antaŭ ĉio el Sirio. Por tegmenti tre grandajn ĉambrojn oni devis tajli kaj enmeti longajn trunkojn. Por la grandaj luksaj pordoj oni devis tajli kaj juntitajn trabojn; la simplaj domoj eble havis nur pordojn kun lignaj kadroj, al kiuj matoj estas fiksitaj per lignaj rigliloj.¹² Kiuj lignaj partoj cetere estis en domo, estis certe tre diferencaj laŭ kvanto kaj kvalito de la disponebla ligno. Pri ĉiuj tiuj demandoj la tekstoj, antaŭ ĉio la multaj dokumentoj kaj leteroj, estas ankoraŭ ne sisteme trarigarditaj.

La grandaj trunkoj el Sirio kaj aliaj regionoj riĉaj je arbaroj estas flosigitaj kaj kunligitaj por la flosoj per fortaj fragmitaj ŝnuregoj. Por aliaj kargoj ŝipoj devis esti konstruataj, ĉefe el ligno, sed kun multspeca utiligo de la pli malpeza kano kaj de fragmito. Kiel ŝipfaristoj aperas en la tekstoj ĉarpentistoj kaj "ŝipistoj", la lastaj verŝajne precipe por la ŝipoj veturintaj nur laŭ la fluo, kiuj estis malkonstruataj post alveno, ĉar oni povis veturi kontraŭflue nur ĉe pli malgranda fluo kaj ankaŭ tiam ĝenerale nur tra pli mallongaj distancoj. Ŝipo por pli longa uzo kaj tiaj, kiuj estis utiligeblaj ankaŭ por la marborda navigacio, devis esti konstruataj multe pli zorgeme kaj kalfatrataj pli solide. Por la militado ŝipoj fariĝis gravaj ne antaŭ la oka jarcento, kiam la asirianoj militis kontraŭ Elamio ankaŭ en la lagunoj ĉe la Persa Golfo. Por tio certe grekaj ŝipofaristoj devas esti venigataj por helpo. En Asirio mem la ŝipfaristoj de Sanheribo sukcesis konstrui flosojn, kiuj povis transporti ŝtonblokojn de pezo de 30 tunoj sur la forte fluanta Tigriso. Ili estis tenataj per ŝnuregoj de firma tero.¹³

Ĉe la ĉaroj de ĉiam ekzistis unu apud la alia la kvarrada transportĉaro (sum. mar-gíd-da, ak. *erequ*) kaj la durada, malpeza ĉaro por la batalo kaj unuopaj vojaĝoj (sum. gigir, ak. *narkabtu*). Ili povis esti konstruataj nur de fakuloj. Ĉe tio oni strange longe persistis pri la pezecaj diskradoj ne mildigantaj puŝojn. Nur post 1500 kreske venkis komence ĉefe sesspokaj, pli malfrue tamen ok-, dek- aŭ plispokaj radoj. Ankaŭ la aliaj ĉarpartoj el diversaj materialoj estis ĉiam pli bone trakonstruataj.¹⁴ Por pli longaj vojaĝoj rajdbestoj estis tamen certe ĉiam pli komfortaj. Ĉaroj ofte estis tre frue zorgeme figuritaj, dume la multaj malgrandaj argilaj modeloj estis faritaj nur malfajne.

Altevoluinta estis ankaŭ la mebloproduktado, antaŭ ĉio por palacoj kaj temploj, kelkfoje kun metalaj garnaĵoj. Post ĉirkaŭ 800 Urartuo estis gvida en ĉi tiu kampo.¹⁵ Laŭ tio, kion ni povas vidi, ŝrankoj estas ankoraŭ ne konstruitaj. En kiu grado oni povis produkti ankaŭ protektajn farbtogaĵojn ekzemple el oleo kaj certaj pastojn, kiuj estas ofte menciataj en dokumentoj, ni ne scias. Lignaj varoj certe estas ofte surpentritaj,

¹² Kp. A. Salonen (v. p. 78, piedn. 8) kaj la artikolon ›Haus‹ de E. Heinrich kaj D. O. Edzard, *RIAss.* IV (1973) 176ss.

¹³ Kp. A. Salonen, *Die Wasserfahrzeuge in Babylonien*, Helsingfors 1939, ankaŭ pri la militŝipoj; la sama, *Nautica Babyloniaca*, Helsinki 1942; M.-Ch. de Graeve, *The Ships in the Ancient Near East* (c. 2000-500 B.C.), Löwen 1981.

¹⁴ Kp. A. Salonen, *Die Landfahrzeuge des alten Mesopotamien*, Helsinki 1951; M. A. Littauer kaj J. H. Crouwel, *Wheeled Vehicles and Ridden Animals in the Ancient Near East*, Leiden 1979.

¹⁵ Kp. A. Salonen, *Die Möbel des alten Mesopotamien*, Helsinki 1963; inkluzivas ankaŭ Sirion kaj Urartuon; R. D. Barnett, *The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van, Iraq* 12 (1950) 1ss kaj 16 (1954) 3ss.

nome de la produktinto mem; murfarbistoj ŝajne ne estis; nur pri ŝtoffarbistoj (*šāpû, mašappiu*) estas pli ofte la temo.

6. Argilo kaj blanka argilo. Brikoj, ceramiko kaj malgranda plastiko

Kvankam la mineralogoj diferencigis blankan argilon disde la argilon pli-malpli ferhavan, oni parolas en la arkeologio sen konsidero al la respektiva materialo ĉiam pri argilaj brikoj, argilaj vazoj kaj argilaj tabuloj.* Ankaŭ sum. imi, ak. *ṭīd/tu* kaj hebr. *ḥomer* signifas kaj ferhava kaj blanka argilo.

La amasa produktado de brikoj verŝajne ne estis samranga kun la metioj por la Antikva Oriento; la profesio "brikfaristo" (ak. *lābinu*) troviĝas sufiĉe malofte. Por la grandaj konstruaĵoj en la frusumera Uruk ĉirkaŭ 3000 laŭbezzone kelkaj milionoj da malgrandaj rimenaj brikoj en la formato 18/8/8 cm povis esti konsumataj; por la multe pli grandaj konstruaĵoj de Nebukadnecaro II. en Babilono oni pokaze bezonis cent milojn da grandaj brikoj (ĉirkaŭ 33/33/10 cm). Post la produktado de la taŭga argilsubstanco oni devis plenigi ĉi tiun en lignan muldon kaj elpreni ĉiun brikon el ĝi post sekiĝo. La kvanto de la brikoj tiam ankoraŭ bakendaj en fornoj estis multe pli malgrandaj, sed tamen ankoraŭ ege granda; ili devis ankaŭ esti glatigataj kaj polurataj precipe zorgeme. Krom la miloj da brikfaristoj kaj laboristoj devas esti labororganizantoj, kiuj ankaŭ kontrolis la surskribadon resp. stampadon de parto de la brikoj. Ekde ĉirkaŭ 1400 oni faris krome brikreliefajn el reliefigitaj, ofte kolore glazuritaj brikoj de dimensioj kelkfoje gigantaj antaŭ ĉio en la pli malfrua Asirio. La glazursubstanco estas ofte nomita (artefarita) lazurŝtono. Precipe por fundamentaj muroj kaj kortoj multaj brikoj estas asfaltitaj. Finfine oni devis miksi sufiĉe solidan morteron en respektivaj kvantoj.

La brikoj sekiĝintaj per la aero kiel la bakitaj brikoj estas por la Antikva Oriento verŝajne eltrovo de Babilonio-Asirio en la kvara jarmilo. La aliaj landoj transprenis ilin de tie.¹⁶

Multe pli malnova ol la produktado de modlitaj brikoj estas la potfarado, kies produktoj havas enorman diversecon en ĉiuj landoj, kun kaj sen ornamaĵoj. Ankoraŭ en la kvara jarmilo la ĉiutaga ceramiko estis tre malfajna kaj modlita sen potfarista rado. Sen rado tamen ankaŭ kult- kaj ornama ceramiko fajna surpentrita aŭ provizita per entrancetitaj ornamaĵoj povis esti farata. La enkondukado de komence malrapide rotaciinta potfarista rado, kiun pli malfrue sekvis pli rapide rotaciintaj, ebligis tiam la kreadon de pli kaj pli novaj, parte tre mincvandaj vazoj kun bekoj, ansoj, kovriloj kaj reliefigo. Kiel tiuj diskoj ekzakte aspektis kaj funkciis, estas laŭ mia scio ankoraŭ ne konate; ni ankaŭ scias ankoraŭ ne la akadan vorton por tio. Por la potfaristo estas antaŭsumera vorto, kiu aperas kiel sum. *baḥar*, ak. *paḥāru*, aram. *paḥḥārā* kaj araba *faḥḥār*. Ni rajtas supozi, ke konsidere al la enorme granda kvanto de tipoj de argilaj

* Noto de la tradukinto: En la angla, franca kaj germana lingvoj oni diferencigas disde normala, ferhava argilo (loam, glaise, Lehm) kaj blanka argilo (clay, argile, Ton). Sed tiuj nocioj estas ofte uzataj sinonime.

¹⁶ Kp. A. Salonen, *Die Ziegeleien im alten Mesopotamien*, Helsinki 1972; H. Gasche, artikolo ›Lehm als Baumaterial‹, *RIAss.* VI (1983) 550ss.

vazoj la potfaristoj devis specialiĝi en certaj grupoj kaj ke ne ĉiuj kapablis produkti ankaŭ ornamitajn vazojn. Historie frapas, ke nur kelktempe estis surpentrita ceramiko de relative alta rango post la granda tempo de la antaŭhistoria surpentrita ceramiko (Tell Halafo, Samarra ktp.) post 3000, precipe en la tempo de Ĝemdet Nasr kaj nelonge post ĝi, poste tamen nur denove en la Mitanni-tempo. Pli malfrue tiam precipe en Asirio la emajlita kaj glazurita ceramiko anstataŭis la surpentritan, kiu trovis novajn formoj de figurado ankaŭ por malnovaj bildmotivoj.¹⁷ Por pli malgrandaj vazoj oni ofte uzis la friton anstataŭ argilo. Sur la ceramiko kun entranĉetitaj ornamaĵoj vaste disvastiĝinta en preskaŭ ĉiuj tempoj nur malofte troviĝas simplaj figuraĵoj. Ekzemple por konservi vinon grandaj vazoj de volumeno ĝis 250 l estas faritaj antaŭ ĉio en Urartuo. Pri la certe sufiĉe diversspecaj potfaristaj fornoj (sum. *udun*, ak. *utūnu*) ni bedaŭrinde scias nur malmulte. Ĉar la ceramikesploro limiĝas tro forte je la desegnado de sennombraj vazprofiloj, tre multaj gravaj teknikaj donitaĵoj estas ĝenerale nekonataj.¹⁸

Ankaŭ multaj aliaj vazoj estas faritaj el argilo samkiel modeloj de ĉiu speco en granda kvanto. Manipuli la argilon devis ankaŭ la kojnoskribaj skribistoj, kiuj certe devis mem modli kaj, se oni ne sekigis ilin nur, ankaŭ baki siajn tabulojn (v. ankoraŭ p. 98). La tiom diference bona stato de konservo de malnovaj argilaj tabuloj estas ne laste kaŭzita ankaŭ per la elekto de la argilo, kiu estas farita ankaŭ kaze de literaturaj tekstoj ne ĉie kun la dezirinda zorgemo.

Ankaŭ la multege plej granda parto de la malgranda plastiko estas finfine farita el argilo ne nur en la regionoj malriĉaj je ŝtono, ĉar ŝtono estis ja prilaborebla ĉiam multe pli malfacile kaj la metalaj figuretoj escepte tiuj el oro estis elmetitaj al pli-malpli rapida korodo. Peco post peco libermane modlitaj terakotaĵoj ne tre ofte estis. En la plej multaj kazoj argilaj muldoj estas produktitaj kaj precipe zorgeme bakitaj. Por plenplastikaj figuroj oni bezonis po du muldoj. En la frutempo la terakotaĵoj estas ofte surpentritaj kaj en la pli malfrua tempo kelkfoje tegitaj per farbglazuroj kiel vazoj. Pri la terakotaj figuroj kaj figuraĵoj v. p. 160ss.

7. Ŝtono por iloj, granda- kaj malgranda plastiko kaj konstruaĵoj

La ŝtono estas pli frue prilaborita de la homo kaj pli varie utiligita ol la argilo kaj la metaloj, malgraŭ sia malmoleco. Supozeble jam en la kvara jarmilo oni kolektis ne nur unuopajn ŝtonojn, sed ankaŭ rompis jam pli malmulte malmolan ŝtonaĵon kiel kalkŝtonon, kie estis eble. En la tria jarmilo oni tiam povis jam elrompi blokojn de malmola ŝtonaĵo helpe de bortruoj kaj ŝvelanta ligno kaj transformi ilin pere de tre peniga malgranda laboro per martelo, ĉizilo kaj diversspecaj polurrimedoj en

¹⁷ Kp. A. Salonen, *Die Hausgeräte der alten Mesopotamier*, parto II: Gefäße, Helsinki 1966 kaj la artikolon ›Glas‹ de A. L. Oppenheim kaj H. Kühne, *RIAss. III* (1969) 407ss.; A. Oppenheim - R. H. Brill - D. Barag - A. von Saldern, *Glass and Glassmaking in Ancient Mesopotamia*, Corning, N. Y. 1970.

¹⁸ Konsidere al la amasaj trovaĵoj de ceramiko superrigardeblaj por neniu ĉe ĉiu fosado ampleksa traktado de la ceramiko en la Antikva Oriento povis ankoraŭ ne esti komencata. Pri kelkaj aspektoj kp. B. Hrouda (v. p. 37, piedn. 7), p. 139ss.

grandajn kaj malgrandajn skulptaĵojn kaj aliajn objektojn. Ŝtonrompejoj por dolerit- kaj dioritstatuoj verŝajne situis en Omano. Aliaj ŝtonoj estis importataj el la montaroj de Irano, Malgrandazio kaj Sirio. Estis certe transportitaj ĉefe la ankoraŭ neprilaboritaj blokoj. La multegaj prilaboradaj defalaĵoj estis je dispono por ŝtonaj iloj kaj vazoj kaj antaŭ ĉio por la dekmiloj da rulsigeliloj samkiel ŝtonaj perloj, por kiuj pli malmulte taŭgis kelkloke kalkŝtonoj ankaŭ kreskintaj en la aluvia tereno. Malgrandaj ŝtonaj objektoj certe ofte estas tiam ankaŭ reeksportitaj. Pri la ŝtonoj en la mitoj kp. p. 145s.

De la metiistoj prilaborintaj ŝtonojn aperas nur la sigelilfaristo (sum. *burgul*, ak. *pa/urkullu*) tre ofte en la dokumentoj, dume la sum. pruntvortoj *zadimmu* "ŝtonprilaboristo" kaj *alamgû* "bildtajlisto" estas same malofte atestitaj kiel *urrâku* kaj *êširu* "skulptisto" (ĉu nur en Asirio?). Evidente la skulptoarto perdis gravecon en Babilonio post ĉirkaŭ 1600, dume ĝi estas praktikita en Asirio de kortegaj servistoj. Pri la ŝtonskulpturoj samkiel la rul- kaj stampsigeliloj kiel artverkoj kp. p. 157ss.

Dume ŝtonaj tranĉiloj verŝajne estas nur ankoraŭ kelktempe produktitaj post 3000 el la fajna nigra obsidiano, ŝtonaj vazoj restis en uzo ne laste kiel pistuoj, same muelŝtonoj de variaj grandecoj el la pokaze disponeblaj ŝtonspecoj. El Babilonio kaj Asirio ni konas tre multajn listojn de magiaj ŝtonoj, plej ofte verŝajne en perla formo; ili ĝenerale komenciĝas per la lazurŝtono, kiu estas importita el la oriento kaj uzita tute aparte multe. Kiel ornamŝtonoj estas tre ofte troveblaj ankaŭ agato, jaspo, karneolo, vitroïda kvarco kaj aliaj semijuvelŝtonoj, la efektivaj juvelŝtonoj kiel ekzemple la smeraldo nur tre malofte en la malfrua tempo.¹⁹

Kiel konstruŝtono la kalkŝtono rompita enlande estas uzita nur malofte en pli granda kvanto, tiel precipe en la frusumera Uruk ĉe tre granda templo kun kalkŝtona fundamento kaj la tiel nomata ŝtonkonstruaĵo²⁰ samkiel en la frudinastia Ur por ŝtontomboj en la tiel nomata Reĝa Tombejo (v. pri tio p. 52). La ŝtonblokoj plej ofte ne estis ĉirkaŭĉizitaj por kvadroj. En Asirio kaj Sirio kontraŭe ŝtono estas multe pli uzita por diversspecaj konstruaĵoj kaj kelkfoje ankaŭ por grandaj ŝtonĉerkoj. En ambaŭ regionoj vicoj de ortostatoj el kalkŝtono estis starigitaj en palacoj, aldone egaj figuroj de miksbestoj kun taŭrokorpo (as. *aladlammû*) kun pezoj ĝis 30 tunoj en Dur-Ŝarrukin kaj Ninivo. La ŝtonrompejoj, kie la grandegaj blokoj estas elĉizitaj, estas plej ofte konataj. La kalkŝtono venas tie tre mole el la tero, sed fariĝas tre malmola en la aero (v. p. 157s.).

En multaj urboj de Sirio oni konstruis tre multe per fragmentaj ŝtonoj kaj parte ankaŭ per kvadroj same kiel en Malgrandazio. La ŝtonmasonado estas perfektigita en la fortikaĵoj kaj temploj de Urartuo post 800.

¹⁹ Kp. R. C. Thompson, *A Dictionary of Assyrian Chemistry and Geology*, Oxford 1936; B. Landsberger (v. p. 77, piedn. 6); en la *RIAss.* la artikolojn ›Edelstein (Halbedelstein)‹ de G. G. Boson, II (1938), 266ss., ›Jaspis‹, ›Kalkstein‹, kaj ›Karneol‹ de D. O. Edzard kaj M. Tosi, V (1977-80) 269s., 323ss., 448ss kaj ›Lapislazuli‹ de W. Röllig, G. Herrmann kaj P. R. S. Moorey, VI (1983) 488s.

²⁰ Kp. E. Heinrich - U. Seidl, *Die Tempel und Heiligtümer im alten Mesopotamien; Typologie, Morphologie und Geschichte*, Berlino 1982, 35ss.

8. La prilaborado de metaloj

La komencoj de la metalprilaborado verŝajne estas en Antaŭazio jam en la kvina jarmilo. Ekonomie pli grava ĝi tamen fariĝis ne antaŭ la kvara kaj poste precipe en la tria jarmilo Antaŭkondiĉo por la utiligo de la ercoj, kiujn oni trovis antaŭ ĉio en Malgrandazio sur la tersurfaco aŭ en malgrandaj profundoj, estis la kapableco fandi metalon kaj konvene reguligi la fandotemperaturojn parte tre altajn. Ankaŭ la diversaj teknikoj de la metalprilaborado, la gisado, la martelado de la ankoraŭ mola metalo kaj la bosado, povis nur esti lernataj iom post iom. Ke pluraj metaloj estis nur utilegeblaj alojite kun aliaj, oni lernis frue; kupro, oro kaj arĝento estas sufiĉe molaj kaj estis plej ofte trovataj kiel alojitaj ercoj. Ĉe kaŭzitaj alojaj la tre malegale alta fandopunkto de la metalo devis esti konsiderata. Tre ofte alojaj sukcesis malgraŭ tio, kelkfoje tamen nur hazarde; pri la malsukcesoj ni ekscias nenion. Precipe ĉagrene estas, ke ni estas instruitaj nur nesufiĉe pri la kuproalojoj kutimaj en la Oriento; krom la stanalojoj poste ĝenerale kutima estis ja ankoraŭ arsenalojo kun specialaj teknikaj problemoj tie, kie stano ne estis disponebla. Estas kojnoskribaj tekstoj, el kiuj oni povas kalkuli alojproporciojn, sed tiuj estas ankoraŭ ne studitaj sisteme. Ankaŭ analizoj de metaltrovaĵoj estas ankoraŭ ne efektivigitaj en la necesa kvanto; restas do ankoraŭ ĉie multe postfarende, antaŭ ol ni povas esperi pri kontentigaj ekkonoj.²¹ Tio ĝustas ankaŭ por la leksika laboro, kiuj ankoraŭ ne povis plene klarigi la lingvouzon de tiom multe uzitaj vortoj kiel sum. an-na, ak. *annaku* "stano" kaj verŝajne ankaŭ "arseno"; kelkaj vortoj povis supozeble signi pli ol unu metalspecon.

La plej ĝenerala vorto por la metallaboristo estas sum. *tibira*, bab. *qurqurru* kaj as. *tabiru*. Ankoraŭ pli multe estas tamen uzita sum. *simug*, ak. *nappāhu* "forĝisto" (laŭvorte "ekblovisto" de la balgoblovido *nappāh(t)u* por la fandforno, sum. *dinig*, ak. *kūru*). Ĉar ankoraŭ ĝis la dua jarmilo kupro kun la alojprodukto bronzo estis la metalo uzita multege plej ofte, troviĝas la menciitaj vortoj plej ofte en konekso kun ĉi tiuj metaloj. Krom tio ni ofte trovas la *nappāh hurāsi* "la oraĵiston", kiu ankaŭ prilaboris arĝenton kaj aliajn metalojn por ornamaĵoj kaj valoraj iloj. Ne antaŭ la fino de la dua jarmilo aldoniĝas al tiuj ankoraŭ la *nappāh parzilli* "feraĵisto, krudforĝisto" antaŭ ĉio verŝajne por la produktado de armiloj. Estas vere, ke meteorfero estis konata jam komence de la dua jarmilo kaj estis rigardata kiel pli valora ol oro; se prilaborado de fero en pli granda stilo ebligis nur kiam eble unue la hititoj sukcesis fandi ferajn ercojn en iu formo kaj produkti taŭgajn alojajn por la respektivaj celoj. Por multaj ĉiutagaj objektoj oni tamen restis ankaŭ pli malfrue ĉe la bronzo prilaborebla pli facile. Alojaj kun diferenca fajnteno estis cetere ankaŭ por oro, kiu estis importata de malproksime kaj tial estis tre rara kaj

²¹ Kp. R. C. Thompson (v. p. 83, piedn. 19), p. 58ss.; H. Limet, *Le travail du métal au pays de Sumer au temps de la IIIe Dynastie d'Ur*, Parizo 1960; C. Zaccagnini, *La terminologia accadica del rame e del bronzo nel I millennio*, *OrAnt.* X (1971) 123ss. kaj la artikolon 'Eisen' de F. Schachermeyr, *RIAss.* II (1938) 316ss., 'Gold' de W. F. Leemans, H. Otten, J. Boese kaj U. Rüss, *saml.* III (1969) 504ss. kaj 'Kupfer' de W. Röllig kaj J. D. Muhly, *saml.* VI (1983) 345ss. kun multe da literaturo; aldone nun H. Waetzoldt-H. G. Bachmann, *Zinn- und Arsenbronzen in den Texten aus Ebla und aus dem Mesopotamien des 3. Jahrtausends*, *OrAnt.* 23 (1984) 1ss.

multekosta kelktempe. Pri frape grandaj orkvantoj temas en la tria jarmilo en Nordsirio la tekstoj de Ebla; kelkaj hodiaŭ pridubas multajn kvantindikojn de ĉi tiuj tekstoj.

La nombro de la vazoj produktitaj parte aŭ ĉefe el bronzo aŭ aliaj kuproalojoj de grandeco kelkfoje enorma, de iloj, instrumentoj, najloj kaj aliaj objektoj estis tre granda.²² Fero estas ofte preferita pli malfrue precipe por tranĉ- kaj batinstrumentoj pro sia pli granda malmoleco. Ankaŭ la artmetio laboris multe pere de bronzo precipe por pli grandaj skulptaĵoj, por kiuj oro kaj arĝento estis tro multekostaj (v. ankaŭ p. 160). Centro de la metalarto estis ĉirkaŭ inter 900 kaj 650 la regno de Urartuo, en kiu verŝajne ankaŭ novaj teknikoj estas evoluigitaj. Diofiguretoj el bronzo estis trovitaj antaŭ ĉio en Sirio-Fenicio grandnombre. De vazoj kaj skulptaĵoj el valormetalo aŭ kun valormetala tegaĵo atingis nin kompreneble precipe malmulte, ĉar malamikoj kaj ŝtelistoj fandis ilin ĉiam denove. Plej verŝajne ili konserviĝis en tomboj, kiujn la tombrabistoj ne rimarkis. La plej fama ekzemplo por tio estas la Reĝa Tombejo de Ur el la frudinastia tempo (v. pri tio p. 52). Ĉe artverkoj el diversspecaj materialoj supozeble diferencaj metiistoj kunlaboris.

²² Kp. A. Salonen (v. p. 82, piedn. 17), p. 249ss.

IX. KOMERCO KAJ TRAFIKO

1. Vojoj kaj stratoj

Konstruitaj stratoj kun briko- aŭ ŝtonpavimo kaj ofte ankaŭ kanalaro verŝajne estis plej ofte nur en urboj. Inter tiuj ankaŭ la ĉefaj komunikoj, eble aparte de kelkaj esceptoj, estis antaŭ la aĥemenida tempo en la ebena kaj monteta terenoj kampovojoj aŭ veturejoj, kiuj povis esti firmaj kiel strato en la seka sezono kaj tiam estis sufiĉe survetureblaj. Ĉar la kojnoskribaj tekstoj pli ofte parolas pri la flegado (ak. *šutēšuru*) de vojoj, ni rajtas supozi, ke oni jam faris kelkon por konservi survetureblaj precipe ofte uzitajn komunikojn ne laste por armeomovoj kaj firmigi ilin en malfacilaj lokoj tiel, ke ili ne fariĝis netrapaseblaj post pluvoverŝoj. Pli malgrandaj riveretoj kaj malprofundaj riveroj estas transpontitaj, kie eble, pli grandaj riveroj estas krucitaj ĉe travadejoj aŭ sur pramoj. La ,abur ekz. havis du grandajn travadejojn inter la unuiĝo de la du fontriveroj kaj la riverbuŝo, kiuj estis uzataj ĝis en la nuntempo per la orientokcidentaj stratoj. La asirianoj konstruis ankaŭ pontonpontojn ĉe taŭgaj lokoj kaj uzis por ili unuopajn cirklorondajn gufeojn* el ledotegita plektaĵo aŭ papirusajn boatojn, kiuj estas pli ofte figuritaj en reliefoj.¹ Pramŝnuregoj verŝajne plifaciligis la transiron de forte fluantaj riveroj. Unuopaj firmaj pontoj (ak. *titurru*) super la Eŭfrato estis en kelkaj urboj de Babilonio laŭ la tekstoj jam frue en la dua jarmilo. Ŝtonpontoj en Babilono kaj Ninivo estas tamen fideinde atestitaj nur por la tempo post 700. La biblio raportas nenie pri pontoj.²

La situacio en la montaroj estis tute alia. Ĉi tie konstruado de stratoj per forbatado de obstakloj kaj surmasonado en aliaj lokoj estis multloke nepre necesa. Ankaŭ oni devis ĉiam denove konstrui la lignajn pontojn super torentaj riveretoj kaj pli malgrandaj ravinoj post la certe ofta detruo per alta akvo, kompletigitajn per pli leĝeraj helpopontoj nur por piedirantoj kaj ŝarĝobestoj. La asiriaj reĝoj raportis ekde 100 pri pontoj el trunkoj kaj pri konstruado de stratoj ankaŭ en la altmontaro. Pli detalajn eldirojn la fontoj ankoraŭ ne permesas.

2. La akvovojoj

La ĵus priskribitaj vojcirkonstancoj, kiuj apenaŭ permesis la uzon de pezaj ŝarĝveturiloj tra pli longaj distancoj, devigis flankeniri kun amasaj varoj, kie ajn eble, al la akvovojoj, eĉ se tiuj povis esti surveturataj nur laŭflue pro la la distancoj de dekliveco de la riveroj. La akvovojoj gajnis per tio elstaran gravecon por la longdistanca trafiko kaj, kie ekzistis, monopolon

* Guf(e)o estas la propono de la tradukinto traduki la araban nocion *quffa* "iraka rondboato", germane *Guffa*. Ĉar gufo jam ekzistas en Esperanto, mi preferas la formon gufeo. Ankaŭ kufeo estus ebla, ĉar la araba sono ق (q) estas diferenca kaj disde g kaj disde k, kaj ĉar tiu sono ne ekzistas en Esperanto, estas malfacile transliteri ĝin. Mi apogis min sur la germanan vorton.

¹ Kp. A. Salonen (v. p. 80, piedn. 13), Tb. VIIIss.

² Krom la malnova vorto *titurru* aperas en Babilonio post 700 la vorto *gišru* transprenita ankaŭ en la Aramean kaj Araban, kiu origine signis barieron. Pli detalaj esploroj ankaŭ surbaze de la pontrestaĵoj estas ankoraŭ necesaj.

por la transporto de tute pezaj varoj kiel longaj arbotrunkoj kaj grandaj ŝtonblokoj. En la aluvia tereno la tre vastmaŝa riverreto estas kompletigita per la grandaj kanaloj. La estiĝo de komercaj centroj for de la riveroj kaj kanaloj estis apenaŭ ebla en la malalta tereno. Tra mallongaj distancoj ŝipoj povis cetere esti haŭlataj ankaŭ de el la tero.³ La riverbordoj estas, kie necese, plifirmigitaj; la remparoj bezonis oftajn riparojn. En la riverujo mem oni devis ofte elkavigi por malebligi la ensabliĝon en ejoj de malforta fluo, kio estis ebla nur en pacaj tempoj. Ŝipoj kaj boatoj estas movitaj pere de remiloj, pezaj ŝarĝoŝipoj kaj flosoj plej ofte per stangopikado, sed povis ofte ankaŭ hisi velojn; rudroj estis ĝuste ankaŭ tiam necesaj, se oni povis drivigi la ŝipon en la fluo. La montaraj riveroj estis ĉiam nur ŝipireblaj tra mallongaj distancoj. Gravaj por la ŝiptrafiko estis tamen la grandaj lagoj, antaŭ ĉio tiuj situantaj en la nordokcidenta Irano kaj en Armenio.

Nevenkeblajn trafikobstaklojn ankaŭ ne formis la maroj en la regiono de la Oriento. Ĉe tio ne estis jam frue limigo je marborda navigacio kiel la loĝatigo de Kreto montras verŝajne jam en la kvara jarmilo; ankaŭ Cipro estas apenaŭ multe pli malfrue loĝatigita de el la firma tero. Malgraŭ tio la surmara navigacio faris multe pli altajn postulojn al la ŝipfaristoj kaj la maristoj, kiuj devis kapabli orientiĝi ankaŭ ekstere de la vidodistanco de la tero. Ĉi tiu navigacio estas tial praktikita nur de loĝantoj de la marbordaj urboj. En Babilonio la rivernavigacio finiĝis en Ur. Tie oni transŝarĝis sur ŝipojn, kiuj povis surveturi la lagunojn kaj transportis varojn ĝis la insuloj Fajlako kaj Bahrajno (ak. *Tilmun*). La navigacio en la Persa Golfo estis, se ni ĝuste vidas, en la manoj de la elamoj, kiuj veturis al la omana marbordo kaj en la areon de la Indusbuŝo. Ĉirkaŭ 3000 estis supozeble ĉirkaŭveturado de Arabio ĝis en la Ruĝan Maron, ĉar dum la tempo de la skribestiĝo estis rilatoj inter Babilonio kaj Egiptio, kiuj ne iris tra Sirio. Atestoj por la ĉirkaŭnavigacio de Arabio en la sekvinta tempo antaŭ la aĥemenida regno ne estas konataj ĝis nun.

Sur la Mediteraneo la interligo inter Gubla/Biblos kaj Egiptio supozeble estis jam en la tria jarmilo almenaŭ dum kelka tempo. En la dua jarmilo la navigacio en la orienta Mediteraneo verŝajne estis ĉefe en la manoj de la kretanoj. Pli malfrue ili estas anstataŭigitaj de la fenicoj kaj en la unua jarmilo pli kaj pli de la grekoj. Nek la hititaj nek la asiriaj konkerintoj de Sirio fariĝis tie mem marveturintoj. Pri la navigacio en la Nigra Maro antaŭ la grekoj kaj en la Kaspia Maro estas konata apenaŭ io; ĝi ekzistis certe.

Grandaj komercaj centroj kelkfoje konserviĝis tra longaj tempoj. Tio ĝustas antaŭ ĉio por kelkaj havenurboj, sed ankaŭ por favore situantaj enlandaj lokoj, ekz. Aleppo, Ninivo kaj kelkaj pli. Aliaj ne postvivis grandajn katastrofojn kaj havis nur dum kelka tempo pli grandan gravecon.

3. Fundamentaj nocioj de la komerco: aĉeto kaj vendo. La mono

³ Pri haŭlistoj (ak. *šaddidu*) estas multfoje la temo.

Per komerco en la larĝa senco ni komprenas la interŝanĝon de varoj de ĉiu speco, ankaŭ de homoj (sklavoj) kaj de nemoveblaĵoj, kaj sur loka nivelo kaj tra longaj distancoj inter landoj sen konsidero al tio, ĉu la varoj estas pagataj per mono aŭ per aliaj varoj surbaze de la interŝanĝa komerco. Niaj fontoj pri la komerco en la Antikva Oriento estas ĉefe dokumentoj de ĉiu speco, komercaj kontraktoj samkiel varolistoj, krome komercaj leteroj, kiujn ni havas el la mezopotamia regiono en multaj miloj, kaj referencoj al la komerco de ĉiu speco en literaturaj tekstoj kaj oficialaj enskriboj. Arkeologiaj fontoj estas, krom unuopaj skulptaĵoj, objektoj, kiuj estas trovitaj en fosadoj kaj certe aŭ verŝajne devenis de malproksime, samkiel moneroj kaj aliaj objektoj uzitaj kiel pagiloj. Konsidere al la nesupervidebla abundo de fontoj ni estas ankoraŭ malproksimaj de ilia laŭsistema tralaborado, kaj resumaj prezentaĵoj estas, aparte de pli-malpli supraĵaj resumoj, nur por partaj kampoj.⁴ La parto de la komercaj aferoj, kiuj estas kegitimitaj per dokumentoj, estis precipe granda en la plej multaj kojnoskribaj kulturoj; malgranda estas la kvanto de la dokumentoj el la hitita regno kaj el Urartuo. Pri paŝopostpaŝaj negocoj sen dokumentoj ni memkompreneble scias preskaŭ nenion.

La fazo de la pura interŝanĝa komerco estis finita en la Antikva Oriento plej malfrue en la mezo de la tria jarmilo. En Babilonio malriĉa je metalo estis antaŭ ĉio aĉetate kaj vendate sur la bazo de greno; oni povus paroli pri hordeomono. Ankaŭ ŝafoj estas supozeble rigardata kiel valormezurilo por varoj. Kiam tiam la stokoj de metalo, precipe de kupro kaj arĝento, plialtiĝis en la lando dum la tria jarmilo, oni ĉiam pli ofte bilancis sur bazo de kupro kaj ankoraŭ pli malfrue ankaŭ de arĝento. Ĉe tio metalpecoj, kiujn la aĉetanto devis pesi antaŭ la vendisto, servis kiel pagilo. La verbo por "pesi, pripesi" (sum. lá, ak. *šaqālu*) fariĝis per tio la normala vorto por "pagi". Oni memkompreneble havis metalpecojn kun fiksita normalpezo; pezoperdoj per la ofta uzo kaj per forfajlado en fraŭda intenco tamen devigis ĉiam denove al kontrolpesado. Estis speco de kalibrigaj oficejoj por la kontrolado de la peziloj; en Asiro la oficejo nomiĝis *bīt ĥiburne*. Al la kuriozeco de la historio apartenas nun, ke neniu de la popoloj de la Oriento intense komercintaj havis la ideon dum longaj jarcentoj stampi la metalpecojn por videbligi la pezoperdojn. Stampitaj metalpecoj estus tre plifaciligintaj ĉiujn pagaferojn. Oni lasis al la malgrandaj popoloj de la lidianoj stampi la unuajn monerojn ambaŭflanke stampitajn. De Lidio la monero tiam komencis sian triumfiron tre rapide tra la mediteranea mondo.

Oni tamen atingis la monekonomion en la Oriento fakte jam multe pli frue. Konsidere al la malgranda valoro de kupro, kiu faris ĝin netaŭga por pli grandaj pagoj, oni ŝanĝis jam en malnovbabilona tempo al speco de arĝentomono. Tamen, la arĝento kaj eĉ pli la oro estis tiam multe tro rara en Babilonio por servi ĉie kiel pagilo. Se leĝoj kaj dokumentoj malgraŭ tio

⁴ Kp. W. F. Leemans, *Foreign Trade in the Old Babylonian Period*, Leiden 1960, kaj ties artikolo 'Handel', *RIAss.* IV (1972-73) 76ss.; Artikolo 'Kauf' de J. Krecher, C. Wilcke, K. Hecker, G. Cardascia, H. P. H. Petschow, R. Haase kaj B. Kienast, *saml.* V (1980) 490ss.; G. Pettinato, *Il commercio con l'estero della Mesopotamia meridionale nel 3 millennio av. Cr. alla luce delle fonti letterarie e lessicale sumeriche*, Mesopotamia VII, Torino 1972, 43-166; v. p. 91, piedn. 8.

postulis plej ofte pagojn de arĝento, tio nur signifis, ke hordeo, bruto kaj varoj de ĉiu speco estis donendaj en pagon laŭ la valoro de la postulita kvanto de arĝento. La vorto por arĝento, *kaspu* (hebr. *kesef*), fariĝis per tio la vorto por mono ĝenerale, kvankam pli malfrue estas kalkulite kelktempe ankaŭ per oro. Dependis de la respektive ofte ŝanĝiĝintaj ekonomiaj cirkonstancoj, ĉu jam en la dua jarmilo povis estiĝi superpezo de la monekonomio aŭ ĉu la interŝanĝa komerco superpezis poste kiel antaŭe.⁵

4. *La organizado de la komerco. La komercisto*

Ne estas fareblaj eldiroj validaj por la tuta Antikva Oriento pri la organizado de la komerco. La politikaj kaj ekonomiaj kondiĉoj estis tro diversaj. Decidan rolon por la translima komerco tra longaj distancoj ludis unue la grandeco de la politikaj unuecoj, ĉar la transpaŝo de limoj enhavis ĉiam specialajn problemojn por la partoprenintoj. En la tria jarmilo verŝajne estis ĉefe pli malgrandaj aŭ mezgrandaj ŝtataj teritorioj, tiel ke grandaj partoj de la translima komerco estis submetitaj al la ŝanĝiĝemaj cirkonstancoj de la ekstera komerco. Doganoj kaj depagoj de ĉiu speco povis esti enkasigataj kaj estis verŝajne malofte fiksitaj precize en sia alteco. Grandaj regnoj kiel antaŭ ĉio la regno de Akado estis pasemaj kaj tro malstabilaj en si, ol ke la kondiĉoj por la longdistanca komerco estus povintaj ŝanĝiĝi decide. En militiroj kelkaj aĵoj estas ankaŭ rekviziciitaj, kiujn oni alikaze estus devinta akiri. Ke sub tiaj cirkonstancoj komercistoj, kiuj laboris tute je sia konto, povis startigi pli grandajn entreprenojn, estas tute neverŝajne. La riskoj por korpo kaj vivo samkiel la varoj estis tro grandaj. La princoj, kiuj ankaŭ dominis la transliman komercon ĉe la sumeranoj laŭ atesto de la dokumentoj, povis fari interkonsentojn kun la najbaraj princoj pri la protekto de la komerco kaj la depagoj, kiuj koncernis la komercon inter la najbaraj landoj same kiel la transitan komercon trans kelkajn limojn. La neplenumado de la interkonsentoj, kiuj normale utilis al ĉiuj partoprenintoj, povis esti motivo por militi. Oni tial certe ne rifuzis senpripense la interkonsentitan protekton al la karavanoj. En poemoj pri la grandaj reĝoj de Akado aperas kelkfoje komercistoj, kiuj insistis pri siaj komercaj interesoj fronte al la reĝo.

La regno de la 3-a dinastio de Ur malfermis al la komerco de orienta Arabio ĝis Sirio kelkajn novajn eblecojn. En la tempo poste la politika nestabileco sufiĉe malfaciligis la komercon en mondo de malgrandaj ŝtatoj kun ofte ŝanĝiĝantaj limoj kaj aliancoj. Ŝtata komerca monopolito estas tiam ne plu postulita, antaŭ ĉio en la Hammurabi-periodo; privataj komercdomoj ricevis pli multe da libero. Ili tamen devis ankaŭ kalkuli kun komercaj obstakloj kontraŭe de malamikaj ŝtatoj; komercaj militoj estis rimedo de la politiko. En la kasida kaj hitita periodoj la korespondadoj montras novan antaŭeniĝon de la ŝtata komerco.

Tute novajn cirkonstancojn kreis poste la grandaj regnoj, kiuj komence povis establiĝi nur por pli mallonga tempo kaj ebligis vastan enlandan komercon. Ekde ĉirkaŭ 880 la asiria regno unuigis ĉiam pli grandajn

⁵ Kp. C. Zagganini, *La circolazione dei beni, L'Alba della Civiltà* (v. p. 12, piedn. 2) II, 423 ss. kun multe da literaturo.

partojn de Antaŭazio en siaj limoj, kaj post ĝia pereco sekvis la eĉ multe pli granda aĥemenida regno post la pli mallonga interludo de la ĥaldeaj kaj mediana regnoj. Nu estis verŝajne enlanda komerco tute farita de privataj komercaj firmaoj tra tre grandaj distancoj, kiuj estas tamen rimarkinde malmulte atestitaj kaj tial same kiel la ankoraŭ restinta ekstera komerco ne povas esti adekvate priskribataj; resuma prezentaĵo mankas ankoraŭ pro tio.

Pri la komerco sur akvovojoj ni ankoraŭ malmulte scias detale; oni povas supozi, ke tra grandaj distancoj ŝipoj nur malofte veturis sole; Eble ankaŭ la grandaj flosoj, kunigitaj el cedraj kaj cipresaj trunkoj, estas uzitaj por la transporto precipe de pezaj komercaĵoj. Pri la navigacio en la Mediteraneo ne estas parolate ĉi tie.

La trafiko tra longaj distancoj tra la tero ĉefe estis karavana trafiko kun azenoj kaj post 1100 pli kaj pli multe kun kameloj kiel ŝarĝobestoj. Nur la karavano donis ŝirmon kontraŭ atakoj de unuopaj rabistoj kaj, kie ekzistis tiaj danĝeroj, sovaĝaj bestoj, kaj nur ĝi povis limigi la transportkostojn elteneble. Kurioze, nur malmultaj vortoj troviĝas en la lingvoj de la Antikva Oriento, kiuj estas prefere uzitaj por la karavano. Sum. kaskal kaj ak. *ḥarrānu* estas antaŭ ĉio vortoj por "vojo, strato" kaj "vojaĝo"; oni tial ofte ne scias, ĉu ili estas uzitaj en la senco de "karavano", se temas pri komercaj vojaĝoj.⁶ La karavanoj estis ligataj al certaj karavanaj vojoj, kiuj kelktempe estis proksimume la samaj tra jarmiloj. En montaroj ofte estis nur malmultaj ireblaj transpasejoj, kaj akvolokoj troviĝis en la stepo ankaŭ nur malofte en la necesaj mallongaj distancoj; ili povas tamen situi unu disde la alia enorme pli malproksime ol kaze de la azenkaravanoj de la frutempo. La riveroj havis nur malmultajn ireblajn travadejojn; transiri ilin en boatoj estis ankaŭ nur tie eble, kie tiaj estis disponeblaj. La tempoj de la alta akvo, de neĝo kaj glacio aŭ tro granda varmego, kiam dumnoktaj vojaĝoj ne estis eblaj, devis esti evitataj; pli longaj interrompoj kaŭzitaj per la vetero estis ofte nefinanceblaj. Spertaj karavangvidistoj estis same necesaj kiel kelkaj akompanantoj, kiuj kapablis intertrakti ankaŭ kun alilingvanoj. Pri detaloj oni povas nur malofte elpreni ion el la fontoj.

Manke de fontoj ne estas solvebla la demando kaze de sufiĉe longaj komercvojoj ekzemple de orienta Irano aŭ suda Arabio al Mezopotamio, ĉu en tiaj kazoj la karavano, kiu estas formita en la elirloko, restis kune, se necese, multajn semajnojn ĝis la celloko de la varoj, aŭ ĉu poste la varoj estas transdonitaj por la plustransporto al nove grupigitaj karavanoj post certa distanco; la lasta estas pli verŝajna, ĉar kun ĉiu plilongigo de la vojaĝraŭto devis aperi aldonaj malfacilaĵoj de interkompreniĝo kaj aliaj problemoj. Fremdaj gvidistoj estus estintaj necesaj ĉiukaze.

Specialan kazon reprezentas post 1850 la karavana trafiko inter Asirio kaj ĝiaj komercaj kolonioj en orienta Malgrandazio kun la centro Kaniŝ (v. pri tio p. 40), kiu estas verŝajne efektivigita sen pli longaj interrompoj 100-120 jarojn de Iluŝumma ĝis en la unuaj jaroj de Išme-Dagan I. kaj estas dokumentita treege abunde per la miloj da dokumentoj kaj leteroj el

⁶ Kp. la artikolon ›Karawane‹ de D. O. Edzard kaj I. Eph'al, RlAss. V (1980) 414ss.; v. ankaŭ p. 91, piedn. 7.

Kaniš.⁷ Ĝi estas evidente farita de privataj komercdomoj en malvastaj interrilatoj kun la administroj en Asiro kaj Kaniš, kiuj same kiel la princoj, kies teritoriojn la karavanvojoj trapasis, enkasigis doganojn kaj depagojn en alteco fiksita plej ofte verŝajne precize. Pri ĝenoj de la trafiko per atakoj survoje estas nur sporade raportate. La asirianoj loĝis en Kaniš ekstere de la ĉirkaŭmurita urbo en propra kvartalo, kiu estas nomita *kārum* kiel la oficejo. Kiel la karavanvojo pasis ekzakte kaj ĉu estis sur certaj linioj kelkaj eblaj vojoj, ni ne scias. Por la ĉirkaŭ 1000 km oni supozas vojaĝdaŭron de proksimume 2 monatoj inkluzive de ripozotagoj. Centran rolon ĉe la laŭorda plenumo de la karavana komerco ludis en Babilono kiel en Asirio la *tamkārum*, sum. dam-gār, kiu plenumis kaj publikajn kaj privatajn funkciojn en loke kaj tempe diferenca dispartigo kaj ofte aperas en la tekstoj sen nomo. Li estas samtempe speco de inspektisto de komerco kaj de firmao kaj komercisto aŭ vendisto je propra konto samkiel financisto (ak. *ummiānum*, v. p. 76) anstataŭ la ne ekzistintaj bankoj.⁸ Moderna tradukvorto, kiu ĉie taŭgas, bedaŭrinde mankas. Antaŭ la Akado-tempo li aperas en Ebla supozeble nur malofte, sed, plej ofte certe en publika funkcio, ofte en sumeraj dokumentoj. Ĝis la 3-a dinastio de Ur verŝajne tio ne multe ŝanĝiĝis, kvankam ankaŭ estas atestoj por privataj negocoj de la dam-gār. En la malnovbabilona periodo la leĝoj de Hammurabi krom la dokumentoj kaj leteroj montras la diversecon de la negocoj de la *tamkārum*. Same gravaj, se ankaŭ parte iomete alispecaj, estis liaj servoj en la asiriaj komercaj kolonioj en orienta Malgrandazio. Post 1500 li pli malofte aperas en kelkaj dokumentgrupoj; li kelkfoje organizis ankaŭ importojn de sklavoj. Ampleksaj esploroj ankoraŭ mankas tie. Ne ekzakte difineblaj estas provizore rango kaj funkcio de ofte menciita ĉef-*tamkārum* (ak. *wakil tamkārī*). La nombro de la servistaro de *tamkārum* probable estas tre diference granda.

5. La komercaĵoj

Sufiĉe ekzaktaj indikoj pri la komercaĵoj inkluzive de sklavoj kaj bestoj, pri iliaj kvantoj same kiel pri la destin- kaj devenlandoj estas nur malofte eblaj malgraŭ la abundeco de la dokumentoj. Devenindikoj por certaj varoj, kiuj poste permesas ankaŭ konkludojn al mencioj de varoj sen devenindiko, ni trovas ne tre ofte. Ne malmultaj varoj povas esti importvaroj, sed ne devas. Ankaŭ fremdlingvaj nomoj ekzemple de plantoj, bestoj kaj diversaj objektoj pruvas ne nepre fremdan devenon, ĉar tiaj plantoj estas certe tre ofte kultivitaj ankaŭ enlande. Eĉ metaloj en Babilonio, kiuj iam foje devus esti importitaj en la landon sufiĉe malriĉan je metaloj, povas esti multspece reutiligataj post la fandado de la objektoj, al kiuj ili estis origine prilaboritaj. Fremda deveno povas tiukaze ofte nur esti supozata ĉe tiaj krudmaterialoj. La sama validas por metaloj, ŝtonoj, eburo kaj kelkaj aliaj, kiuj estas trovitaj per elfosadoj. Eĉ pli malfacile kaj

⁷ Kp. P. Garelli (v. p. 40, piedn. 15); M. T. Larsen, *Old Assyrian Caravan Procedures*, Copenhagen 1967; K. R. Veenhof, *Aspects of Old Assyrian Trade and Its Terminology*, Leiden 1972.

⁸ Kp. W. F. Leemans, *The Old Babylonian Merchant. His business and His Social Position*, Leiden 1950; R. Harris, *Ancient Sippar* (v. p. 58, piedn. 17), p. 71ss. (kun listo de *tamkāru*-inspektistoj); Iraq 39 (1977) multaj traktatoj pri la *tamkāru* kaj pri la komerco (v. p. 88, piedn. 4); AHw. 1314s. pri *tamkāru* kaj *tamkārūtu*.

ofte tute ne estas respondebla la demando, ĉu en landoj kun altnivela prilaborada tekniko kiel Babilonio, Asirio kaj kelkaj regionoj de Sirio, Malgrandazio kaj Irano estas ĉefe importitaj nur krudmaterialoj kaj ne ofte ankaŭ finproduktoj kaj objektoj de la artmetio. Kelkfoje la fremda deveno ankaŭ de tiaj varoj estas facile ekkonebla; multe pli ofte ni ne rimarkos ĝin. La eksportoj el Babilonio verŝajne estis, krom greno kaj datoj, ĉefe finproduktoj; pruvoj por tio el la dokumentoj tamen estas ne tro ofte fareblaj. Ni agas tial bone fari precizajn eldirojn nur tie, kie ili estas pravigeblaj, kaj alikaze kontentiĝi per resumaj konstatoj.

Tute neordinare bone informitaj ni estas pri la komerco inter Asirio kaj ĝiaj komercaj kolonioj en orienta Malgrandazio (v. p. 90), ĉar tre multaj leteroj temas nur aŭ ĉefe pri la komercaĵoj. Asiro importis la stenojn aŭ arsenon (as. *annukum*) ne malhaveblajn por la produktado de bronzo precipe el la nordokcidenta Irano kaj eksportis ĝin en la komercajn koloniojn kaj suden. Al Malgrandazio iris ankaŭ multaj ŝtofoj, kiuj parte devenis el Babilonio. De tie estas eksportita al Asirio precipe kupro, de kiu multnombraj specoj estas diferencigitaj, kaj kiel metalo kaj en la formo de diversaj kupraj iloj. Oro kaj arĝento pli malmulte estis eksportaĵoj ol monmetaloj. La malnovasiriaj dokumentoj cetere estas ankaŭ grava fonto por la komerco ene de Malgrandazio.

Centro ankaŭ de la metalkomercado en la tria jarmilo estis Ebla en Nordsirio; kelkaj tekstoj de tie mencias rimarkinde grandajn kvantojn da oro, kiu certe ne estas trovita enlande. Por Babilonio Sirio antaŭ ĉio estis lignoliverinto, se la sureŭfrata vojo estis libera. La kupro venis en Babilonion antaŭ ĉio el Malgrandazio, Cipro kaj Orientarabio, laŭ tio, kio estas ĝis nun konstatebla; la oro almenaŭ dum la kasida periodo el Egiptio, ⁹ kiu verŝajne ne estis komerca partnero dum la malnovbabilona tempo. Pri la ŝtonimportoj el Orientarabio estis jam la temo (p. 83). La asfaltfontoj fontintaj abunde ĉe la meza Eŭfrato ebligis eksportojn ne nur al Babilonio; tra la firmtero ili estis supozeble malfacile fareblaj. De pli malgrandaj komercaĵoj, kiuj estas ofte transportitaj tra longaj distancoj, oni povas mencii antaŭ ĉio ĉiuspecajn esencojn.

En la komerco kun nutraĵoj la greno estis en la antaŭo, kun kiu precipe Babilonio povis pagi parton da siaj mankintaj krudmaterialoj. En ĉi tiu kampo estis kompreneble tre enormaj variadoj el klimataj kaj politikaj kaŭzoj. Importi devis Babilonio, kiu nur produktis sezamoleon, la tre serĉitan olivoleon el la okcidento kaj krome por la supra dekmilo la vinon el partoj de norda Mezopotamio de la montaraj deklivoj, el Nordsirio kaj, ne laste, el Kilikio, volonte trinkitan krom la popola trinkaĵo biero. Pri vinliveroj ofte estas ankaŭ la temo en la malnovbabilonaj dokumentoj el Mari. Viando povis esti transportata en ekstrema kazo sekigite; tio estas atestita antaŭ ĉio por fiŝoj. Pri la certe grava salkomerco ni ekscias malmulte; simplan salon oni ekstraktis ofte el la salsedimentoj ĉe kelkaj riveroj.

La komercado kun bestoj ludis pli grandan rolon verŝajne ne antaŭ ĉirkaŭ 1400, kiam oni komencis importi ĉevalojn el Malgrandazio, Armenio kaj Nordirano en grandaj kvantoj. Pli malfrue aldoniĝis tiam ankoraŭ kameloj (plej ofte unuĝibaj) kaj, el Irano, duĝibaj. Estis tamen ankaŭ importoj de

⁹ Kp. p. 84, piedn. 21, pri "Gold" en RlAss.

diversspecaj ekzotikaj bestoj por ŝatintoj. Finfine la sklavokomerco ne estu forgesata, kiu kompletigis la perfortan havigon de sklavoj en militoj. En la tempo de Hammurabi multaj sklavoj venis el Irano al Babilonio. En la tempo de la pli malfruaj grandregnoj verŝajne estis pli malmulte da bezono por la komerco per ili.

X. LA JURO

1. Juraj dekretoj kaj leĝokolektaĵoj

a) Bazaj nocioj, ĝeneralaĵoj al la leĝoj. Sumeraj leĝoj

Ĝenerala nocio juro ne estas en la Antikva Oriento. Sum. di, ak. *dīnu* signas la juraferon, la verdikton kaj la proceson. *nì-si-sá* = *mīšaru* estas la justeco kiel plej grava bonaĵo, kompletigita per *nì-gi-na* = *kittu* "kontinueco, laŭleĝeco". Pri la protekto de juro kaj justeco ĉiuj dioj estas kompetentaj, precipe tamen la sundio Utu/Ŝamaŝ, kiu vidas ĉion. En strikta senco ne estas sekulara juro, sed nur religia, se ankaŭ komercojuraj dispozicioj havis multege pli malgrandan gravecon ol centraj juraj reguloj. Sur la tero la reĝo estas kompetenta pri la juro; li estas la plej altranga juĝisto (*di-ku₅* = *dajjānu*), la lasta instanco kaze de apelacioj kaj, kie estas necese, la leĝdonanto. Hammurabi nomas la unuopajn leĝojn *dīnāt mīšarim*.

Ĉu ĉiuj reguloj de la kutimjuro, kiu destinas la praktikon, en eble malproksima pasinteco iam estas proklamitaj de reĝoj, ni ne scias. Certe estas tamen, ke estis dum jarcentoj unuopaj juraj dekretoj, antaŭ ol ĉirkaŭ 2000 la unuaj leĝokolektaĵoj estis promulgitaj. Neniu de ĉi tiuj kolektaĵoj estas kodo kiel la Codex Justiniani, kvankam ĉi tiu vorto enradikiĝis ĉe ni. Eĉ la kodo de Hammurabi traktas nur malgrandan parton de la jura materio; ĝi estas kolektaĵo de reformleĝoj, al kiu estas verŝajne aldonitaj jam pli longe validaj dispozicioj. Konforme al tio, neniu de la leĝokolektaĵoj estas aranĝita laŭsisteme; dispozicioj de la kriminala, civila, komerca kaj labora juroj alternas. La plej multaj leĝoj estis kazuistike formulataj kaj komenciĝas per sum. tukumbi "se", ak. *šumma* kaj hit. *takku*.¹ Do ekz.: "Se viro ŝtelis, li estas mortigota." Kontraŭ al tio la nerefutebla formulo tipa por religiaj leĝoj kiel ekz. la Dek Ordonoj estas malofta escepto; kp.: "Publikulino ne rajtas vuali sin; ŝia kapo restu nuda." Simile estas formulitaj la tarifdispozicioj troveblaj en la malnovabilonaj leĝoj.

Ĉe la plej multaj pli malnovaj leĝokolektaĵoj ĝis Hammurabi prologo en la stilo de reĝa enskribo antaŭiras al la reguloj, kiu estas tute mallonga nur kaze de la leĝo de Eŝnunna, alikaze tamen parolas diversmaniere ankaŭ pri la sukcesoj de la reĝo en la milito. Escepte en Eŝnunna ni trovas ankaŭ epilogojn kun malbenoj kontraŭ tiu, kiu atakas la leĝosteleon; ĉe Hammurabi tiu estas tiom longa kie nenie aliloke, ĉe Urnammu, kie ĝi povas esti estinta nur mallonga, ĝi derompiĝis en la kopio. La kopioj parte ellasas prologon kaj epilogon. En la leĝoj mem troviĝas kelkfoje laŭvortaj konformecoj en du aŭ pli da kolektaĵoj; kiel tutaj ili estas tamen ĉiuj novaj, propraj leĝoverkoj.

La disdonadon de jura dekreto, ofte ŝanĝinta pli fruajn regulojn, la babilonanoj nomis *mīšaram šakānum*, la unuopan regulon *šimdatum*;² tiaj dekretoj estas donitaj kiel memkondukado de la nova reĝo precipe ofte

¹ Kp. pri ĉiuj leĝokolektaĵoj en RIAss. III (1966) 243-297 la artikolojn ›Gesetze‹ de J. Klíma, H. Petschow, G. Cardascia kaj V. Korošec kun multe da literaturo.

² Kp. pri tiuj kaj aliaj juraj nocioj la tiurilatajn artikolojn en AHw. kaj CAD, krome p. 96, piedn. 8.

en la komenco de la regado samtempe kun la proklamado de laborfaciligoj. Dokumentoj kaj leteroj tre ofte rilatas al *šimdatum*. Tri konserviĝis al ni parte (v. m.). La pli malfrua tempo ne plu konas la nocion *šimdatum*, kvankam certe estis kompareblaj dekretoj ankaŭ en Asirio. De neniuj pli malfrua reĝo ankaŭ en Babilonio estas konata leĝdona ago de ĉi tiu speco. La sama ĝustas por la ŝtatoj de Sirio kaj Malgrandazio. Por Elamio v. p. 99.

La por ni plej malnova kolektaĵo de sumeraj leĝoj devenas de la fondinto de la 3-a dinastio de Ur, Urnammu. En ĉirkaŭ 40 mallongaj paragrafoj temas plej ofte pri punendaj agoj, kiuj estas ĝenerale punataj, ankaŭ kaze de korpolezoj, per monpunoj, en pli severaj kazoj kiel murdo kaj rabo per la morto. Kontraste kun tio ĉefe estas, se konserviĝintaj, en la pli ampleksa leĝokolektaĵo de Lipit-Iŝtar, kiu tamen multe pli malbone konserviĝis, reguloj pri la edzeca, familia kaj grunda juroj.³ Laŭ § 28 viro rajtas aldoni al malsana edzino duan kaj devas vivteni ambaŭ. Tabuloj de lernintoj kaj kopio provizita per akada traduko el la unua jarmilo kun familijuraj reguloj estas pliaj indikoj al tio, en kiu grado la ŝtato jam tiutempe intervenis en ĉi tiun kampon (kp. p. 55) kaj ŝirmis ankaŭ sklavojn kontraŭ tro granda arbitreco. Al juĝistoj neniuj de ĉi tiuj leĝoj rilatas.⁴

b) Leĝo de Eŝnunna kaj kodo de Hammurabi. Juraj ediktoj

En babilona lingvo laŭ nia scio verŝajne unue Daduŝa de Eŝnunna promulgis ĉirkaŭ 1735 preskaŭ komplete konserviĝintan korpuson de 60 paragrafoj, kiu komenciĝas per tarifaj fiksadoj kaj poste temas pri ŝipoj kaj greno, familio kaj sklavoj, korpolezoj, bestoj kaj domkonstruado sen strikta temoklasifiko. Juĝisto estas neniam menciata, probable tamen unu fojon la palaco kiel instanco de juĝado. Estas rimarkinde, ke la mortpuno estas fiksita nur kvinfoje; en du pliaj kazoj la reĝo decidas pri ĝia aljuĝo. Mutiloj, batoj kaj eksigoj estas neniam postulataj kiel en la sumeraj leĝoj. Edzeco povas esti konstituata kiel ĉe Hammurabi nur per edzeca kontrakto.⁵ Kun la dokumentoj el Eŝnunna ĉefe ankoraŭ nepublicitaj la leĝo estas ankoraŭ ne komparita.

Ĉiujn leĝojn ĝis nun menciitajn superas la kodo de Hammurabi, de kiu kiel ununura originala steleo konserviĝis krom multaj kopiaj fragmentoj el la samtempa kaj malfrua Babilonio kaj el Asirio. La teksto estis rigardata kiel literatura modelo por la lernejoj. Sep kolumnoj de la antaŭa flanko de la steleo estas elĉizitaj post la delokado al Susa kaj estas nur parte kompletigeblaj laŭ argilaj tabuloj. La ĉirkaŭ 200 regulojn oni nombras ĉe ni kiel 282 paragrafojn.⁶ La kriminala juro en la leĝoj finformulitaj ĉirkaŭ

³ La lastaj partaj tradukoj kun literaturaj indikoj ofertas W. H. Ph. Römer kaj H. Lutzmann en 'Texte aus der Umwelt des Alten Testaments', eldon. de O. Kaiser, Gütersloh 1982ss., volumo I, p. 17ss. La kompreno de la dispozicioj estas ofte ne tiel bona kiel supozita.

⁴ Kp. J. Klíma, RlAss. III 250ss. (v. p. 94, piedn. 1).

⁵ La lastan tradukon ofertas kun literaturo R. Borger en la libro menciita en piedn. 3, pp. 32ss.

⁶ La respektivaj manieroj de nombrado de la paragrafoj fiksataj de la unuaj eldonintoj ne respondas al la babiloniaj subdividoj, kiuj ne rigardas subkazojn kiel specialajn leĝojn; KH § 9-13 estas ekz. por la babilonanoj nur unu leĝo. La lastaj tradukoj de la KH kun literaturo estas de R. Borger, v. p. (Daŭrigo sur sekvonta paĝo →)

1695 estas malegale pli rigora ol tiu de la pli malnovaj leĝoj. La mortpuno estas ofte minacata, sporade en pliseverigita formo; mutiloj laŭ la revenĝoprincipo kaj bategoj estas ankaŭ multoble. La rigida efektivigado de analogioj povas eĉ kaŭzi mortigon de senkulpuloj.⁷ La motivo por la ofte multe pli rigoraj punoj kaj monpunoj povas esti nur tiu, ke Hammurabi opiniis la pli malmulte rigoran kriminalan juron ne sufiĉanta por la kontraŭkrima batalo en sia regno pligrandigita per konkerroj. Kiel statis la realigo de la leĝoj, ni ne scias. Al la zorgemo de juĝistoj ĉe esploroj kaj juĝoj la reĝo faris altajn postulojn; ili devis konvikti eventualajn kulpulojn pere de utiligo de atestintoj. Mankinta zorgemo kondukis al perdo de la ofico kaj al alta monpuno (§5). Arbitrecon Hammurabi nenie toleris. Kiam li aŭ guberniestro povis esti alvokata kiel apelacia instanco, ne estas detale fiksita; laŭ la leteroj tio verŝajne okazis ne tiel malofte.

Detale trakti la regulojn en la familia, sklava, grunda kaj komerca juroj ne estas eble ĉi tie; al kelkaj aferoj oni jam indikis pli frue. La multaj studoj pri la kodo de Hammurabi ekde 80 jaroj rezultigis la strangan fakton, ke en la centoj da juraj dokumentoj de la tempo post la eldono de la leĝoj estas multfoje troveblaj aliaj reguloj, ol ke oni ekspektus laŭ la KH. Nur kaze de parto de la reguloj la valideco estas atestita per dokumentoj. Ni devas konkludi el tio, ke la reformleĝoj trovis nur parte akcepton, ofte tamen ne povis ŝanĝi la kutimjuron diferencon en la urboj. Tio ĝustas ne laste ankaŭ por la specialaj reguloj koncerne la *muškēnum* (v. p. 58). Ampleksa prezentaĵo de la fakte uzita juro de la tempo post Hammurabi ankoraŭ ne ekzistas. Tute nerealisma estis ekz. la fiksado de monpuno por malsukcesa operacio, kiu estis multe pli alta ol la honorario konvenanta al la kuracisto kaze de la sukceso (§ 215ss.).

De la juraj dekretoj (v. p. 94), kiuj estas menciitaj en la tekstoj, konserviĝis nur unu en malgrandaj partoj, konata el la komenco de regado de Ammišaduqa, la kvara posteulo de Hammurabi, je grandaj partoj, po unu edikto de Samsuiluna kaj eble ankoraŭ de tria reĝo, kiuj konformas grandparte kun la unua.⁸ Ili enhavas nur unuopajn kriminalajn dispoziciojn, kiuj estas konekse kun la ekonomiaj kaj socialaj reguloj, pro kiuj la ediktoj estas donitaj. Ammišaduqa diferencigas plurfoje inter la popolgrupoj de la akadoj kaj de la amuridoj kaj deklaras dokumentojn, kiuj kontraŭis al liaj dispozicioj, nevalidaj. Ĉi tiuj ediktoj prezentas al ni ankoraŭ kelkajn problemojn.

El postmalnovbabilona tempo ni konas el Babilonio nur unu novbabilonan fragmenton, eble el la sepa jarcento, kun reguloj pri la edzeca kaj sklava juroj kaj pri grundjuraj disputataj problemoj. Alie ol pli frue, en ĉi tiuj

95, piedn. 3, 5), p. 39ss., kaj A. Finet, *Le Code de Hammurabi*, Parizo 1983, kun mallonga komentario kaj indekso.

⁷ KH § 229s. postulas la mortigon de la arkitekto, kiu kulpis la morton de la konstruiginto per malorda laboro; se tamen ties filo estas mortigita, la filo de la arkitekto devis morti.

⁸ Kp. pri tiuj ediktoj kaj aliaj samkiel pri multaj juraj, sociaj kaj ekonomiaj demandoj konekse kun ili antaŭ ĉio F. R. Kraus, *Ein Edikt des Königs Ammišaduqa von Babylon*, Leiden 1958, kaj nun de li, post enlaborado de pliaj studoj ankaŭ de aliaj personoj, tre detale ›Königliche Verfügungen in altbabylonischer Zeit‹, Leiden 1984.

leĝoj aŭ leĝprojektoj apodiktaj formuloj estas pli oftaj ol la kazuistikaj. Kiel ampleksa la tuta leĝkorpo estis, ne estas determineble nuntempe.⁹

c) Leĝoj en Malgrandazio kaj Asirio

Ĉu la juraj reguloj malfermeblaj el la malnovasiriaj dokumentoj kaj leteroj el Anatolio baziĝis sur skribitaj leĝoj de la asirianoj aŭ de enlandaj princoj, ni ne scias. En tri malgrandaj fragmentoj¹⁰ oni rigardas plej ofte restaĵojn de leĝoj; sed, povus ankaŭ temi pri speco de komercistaj statutoj. La hititoj en Anatolio komencis jam en la 16-a jarcento kompili leĝokolektaĵojn, kiuj estas per tio signifaj, ke ili nur sporade intenci la mortpunon kaj meti la reparacion de kulpo super la revenĝon. Temi ĉi tiujn leĝojn pli detale ne estas la loko ĉi tie.¹¹

La asirianoj komencis noti unuopajn dekretojn baldaŭ post la regajno de la sendependeco sub Assur-uballiṭ I., tamen, preskaŭ nenio de la tabuloj konserviĝis. Estas trovitaj ĉirkaŭ 20 ĉefe fragmentaj pecoj de kompilaĵo el 3 tabuloj el la tempo de Tiglatpileсарo I. kun leĝoj kaj unu kun dekreto pri la konservado de la ordo en la palaco, precipe en ties virina domo.¹² Ĉi tiu lasta tabulo nomas ĉiufoje la reĝon, de kiu la dekreto devenas: La plej maljuna estas Assur-uballiṭ I., la plej juna Tiglatpileсарo I. Sur la unua tabulo de la leĝoj konserviĝinta sufiĉe komplete la virino estas en la centro, sur la ankaŭ okkolumna dua tabulo la grundjuro kaj sur la tria skribita per alia mano la sklava, bruta kaj objekta juroj, pri kio unuopaj reguloj ĉie deflankiĝas. Estas ankoraŭ ne tutklare, ĉu ĉiuj leĝoj estas rigardendaj kiel valida juro kaj ne partoj de ili prefere kiel skizoj por plivastigo de la leĝdonado kaj novaranĝo de certaj juraj materioj. Novaĵoj kompare kun la pli malnova praktiko legebla el la dokumentoj reprezentas precipe kelkaj de la dispozicioj tiom degradigaj por virinoj, kiel estas jam montrite per la ekzemplo sur p. 55. En neniu alia malnovorientala leĝo la pozicio de la virino estas tiel malalta kiel en ĉi tiu kaj en la samtempaj palacodispozicioj, kaj en neniu alia leĝo ni trovas tiom rigoran kaj brutalan praktikon de punado. Al edzo oni multoble permesas puni mem sian edzinon rigore; en ĉi tiu kazo tamen plia partopreninto en la krimo ekz. adulto ne devas elsavi sin nek pli bone nek pli malbone; ankaŭ senpuneco povas esti nur por ambaŭ. Krom la mortpuno, oni surmetis, ofte kombinite, bategojn ĝis 100 battoj, servuton kaj pluroblajn mutilojn. Kiel pruvido por la juĝistoj ofte servis ordaloj (v. m.). En la kriminala juro samkiel en la grunda kaj objekta juroj la klopodo pri justeco kaj diferencigo laŭ la specialaj cirkonstancoj estas ekkonebla; estis ankaŭ rezigno pri punado. Kiel la juro de la leĝoj en si tiel plena de kontraŭdiroj estas aplikita, nur estas parte ekkoneble por ni. La granda plimulto de la konserviĝintaj mezasisiaj dokumentoj devenas el la tempo

⁹ Kp. R. Borger, (v. p. 95, piedn. 3,5), p. 92ss. kun literaturo.

¹⁰ Kp. G. Eisser - J. Lewy, Die altassyrischen Rechtsurkunden vom Kültepe I, Leipzig 1930, 334ss. kaj nun ankoraŭ B. Kienast, Das altassyrische Kaufvertragsrecht, Wiesbaden-Ŝtutgarto 1984. Al H. Hecker mi dankas gravajn rimarkojn pri tio.

¹¹ Kp. laste E. von Schuler, v. p. 95, piedn. 3, p. 96ss.

¹² Kp. pri la leĝoj laste R. Borger, surl. v. p. 95, piedn. 3), p. 80ss. (nur tabulo I) kaj G. Cardascia, Les lois assyriennes, Parizo 1969, kun literaturo; pri la dekretoj E. Weidner (v. p. 54, piedn. 10).

antaŭ Tiglatpilesaro I. Jura kodigo el la unua jarmilo en Asirio ne estas konata.

2. Dokumentoj kaj aliaj juraj fontoj. Pri la jura praktiko

Jurajn dokumentojn kaj kontraktojn en sumera, babilona kaj asiria lingvoj el la areo de Nordsirio kaj Elamio ni posedas por kelkaj periodoj en multege granda kvanto; ili estas diversmaniere kompletigataj per publikaj korespondaĵoj kaj komercaj leteroj kaj multe pli malofte per tekstoj de alia speco. El la hitita regno kaj el Urartuo juraj dokumentoj mankas preskaŭ tute. La enhavaj eldiroj de la dokumentoj kaj leteroj pri certaj juraj materioj ne estas trakteblaj ĉi tie; ili estas tro variaj. Pri la strukturo de la dokumentoj kaj ilia eldirpovo ni devas tamen diri iom, neeviteble simpligante. Ĉe tio temu komence nur pri privatjuraj kontraktoj, kiuj konsistigas la multege plej grandan amason; pri la procesdokumentoj v. p. 101. Ilia kvanto estas tial tiel treege granda, ĉar estis la principo, ke ĉiuj negocoj de pli granda amplekso kaj ĉiuj interkonsentoj de sufiĉa graveco devis esti skribe kontraktitaj en ĉeesto de atestantoj. Edzecon sen edzeca kontrakto la leĝoj deklaras ankaŭ tiam nevalida, se la partneroj geedziĝis jam delonge.

Dokumentoj estis enfermataj tre ofte en sigelitaj argilaj kovraĵoj por ŝirmi sian tekston eble kontraŭ detruo kaj arbitraj ŝanĝoj, sur kiuj la teksto estas ripetita tute aŭ, pli ofte, kun siaj plej gravaj partoj. Se fariĝis necese pli malfrue legi la tekston ankoraŭfoje tute, la kovraĵo devis esti disrompata kaj fariĝis senvalora; tre multaj dokumentoj kaj ankaŭ leteroj estas trovitaj tamen ankoraŭ en siaj kovraĵoj. Dokumentoj estas pli ofte bakitaj ol leteroj, povis tamen esti konservataj ankaŭ aersekiĝinte. Duplikatoj por ambaŭ aŭ pli da kontraktintoj estas certe tre ofte skribitaj, sed konserviĝis nur sufiĉe malofte. Por ŝuldatestoj oni preskribis kelkfoje, ke ili devus esti disbatataj post repago; miloj da ili konserviĝis tamen ĝis hodiaŭ.

Al la ĉefaj temoj de dokumentoj apartenis aĉeto, luo resp. farmo kaj interŝanĝo de objektoj, parceloj, kampoj, domoj, bestoj kaj personoj; estis aĉetataj sklavoj, luataj ekz. rikoltlaborantoj. Aldoniĝis garantioj, responsecoj, kompaniaj kontraktoj, donacoj, depotoj kaj antaŭ ĉio en la malfrua tempo vendoj de prebendoj (v. p. 60) kaj la jam menciitaj ŝuldatestoj parte kun lombardado. Malgraŭ la postulo pri skribformo estas rimarkinde multnombraj la edzecaj kaj adoptaj kontraktoj samkiel heredaj kvereloj. Al ĉi tiuj ĉiuj aldoniĝas ankoraŭ kelkaj tipoj de kontraktoj pli malofte atestitaj.

En ĉiuj tempoj kaj ĉie estis por certaj tipoj de dokumentoj kiel ekz. obligacioj aŭ aĉetoj de terposedoj loke diferencaj, amplekse fiksitaj formularioj, dume ĉe aliaj tipoj estis pli da libero. Detale montri povas tion nur specialaj studoj. Plej ofte la dokumentoj komenciĝas per menciado kaj pli preciza signado de la objekto, pri kiu temas, do ekzemple la kvanto de hordeo aŭ la mezuroj kaj la situo de la parcelo. En aliaj dokumentoj estas unue menciataj la partneroj partoprenintaj en la negoco, pri kio la patronomo anstataŭas la familian nomon ne ekzistintan. Ne malofte estas ankaŭ la variaj interparolaj dokumentoj, en kiuj unu partnero eldiras sian oferton aŭ sian postulon kaj la alia respondas ĝin

resp. "elaŭdas" lin aŭ postulas la alkondukon de atestantoj. Estas tiukaze necesa la preciza indiko, ekz. de la sumo, kiun unu partnero devas pagi. Kaze de ofertoj oni devas ofte emfazi la libervolecon. Tre ofte la posta apelacio de la kontrakto estas strikte ekskluzivata kaj vindikacio malpermesata. Estas ofte minacata al la malobeulo altaj kontraktitaj punoj, al kiuj aldoniĝis precipe en la pli malfrua Asirio ankoraŭ aliaj ekstremaj postuloj ankaŭ kaze de malalta disputata valoro, kiel ekz. la forlekado de 1 l de kresa semaĵo disŝutita sur la vojon (v. ankoraŭ p. 131). Treege ofte sekvas tiam pli mallonga aŭ pli longa listo de atestantoj, parte kun aldono de iliaj sigelaj deruladoj aŭ premsignoj. Kelkaj novbabilonaj dokumentoj ankaŭ enhavas malbenajn formulojn. En la fino, en malfruaj dokumentoj kelkfoje ankaŭ jam pli frue, estas ofte menciataj la loko, almenaŭ tamen la ekzakta dato kun la pokaze kutima jarnomo - datformulo, eponimo aŭ jaro de regado de la reĝo. Kelkfoje estas poste ankoraŭ specialaj finaj klaŭzoj. Superskriboj signantaj la tipon de dokumentoj estas tre oftaj ekz. en Nuzi.

Konsidere al la limigita kvanto kaj al la tiel nesimetria disiĝo de la leĝokolektaĵoj samkiel ilia, kiel jam dirite, limigita eldirpovo por la jura praktiko, la juraj dokumentoj lige kun la leteroj traktintaj la samajn temojn estas la plej fruktodona fonto por la malnovorientalaj juroj kaj la aktivecoj de juĝistoj. Malgraŭ ilia kvanto ofte nur modesta la dokumentoj el Sirio, la huridaj regionoj kaj Elamio estas precipe gravaj por ni; ili estas plej ofte verkitaj en babilona lingvo. Inter la arkivoj trovitaj en Sirio estas publicitaj ĝis nun nur tiuj de Ugarit (ĉirkaŭ 1400-1200) kaj de Alalakh (ĉirkaŭ 1700-1200) je grandaj partoj, sed nur malmulte jure analizitaj.¹³ Evidente la reĝo uzis ĉi tie sian influon precipe ofte rekte al privatjuraj interkonsentoj. Dokumentoj pri la feŭda juro estas kompareble abunde atestitaj kiel dum la Amarna-periodo ankaŭ en Asirio, Babilonio kaj precipe en la princlando de Arapha, el kiu la arkivo treege plej granda el ĉi tiu tempo, tiu de Nuzi, devenas.¹⁴ En Nuzi kelkaj juraj institutoj ludis tre grandan rolon, kiujn ni ne konas el la najbaraj landoj, tiel la vendoadaptado jam menciita (v. p. 55), kies celo estis eviti la validan juron, kaj la garantidono de sekureco de la *titennūtu*.

Ree tute aliajn apartaĵojn montras la juro en Elamio, kiel estas atestite per ĉirkaŭ 500 babilone skribitaj dokumentoj el la Susa de la tempo de ĉirkaŭ 1720-1500. Dia kaj sekulara juroj fariĝis efikaj ĉi tie samtempe en alikaze nekutima maniero, ekz. en la multaj aĉetkontraktoj, en la ŝulda juro ktp. Kelkaj terminoj estas tamen klarigitaj nur nesufiĉe. Kiel puno por kontraktorompintoj oni ofte minacas per la fortranĉado de mano kaj lango krom monpunoj.¹⁵

¹³ Multajn kontribuadojn pri tio enhavas la revuo ›Ugaritforschungen›.

¹⁴ Estas nur partaj prilaboradoj de la pli ol 1200 juraj dokumentoj kaj leteroj publicitaj ĝis nun. Kp. *Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians in Honor of E. R. Lacheman*, Winona Lake 1981; la serio estas daŭrigota.

¹⁵ Kp. P. Koschaker, *Göttliches und weltliches Recht nach den Urkunden aus Susa*, *Orientalia NS IV* (1934) 38ss. Resuma aprezo ankoraŭ mankas.

3. Juĝistoj kaj juĝado

La di-ku₅ "juĝisto" (ak. *dajjānu*) kiel profesio aperas jam en la frudinastia tempo, ofte ekz. en Ebla kaj en Lagaŝ, kelkfoje krom la urboprinco (ensi). En la iom pli fruaj juraj dokumentoj li aperas precipe ofte en la plimulto, ĉar oni havis pli da konfido al la decido de kolegaro. Estis krom la sundio ankoraŭ specialan juĝistan dion (ak. *Madānu*). Bedaŭrinde provizore neniu teksto malkaŝas al ni, kiel la juĝistoj estis preparataj por sia repondeca profesio post la baza edukado kiel skribistoj. Verŝajne ili devis tre longe partopreni en procesoj kaj poste esti instruataj de spertaj juĝistoj per jam deciditaj juĝaferoj. Ĉar leĝoj, kiel ni jam vidis, aŭ tute mankis aŭ reguligis nur ofte tre malgrandan parton de la jura materio. La juĝistoj devis pli ofte decidi laŭ libera bontrovo ol pli malfrue post la kreado de la grandaj kodoj. Ili riskis sian oficon (v. p. 96), se ili pri tio ne procedis tre pripenseme. Malgraŭ tio estis ĉiam denove korupteblaj juĝistoj; nur la dioj estis ĉiam nekorupteblaj.¹⁶ En kiu grado la reĝo, la guberniestroj kaj la urbestro povis influi la trovadon de la juĝo, ni ne scias; ke ili faris tion kelkfoje, estas apenaŭ pridubeble; en ĉiu okazo ili estis la apelacia instanco en gravaj kazoj. Certe estas krome, ke la procesdebatado estis preskaŭ ĉiam publikaj; la "pordego", t. e. loko aŭ niĉo de konstruaĵo ĉe la pordego, estas ofte menciata kiel loko de la juĝado. Rimarkinde malofte ni aŭdas pri juĝistoj en la malnovasiriaj tekstoj; en la komercaj kolonioj en Kapadokio verŝajne ne estis profesiaj juĝistoj, sed nur viroj, kiuj eldiris juĝon nur iafoje. Ĉar estas nur malmultaj esploroj pri la juĝista ofico,¹⁷ ni estas nur nesufiĉe informitaj pri multajoj.

Se ni nun demandas pri la procesoj, kiujn la juĝistoj devis fari, frapas unue la preskaŭ tuta manko de punprocesoj, en kiuj temis antaŭ ĉio pri la maksimumaj punoj intencitaj en la leĝoj. Nur novsumera murdproceso kun sekvinta kondamno al morto estas tradiciita per kelkaj kopioj; ĝi estas verŝajne traktita kiel lerneja ekzerco.¹⁸ El pli nova tempo estas konataj nur punverdiktadoj, kiuj tekstis pri monpunoj; arestordonoj la antikveco ja nenie konis. Krome estas kelkaj proceduraj protokoloj kun nombrado de deliktoj.¹⁹ Ĉar nun ŝtelistoj kaj murdistoj certe estas ofte kondamnitaj al morto aŭ, kie tio estis kutima, ankaŭ al mutiloj, ni povas nur konkludi el la manko de punverdiktadoj, ke ĉi tiuj estis anoncataj almenaŭ normale nur perbuŝe, ke do la principo de la skribeco validis nur en civila proceso. La kaŭzo por tio ni povas nur supozi: La juĝistoj probable timis, ke skribitaj mortverdiktadoj povus esti iel magike utiligataj

¹⁶ Atestilojn por ak. *ṭātu/ṭa'tu* "koruptado, subaĉetado" citas AHW. 1382a.

¹⁷ Kp. A. Falkenstein, *Die neusumerischen Rechtsurkunden*, unua parto, Munkeno 1956; la dua parto traktas detale la dokumentojn titolitajn per di-til-la "juĝo, finita juĝafero"; v. krome J. G. Lautner, *Die richterliche Entscheidung und die Streitbeendigung im altbabylonischen Prozeßrecht*, Lepsiko 1922; A. Walther, *Das altbabylonische Gerichtswesen*, Lepsiko 1917. En la 1-a jm. dokumentoj kaj leteroj konas krom la *dajjānu* ankoraŭ la *sartennu* "ĉefjuĝisto"; la vorto estas huriddevena.

¹⁸ Kp. pri tio Th. Jacobsen, *Towards the Image of Tammuz*, Cambridge/Mass. 1970, 193ss.: »An Ancient Mesopotamian Trial for Homicide«.

¹⁹ Kp. M. San Nicolò, *Der Monstreprozeß des Gimillu, eines širku von Eanna*, *Archiv Orientalní* (Praha) V (1933) 61ss. La temploinfano Gimillu en la Iŝartemplo Eanna en Uruk devis konfesi per la premo de atestintoj la ŝtelon kaj la defraŭdon de grandaj kvantoj da bruto en la tempo de la reĝo Nabonido.

por sia malutilo. Imagebla estus tamen ankaŭ alia ebleco: Oni skribis en tiaj kazoj sur pasema vakso kaj plene detruis la tabulon kiel eble plej baldaŭ.

En ĉiuj procesoj devis esti aŭskultataj unue la akuzanto kaj poste la akuzitoj; ambaŭ devis alkonduki atestantojn, kiuj devis konfirmi iliajn depoziciojn, kion kompreneble ne povis sukcesi sufiĉe ofte. Se necese, la atestantoj devis depozicii sub ĵuro, t. e. kun sinmalbenado kaze de nevera indiko; tio okazis plej ofte antaŭ dia simbolo²⁰, kiu kelkfoje estis fiksita ekstere sur la templo; ĉiu malvero estis tiukaze samtempe ofendo al diaĵo. La ĵuraj depozicioj certe estas ofte protokolitaj. furaj depozicioj estis nenecesaj, se dokumentoj povis esti prezentataj, kiuj konfirmis la esencajn indikojn. En tiaj kazoj la verdikto povis tuj poste esti anoncata. Tre ofte la ĵuro antaŭ la reĝo estas ankaŭ postulita.

Kiel plia pruvrimedo la ordalo estas uzita, precipe tiam, kiam iu estas kulpigita pro murdo aŭ adulto sen sufiĉa motivigo, kelkfoje tamen ankaŭ por klarigo de suspekto pro ŝtelo, kiu verŝajne ĉiam estis rivera ordalo en Babilonio, Asirio kaj Nuzi. Ĉar oni tiam ŝajne ne kalkulis kun la ebleco, ke iu scipovas naĝi en la rivero, oni povis veni al la konvinko, ke la rivera dio ĵetus la senkulpulon al la bordo, la kulpulon pri krimo aŭ kalumnio tamen li tolerus droni. Precipe vivoplene propagandisto de Nabonido priskribas al ni iam la efektivigon de la ordalo²¹ jam projektita en la leĝo de Urnammu de Ur.

Laŭokaze ankaŭ aliaj diversrangaj funkciuloj kaj la plejaĝuloj de la urbo partoprenis en la procesoj. Pri la specialaj funkcioj de tiaj personoj mankas ankoraŭ esploroj.²² Pri iuj advokatojn ni nenion ekscias. Ne malhavebla kiel protokolanto estis plej ofte la skribisto regule menciita post la atestantoj, kiu ankaŭ devis pretigi la dokumenton. Li devis regi la kutimajn formulojn kaj la juran terminologion. En la unua jarmilo estis tekstoj, kiuj starigis sumerajn terminojn kaj frazojn apud la akadajn.²³

Nenion eldiras la dokumentoj kaj leĝoj pri personoj komisiitaj la ekzekucion de korpaj punoj; ili estas eble ordonitaj laŭokaze. La enkasigo de la monpunoj ofte forte superintaj la procesvaloron kaj pagojn al la venkinta partio verŝajne plenumis urbaj instancoj. Ne nur okaze de edzecaj konfliktoj ofte aperis ankaŭ virinoj en procesoj por defendi proprajn negocajn interesojn. La nomo juĝistino estas sporade atribuita al diinoj; surtere juĝistinoj supozeble nenie ekzistis.²⁴

²⁰ Kp. la artikolon ›Göttersymbole und -attribute‹ de U. Seidl, B. Hrouda kaj Krecher, RIAss. III (1969), 483ss.

²¹ Kp. J. Bottéro, L'Ordalie en Mésopotamie ancienne, *Annali della Scuola . . . di Pisa* XI (1981) 1005ss.; W. G. Lambert, Nebukadnezar, King of Justice, *Iraq* 27 (1965) p. 1ss. La teksto temas pri Nabonido!

²² Krom la ŝtatkomisaroj kiel la *šakkanakku* estis asesoroj kun verŝajne nur konsila funkcio. La juĝistoj eble kelkfoje voĉdonis en kritikaj kazoj. Profesiaj juĝistoj certe ne ĉie estis.

²³ La plej grava estas prilaborita de B. Landsberger, Die Serie *ana itti-šu* = Materialien zum sumerischen Lexikon I, Rom 1937; ĝi enhavas ankaŭ malnovajn sumerajn familiajn leĝojn. Suplementojn al tio el alia serio entenas volumo V (1957) 9ss. Ĉi tiuj tekstoj servis ankaŭ al la ekzercado de verbaj formoj.

²⁴ La Hadesa reĝino Ereŝkigal (v. p. 123) estis samtempe apud aliaj dioj juĝistino pri la mortintoj kun sendube multe pli malmultaj eblecoj ol Osiris en Egiptio.

XI. SUMERA KAJ BABILONA SCIENCO

1. La sumera listoscienco kiel ordoscienco

La sumeranoj komencis jam baldaŭ post la eltrovo de sia skribo (kp. p. 29) la kompiladon de komence pli malgrandaj signolistoj. Kaze de vortskribo signolistoj estas samtempe vortlistoj, parte eĉ en certa aferarango. Kiam poste kun la iompostioma transiro al la kojnoskribo la signoj kreske uzitaj ankaŭ kiel silabsignoj kaj por pluraj vortoj samtempe fariĝis pli kaj pli malmulte bildemaj, listoj aranĝitaj laŭ la signoj povis esti nur ankoraŭ por minoritato de signoj samtempe vortlistoj kun aferarango. Tial oni kreis jam en la mezo de la tria jarmilo specialajn objektlistojn, kiuj nun ĉefe entenis vortkunmetaĵojn listigante, krom la objektoj el ligno, fragmito, ledο, metaloj, ŝtono, lano ktp. markitaj per determinativoj (v. p. 30), ankaŭ plantojn kun la specialaj grupoj arboj kaj cerealoj samkiel dombestojn kaj sovaĝajn bestojn kaj certajn homklasojn kun nomoj de korpopartoj, geografiajn nomojn, stelojn kaj dionomojn. La tendenco iris al fiksita sinsekvo ene de la unuopaj grupoj, ne estas tamen plene realigita ĝis la malnovbabilona tempo. Inter la skoltradicioj komence forte distingiĝintaj unu disde la alia ekde la 3-a dinastio de Ur pli kaj pli tiu de Nippur venkis.¹ Kun la skribo la vortlistoj parte migris ankaŭ al Elamio kaj al Sirio, kie propraj tradicioj elformiĝis, kiel montras precipe imprese la arkivo de Ebla (ĉirkaŭ 2400), kiu montras la transprenitajn listojn en varie ŝanĝita formo.

Komence praktikaj aspektoj certe estis tute en antaŭo por la kompilado de listoj, kaj ili restis ĉiam tre grandsignifaj por la skribistaj lernejoj, estis tamen kreske superaltigitaj per celoj de pli teoria speco. La sumeranoj kredis je speco de mondordo, kiuj ankaŭ kundestinis la agadon de dioj (v. p. 120ss.). La listoj havis la taskon evidentigi ĉi tiun ordon ĉe ĉefaj grupoj de objektoj kaj ĉe la estaĵoj inkluzive de dioj. Tio povis nur esti sukcese efektivigata por tiu, kiu scipovis manipuli la listojn. La sumeranoj ne sciis prezenti siajn pensojn konekse, nek en la sferoj de la naturo, de la produktitaj objektoj kaj de la teologio nek en tiuj de la matematiko (v. pri tio p. 114ss.) aŭ de la jurisdikcio. La sumera scienco estas senpropozicia vicigante unudimensie nur nomajn esprimojn sen ĉiu klarigo unu al la alia. Verboj en finitivaj formoj kaj abstraktaj nocioj troviĝas nur en la signolistoj ne objekte aranĝitaj, sed ne en la listoj aranĝitaj laŭ sistemaj

¹ Pri la listoscienco kaj pri ĉi tiu tuta ĉapitro kp. W. von Soden, *Leistung und Grenze sumerischer und babylonischer Wissenschaft, Die Welt als Geschichte II* (1936) 411ss. kaj 509ss. Novpresaĵo kun suplementoj kune kun B. Landsberger, *Die Eigenbegrifflichkeit der babylonischen Welt* (origine Islamica II [1926] 355ss.), Darmstadt: Wiss. Buchgesellschaft 1965 kaj 1974. Kompletigante kp. W. von Soden, *Zweisprachigkeit in der geistigen Kultur Babyloniens* (Vieno: Akademie 1960) kaj la verko menciita p. 104. - La ampleksan superrigardon pri la unu- kaj dulingvaj listoj ofertas nun la artikolo ›Lexikalische Listen‹ de A. Cavaignaux, *RIAss. VI* (1983) 609-641, kun tekstekzemploj por la pli gravaj tipoj de ili kaj multe da literaturo. Por pruvoj kaj la kompletigo de la tutkoncizaj indikoj ĉi tie ĝi estas ĉie utiligebla. - Nek al la sumera-babilona listoscienco kiel tutaĵo nek al la dulingvaj leksikaj listoj estas en iu de la antikvaj kulturoj kontraŭaĵoj, kvankam la fenomeno de la dulingva kulturo ankaŭ alie estas trovebla kaj gajnis grandan gravecon ekz. en la mezepoko en Eŭropo samkiel en la islama mondo, sed ankaŭ en orienta Azio.

vidpunktoj. Al la ilustrado de la ordopensoj servas mitaj poemoj (v. p. 141ss.). En novsumera tempo la aŭtoroj kaj tradiciintoj de kelkaj listoj ŝajne klopodis registri la nomajn esprimojn por kelkaj sferoj preskaŭ komplete; en aliaj kazoj kiel ekz. ĉe steloj oni kontentiĝis per malgranda elekto el tio, kio estis alirebla al la observinto; la motivoj por tio estas ofte ankoraŭ malklaraj.

Historio prezentiĝas en formo de reĝlistoj, kiuj eliras el la fikcio, estus estinta ĉiam nur unu reĝo en la lando. Por la pli malnova kiel por la pli nova tempo ili starigas samtempe regintajn dinastiojn denove sen klarigo unu malantaŭ la alia. Oni ne diferencigas inter mitaj kaj historiaj reĝoj; tri- ĝis kvarcifera nombroj por tempoj de regado kelkfoje troviĝas ankaŭ ĉe historiaj reĝoj. Kaze de la matematiko la same unudimensia baremo anstataŭas la unudimensian liston; v. pri tio p. 115.

2. Dulingvaj leksikaj listoj en Ebla kaj Babilonio. Tri- kaj kvarlingvaj listoj en Malgrandazio kaj Sirio

La semidoj en Sirio kaj Babilonio konatiĝis en siaj lernejoj kun la sumeraj signo- kaj vortlistoj, komprenis tamen sencon kaj funkcion de la vortlistoj nur parte. Ili tamen ekkonis jam frue, ke oni povis fari el ili dudimensiajn listojn aldonante duan kolumnon resp. en Ebla linion en sia lingvo, kiuj servis por la studado de la alia lingvo. La sumeraj vortoj kaj esprimoj estis redonataj per akadaĵ resp. eblaidaj vortoj, genitivaj konstrukcioj aŭ mallongaj relativaj propozicioj, kio povis ofte nur provizore sukcesi pro la granda diferenco inter la lingvoj. La dulingvaj listoj fariĝis tiel la unuaj leksikaj rimedoj de la homaro, kiujn ne sekvis io simila ekstere de la kojnoskribaj kulturoj dum longa tempo, ĉar la grekoj havis malmulte da intereso pri aliaj lingvoj; ne antaŭ la Renesanco komenciĝas la konstruado de la okcidenta leksikografio. Ĝis antaŭ nelonge ni konis dulingvajn listojn nur el la dua jarmilo kaj konjektis, ke la komencoj de la leksikografio estas en la frua malnovbabilona tempo. La eltrovo de la tabula arkivo de Ebla (v. p. 31) devigis nin translerni: Tie estis jam ĉirkaŭ 2400 sumeraj-eblaidaj listoj de konsiderinda amplekso, kiuj ĉe verboj jam kontraŭstarigis - kiel pli malfrue en Babilonio - la semidan infinitivon al la sumera vortradiko.² Bedaŭrinde multaj vortoj ne estas tradukitaj en ili, precipe ofte uzitaj kiel pli maloftaj vortoj. Laŭ la nuntempa konstato la dulingva listo estus do unuafoje kreita ĉirkaŭ 2400 en Nordsirio kaj poste, sen koni la Ebla-listojn, denove en Babilonio baldaŭ post 2000. Ne estas tamen neimageble, ke la dulingvaj listoj de Ebla en Nordbabilonio havis modelojn, kiuj estas ankoraŭ ne trovitaj.

La sumeraj objektlistoj estis tradiciataj en Babilonio kaj Sirio ankoraŭ dum tre longa tempo nur unulingve kaj supozeble nur malfrue en la dua

² Kp. A. Cavigneaux (v. p. 102, piedn. 1), p. 615. Tie estas ankoraŭ ne konsideritaj: Materiali epigrafici di Ebla (MEE) IV: G. Pettinato, Testi lessicali bilingui della Bibliotheca L. 2769, Napoli 1982; La volumo enhavas la sumerajn-eblaidajn listojn kaj estos kompletigata per plia volumo kun prilaboroj. Multajn korektojn ofertas la granda traktato menciita p. 31, piedn. 6 de M. Krebern. Eldoniĝis ankoraŭ ne mia prelego »Zweisprachige Listen in Ebla und in der altbabylonischen Zeit« kun pripensoj pri la menshistoria enordigo de la listoj. Ili faris la infinitivon kiel noman verbformon lemo-formo en la listoj, ĉar ĉi tiuj origine nur citis substantivojn. [Nun: Il bilinguismo a Ebla, ed. L. Cagni, Napoli 1984, p. 51ss.]

jarmilo ekipitaj per la akada kolumno. Jam malnovbabilone dulingve tradiciitaj estas, male, listoj de diversaj tipoj ordigitaj laŭ signoj kaj ankaŭ listoj de gramatikaj formoj, kiuj estas apriorie konceptitaj dukolumne kaj atestas pri multspeca klopodado pri la sumera kaj la propra lingvoj. Oni sendube neniam formulis gramatikajn regulojn en propozicioj; oni lernis el la abundo de ekzemploj, kiuj estas tamen tute ne ĉie egalvaloraj.³

La postmalnovbabilona tempo kanonizas certajn listotipojn per kreado de tabulserioj, kiuj estas nomitaj plej ofte laŭ la komenca linio kaj konsistis el ĝis 40 tranombirtaj tabuloj. Tute novaj listverkoj aldoniĝis, kiuj kolektis ekz. sinonimojn aŭ homonimojn aŭ kunmetis akadaĵn radikojn kun siaj multspecaj uzmanieroj kaj siaj veraj kaj ŝajnaj derivaĵoj ne timante sovaĝajn etimologiojn; ĝuste tiuj listoj bezonas ankoraŭ pli detalajn esplorojn. Kiel granda novaĵo aldoniĝas en la pli novaj listoj tre koncizaj klarigoj enkondukataj per la determinativa pronomo *ša*. La "ekvacioj" de la pli malnovaj listoj reprezentis ja ofte, ĝuste vidite, necertajn rilatojn, ĉar la aŭtoroj ne povis formuli klare, ĉar ili sciis, ke la sumeraj kaj akadaĵ vortoj tre ofte ne estis kongruaj. En la pli malfruaj listoj ni nun trovas multajn centojn da partaj ekvacioj de la tipo *zi-zi = qa-ta-pu ŝa ĥaŝĥūri* "pluki, pri pomoj (dirite)". Kritike legataj esti devas memkompreneble ankaŭ tiaj ekvacioj.⁴

Trans la listoj eksteren kondukas en la unua jarmilo multnombraj komentarioj, kiuj nur parte daŭrigas ankoraŭ la formon de la dulingvaj listoj. Ili enhavas multajn citaĵojn el la dulingvaj listoj kaj la listoj de sinonimoj (v. m.) kaj indikas por multaj verbformoj la infinitivon de la verbo. Krom la antaŭ ĉio filologiaj vortkomentarioj estas aferaj komentarioj de tre diversa speco, kiuj same enhavas multajn vortklarigojn. Ni devos atentigi pri tiuj ankoraŭ plurfoje.⁵

Kiel la komentarioj plej ofte estiĝis ankaŭ la dukolumnaj akadaĵ listoj de sinonimoj ne antaŭ la unua jarmilo, kiuj antaŭ ĉio estas tradiciitaj en Asirio. La sinonimoj listigitaj en ili ĉefe estas partaj sinonimoj, kio tamen nur malofte estas precipe notita. Ĉi tiuj listoj konsideras ofte ankaŭ malmulte uzitajn vortojn de la poemoj kaj estas per tio por ni precipe grava rimedo por la kompreno de poemoj.⁶

Ke la akada en la tempo de ĉirkaŭ 1400-1200 povis fariĝi la diplomata kaj vaste ankaŭ komerca lingvo, kelktempe ĝis Egiptio kaj en la hitita regno, ebligis nur per tio, ke la lernejoj tie transprenis, elektis kaj perfektigis konsiderindajn partojn de la sumeraj objektlistoj kaj de sumeraj-akadaĵ listoj. Ĉar oni nun ankaŭ devis konsideri landajn lingvojn, tiuj estas enmetitaj en la listojn en triaj aŭ ankaŭ kvaraj kolumnoj. Ni posedas el Hattusas multajn sumerajn-akadaĵn-hititajn vortlistojn krom nur akadaĵ-

³ Kp. B. Landsberger, *Materialien* (v. p. 101, piedn. 23) IV (1956): *Old Babylonian and Neobabylonian Grammatical Texts*, kaj suplementoj al tio, ekz. O. Gurney, *Middle Babylonian Legal Documents and other Texts = Ur Excavation Texts VII* (1974), No. 97ss. Analizo de la dulingvaj gramatikaj listoj ankoraŭ mankas.

⁴ Kp. W. von Soden, *Sprache, Denken und Begriffsbildung im Alten Orient*, Mainz: Akademie 1973, p. 11ss.

⁵ Ampleksa aprezo de tiel diversspecaj vort- kaj objektkomentarioj ankoraŭ mankas. Por ekzemploj kp. R. Labat, *Commentaires assyro-babyloniens sur les Présages*, Bordeaux 1933; H. Hunger kaj E. von Weiher, *Spätbabylonische Texte aus Uruk*, partoj I kaj II, Berlino 1976 kaj 1983, kun i. a. komentarioj pri medicinaj tekstoj kaj aŭguroj.

⁶ Prilaborado de ĉi tiuj unulingvaj listoj, kiujn ni precipe konas el Asirio, ankoraŭ mankas.

hititaj kaj el Ugarit eĉ sumeraj-akadaj-ugaritaj-huridaj vortlistoj, kiuj ankaŭ por ni estas tre helpemaj malgraŭ ilia tiel fragmenta konserviĝo.⁷ Estus estinte kompreneble inkluzivi en tiajn listojn, en la asiria grandregno, la aramean vaste regintan antaŭ ĉio en la okcidento. Ni tamen ne konas tiajn listojn, sed nur pli malgrandajn grupojn de okcidentsemidaj vortoj en la akadaj listoj de sinonimoj. Dise tre malfruaj kopioj de listoj enhavas grekajn transskribojn. La antikveco ne transprenas la dulingvajn vortlistojn; sed ankaŭ ne anstataŭis ilin io pli bona.

3. Pliaj funkcioj de babilonaj vort- kaj nomlistoj: Inventaradoj kaj diversspecaj alordigoj

Jam en la laŭobjekte aranĝitaj, unulingvaj novsumeraj listoj ne temis nur pri tio, evidentigi imagojn pri la mondordo, sed ankaŭ pri inventaradoj en ĉefkampoj de la objekta mondo kaj de estaĵoj. La malnovbabilona epoko plivastigis la tradiciitan listverkaron; dukolumnaj kaj per tio ĉefe dulingvaj, kiel la listoj aranĝitaj laŭ signoj, fariĝis la laŭobjekte aranĝitaj tamen ne antaŭ ĉirkaŭ la fino de la dua jarmilo. Ĉe tio estis diversspecaj aldonoj, ellasoj kaj inversioj. Aranĝante ene de la tabuloj kaj de la tuta tabulserio, kiu estas nomata laŭ sia komenca linio *urra* = *hubullu* "interesa ŝuldo", oni procedis multloke laŭ certaj principoj; ofte tamen ludis rolon ankaŭ supraĵaj asociadoj kaj eble eĉ la hazardo. La arboj estas traktataj en tabulo 3 detale, la ceteraj plantoj ne antaŭ tabulo 17, la plej multaj domaj kaj sovaĝaj bestoj en tabuloj 13s., la fiŝoj kaj birdoj tamen ne antaŭ tabulo 18. Estas diversspecaj klarigaj aldonoj; multe pli ofte tamen ili tute mankas aŭ troviĝas nur en paralela komentaria serio.⁸ Tute sen gvido oni certe apenaŭ povis legi la verkon en multaj lokoj. Entute ĝi donas ampleksan superrigardon pri la viva kaj senviva mondoj, geografio kaj steloj samkiel pri objektoj faritaj de homoj, nutraĵoj kaj kelkaj aliaj. Malgraŭ tio oni sentis la verkon frue ne sufiĉa por gravaj kampoj kaj kreis pliajn kompilaĵojn plej ofte ne en vortlista formo, pri kiuj estu ankoraŭ parolate. Cetere, kelkfoje oni diferencigis, antaŭ ĉio kaze de bestoj, inter la reala kaj la mita mondo. Kompletigojn oni enmetis en pli malfruaj kopioj nur sporade.

La dukolumneco povis tamen ankaŭ havi ĉe listoj tute aliajn funkciojn ol en la sumeraj-akadaj vortlistoj. Tiel listigas la granda diolisto an = *Anu* kompilita el diversaj unukolumnaj diolisto kun enmeto de multaj pli novaj aldonoj eble en la 12-a jarcento plej ofte dinomojn en sia maldekstra kolumno, kiuj tre difference rilatas al la dio en la dekstra kolumno, kiu ofte restas la sama tra multaj linioj. Estas nomvariaĵoj, antaŭ ĉio tamen multaj nomoj de origine memstaraj dioj, kiuj aliformiĝis al apudnomoj aŭ hipostazoj de aliaj dioj enkadre de la tiel nomata egaliga teologio multfoje transinterpretanta la politeismon. Pri ĉi tiu teologio, kiun la babilonanoj

⁷ Kelkaj literaturindikoj ĉe A. Cavigneaux (v. p. 102, piedn. 1), p. 639; por Hattuŝa kp. provizore H. Otten kaj W. von Soden, *Das akkadisch-hethitische Vokabular KBo. I 44 + Kbo. XIII 1*, Wiesbaden 1968, kun superrigardo pri la tekstgrupo en la enkonduko.

⁸ Kp. B. Landsberger, E. Reiner kaj M. Civil, *Materialien* (v. p. 101, piedn. 23), volumo V-XI (1957-1974).

ne kapablis laŭsisteme disvolvi, kelkio devas ankoraŭ esti dirita sur p. 124.⁹

Denove aliaj estas la funkcioj de dukolumnaj listoj en astronomiaj instruverkoj; v. pri tio p. 117. Certaj dukolumnaj listoj de drogplantoj kaj -ŝtonoj, kiuj ĉefe ne plu estas dulingvaj, utiligas ĉi tiun listformon por meti plantajn, bestajn aŭ mineralajn drogojn uzeblajn kiel substituaĵoj unu apud la alian, en la plej multaj kazoj sen klarigo; kp. pri tio p. 111. Nur subordigitan rolon ludas dukolumnaj reĝlistoj apud la unukolumnaj, kiujn la babilonanoj kaj asirianoj transprenis de la sumeranoj kun kelkaj modifoj. Tiuj metas unu apud la alia reĝoj vere aŭ kelkfoje ŝajne samtempaj en Babilonio kaj Asirio ne indikante, kiel longe tiuj regis samtempe.

Kunigante ni povas diri, ke la dukolumnaj listoj ofertis al la babilonanoj sufiĉe multspecajn eldireblecojn, ke ili tamen nur malofte povas esprimi sufiĉe adekvate tion, kio estu elprenata el ili. Tio precipe ĝustas ankaŭ por la tre instruaj listoj de sumeraj kaj akadaĵoj formoj.

4. Listoj de samspecaj frazaj eldiroj

Al la sumeraj listoj de vortoj kaj nomaj esprimoj la babilonanoj aldonis ne nur la plej ofte dulingvajn listojn ĝis nun signitajn de simila speco, sed ankaŭ ofte tre ampleksajn listoverkojn, kiuj kunvicigas centojn aŭ eĉ milojn da samspecaj frazaj eldiroj, sen tio ke ĉi tiuj estas kunligataj logike aŭ sintakse unu kun la alia tiel, kiel ni kutimis tion en la scienco ekde la grekoj. Ankaŭ oni ne tiris neniam konkludojn el la akumulitaj unuopaj eldiroj, ne derivis ĝeneralajn ekkonojn kiel tiajn formulitajn. Ke konkludoj kaj ekkonoj same kiel premisoj ne estas formulitaj, ne delogu nin sendube al la konkludo, ke la babilonanoj ne estus interesintaj pri tiaj ekkonoj. Antaŭ ĉio ilia matematiko klare montras, ke estis disponebla por ili scio, ampleksanta la multajn detalojn, sen tio ke ĝi estis formulata en frazoj. Kiel ili povis imagi tian scion sen frazaj eldiroj kaj deduktoj, ni eble neniam povos tute kompreni surbaze de nia fakinstruo. Ni vole-nevole devas preni konon, ke tio ĉi estis ebla sub la antaŭkondiĉoj determinintaj la babilonan kulturon; ankaŭ scio sen formulaĵoj povis fariĝi tre fekunda, fekunda tamen nur en limigita ĉirkaŭaĵo. Ni devas nun provi klarigi al ni tion, rigardante kelkajn kampoj de ilia scienco precipe kulturitajn de la babilonanoj, kiujn ni komence apenaŭ akceptus opinii sciencoj. Oni povus opinii prudenta, plurfoje meti la vorton scienco en citilojn en la sekvontaj linioj; mi tamen ne volus fari tion, ĉar ĉi tiuj servas tro ofte kiel signoj de devalorigo ĉi tie nekonvena.

5. La babilona aŭgurscienco

La vorto aŭgurscienco komence frapos, ĉar la kredo ĉie disvastiĝinta en la antikveco je bonaj aŭ malbonaj aŭguroj senditaj de diaĵo estas superstiĉo por ni. Nu troviĝas en ĉiuj antikvaj kulturoj multspecaj indikoj al aŭguroj de la plej diferenca speco, kiuj, kiel oni estis konvinkita, estis

⁹ Entuta prilaboro inkluzivanta ankaŭ ĝis nun nepublikigitajn pecojn estas preparata de W. G. Lambert.

realiĝintaj. Pli malgrandaj aŭ pli grandaj kolektoj de aŭguroj kun iliaj interpretoj estis ankaŭ ofte notitaj, sporade ankaŭ jam de la sumeranoj. Sed nur la babilonanoj kaj asirianoj ordigis kaj kompilis milojn kaj pli malfrue dekmilojn da aŭguroj kun iliaj interpretoj laŭ objektgrupoj kaj kreis per tio aŭgursciencon, kiu instigis la hititojn multe transpreni kaj kompili proprajn kolektojn. Ĝi devas esti ĉi tie mallonge priparolata unue sub formalaj aspektoj.

Ĉiu aŭguro konsistas el kondiĉa propozicio kun postfrazo enhavanta la interpreton, do ekz. "Se en urbo la blinduloj estas multnombraj, estas zorgo en la urbo" aŭ "Se serpento falas sur malsanulon, lia malsano prokrastiĝas; poste li saniĝas". Nur malgranda nombro de la aŭguroj estas verŝajne iam observata; la ceteraj estas aldonitaj strebante al tio, registri aŭgurkampon kiel eble plej komplete, ĉar kelkaj de ili eble povus okazi iam. Por ni estas gravaj la maloftaj okazoj, en kiuj oni indikas al historiaj okazaĵoj lige kun aŭguro. Ĉe la alordigo de interpretoj al la aŭguroj estas konstateblaj kelkaj principoj kiel ekz. maldekstra = bona, dekstra = malbona kaj inverse; tre ofte tamen nenio estas ekkonebla. Ankoraŭ mankas tamen ankaŭ esploroj pri ĉi tiu temo.

En la malnovbabilona tempo la aŭgurkolektoj ĉefe estis sufiĉe malgrandaj; aŭguroj, kiuj okazis sen kunago de homoj kiel renkontiĝoj kun bestoj aŭ anomalioj ĉe naskiĝoj estas pli malmulte konsideritaj; la astrologio mankis preskaŭ tute. Pri la okazigitaj aŭguroj plej ofte temis antaŭ ĉio ĉe la inspektado de la hepato de oferŝafoj, sed ankaŭ ĉe figuroj, kiujn malgrandaj kvantoj de oleo formas, se ili estas verŝataj en la akvopokalon, aŭ ĉe la kurboj de leviĝanta fumo. Ĉe la hepatodivenado estas verŝajne ĉiam starigita certa demando antaŭ la buĉado de ŝafo, kiu povis esti respondata pozitive aŭ negative. La plej multaj de ĉi tiuj demandoj koncernis la publikan vivon, ekz. la ŝancojn de militiro aŭ la okupon de ofico. Normale oni demandis pri la aspekto de dek du hepatpartoj; la sciigo ĝenerale estis tiukaze parte jes parte ne. En tiaj kazoj la jes- kaj ne-signoj estas nombritaj, kaj la pli granda nombro difinis la respondon. Se la rezulto estis ses per ses, la hepatodivenado malsukcesis kaj devis esti ripetata, se oni ne legis la respondon el aldonaj signoj. El la jam en malnovbabilona tempo parte tre ampleksaj listoj de vere aperantaj aŭ fiktivaj hepatrezultoj, kiuj ĉefe estas ordigitaj laŭ la hepatpartoj, oni povis ankaŭ elpreni pli forte diferencigitajn respondojn. Por la unuopulo temis ĉe la okazigitaj aŭguroj pri sorto kaj konduto de la familio, pri domo kaj posedo kaj pri ŝancoj de resaniĝo okaze de malsanoj.¹⁰

De la malnovbabilonaj aŭgurkolektoj la pli malfrua tempo transprenis neniun kiel tutaĵon, ekspluatis ilin, tamen, abunde por nove kunigitaj tekstoj, ankaŭ en Malgrandazio. Novaj ampleksaj tekstoj estas atestitaj ne antaŭ la tempo post 1200; la tute grandaj tabulserioj antaŭ ĉio konataj el Asirio estas tamen kompilitaj probable ne antaŭ la unua jarmilo. Ĝis la helenisma tempo la tekstoj kun hepataŭguroj konsistigas grandan parton

¹⁰ Prilaboroj de pli grandaj grupoj de la ega amaso de hepataŭguroj ne estas; multaj pruvlokoj indikas R. Borger, HKL III, 96. Pri la raportoj de hepatodivenado kp. A. Goetze, Report on Acts of Extispicy from Old Babylonian and Kassite Times, JCS 11 (1957) 89ss., kaj J. Nougayrol, Rapports paléo-babyloniens d'haruspicine, JCS 21 (1967) 219ss.

de la entuta aŭgurliteraturo; multaj aŭguroj havas kiel bazon kombinaĵon de simptomoj, klarigoj estas ofte enmetataj aŭ kunigataj al specialaj komentariaj tabuloj. Pri aŭgurado el oleo estas nur sporade ankoraŭ parolata.

Apud la hepatodivenadon starigis sin tamen en la unua jarmilo la observado de eĉ pli multnombraj aŭguroj ne okazigitaj, kiuj, kompletigate per miloj da aŭguroj konstruitaj laŭ certaj skemoj, estas kompilitaj al la plej grandaj tabulserioj de la babilona literaturo, kies plej ampleksaj probable entenis po multe pli ol 10000 terajn kaj astrologiajn aŭgurojn; po kelkaj miloj da naskiĝaŭguroj, kalendaraj aŭguroj por la elekto de la pokaze plej bonaj tagoj aŭ monatoj, rigardata kiel eksterordinare grava, kaj diagnozaj aŭguroj ankoraŭ aldoniĝis apud iom pli malgrandaj grupoj kiel fiziognomiaj aŭguroj kaj sonĝaŭguroj. En ĉiuj tiuj serioj klaraj ordoprincipoj estas ekkoneblaj, eĉ se ĉi tiuj ankaŭ ne ĉiam estas tute strikte sekvataj. Malgraŭ tio nur fakuloj kun multjara instruo, kiuj plej ofte estas nomataj "rigardistoj" (ak. *bārû*) kiel la oferrigardistoj, povis manipuli ĉi tiujn tekstamasojn. Multaj generacioj kunportis la egan materialon; la tutgrandaj serioj kun la tranumeritaj tabuloj estas probable kompilitaj ne antaŭ la oka kaj sepa jarcentoj en Babilonio kaj Asirio.¹¹ Se nun temus en la aŭgurkolektoj kompletigitaj per komentarioj, en kiuj al la grandega nombro de aŭguroj cetere estas alordigita multe pli malgranda nombro de interpretoj plej ofte sufiĉe ĝenerale tenitaj el la sferoj de la publika kaj privata vivo, nur pri mantiko en pli mallarĝa senco, ili ja okupus elstaran pozicion en la historio de la homa superstiĉo, trans ĉi tiun kadron tamen ili povus pretendi nur sufiĉe limigitan intereson. Sed temas ĉi tie pri pli multe.

La deziro, kompreni eble plej komplete la aŭgurajn konstelaciojn efektigitajn de dioj por povi alĝustigi la agadon ĝustatempe al tio, devigis observi pli kaj pli ekzakte. Tiel eĉ la plej malgrandaj okulfrapaĵoj sur ŝafhepatoj, de kiuj neniuj tute egalas al alia, estas observitaj, registritaj kaj ofte sur argilaj modeloj skizitaj.¹² Sed ankaŭ aliaj organoj estas konsideritaj, se konstatoj estis elpreneblaj el ili. La sama estis ĝusta por novnaskitoj, iliaj anomalioj kaj abortaĵoj.¹³ Estas tamen ankaŭ tre ekzakte observitaj korpokonstruo kaj konduto de bestoj en treege multspecaj situacioj; specialan atenton oni dediĉis al serpentoj.¹⁴ Zoologia scio eksterordinare granda por la frua tempo estis la rezulto. Ankaŭ multaj plantoj estas observitaj, ne ricevante tamen la saman atenton kiel la bestoj. El la akvo, precipe la superakvo de riveroj, same kiel el veterfenomenoj de ĉiu speco oni legis diversajn aŭgurojn; responde al la mondbildo oni envicigis la veteraŭgurojn en la astrologian aŭgurserion. Tre intense oni studis la homon. Por li aŭgurscienco kaj medicino (v. p. 112s.) kunlaboris malvaste. Kaze de la konduto de homoj temis ankaŭ pri

¹¹ Grandaj partoj de la teraj aŭguroj de la serio *šumma ālu ina mēlê šakin* "se urbo situas sur la altaĵo" estas prilaboritaj de Fr. Nötscher en la kajeroj 31, 39-42 kaj 51-54 de la ›Orientalia‹ (malnova serio/1928-30); de tiam aldoniĝis multaj tekstoj. Por la naskiĝaŭguroj, kiuj post la homoj traktis plurajn speciojn de mambestoj, aparte detale la ŝafon, kp. E. V. Leichty, *The Omen Series šumma izbu* ("se fuŝnaskaĵo"), Locust Valley 1970, inkluzivante grandan aŭguran komenton.

¹² Kp. la artikolon ›Lebermodelle‹ de R. D. Biggs kaj J.-W. Meyer, *RIAss.* VI (1983) 518ss.

¹³ Kp. E. V. Leichty (v. piedn. 11), p. 31ss.

¹⁴ Kp. pri tio B. Landsberger - I. Krumbiegel (v. p. 67, piedn. 9), p. 45ss.

moralo kaj etiko. El la aŭgurinterpretoj bonaj aŭ malbonaj por la sorto de unuopuloj ni ekscias tre multe pri la moralaj taksadoj tiutempe validaj aldone al aliaj fontoj (v. p. 127s.), sed ankaŭ pri la sekvoj de temperamenteksplodoj.¹⁵ En tre granda nombro estas finfine notitaj ankaŭ la sonĝoj. Ĉar homoj rememoras nur pri tre malgranda parto de tiuj, certe tre multaj sonĝoj estas elpensitaj por la aŭgurkolektaĵoj. Oni diagnozis ankaŭ malsanojn el sonĝoj.¹⁶ Multaj observoj por psikologio kaj etologio oni povas elpreni el ĉiuj tiuj aŭguroj kaj iliaj interpretoj; oni tamen povas maksimume paroli pri komencoj en Babilonio al ĉi tiuj sciencoj eĉ en la antikveco en ekstrema okazo periferie kunkulturitaj. Tute alie statis la astrologio. Diference disde la pli malfruaj tempoj la babilonanoj ne legis el la astroj la sorton de unuopuloj¹⁷ - tio okazis ne antaŭ la seleŭkida erao de tempo al tempo -, sed la sortojn de princfamilioj, de la ŝtato kaj de grandaj grupoj, ne laste ankaŭ rikoltrezultojn. La astrologio kompletigas en ĉi tiuj kampoj antaŭ ĉio la hepatodivenadon. Ĝi povis tamen akiri pli grandan gravecon nur, kiam la astronomio, almenaŭ komence prioritare praktikita pro la astrologio, disponis pri sufiĉa nombro de observoj; tio estis tiel apenaŭ antaŭ 1200. Pri la astronomio temos sube p. 117ss. Ĉi tie estu nur atentigata al la multaj miloj da astrologiaj aŭguroj, kiujn ni konas el la unua jarmilo.¹⁸ Apenaŭ aliloke la superstiĉo tiom fekundiĝis por la estiĝo kaj pluevoluigo de scienco kiel en la sfero de la astroobservado, kiu - kontraste al ofte defendataj opinioj - estas apenaŭ kulturita de la sumeranoj.¹⁹

6. Teologio, historiografio kaj geografio

La teologio estu ĉi tie koncize priparolata nur sub formalaj aspektoj; la eldirinhavoj apartenas en la ĉapitron pri la religio. La teologio estas antaŭ ĉio alia doktrino pri dioj; ĉi tiun tamen la sumeranoj povis indiki nur alude en unukolumnaj-unudimensiaj listoj de dioj, sen iu klarigo (v. p. 119). La plej ofte dukolumnaj babilonaj listoj de dioj (v. p. 106) atestas esence pli multe, ĉar ili estas multoble klarigataj, tiel ke oni povas elpreni el ili multe pli multe pri la rilatoj de la dioj inter ili; sed ankaŭ ili restas ŝuldataj al la legantoj multajn tre esencajn informojn. La unua jarmilo ankoraŭ aldonis al ĉi tiuj listoj kultkomentariojn, kiuj elprenis siajn sufiĉe mikskolorajn eldirojn el listoj de dioj, mitoj kaj ritualoj, sed tamen apenaŭ ie lasas ekkoni iun sistematikon. En ili aperas ofte sovaĝe kreskantaj spekulacioj de unuopuloj, kies elirpunkto ne malofte estas etimologiaj ludadoj. Karakteron por alie devigan ili probable apenaŭ havis iam; ili estas atestoj de babilona scienco nur en tre limigita senco. Centraj

¹⁵ Kp. F. R. Kraus, Ein Sittenkanon in Omenform, ZA 43 (1936) 77ss. De tiam pliaj tekstoj estas publicitaj.

¹⁶ Kp. A. L. Oppenheim, The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East. With a Treatise on an Assyrian Dream-Book, Filadelfio 1956; Kompletigoj al tio de li en Iraq 31 (1969) 153ss.

¹⁷ Kp. A. Sachs, Babylonian Horoscopes, JCS 6 (1952) 49ss.

¹⁸ Kp. Ch. Virolleaud, L'Astrologie chaldéenne, Parizo 1908-1911 (nekompleta); modernigitan eldonon komencis E. Reiner kaj D. Pingree en Bibliotheca Mesopotamica II, Malibu 1975ss.

¹⁹ La diferenca opinio de la t. n. panbabilonistoj, ekz. de Hugo Winckler kaj Alfred Jeremias, kiuj rekondukis la astronomion al la sumeranoj en la 4-a j.m., ne plu estas akordigebla kun la hodiaŭ konataj fontoj, kvankam ĝi estas ankoraŭ defendata izolate.

teologiaj ideoj, kiuj estas elpreneblaj el preĝoj kaj mitaj poemoj, estas neniam formulitaj kaj mense ligitaj inter si.

Por historiscienco estis en Babilonio kaj Asirio ĝis tiu grado favora grundo, kiel forta intereso pri fora estinteco ekzistis ĉe multaj homoj. Ĉe sumeranoj ĉi tiu intereso esprimiĝis tamen nur en la jam menciitaj unukolumnaj-unudimensiaj listoj de reĝoj (v. p. 103s.) kaj en mitaj poemoj elirantaj de pli fruaj reĝoj kiel Gilgameŝ. Por la eliminado de kelkaj dinastioj el la listoj politikaj vidpunktoj estis decidaj. La donitaj jardatoj ne ĉiam estis korektaj eĉ por la tempo post la mezo de la tria jarmilo; la sinsekva nomado de samtempaj dinastioj ofte kondukis al malĝustaj imagoj por pli fruaj periodoj. Kaj babilonanoj kaj asirianoj daŭrigis la listojn (kp. p. 36s.). La listoj de jarnomoj ĝis 1530 prioritare servis al praktikaj celoj, estas tamen same analizitaj por la reĝlistoj kiel en Asirio la listoj de jareponimoj establitaj pro similaj kaŭzoj (*limmu*, v. p. 38ss.). La intereso pri certaj reĝoj manifestiĝis antaŭ ĉio en mitaj poemoj, inter kiuj tiuj pri la reĝoj Sargono kaj Naram-Sin de Akado (v. p. 39s.) ĝuis apartan popularecon kaj estas prilaboritaj ĉiam denove. Jam de la sumera tempo tamen ankaŭ tempoj de malfeliĉo estis temoj de tiaj poemoj, kiel ili ekz. estas kaŭzitaj per invadoj de elamaj armeoj. En ili oni ofte atentigis al la kolero de dioj (v. p. 141s.).

La reĝlistoj estas jam frue en la dua jarmilo riĉigitaj per kelkaj aldonaj indikoj ekz. pri ŝanĝiĝo de dinastio. Ne tute korekte tiam pli junaj tekstoj estas nomataj kronikoj, kiuj donas mallongajn raportojn pri elektitaj reĝoj pri okazaĵoj multsignifaj sub certaj vidpunktoj. Ekde ĉirkaŭ 1100 ni poste trovas en Asirio kiel en Babilonio tekstojn, kiuj mallonge raportas precipe pri militoj ekz. en la lastaj 250 jaroj. Asiria kroniko el la oka jarcento traktas la konfliktojn inter Asirio kaj Babilonio de ĉirkaŭ 1500 kun forte kontraŭbabilona tendenco; similaj verkoj estas ankaŭ el Babilonio. En la jaro 747 tiam komenciĝas la t. n. »Babilona Kroniko«, kiuj komence por ĉiu reĝo notas la plej gravajn okazaĵojn en la maniero de mallongaj analoj, poste tamen eĉ temas pri ĉiu jaro koncize aŭ pli detale; politika tendenco estas kelkfoje sentebla malantaŭ la cetere tre laŭfakta raporto. Rememoroj al la formo de listoj estas ne plu ekkoneblaj en ĉiu tiuj verkoj. Por vera historiografio la tekstoj kompreneble nur ofertas krudan materialon.²⁰ De la sepa jarcento ankaŭ la »Astronomical Diaries« (v. p. 118) enhavas mallongajn historiajn novaĵojn.

Geografiaj listoj de landoj, urboj, akvoj kaj parte montaroj estas jam tradiciitaj jam de la mezo de la tria jarmilo en Babilonio kaj por mallonga tempo en Ebla. Ili estis ŝanĝataj en pli malfruaj jarcentoj per ellaso kaj aldonoj, ofertas tamen de la malnovbabilona tempo kreske historian geografion, kiu direktiĝis pli laŭ malnovaj ol nuntempaj nomoj. Kontraste kun tio la itineraĵoj kaj listoj de asiriaj provincoj el pli nova tempo ne apartenas al la geografia literaturo. Ke oni ankaŭ observis la pejzaĝon en fremdaj landoj, kelkaj rakontantaj tekstoj kaj precipe asiriaj raportoj de militiroj pruvis.²¹

²⁰ Kp. A. K. Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles*, Locust Valley 1975, kun mencio de la pli malnova literaturo.

²¹ La atestoj pri tio estas ankoraŭ ne kompilitaj. Precipe impresa estas la raporto de Sargono II. pri lia 8-a militiro (nun W. Mayer en *MDOG* 116 [1984]) ekz. en Z. 324ss.

7. Komencoj de natursciencoj

La nomoj de arboj, aliaj plantoj, bestoj de ĉiu specio kaj de mineraloj estas registritaj de la sumeranoj en iliaj unulingvaj neklarigitaj vortlistoj kaj notitaj de la babilonanoj en konsiderinde pli ampleksaj, plej ofte dulingvaj kaj parte sufiĉe koncize klarigitaj listoj (v. p. 105). La principoj decidaj por la aranĝo estas nur parte ekkoneblaj por ni, ĉar ni ankoraŭ ne kapablas interpreti tro multajn de la nomoj. En kompare plej bona situacio ni estas rilate al la surteraj bestoj, al kiuj la listoj ankaŭ kalkulas insektojn kaj vermojn; la birdojn ni konas pli malbone kaj la fiŝojn eĉ pli malbone.²² La korpopartoj de bestoj estas traktataj kune kun tiuj de homoj. La distingado de tre multaj specioj en ĉiuj kampoj ree atestas intensan observadon, kiu memkompreneble ne entenis ĉiujn speciojn sammezure. Ĉe la sumeranoj, kiuj ĉi tie nur disponis ĉie pri limigita nombro de simplaj vortoj kiel nomoj, la unuaj vortoj de vortkunmetaĵoj lasas ekkoni antaŭsciencan ordon; ur ekz. signas kaj hundojn, lupojn ktp. kaj la grandajn rabokatojn.²³

En la unua jarmilo la vortlistoj estas kompletigitaj per la ankaŭ jam koncize menciitaj listoj de plantaj, bestaj kaj mineralaj drogoj (v. p. 106), kiuj indikas multe pli grandan nombron da plantoj. Se ĉi tiuj listoj estis ordigitaj laŭ la malsanoj, al kies kontraŭlukto ili servis, multnombraj drogoj aperis en ili ofte. Fremdlandaj nomoj atestas la (pli fruan) importon de multaj medicinaj plantoj. Medicinaj komentarioj entenas pliajn gravajn informojn. Ion tute novan alportas tiam la verkoj *šammu ŝikin-šu* kaj *abnu ŝikin-šu* "la planto resp. la ŝtono, ĝia aspekto (kaj de la planto kaj de la ŝtono)" estiĝintaj en la unua jarmilo. Ili servas al la ekkono de plantoj kaj mineraloj kaj nomas por plantoj plurajn partojn de floro ĝis radikoj komparante ilin sen iu diferencigo kun la analogaj partoj de aliaj plantoj laŭ la skemo "planto a: ĝia floro estas planto b, ĝia tigo planto c" ktp. La serĉanto kompreneble ne akiras per tio precizajn konojn. La skemo por la mineraloj estas eĉ pli simpla. Almenaŭ ĉi tiuj priskriboj antaŭkondiĉas multspecajn observojn. La amplekso de ambaŭ verkoj estas ankoraŭ ne ekzakte ekkonebla el la konserviĝintaj partoj.²⁴ Pri farmacio v. p. 114s.

Tre multe pri bestoj kaj plantoj ankaŭ la grandaj listoj de teraj aŭguroj (v. p. 108) temas. En ili temas pri rilate al bestoj plej ofte pri ilia konduto kaj rilate al plantoj pri starejoj, precipe neordinaraj starejoj. Bedaŭrinde estas kiel ankaŭ alikaze ĉe best- kaj plantaŭguroj apud tiuj baziĝantaj sur observado ankaŭ tiaj, kiuj estas elpensitaj laŭ iuj skemoj aŭ analogioj. La lastaj estas facile ekkoneblaj, se ili faras deklarojn evidente absurdajn kiel ekz. tiu, ke oni estus observinta ŝafidon kun dek piedoj; en tre multaj aliaj kazoj ili estas malfacile aŭ tute ne ekkoneblaj. Ampleksa analizo de la aŭguroj ankoraŭ mankas. Por la identigo de birdoj kelkaj literaturaj tekstoj donas tre valorajn indikojn, kiuj transponas birdvokojn en

²² Kp. la libroj de A. Salonen menciitaj p. 66s., piedn. 4 kaj 5, kun multaj ilustraĵoj.

²³ Kp. B. Landsberger - I. Krumbiegel (v. p. 67, piedn. 9); saml., piedn. 7s., pri hundo kaj kato; pliaj artikoloj pri sovaĝe vivantaj bestoj en *RIAss. de W. Heimpel* kaj aliaj, ekz. ›Hirsch‹ (IV [1975] 418ss.), ›Leopard kaj Gepard‹ (VI [1983] 599ss.), ktp.

²⁴ Ambaŭ tekstserioj estas ankoraŭ ne kompilitaj; pri la dua kp. B. Landsberger (v. p. 77, piedn. 6), p. 151ss. La tekstojn ĝis tiam konatajn mencias AHW. 1235a sub *ŝiknu* B8.

lingvosonojn.²⁵ Entutaj priskriboj de korpokonstruo kaj konduto de certaj bestospecioj tute mankas; ili estis transe de la eblecoj de la babilona scienco.

Por fiziko estis probable en Babilonio eĉ ne komencoj; oni tamen povis uzi diversajn laŭleĝecojn kiel ekzemple la levumajn leĝojn por la transporto de plej pezaj blokoj. Pri babilona-asiria kemio oni povas paroli nur en tutlimigita senco: Oni kolektis multspecajn spertojn pri ecoj kaj reakcio de elementoj kaj ties kombinaĵoj. Tiuj kreske ebligis, de la mezo de la dua jarmilo, produkti kemiajn kombinaĵojn trans la multe pli frue konataj metalalojoj, ekz. por ekstrakti multspecajn glazurojn kaj rimedojn de la kosmetiko. Multe ni konas nur el kemiaj analizoj; ni posedas tamen ankaŭ receptkolektojn ĉefe el Asirio, por produkti glazurojn kaj kosmetikajn pastojn, kiujn oni ja ne kalkulu al scienca literaturo en strikta senco.²⁶

8. Sciencoj pri la homo. Medicino kaj farmacio

Ĉe la sciencoj pri la homo aŭ grupoj kaj komunumoj aŭ la unuopa homo estas en centro. Nur la lastaj akiris en Mesopotamio enorman gravecon; pri la unuaj apenaŭ estas komencoj. Tiel ni ja konas leĝkolektojn en la juro (v. p. 94), sed neniun traktadon de juraj demandoj de pli principa speco. En kelkaj reĝaj enskriboj oni trovas programojn por pli bona estrado de la ŝtato, sed nenion, kion oni povus nomi komencoj de ŝtatscienco. Ke por eĉ pli vaste etendiĝintaj sciencoj kiel la filozofio kun ĝiaj partaj disciplinoj la antaŭkondiĉoj mankis, bezonas neniun mencion. Interesajn detalajn eldirojn pri ĉi tiuj kampoj kiel ankaŭ pri la pedagogio kaj etiko entenas la tiel nomataj saĝecaj tekstoj (v. p. 149ss.).

Intensa okupiĝo pri la sana individuo ankaŭ ne estis ekstere de la religia literaturo. Diversspecaj observoj pri la psikologio troviĝas en aŭgurkolektoj, antaŭ ĉio en la fiziognomiaj aŭguroj, en kiuj temas tre ofte pri la homa konduto.²⁷ Pri la anatomio kaj fiziologio de la homa korpo oni interesis sin tamen ĉefe nur enkadre de la medicino celinta al kuracoj de malsanoj, al kiu estas dediĉitaj aparte intensaj klopodoj. Pri tio oni devas tuj rimarkigi, ke en la granda amaso de medicinaj tekstoj - alie ol en Egiptio - estas parolata nur tute sporade pri kirurgio.²⁸ Ĝi estis verŝajne rigardata kiel metia aktiveco simile kiel ĉe ni en la mezepoko. La kuracisto (sum. a-zu 'sciinto pri likvaĵoj', ak. *asû*) laboris antaŭ ĉio kun medikamentoj prenitaj kaj surmetitaj de la plej diferenca speco kaj kun rimedoj de la magio. Medicino kaj magio intermiksiĝis tiel ĉe la kuracado de malsanuloj, ke estas maleble tiri klaran limon. Ĉi tie montriĝas la babilona-asiria medicino ankoraŭ arkaika, aliflanke tamen la kombinado de medicino kaj magio anticipas la modernajn psikosomatajn metodojn en

²⁵ Kp. W. G. Lambert, *The Birdcall Text*, *Anatolian Studies* XX (1970) 111ss. Pri botaniko kp. R. C. Thompson (v. p. 73, piedn. 20).

²⁶ Kp. A. Oppenheim ktp. (v. p. 82, piedn. 17), p. 23ss. kaj E. Ebeling, *Parfümrezepte und kultische Texte aus Assur*, Romo 1950.

²⁷ Kp. F. R. Kraus (v. p. 109, piedn. 15) kaj »Die Physiognomischen Omina der Babylonier« (Leipzig 1935); kompletige pri tio kun literaturo W. von Soden, *Die 2. Tafel der Unterserie šumma Ea liballit-ka von alandimmû* ["Gestalt"], *ZA* 71 (1981) 109ss.

²⁸ Kp. R. Labat, À propos de la chirurgie babylonienne, *Journal Asiatique* 1954, 207ss. La kodo de Hammurabi traktas la kirurgojn en §218ss. aparte malbone.

kelkaj aferoj. La magiaj praktikoj vivigis la saniĝan volon de malsanuloj, sen kiu neniu kuraca sukceso povas esti atingata. Ekzorcoj kaj preĝoj kompletigis la kuracadon per la drogoj, ĉe kiuj oni apenaŭ diferencigis inter magia kaj vere medicina efikoj. Nia kompreno por la tiamaj metodoj tre malfaciliĝas per tio, ke ni ne kapablas interpreti multajn vortojn por plantoj kaj mineraloj. Eĉ pli malfavoraj statas la nomoj de malsanoj, kiuj nomas ĉefe eksteran bildon de malsano kaj estas do multsignifaj; ofte ni eĉ ne konas la vortsignifon. Intensa studado de la multaj tekstoj certe alportos tamen ankoraŭ esencajn novajn ekkonojn.²⁹

El malnovbabilona tempo konserviĝis nur unuopaj pli malgrandaj receptkolektoj kaj diagnozaj tekstoj sen pli precizaj priskriboj de simptomoj. En ili ĉiu sistematiko mankas. Ili aspektas kiel notoj de unuopaj kuracistoj. La tekstoj el la lasta triono de la dua jarmilo estas pli multnombraj kaj ofte multe pli ampleksaj samkiel dividitaj pli bone; ili atestas tre enormajn progresojn en medicino kaj farmacio. La grandaj medicinaj verkoj tamen probable estiĝis ne antaŭ la unua jarmilo; la ekzistaj kopioj devenas plej ofte el la tempo post 700. Tre gravajn kompletigojn liveras la leteroj, kiuj raportas pri unuopaj okazoj kelkfoje detale konigante nin kun kuracistoj famaj en ĝia tempo kiel ekz. Urad-Nanâ ĉe la reĝa kortego en Ninivo post 680; kelkfoje ili entenas ankaŭ redemandoj de pacientoj.³⁰

Estas du grupoj de medicinaj tekstoj. La unuan la diagnozaj aŭguroj reprezentas; ili mencias laŭregule nur kelkajn simptomojn de la malsano dirante poste tutkoncize, ĉu kaj eventuale post kiom da tempo estas ŝanco de resaniĝo aŭ ĉu oni devas kalkuli kun la morto baldaŭ aŭ post pli longa tempo. Anstataŭ ĉi tiu lasta indiko estas ofte legebla "mano de la dio resp. de la demono X"; ne la mano de ĉiuj dioj estas egale malbona. Eble tia indiko volis diri, ke oni direktu sin al la menciita dio resp. efektivigu riton kontraŭ la demono. Ekzemplo: "Se li estas malsana dum unu tago, poste lia kapo "manĝas" lin, li ĉiam denove metas siajn manojn sur la ventron, eligas lamentajn kriojn, ĉiam denove foretendas siajn manojn, li mortos." La aŭgurserio komencas per okazaĵoj, kiuj povas okazi al la ekzorcano sur la vojo al malsanulo, mencias poste la multajn rezultojn de kapo ĝis la piedoj kaj la intestoj, post tio multajn malsanojn kun diversspecaj simptomoj kaj finfine grandan nombron de suĉinfanaj malsanoj. Kiel ĉe aliaj aŭguroj certe estas ankaŭ ĉi tie multaj elpensitaj kombinaĵoj de simptomoj. Pri tio, kion la kuracisto povas fari aŭ kutime faras, nenie estas parolate.³¹

Ankaŭ la receptkolektoj, kiuj ne estis kunigataj al tiom granda tabulserio kiel la diagnozaj aŭguroj (40 tabuloj), komencas ĉiun alineon kun konciza

²⁹ Ampleksa entuta traktado de la babilona medicino ankoraŭ mankas; sed en ĉiuj prezentaĵoj de la kulturhistorio (v. p. 12, piedn. 2) estas dediĉata al ĝi ĉapitro; kp. ankoraŭ D. Goltz, Studien zur altorientalischen und griechischen Heilkunde. Therapie - Arzneiberatung - Rezeptstruktur, Wiesbaden 1974; R. D. Biggs, Babylonien, in Krankheit, Heilkunst, Heilung, eld. de H. Schipperges kaj aliaj, Frejburgo-Munkeno 1978, 91ss. kun literaturo.

³⁰ Por la novasiriaj leteroj kp. S. Parpola, Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal, I kaj II (AOAT 5/1 [1970]); 5/2 [1983]); pri pli malnovaj leteroj kp. H. Waschow, Babylonische Briefe aus der Kassitenzeit, Leipzig 1936; A. Finet, 'Les médecins au royaume de Mari', Annuaire de l'Institut de Philologie...14 (Bruselo 1957) 123ss.

³¹ Kp. R. Labat, Traité akkadien de diagnostics et pronostics médicaux, 2 volumoj, Parizo 1951; multajn kompletigojn al tio ofertas H. Hunger kaj E. von Weiher (v. p. 104, piedn. 5).

aŭ parte ankaŭ tre detala diagnozo. Ilin sekvas plej ofte pluraj magiaj-medicinaj receptoj, kiujn la kuracisto povis traprovi, kelkfoje ankaŭ ekzorcoj. Iam kaj iam la vicoj de plantoj, arboj resp. lignoj aŭ mineraloj estas tre longaj. Tre granda parto de la tabuloj tradiciitaj al ni estas eltiraj tabuloj el pli grandaj kompilaĵoj, kiujn unuopaj kuracistoj aŭ ekzoracistoj fondis por si. La preskribitaj medikamentoj estas tre ofte miksitaj el multaj plantaj aŭ mineralaj substancoj en akvo, lakto, biero aŭ, pli malofte, vino indikante al disvolviĝinta farmacio. Ke ĉiuj indikitaj ingrediencoj estis ĉiam disponeblaj, certe ne estas verŝajne. Ne multaj medikamentoj entenis cetere tute similajn substancojn kiel tiuj, kiuj estas uzataj ankoraŭ hodiaŭ en malsanulejo por la samaj malsanoj; la kuracistoj en la unua jarmilo povis konstrui sur la spertoj de multaj generacioj. Tio ĝustas ekz. por la uzado de fiŝgalo por la kuracado de blindeco kaŭzata per kornea makulo.³²

Trans la diagnozaj aŭguroj kaj la multspecaj receptotekstoj kun la multnombraj komentarioj verkitaj al tio ne estis medicina literaturo en Babilonio kaj Asirio. Estis en la medicino tiel kiel en la aliaj kampoj de la scienco: ĝeneralaj ekkonoj ne estas derivitaj el la multaj detalaj observoj, kiujn la kuracistoj sciis manipuli. Ankaŭ ne estis fiziologia teorio kiel jam frue ĉe la grekoj. Konsekvence, malvastaj limoj restis tiritaj al la malnovorientala medicino malgraŭ ĉiuj respektoblaj faroj, limoj de kompreno kaj kun tio ankaŭ de la povo. Malgraŭ tio konvenas al ĝi tutaparta pozicio en la historio de la medicino.

9. Matematiko kaj Astronomio

La babilona matematiko prezentas al ni aparte malfacilajn problemojn, ĉar ĝi estas en multobla rilato tute alia ol la greka kaj nia. En la frutempo ĝi estis tute difinita per praktikaj necesoj, nome per la termezurado kaj la postuloj de la administrado, kiu bezonis jam dum la tempo de la skribinvento tre komplikajn kalkulojn. Ĉar fekunda grundo estis je dispono en Babilonio nur en limigita mezuro, oni devis mezuri la parcelojn tre precize por utiligi ilin kiel eble plej bone. Estis nu ne nur rektangulaj kaj triangulaj parceloj, sed ankaŭ tiaj en formo de neregulaj poligonoj. Por povi kalkuli tiajn kampojn, oni devis desegni ilin post mezurado de la randoj kaj dispartigi ilin en triangulojn kaj rektangulojn; la sumo de la areoj de ĉi tiuj simplaj figuroj estis tiam egala al la entuta areo. Malnovbabilona tabulo eĉ montras en nelaŭskala desegnaĵo kampon, kiun oni dispartigis en 4 rektangulojn, 3 trapezojn kaj 7 ortajn triangulojn.³³ Sed ankaŭ kubaj grandoj kiel fosaĵoj, muroj kaj aliaj devis esti frue kalkulataj almenaŭ provizore, se oni volis scii kiom granda la elfoso estis aŭ kiom da brikoj oni bezonis, sed ankaŭ kiom da laborantoj oni bezonis kiel longe. Devis esti kalkulataj tamen ankaŭ la rikoltrezultoj, grandaj kvantoj de bruto aŭ fiŝoj sankiel la porciojn de naturaĵoj por ofte miloj da laborantoj kiel pagoj.

³² Kp. p. 112s., piedn. 28-31; W. von Soden, Fischgalle als Heilmittel für die Augen, AfO 21 (1966) 81s.

³³ Kp. Br. Meissner (v. 12, piedn. 2), vol. II, p. 390s. kun aldonita laŭskala desegnaĵo.

Dume nun oni kalkulis en Sirio jam en Ebla kaj en Asirio ĉefe laŭ la decimala sistemo, la sumeranoj kaj babilonanoj plej ofte kalkulis laŭ la seksagesima sistemo, kiu havis kiel kardinalajn nombrojn 1, 10, 60, 600, 3600, 36000, 216000 ktp. samkiel kiel reciprokojn al tiuj la frakciajn nombrojn $1/10$, $1/60$ ktp. Origine estis pro la pli malgrandaj kardinalaj nombroj ne nur propraj cifersimboloj, kiuj estas uzitaj por la obloj de ĉi tiuj nombroj plurfoje kaj komence estis diversaltaj. Post ĉirkaŭ 2200 tiam ankaŭ la nombroj estis kojnoforme skribataj ne povante superi la normalan altecon kiel la aliaj skribosignoj. Per tio malaperis la diferenca alteco inter la vertikala kojno de la 60 kaj tiu de la 1. Tio fariĝis tiam post kelka tempo la motivo por la matematikistoj uzi kiel cifersimbolon nur la vertikalan kojnon kaj la larĝan oblikvan kojnon de la 10, ankaŭ por la 60-oblo, 3600-oblo ktp. de la 1 kaj de la 10 samkiel la sesdekono ktp. de ili. Per tio oni atingis la pure pozician nombroskribadon kiel multe pli malfrue hindoj, araboj kaj ni enkadre de la decimala sistemo. Ĉar oni tamen ne uzis signon analogan al nia komo, la pozicia valoro normale ne estas evidenta ĉe multciferaĵoj nombroj. Seksagesima nombro kiel 58 45 40 respondis do ne nur al decimala $208800 + 2700 + 40 = 211540$, sed ankaŭ al la sesdekoblo ktp. kaj al sesdekono ktp. de tio, se ne sekvis la nombron iu nomo, kiu igis ĝin nemiskomprenebla. La babilonanoj kapablis plibonigi la malbonan kalkulante tutlerte per la nombroj sen klara pozicia valoro, ĉar la pozicia valoro povis esti indiferenta al ili ĉe la internombroj de pli longa kalkulado. Nur la eliraj nombroj devis esti markataj nemiskompreneble. Krome ene de la seksagesima sistemo dividoj per 3 kaj ĝiaj potencoj ĉiam kondukis al finitaj seksagesimaj frakcioj, kiuj reprezentis pli ekzaktajn rezultojn ol la mallongigitaj nefinitaj decimalaj frakcioj ĉe ni. Okaze de mezuroj de longo, areo kaj kapacito samkiel ĉe pezoj oni laboris pro la transpreno de tre malnovaj mezursistemoj kun tre diversaj multoboj; la mezuro de kapacito Bur ekz. respondis $5400 = 18 \times 5 \times 6 \times 10$ Qa (ĉ. 0,8-1l).³⁴

Por la kalkulado estis nun en la Antikva Oriento la malfacilaĵo, ke oni ja povis efektivigi adiciojn kaj subtrahojn ankaŭ por tre grandaj nombroj, sed ne multiplikojn kaj dividojn. Tio devigis krei multiplikajn baremojn kaj, ĉar oni nur povis koncepti dividojn kiel multiplikojn kun la reciproko de la divisoro, ankaŭ reciprokajn baremojn jam fare de la sumeranoj.³⁵ Aldoniĝis baremoj de potencoj kaj radikoj. Plej malfrue en la malnovbabilona tempo oni aldone kreis al la baremoj necesaj por kalkulado aliajn, kiuj sugestas teorion intereson pri specifikecoj de la nombra sfero. Tiel oni sekvis 225 aperanta seksagesime kiel 3 45 ĝis la deka potenco, ĉar estas ĉe tiu ĉi nombro neordinare samspecaj nombrosekvencoj. La potencajn baremojn scienculo efektivigis ĝis 2^{30} formante poste ankoraŭ la reciprokon al la nombro ĉe ni dekcifera, seksagesime eĉ pli longa sekvenco. Iun praktikan intereson tiaj baremoj ne povis havi; ni tamen aŭdas nenion pri tio, kial oni establis tiajn neordinarajn baremojn.

³⁴ Kp. K. Vogel, *Vorgriechische Mathematik*, II: Die Mathematik der Babylonier, Hannover-Paderborn 1959, 15ss.

³⁵ La datado de baremoj estas, se ili enhavas nur nombrosignojn, apenaŭ ebla, ĉar ĉi tiuj ŝanĝiĝis nur malgrave de ĉ. 2000.

Simile estas en la geometrio, kiu forte kreskis trans la plenumadon de multspecaj praktikaj celoj, pri tio tamen kontentiĝis per formulitaj teoremoj neniam provante pruvi ion. Oni scipovis manipuli la teoremon de Pitagoro eĉ sciante, ke pitagoraj nombrotriopoj, ĉe kiuj ene de ekvacio $a^2 + b^2 = c^2$ ĉiu nombro estas entjero, estas en tre enorma kvanto. Tabulo kompilas 15 elektitajn triopojn kun ĉefe altaj nombroj kiel ekz. decimale $13500^2 + 12709^2 = 18541^2$; kiel oni povis eltrovi ilin? Estas pri tio kelkaj supozoj.³⁶ Elirpunkto estis kompreneble la baza triopo $4^2 + 3^2 = 5^2$ facile konstatebla per provado kun siaj obloj.

La babilonanoj de la periodoj antaŭ kaj post Hammurabi aldonis al la baremoj milojn da tekstaj taskoj kun kaj sen kalkulado; unuopaj tabuloj kompilis ĝis 247 taskojn de simila speco sen kalkuladoj. Parto estis algebre formulitaj, inter ili multspecaj taskoj pri divido de heredaĵo, neniam aperintaj en la praktiko; kelkaj montras, ke oni povis manipuli aritmetikajn sinsekvojn. La geometriaj taskoj estas multspecaj; multaj rilatas al surtera kaj subtera konstruado ankaŭ por militaj celoj kiel ekz. sieĝoj. Ofte tamen nur la terminologio estas geometria, kiel i.a. la adicio de linearaj kaj kvadrataj grandoj montras; tiaj taskoj devas tial esti komprenataj algebre. Tre multajn de ili ni formulus kiel ekvaciojn, kaj linearajn kaj kvadratajn; la babilonanoj tamen neniam starigis ekvacion, sed povis solvi malgraŭ tio abundon da algebraj taskoj kaj devis kontentiĝi nur malofte per proksimumaj valoroj, kiel ili ne estas eviteblaj en la geometrio ĉe ĉiuj kalkuladoj de cirklo. Preskaŭ ĉiuj taskoj laboras per konkretaj nombroj. Nur tre sporade taskoj troviĝas sen tiaj, en kiujn ni enmetus ĝeneralajn nombroj kiel a , b ktp.³⁷

Tre izolita fenomeno de la malnovbabilona matematiko, kies povon ni povis ĉi tie nur koncize skizi, estas ĝis nun ankoraŭ ne klarigita kontentige, ĉar ĝi estis plej ofte konsiderata tro unuflanke sub metodhistoriaj vidpunktoj. Tia konsiderado estas necesa kaj nemalhavebla, lasas tamen la decidan demandon nerespondita: Kiel estas eble, ke matematiko, kiu estis pli efika ol la greka en ĝiaj komencoj, sufiĉis sen kiu ajn formulado de la ekkonoj, de kiuj ili faris uzon tiom abunde. Oni ofte opiniis, ke la buŝa instruado aldonis la frazojn, kiuj ne estas troveblaj en iu teksto. La mensaj strukturoj estus tiukaze estintaj fundamente diferencaj disde tiuj, kiuj disponis pri la figurado de la tekstoj. Tio estas des pli malmulte pensebla, ĉar, kiel ni konstatis, ankaŭ aliaj sciencaj tekstoj ne enhavas formulitajn sciencajn ekkonojn. Estas malfacile pasi la supozon, ke eskzistis en Babilonio kontraste kun tio, kio preskaŭ ĉie estas rigardita kiel sekura ekkono, ankaŭ senparola pensado, kiu povis tre efike labori tute sen formulitaj ekkonoj, sed ne transsalti

³⁶ Kp. K. Vogel (v. p. 115, piedn. 34), p. 37ss.

³⁷ Koncizajn entutajn prezentaĵojn de la babilona matematiko ofertas K. Vogel (v. 115, piedn. 34, kun literaturo) kaj B. L. van der Waerden, *Erwachende Wissenschaft: Ägyptische, babylonische und griechische Mathematik*, Bazelo-Stuttgart 1966, 59ss. La plej gravaj teksteldonoj kun detalaj prilaboroj estas O. Neugebauer, *Mathematische Keilschrifttexte I-III*, Berlino 1935-1937; Fr. Thureau-Dangin, *Textes mathématiques babyloniens*, Leiden 1938; O. Neugebauer kaj A. Sachs, *Mathematical Cuneiform Texts*, New Haven 1945; E. M. Bruins et M. Rutten, *Textes mathématiques de Suse*, Parizo 1961. Kp. ankoraŭ J. Friberg, *A Survey of Publications on Sumero-Akkadian Mathematics, Metrology and Related Matters*, University of Göteborg, Dpt. of Mathematics 1982.

certajn limojn.³⁸ Kion ĉi tiuj limoj signifis historie, treege imprese montras la fakto, ke la babilona matematiko stagnis post la grandioza prosperado de la malnovbabilona periodo dum 1000 jaroj, ja verŝajne eĉ forte perdis efikecon. Nur malmultaj atestoj estas, ke ĝi malgraŭe restis instrufako.

La plej grava atesto por la kulturado de la matematiko en Babilonio kaj Asirio en la unua jarmilo estas la astronomio. Kiel jam dirite (v. p. 109s.), tiu kreskis el la astrologio, kiu ludis dum la prospera tempo de la matematiko komence tre duarangan rolon, ĉirkaŭ la fino de la dua jarmilo tamen gajnis pli kaj pli grandan gravecon devigante per tio observi la stelojn multe pli ekzakte ol pli frue. Tio komence kondukis al limigo de pli granda nombro de konstelacioj; 36 de ili la tiel nomitaj astrolaboj dispartigis al la tri cirkloj de la dioj Anu, Ellil kaj Ea. Dukolumnaj stellistoj montris en la kutima vaga maniero la alordigon de fiksaj astroj kaj planedoj unu al la alia. Per tutaj frazoj kaj klarigaj relativaj propozicioj la serio MUL.APIN "plugilstelo" laboras, kiu faras esence pli konkretajn indikojn.³⁹ Eĉ pli zorgeme oni observis sunon, lunon, planedojn kaj fiksjajn astrojn en la unua jarmilo utiligante ofte la altajn templojn (v. p. 131) kiel observatoriojn. En Asirio, kies reĝoj havigis al la astronomio tre specialan kulturadon ekde la naŭa jarcento, la rezida urbo Kalah longe estis centro; pli malfrue aldoniĝis la novaj ĉefurboj Dur Ŝarrukin kaj antaŭ ĉio Ninivo kun ĝiaj observatorioj; diversajn astronomojn ni konas kun nomo el la leteroj kaj tre multaj astronomiaj-astrologiaj raportoj de la tempo post 700.⁴⁰ Notoj pri frapaj fenomenoj en la ĉielo estas faritaj verŝajne jam frue; en Babilono laŭ Ptolemeo listoj pri eklipsoj estas sufiĉe laŭsisisteme tenitaj ekde 747. Unua rezulto estis, ke oni kapablis jam proksimume kalkuli luneklipsojn post 700; antaŭe ili estas rigarditaj same kiel la multe pli maloftaj suneklipsoj kiel indikoj al la kolero de dioj, kiel la afero estis ankoraŭ okaze de la totala suneklipso de la 15-a de junio 763 (v. p. 36). Almenaŭ la astrologiaj tekstoj ofte parolas pri "neĝustatempaj" eklipsoj, kiuj okazis pli frue ol oni ekspektis. La historie sekvoriĉan suneklipson de la 28-a de majo 585 Taleso de Mileto tiam kapablis jam antaŭdiri surbaze de babilonaj serioj de observoj. Astronomiaj kalkuloj estis aliloke dum la asiria tempo nur izolate.

La komencoj de la kalkulanta astronomio en Babilonio, kiu povis ligi al la ne ĉesinta granda tradicio de la matematiko, probable estis en la sesa jarcento. Ĝi estas amplekse praktikita de kiam estis veninte en la aĥemenida erao al kunlaboro de grekaj kaj babilonaj astronomoj, kiu estas ankoraŭ plivastigita en la seleŭkida kaj parta eraoj. La babilonanoj kontribuis ĉi tie la seriojn de observoj parte reirantajn jarcentojn, la

³⁸ Pri la principaj demandoj de la babilona matematiko, kiuj estas ankoraŭ diference prijuĝataj, kp. miajn verkojn menciitajn en p. 102ss., piedn. 1 kaj 4 pri la babilona scienco, kiuj ankaŭ traktas la matematikon.

³⁹ Kp. E. Weidner, *Handbuch der babylonischen Astronomie*, Leipzig 1915 (nur volumo I aperis); la sama, *Gestirndarstellungen auf babylonischen Tafeln*, Vieno; Akademie 1967. Eldono de la serio MUL.APIN estas preparata. Pli ampleksaj estas Fr. X. Kugler, *Sternkunde und Sterndienst in Babel*, 2 volumoj kun 2 kompletigaj kajeroj, 3-a kompletiga kajero de J. Schaumberger, Münster 1907-1935; B. L. van der Waerden, *Erwachende Wissenschaft II: Die Anfänge der Astronomie*, Groningen 1966; F. Gößmann, *Planetarium Babylonicum*, Romo 1950.

⁴⁰ Kp. S. Parpola (v. p. 113, piedn. 30); R. C. Thompson, *The Reports of the Magicians and Astrologers of Niniveh and Babylon*, Londono 1900.

grekoj sian kapablecon al laŭsistema pensado kaj al la formulado de sciencaj rezultoj samkiel problemoj. Famaj babilonaj astronomoj nun portis ankaŭ grekigitajn nomojn kiel ekz. Nabû-rimanni/Naburianos (ĉirkaŭ 500?) rigardata kiel kreinto de la sistemo A de la babilona lunkalkulado kaj pli malfrue Kidinnu/Kidenas kaj Bêl-ussur/Berossos (ĉ. 300; v. p. 143). La astronomiaj kalkuladoj estas certe prezentataj, kiel en Babilonio kutima, sen principaj diskutoj. Se do astronomihistoriistoj ofte parolas de (malfru-)babilonaj lun- aŭ planedoteorioj, ili opinias konceptojn nenie formulitajn, kiujn oni povas legi el la tre komplikajn nombrovicojn de la tekstoj kaj kiujn la grekoj estus povintaj formuli kiel teorion. La matematikaj metodoj de la malfruaj astronomoj vaste superas tion, kion la malnovbabilona algebro kapablis fari. Grafike prezentite la nombroj por la grandeco de luneklipsoj rezultigas t. n. zigzagajn kurbojn. La kunlaboro de babilonaj astronomoj, de kiuj kelkaj transsetlis al greka tereno, kaj de grekaj ĉiukaze havis apenaŭ trotaksantan gravecon por la pluevoluo de la scienco.⁴¹

Kiel subprodukto de la astronomiaj kalkuladoj ekestis ankoraŭ grandaj progresoj en la superjara praktiko. La fakto, ke ne estas entjeraj rilatoj inter tago, monato kaj jaro, ja ĉie en la mondo kreis problemojn, kiujn oni nur povis pli-malpli majstri plej ofte nur per provizoraj solvoj en la kalendaro. La babilonanoj tiel ofte kiel necese aldonis monaton VIb aŭ, pli ofte, XIIb al la 12 monatoj de la lunjaro por egaligo kun la sunjaro, kio okazis dum jarcentoj laŭ ordono de la registaro; respektivaj dekretoj konserviĝis. La astronomoj konis fiksaĵojn superperiodojn ekde ĉirkaŭ 700, kiuj ne sukcesis en la praktiko. Ekde ĉirkaŭ 380 estis 19jara periodo kun 8 superjaroj, kiu atingas sufiĉetan alproksimiĝo al la realeco. Kun la celo de kalkula simpligo la astronomoj cetere kalkulis ofte kun 12 monatoj po 30 tagoj. La babilonaj monataj nomoj de la pli juna tempo estas jam frue transprenitaj de judoj kaj pli malfrue vaste ankaŭ de sirianoj.⁴²

⁴¹ Kp. la librojn menciitajn p. 117, piedn. 39 de Fr. X. Kugler kaj B. L. van Waerden; O. Neugebauer, *Astronomical Cuneiform Texts, Babylonian Ephemerides of the Seleucid period for the Motion of the Sun, the Moon, and the Planets*, 3 volumoj, Londono 1955. Efemeridojn, ankaŭ nomatajn 'Astronomical Diaries', la astronomoj eldonis ekde ĉirkaŭ 700 por ĉiu jaro kun ĉapitroj por ĉiu monato; ili enhavas ankaŭ indikojn al la vetero kaj aliaj informoj. Prilaborado de la tekstoj plej ofte fragmente konserviĝintaj estas planata.

⁴² Kp. St. Langdon, *Babylonian Menologies and the Semitic Calendars*, Londono 1935; artikolo 'Kalender' de H. Hunger, *RIAss.* V (1977) 297ss. kun literaturo.

XII. RELIGIO KAJ MAGIO

1. Kelkaj fundamentaj problemoj

Dume en la sciencoj en la Antikva Oriento nur povis partopreni la malgranda rondo de tiuj, kiuj kapablis legi kaj skribi, religio kaj magio koncernis ĉiujn, kvankam ne ĉiujn sammaniere. Ĉe tio ne estas eble limigi religion kaj magion unu kontraŭ la alia, ĉar ili tro multspece trapenetriĝas en la vivo samkiel en niaj fontoj. Ĉi tiun fakton ni devas laŭ ebleco konsideri ankaŭ en la sekvontaj linioj. Ĉar ĉiuj niaj tekstoj devenas de skribistoj, multaj demandoj pri la kredo de simplaj homoj devas esti senrespondaj, kvankam en Babilonio kaj Asirio la miloj da privataj leteroj en kelkaj aferoj tre bonvene kompletigas la literaturon kaj certaj fokusoĵoj estas legeblaj el la teoforaj nomoj. La troabundo de la materio ankaŭ ĉi tie devigas denove direkti la rigardon preskaŭ senescepte al sumeranoj, babilonanoj kaj asirianoj; nur tie kaj tie oni povas ankaŭ indiki al Sirio, por kiu la fontoj nekompareble pli magre fluas.¹

En Babilonio ni devas provi vidi profundajn diferencojn inter la religio de la sumeranoj kunkreita per pli malnovaj imagoj kaj tiu de la semidoj ne trotaksante ĝin konsidere al jam komenciĝinta sinkretismo. Tio povas ofte sukcesi nur tre malperfekte. Por la asiria religio precipe la huridoj aldone gajnis enorman gravecon. Antaŭ sufiĉe malfacilaj problemoj starigas nin la fakto, ke la religio en multobla rilato alie speguliĝas en la skribmonumentoj ol en la bildverkoj, kiuj en Mezopotamio nur malofte montras surskribojn rilatajn al la bildenhavo. Per tio sufiĉe vasta spaco restas al la subjektiveco por la interpretado de bildeldiroj, ekz. pri mitoj, kun la rezulto, ke tre diferencaj opinioj estas esprimataj pri centraj demandoj de la religia historio (v. ankaŭ p. 52). Konciza prezentaĵo devas ĉefe direktiĝi laŭ la tekstoj.

2. La dioj de la sumeranoj

La esenco de la sumera kredo al dioj estas por ni tre malfacile komprenebla, ne laste pro tio, ĉar nia kompreno de sumeraj religiaj tekstoj ankoraŭ multe lasas por deziri. Pli multe ol eldiroj en multaĵoj provizoraj tial ne estas eble hodiaŭ. En la studado de la tekstoj la sufiĉe eksterordinara nombro de sumeraj dioj resp. nomoj de dioj unue frapas. Ili komence estas registritaj en la listoj de dioj (kp. pri tio p. 109), kiuj en

¹ Ĉiuj kolektoverkoj pri religia historio traktas la religiojn de la Antikva Oriento, samkiel ĉiuj prezentaĵoj de la kulturoj (v. p. 12, piedn. 2); la plej detala verko, sed hodiaŭ malnoviĝinta en multaĵoj, estas M. Jastrow, *Die Religion Babylonien und Assyriens*, 3 volumoj kaj bildpaperujo, Gießen 1905-1913. Kp. ankoraŭ G. Furlani, *La religione babilonese e assira I, II*, Bologna 1928-29; Ch.-Fr. Jean, *Le milieu biblique*, Vol. II: *Les idées religieuses et morales*, Parizo 1936; P. É. Dhorme, *Les religions de Babylonie et de l'Assyrie*, Parizo 1949; Th. Jacobsen, *The Treasures of Darkness. A History of Mesopotamian Religion*; New Haven 1976; C. J. Gadd, *Ideas of Divine Rule in the Ancient Near East*, Londono 1948; H. Frankfort, *Kingship and Gods*, Chicago 1948. ²1958. ³1978; N. Schneider kaj F. M. Th. de Liagre Böhl en Fr. König, *Christus und die Religionen der Erde I*, Vieno 1951, 383-498; J. van Dijk, *Sumerische Religion*, *Handbuch der Religionsgeschichte I*, Göttingen 1971, 431-496.

la mezo de la tria jarmilo indikas centojn da nomoj.² En novsumera tempo ilia nombro eĉ plukreskas; la sumeranoj mem indikas 3600 kiel rondan nombron certe senteble troigitan. Kiel estas penseble, ke oni opiniis aktivaj tiel grandan nombron de dioj en la malgranda tereno de Babilonio, kie dioj estas ja ĉiam komprenataj kiel potencaj estaĵoj? Dusecaj aferoj estas esencaj: La fontoj montras, ke speco de korteganaro estis aloridigita al la urbdioj, en kiu estis similaj funkciuloj kiel en la palaco de la monda urboprince, do administrantoj de ĉiu speco, sed ankaŭ diaj metiistoj. La tera ordo estas per tio transigita al la ĉefe ĉiela diaro, atribuita al la dioj do laŭrange pli-malpli gravajn funkciojn en la supra mondo. Inverse tamen ankaŭ la urboprince kiel tera reprezentanto de la urbdio akiris apartan dignon; v. pri tio ankoraŭ p. 49.³ Cetere, ĉiuj dioj havis homan figuron; bestokapojn kiel en Egiptio oni trovas en tekstoj kaj bildoj nur ĉe demonoj.

Estas klare, ke la dioj ne nur povis esti konservantoj de ordo, kies aparta graveco por la sumeranoj ja ankaŭ esprimiĝas en ilia unudimensia ordoscienco (v. p. 102s.), se homoj kaptu konfidon al ili. Por la unuopuloj la urbaj diaĵoj kunigitaj sub la nocio "grandaj dioj" certe ne estis ĉiam rekte alparoleblaj, ĉar ili, kiel ni ankoraŭ vidos, havis aliajn funkciojn, almenaŭ en la novsumera periodo. Preĝoj ankaŭ de princoj direktiĝis komence al la familiaj diaĵoj. Kiel tiaj la subordigitaj diaĵoj funkciis por la plej multaj, kiuj laŭ la oficiala teologio estis en la servo de la urbaj diaĵoj, sed ĝuste ne estis palaj abstraktaĵoj, sed antaŭ ĉio potencoj de la prizorgado kaj, kie ajn necese, pledantoj ĉe la grandaj dioj. Sian plej belan esprimon trovas tio en la multaj miloj da rulsigelaj bildoj, plej ofte el la novsumera kaj malnovbabilona periodoj, kiuj montras, kiel preĝanto estas gvidata de la protekta dio al granda dio; surskribo kun la nomo de la preĝanto estas plej ofte aldonita.⁴ Al la enkonduka sceno estis bazo la ideo, ke la protekta dio sole ne kapablas plenumi ĉiujn dezirojn de la preĝanto.

La urbaj diaĵoj ofte havis samtempe ankaŭ transpasantajn funkciojn ne nur por la teritorio de Babilonio. An de Unug/Uruk estis kiel ĉiela dio la plej altranga, sekvita de Enlil de Nibru/Nippur, la dio de la aerspaco, kiu entronigis aŭ detronigis la reĝojn rangintajn super la urboprince; kp. pri tio p. 49. En la grundakva horizonto nomita abzu, ebliganta la vivon, Enki de Eridu havis sian loĝejon. Krom tiuj ĉi tri dioj estis kiel konservantino de la fekundeco por homoj kaj bestoj la patrino diino, kiu estas adorita sub diversaj nomoj en pluraj urboj, ekz. kiel Ninĥursanga en Kiŝ, kiel Bawa en Lagaŝ kaj kiel skribista kaj grendiino Nidaba en Umma. Sub la astraj diaĵoj la lundio Nanna de Ur estis rigardata kiel patro de la sundio Utu de Larsam, dume la iriza figuro de la 'ĉiela mastrino' Inanna, jen patrino diino, jen venusa diino kaj militema, havis templojn en Unug kaj Zabalam; kiel diino de la gregoj ŝi havis la ŝafon kiel sanktan beston. Inter la aliaj ĉefdioj estu nomata ankoraŭ la militodio Ningirsu de Girsu kaj la filo de Enlil Ninurta en Nibru, Dumuzi de Badtibira (v. pri tio p.

² Kp. A. Deimel, *Schultexte aus Fara*, Leipzig 1923, 9ss.

³ Malgraŭ tio la pli frue kutima traduko "pastorprince" por la titolo ensi - oni tiutempe legis Patesi - ne estas faktokonforma.

⁴ Ampleksa traktado de ĉi tiu rulsigela grupo ankoraŭ mankas. La motivo estas trovebla ankaŭ sur reliefoj.

129) kaj Ŝara de Umma. Ĉu inter la ĉefdioj de norda Babilonio (v. p. 121s.) kelkaj estu rigardataj kiel origine sumeraj diaĵoj, bezonas ankoraŭ klarigon. Por la antaŭsumera periodo la multaj nudaj virinaj figuretoj indikas al Inanna-figuro kaj la taŭro al la lundio. La taŭraj kornoj tamen fariĝis jam frue signo de ĉiuj dioj kiel tiel nomata kornkrono. Pri la diigo de reĝoj v. p. 51ss.

Sian potencon gajnis la sumeranoj precipe per tio, ke ili povis disponi pri certaj ordaj fortoj, inter ili la me parte ankaŭ objekte pensitaj, laŭregule tamen 'abstraktaj', estis kvintesenco de la dia forto konservinta kaj protektinta la kosman kaj teran ordon.⁵ Apenaŭ pli malmulte grava estas la nam, ĝenerale tradukata laŭ la akada ekvivalento *šimtu* kiel "sorto, fatalo", kvankam la nocio apenaŭ tradukebla estas pli ampleksa, kiel ekz. nam-lugal "reĝeco", nam-dingir "dieco" kaj aliaj abstraktaj nocioj montras. La dioj 'tranĉas' (tar) la nam-on ne nur por kreitaĵoj, sed ankaŭ en la kosmo.⁶ Plia "numena orda nocio" estas giš-ĥur, verdire "desegnaĵo, skizo", kiu povas ankaŭ esti komprenata kiel "koncepto(j)" de dioj. De dioj fiksitaĵoj estas tamen ankaŭ la fundamentaj ordoj por la kultsfero kiel antaŭ ĉio garza, kiu povas ankaŭ signi kultan oficon, billuda "kulta kutimo, moro" kaj, pli malgrandsignife, ŝu-luĥ "puriga rito". Ĉar ĉi tiuj nocioj estas alordigita al la dieco tutsimple, ili rajtas esti rigardataj kiel aparte karakteriza por la sumera religio.

3. Dioj de babilonanoj kaj asirianoj

a) Ĉefaj dioj de la malnovsemidaj popoloj. Dioj de Nordbabilonio dum la sumera tempo

De neniuj de la semide parolantaj popoloj ni konas la religion de la tempo antaŭ ilia enmigrado en iliajn pli malfruajn loĝlokojn, en kiuj ili - escepte de Sudarabio?⁷ - renkontis aliajn popolojn transprenante iom post iom ankaŭ pli-malpli de ties religiaj ideoj. Ĉar skribaj fontoj plej ofte komenciĝis nur jarcentoj post la supozebla tempo de enmigrado, ili probable respegulas preskaŭ ĉiam jam certan sinkretismon, kiun oni ne povas analizi ekzakte. Kiel certe semidajn ĉiuj fontoj evidentigas la tri diojn de la ĉefaj astroj suno, luno kaj Venuso. Tie estas tre strange, ke ja la lundio ĉiam estas vira, la suno tamen pli ofte, antaŭ ĉio en suda Arabio kaj parte en Sirio, virina, la Venuso aliflanke estas dio ('Aĥtar) en suda Arabio; en Sirio la 'Aĥstart, kiu venkis pli malfrue sole, estas krom la vira 'Aĥstar. La astraj dioj estas diaĵoj de la astroj, sed ne la astroj mem; pri astra religio oni tial rajtas paroli nenie, eĉ ne en Babilonio.⁸ Multe pli malfacile respondebla estas la demando, ĉu la veterdio ĉie adorita en Antaŭazio sub diversaj nomoj apartenas al la plej malnovaj semidaj dioj;

⁵ Kp. G. Farer-Flügge, *Der Mythos "Inanna und Enki"* sub speciala konsidero de la listo de la me, Romo 1973; tie estas ankaŭ koncize traktataj la aliaj ordaj nocioj menciitaj jene.

⁶ Verbojn por "tranĉi" konekse kun ligo, alianco kaj ĵuroj ankaŭ uzas la hebrea kaj la greka.

⁷ Kp. p. 22 kaj H. Gese, M. Höfner, K. Rudolph, *Die Religionen Altsyriens, Altarabiens und der Mandäer*, Stuttgart 1970.

⁸ La nocio uzata de la panbabilonistoj kaj multaj aliaj ĝis hodiaŭ en la sekvo de Eduard Stucken (1865-1936) estas sufiĉe diversmaniere uzata, kio kondukis al multaj miskomprenoj. La rilato de babilonaj diaĵoj al astroj devas esti denove esplorata.

la sudaraboj ŝajne ne konas lin, same kiel aparte elstarigitan ĉieldion kaj Hadesan regantinon inter siaj nur malmultaj dioj, dume li estas jam menciata en tekstoj el Ebla sub sia malnovsemida nomo Hadda/Hadad. Tie kaj en aliaj lokoj ankaŭ jam la grendio *Dagān*, la pestodio Raŝap (pli malfrue parte Reŝef) samkiel Kamiŝ (pli malfrue en Moabio Kamoŝ) estas multe adoritaj krom dioj kun nesemidaj nomoj. Kompare kun Mezopotamio tamen la panteono en Nordsirio estis malgranda en la tria kiel en la dua jarmilo malgraŭ malunueca origino. Ĉar poste en la Malnova Testamento ankaŭ ĉiam nur estas parolata pri unuopaj dioj de la najbaraj popoloj, la konkludo altrudiĝas, ke la semidaj triboj kaj popoloj ĉiufoje adoris nur malmultajn diojn, al kiuj tamen respektive pli grandan potencon atribuis.⁹ La plimulto de ĉi tiuj dioj estis vira; tamen, estis krome ĉiam ankaŭ diinoj, kiuj havis grandan gravecon por la kredo samkiel en la kulto.

Fontoj por la religio de la akadoj en Nordbabilonio komenciĝis nur post 2500, kiam grupoj de nordorientaj kaj nordaj semidoj parte jam dum jarcentoj tie setlis (v. p. 21s). Ili estas komence nur tre malmulte fruktodonaj. Ĉirkaŭ 2400 preskaŭ nur *ilum* "dio" aperas kiel teofora elemento en akadaj propraj nomoj. Nur iomete pli malfrue ni krome renkontas la malnovsemidan astran trion Su'en, poste Sin "luno", Ŝamaŝ "suno" kun lia edzino Ajja kaj E/Iŝtar "Venuso", aldone kelkaj dioj, kies nomoj ne estas sendube interpreteblaj, kiel antaŭ ĉio la militeman Erra. En la surskriboj de la reĝoj de Akado ĉi tiuj ofte aperas kune kun Dagan, la malluma Marsdio Nergal kaj la militodio Zababa de Kiŝ samkiel kun la kosma triopo de la sumeranoj Annum, Enlil kaj Enki/Ea kaj aldone kun la patrino diino Ninkarrak. Enlil do restis ankaŭ por la akadoj la dio, kiu instalas la reĝojn; krom li estis la militema Iŝtar. Per tio kelkaj ĉefaj figuroj de la sumera panteono venis al la malnovsemidaj dioj; la pli malfrua babilona panteono konturiĝas. La similan ni observas en Mezopotamio en Mari, kie ne nur aliaj malnovsemidaj diaĵoj kiel Abba, Lim kaj la patrino diino Mama/Annuntum estas adoritaj krom la dioj Dagan kaj la veterdio Addu/Adad, sed ankaŭ - kiel en la frudinastia epoko - kelkaj kosmaj diaĵoj de la sumeranoj, kiuj estis rigardataj kiel proksimume identaj kun la semidaj dioj.¹⁰

b) Babilona kredo je dioj. La egaliga teologio

La intermiksiĝo de akadoj kaj almigrantaj kanaanidoj (v. pri tio p. 22s.) kun la sumeranoj, kreskanta post 2000 ankaŭ en la sudo, kondukis ankaŭ en la religio al profunda ŝanĝiĝo. Kvankam la tendenco enkreski en la sumeran tradicion restis efika, sed tro multe en ĝi restis fremda, ne laste ankaŭ multaj dioj en la diobatalaj mitoj de diversa origino. Oni serĉis al dioj, kiuj ligis la zorgon pri la konservado de la kreaĵo kun la prizorgo pri la individuoj kaj ne plu postlasis ilin al subordigitaj protektaj diaĵoj. La fora

⁹ Kp. J. J. M. Roerts, *The Earliest Semitic Pantheon*, Baltimore 1972. La tekstoj el Ebla tiam ankoraŭ ne estis konataj; ĉe kelkaj ĉefdioj de Ebla kiel ekz. NI.DA.BAL (!) la legado de la nomo estas ankoraŭ ne klarigita.

¹⁰ La 3-a jm. estas nur tre magre atestita en Mari. Eĉ pli malmulte ni scias pri la aliaj regionoj norde de Babilonio.

ĉieldio An/Anu alprenis la trajtojn de "deus otiosus"*, Enlil konservis sian signifon por la ŝtata kampo. Nur Enki restis proksima al la homoj kiel dio de la saĝeco. Apud la malnova patrino diino kun ŝiaj diversaj nomoj la edzinoj de la ĉefaj dioj nun aperis kiel diinoj de la propeto kaj prizorgo, de kiuj Ningal, la edzino de Nanna/Sin, eĉ estas adorita en Sirio. En Babilonio Ajja, Taŝmētu kaj Zarpanītu, la edzinoj de Ŝamaŝ, Nabû kaj Marduk, probable estas plej ofte alvokitaj.

El la babilonaj dioj samtempe reprezentintaj astrojn la sundio Ŝamaŝ verŝajne estas plej ofte adorita en malnovbabilona tempo en la tuta lando kiel dio de la juro kaj de la justeco, multe pli ofte ol antaŭe la sumera Utu; li ankaŭ estis la dio de la oferdivenado (v. p. 107s.) kune kun la veterdio Adad. Lia patro, la lundio Sin/Nanna, kompare al li iomete cedis ekstere de la nomdonado. Kun la avancado de la dinastio de Hammurabi tamen la dio Marduk, la dio de Babilono, ĝis tiam malgrava, al kiu en la ĉielo la Jupitero estis alordigata, travivis rapidan avancadon, komence nur en Nordbabilonio kaj tute ne nur en la oficiala kulto. Kvankam alie ol Ŝamas ankaŭ dio de la batalo, li estas kiel tiu prefere dio, kiu helpis al individuoj. Al li oni ankaŭ transigis la funkcion de la dio de la blanka magio de la sumera Asalluĥi de Eridu, la filo de Enki; Marduk fariĝis per tio filo de Ea.¹¹ Kiel lia filo Nabû de Borsippa estis rigardata, la dio de la Merkuro, pli malfrue precipe dio de skribistoj kaj scienculoj. Al ili aldoniĝis la malluma Marsdio Nergal, kiu ankaŭ povis esti proksime de la preĝantoj.¹² El la militaj dioj de la sumeranoj nur Ninurta, la filo de Enlil, restis viva kiel dio de Siruso ekstere de teologio kaj kulto, gajnante pli malfrue eĉ pli grandan signifon. Precipe heterogena figuro estis la Venusa diino Iŝtar por la babilonanoj, diino de la fekundeco kaj bataloj, bonkora patrino kaj samtempe patronino de la publikulinoj ne nur en la kulto de sia urbo Uruk, kiun ŝi transprenis de la Inanna de la sumeranoj. Nur la patrinecan atenton kontraŭe personigis en la nordo la Annuntu, en Uruk la Nanâ kaj en Isin la savodiino Gula. Bonkorecon oni ne ekspektis de la Hadesa princino Ereŝkigal/Allatu. Pluraj kromaj dioj estas adoritaj nur en kelkaj regionoj aŭ de anoj de certaj profesioj.¹³

El la multaj centoj da subordigitaj dioj de la sumeranoj la plej multaj perdis sian gravecon en tiu tempo ankaŭ kiel protektaj dioj, sed ne estas forgesitaj de la teologoj kaj parte ankaŭ ne en la kulto. Ni jam vidis, ke oni egaligis preskaŭ ĉiujn diojn de la semida nordo kun sumeraj dioj. Tio komence okazis kiel iam kaj iam jam pli frue ĉe la sumeranoj pokaze sen sistemo. Ekde Hammurabi fariĝas pli kaj pli klare, ke oni provis akordigi la teologian tradicion kun forte ŝanĝiĝinta dioimago pere de dioegaligoj

* Dio sen ofico, la trad.

¹¹ Kp. W. Sommerfeld, *Der Aufstieg Marduks. Die Stellung Marduks in der babylonischen Religion des zweiten Jahrtausends v. Chr.*, AOAT 213 (1982); H. D. Galter, *Der Gott Ea/Enki in der akkadischen Überlieferung*, Graz 1983; Fr. Nötscher, *Ellil in Sumer und Akkad*, Hannover 1927; H. Wohlstein, *The Sky-God An-Anu*, Jericho-Novjorko 1976.

¹² Fr. Pomponio, *Nabû*, Romo 1978; E. von Weiher, *Der babylonische Gott Nergal*, AOAT 11 (1971). Monografioj pri Sin, Ŝamaŝ, Iŝtar kaj Ninurta samkiel pri diversaj veterdiaj figuroj ankoraŭ mankas. Kp. D. O. Edzard en *Wörterbuch der Mythologie*, eldon. de H. W. Haussig, I, Stutgarto 1961, 19-139; artikolo 'Inanna/Iŝtar' de Cl. Wilcke kaj U. Seidl, *RIAss. V* (1976) 74ss.

¹³ Al ili apartenas ekz. Tiŝpak de Eŝnunna, Iŝtaran/Satran de Der, la dio de la juĝistoj Madānu k. a. p.

en granda stilo, per kiuj pli ka pli dioj reduktiĝis al nuraj hipostazoj de multe pli malgranda nombro de dioj. La semidoj ne povis imagi tiom grandan nombron da potencaj dioj en sufiĉe malvasta tereno. Al la ordokoncepto, kiu estas decida por la sumera teologio ili ne trovis ĝustan aliron kaj povis postsenti ĝin nur parte. La egaliga teologio nun ebligis ligi la persistadon pri la tradicio kun la novaj imagoj. Sian ampleksan dokumentadon ĉi tiu teologio trovis en la granda dukolumna listo de dioj priparolita en p. 105 samkiel, nur pri Marduk, en la fina parto de la eposo pri la mondkreado (v. p. 143), kiu laŭdas la dion sub 50 nomoj per pli kaj pli novaj parolturnoj. La pripensado pri diaĵo tamen ne haltis ĉe tiun liston, kiu lasis ekzisti verŝajne ankoraŭ ĉirkaŭ 200 dioj, kaj ankaŭ pridubis la memstarecon de kelkaj "grandaj" dioj. Tiel en himnoj dioj estas transformitaj al reprezentantoj de certaj ecoj de la ĵus alvokita dio aŭ eĉ, sufiĉe senguste, al liaj korpopartoj. Malantaŭ ĝi kaŝiĝis la plivastiĝinta konvinko, ke ĉiuj historiaj nomoj de dioj opinius nur unu dion aŭ unu diinon kaj estus tial vaste interŝanĝeblaj en preĝoj. Tre ofte oni tamen tute rezignis en la unua jarmilo pri nomoj kaj parolis nur pri la "dio" kaj "diino", kiuj vidis kaj kapablis ĉion. Kontestado de la ekzisto de pluraj dioj tamen estis ligita kun tio nur precipe sporade;¹⁴ tial oni prefere ne parolu pri monoteismaj tendencoj en Babilonio, pli prefere jam kun Benno Landsberger pri monoteismaj tendencoj, kiuj rezultis en la doktrino de nur unu diaĵo reprezentita per dio aŭ diino.¹⁵

De la sumeranoj la babilonanoj transprenis la religian toleremon ankaŭ fronte al dioj de najbaraj popoloj, kiuj poste estas ofte egaligitaj kun propraj. Kelkaj dioj de la kasidoj (v. p. 26) ekz. la dia paro Ŝuĝamuna kaj Ŝimalija estas eĉ ofte alvokitaj. Nur la dio de la malamataj asirianoj estas bruske rifuzita.

Kvankam estis en pli malfrua tempo la urbdioj, kiuj estas nur adoritaj en sia urbo, nur dise la ĉefaj dioj malgraŭe konserviĝis en siaj respektivaj urboj certan prioritaton, kio precipe esprimiĝis en la nomdonado. Ĉar Babilono restis ĉefurbo ankaŭ post la tempo de Hammurabi kun mallongaj interrompoj, Marduk estis agnoskata en akordo kun la mondkreada eposo, kiu atribuis al li du vizaĝojn kiel kelkaj bildoj de dioj, ankaŭ aliloke tre ofte sub la nomo Bēl "Sinjoro" kiel reĝo de dioj. Precipe vaste disvastiĝinta estis tamen ankaŭ la kulto de Nabû (v. s.), kiel ree la personaj nomoj pruvas. Provoj de unuopaj reĝoj preferi certajn kultojn, apenaŭ sukcesis kaj kondukis kaze de la lasta reĝo Nabonido, kiu volis certigi prioritaton al la kulto de la lundio Sin, al strikta rifuzo, kiu sekvigis lian detronigon (v. p. 47). La aĥemenidoj ne faris provojn de konverto fronte al Babilonio; la seleŭkidoj progresigis la egaligon de grekaj kaj babilonaj dioj, ekz. de Marduk kaj Zeŭso. Pri la rilato de dioj al la homoj v. p. 125ss.

¹⁴ En la 8-a jc. asiriano skribis: "Al Nabû mi konfidis, al alia dio mi ne konfidis!", Fr. Pomponio (v. p. 123, piedn. 12, p. 69).

¹⁵ Pri la vasta interŝanĝebleco de la diaj predikatoj kp. K. Tallqvist, *Akkadische Götterepitheta*, Helsingfors 1938; pri la egaliga teologio W. von Soden, *Leistung und Grenze sumerischer und babylonischer Wissenschaft* (v. p. 102, piedn. 1), p. 57ss.

c) Kredo je dioj kaj politika religio en Asirio

La asirianoj ĉefe adoris la samajn diojn kiel la babilonanoj, ligis tamen ne ĉiam la samajn imagojn kun ili. Por la malnovasiria tempo ni havas kiel fontojn - escepte de malmultaj reĝaj surskriboj - preskaŭ nur la leterojn kaj dokumentojn el la komercaj kolonioj en Malgrandazio.¹⁶ Ili montras al ni Asuron, la dion de la urbo Asiro, kiel gvidan dion ne nur en la nomdonado. Li estas la dio de la reĝoj, ĉe li oni ĵuras, oni tamen ankaŭ preĝas al li en personaj aferoj. Apud li estas la Iŝtar de Asiro, kiu ankaŭ estas ofte alvokata. Anu estas kombinita kun Adad en Asirio, eble sub fremda influo. Multaj aliaj dioj estas menciataj, inter ili Ea, Su'en kaj Ŝamaŝ; la tekstoj tamen eldiras nur malmulte pri ili. Ifoje ankaŭ troviĝas indikoj al kultoj de la landanoj en Malgrandazio.

La dumtempa subigo de Asirio sub huridoj kaj Mitanni kondukis ankaŭ en la sfero de la religio al diversaj ŝanĝiĝoj. La plej grava koncernas la karakteron de Asuro, kiu nur nun fariĝas la ŝtata dio precipe postulanta la pligrandigon de Asirio, malgraŭ tio ankoraŭ restas ankaŭ dio por individuoj. Post ĉirkaŭ 900 tio ŝanĝiĝas, ĉar Asuro estas nun nur la regna dio, kiu premas siajn reĝojn al ĉiam pli vasta ekspansio ĝis la grandregno de la sargonidoj. La subigitoj devis respekti lin, ekzemple tiel, kiel pli malfrue ĉiuj romiaj provincoj devis transpreni la imperiestran kulton; ili tamen ne devis adori lin kaj ĝenerale ili restis liberaj por servi al siaj dioj. La asirianoj mem plej ofte preĝis al la babilonaj dioj, kies kulto pli kaj pli venkis de ĉirkaŭ 1400. Ĉe tio ankoraŭ longe estis konsiderindaj restriktaj kontraŭ Marduk el politikaj motivoj, antaŭ ol precipe la malsanuloj tre ofte alvokis ĝin post 800. La reĝoj igis sin sankcii de Ŝamaŝ la leĝecon de sia politiko; Ninurta tamen, kiu havis grandan templon en Kalah, fariĝis krom Nergal dio de milito kaj ĉaso.¹⁷ Ankaŭ la lumdio Nusku estas multe alvokita. En la oficiala kiel en la privata kulto Nabû ludis sufiĉe centralan rolon krom Iŝtar en al unua jarmilo; li estis en la unua loko en la nomdonado. La diaj imagoj de la huridoj ŝajne forte influis la asirian religion, kvankam hurida **Fehler! Textmarke nicht definiert.** nomoj de dioj ne estas tre ofte menciitaj. En la asiria Iŝtar Ŝaŭŝka pluvis kaj en Adad la plej altranga dio de la huridoj, Teŝup. Pri la dioj de la centoj da deportitoj en la novasiria grandregno ni apenaŭ ekscias ion ekstere de la nomdonado en la tekstoj.¹⁸

4. Dio kaj homo, peko kaj etiko, teodiceo, postmorta vivo

En ĉiu religio la homoj ekspektas helpon de la diaĵo, se ili ne kapablas helpi al si mem; ili tamen estas ankaŭ konvinkita pri tio, ke la diaĵo faras postulojn al ili minacante per punoj por ties malplenumo. Unuflanke la servo por la dioj estas postulita pere de kultaj agoj de ĉiu speco; tio estas

¹⁶ Kp. H. Hirsch, Untersuchungen zur altassyrischen Religion, Osnabrück 1972; Tallqvist, Der assyrische Gott, Helsingfors 1932.

¹⁷ Antaŭ ĉio en la 1-a j.m. la asiriaj reĝoj ofte apogis sin en siaj militraportoj sur sufiĉa nombro de dioj, ne nur Asuro, Ŝamaŝ kaj la militodioj.

¹⁸ La reĝaj surskriboj nur sporade mencias fremdajn diojn ekz. de la sudaraboj aŭ la urartuanoj; ŝtataj kontraktoj postulas la ĵuron ankaŭ per la dioj de la alia partnero.

ankoraŭ traktota. Estas tamen ankaŭ postulata agado, kiu servas por la konservado de la kreaĵo, kaj ĉi tie precipe temas ankaŭ pri la interrilato de homo kaj homo. Inter la diversaj postuloj estas ja nun fortaj interŝoviĝoj, ankaŭ en la Antikva Oriento.

En la fontoj por la sumera religio tre multe temas pri la kulto; pri homa kulpo kaj ĝiaj konsekvencoj tamen tre multe pli malmulte. La plej grava nocio apartenanta al tie estas nam-tag "interveno (en la dian ordon)". Tia interveno opiniis skribisto el Lagaŝ, ke la reĝo Lugalzaggesi (v. p. 51) detruis Lagaŝon; lia diino Nidaba igu lin porti ĉi tiun kulpon.¹⁹ Sed ankaŭ individuoj povis diversmaniere esti kulpaj pri nam-tag.²⁰ Oni tamen ĉefe ne opiniis, ke la kulpo povus esti decida por la sorto de la homo. En la lamentokantoj pri publikaj katastrofoj (v. p. 152) la kulpo de la koncernatoj apenaŭ ludas rolon. Kaŭzo por tio povas esti, ke oni atribuis al la homa agado tro malgrandan gravecon por povi konsiderinde influi decidojn de la grandaj dioj. Precipe grave estas krome, ke la sumeraj vokadoj kontraŭ malsanoj kaj aliaj suferoj ne diras, ke la dioj transcedis la homon pro liaj pekoj al malbonaj demonoj. Tial petoj pri pardono mankas en ĉi tiuj, kaj oni kontraŭis la demonojn nur pere de magiaj rimedoj (v. p. 135).

En la sumeraj mitaj poemoj la dioj ne malofte agas kontraŭ la ordoj starigitaj de ili; en kelkaj kazoj la pekoj estas punataj per la kunveno de dioj. En la mitoj de la babilonanoj tio estas ne multe alia; bataloj inter dioj ne estas neataj absolute, fina interkonsento estas normala; al morto transdonataj estas nur kelkaj pradioj, kiuj estas ekstere de la ordo (v. p. 143). Ĉe la babilonanoj alia religia imago kreske aperas apud tiu de la mitoj de la tempo de Hammurabi, ene de tiu ne plu estas spaco por bataloj inter dioj. Ĉi tiu religia imago, kiu klare aperas ne antaŭ ĉirkaŭ la fino de la dua jarmilo, estu komprenata kiel konsekvenco el la konvinko, ke la dioj faras etikajn postulojn ĉiam pli altajn al la homoj en la intereso de la konservado de la kreaĵo, kies ignorado estas kvalifikata kiel peko. Ne ekzistas unueca nocio de la peko, sed kelke da vortoj por pekoj de diferenca graveco, de kiuj *arnu/annu* kaj *šērtu* samtempe signas ankaŭ la punon kiel sekvo de la peko. Sed eĉ la pardonebla peko (*egītu*) restas peko fronte al la diaĵo kaj bezonas kiel ĉiuj pekoj la "solvon", la pardonon surbaze de dia kompato. Ke la homo malgraŭ la klopodado, kiu estas nepre necesa, ne povas sole trovi la ĝustan vojon per propra forto kaj ke la diaĵo havas la liberecon puni kaj pardoni, estas unu de la plej gravaj ekkonoj de la babilonanoj.²¹

Kio estas peko, tio estas komence difinita nur kaj, pli malfrue plej ofte, kazuistike, ĉe kio longe temis nur pri la ĝusta konduto fronte al la dioj kaj pri la fundamentaj reguloj de homa moralo, kies obeon certe ankaŭ la sumeranoj jam postulis. Ĉirkaŭ la fino de la dua jarmilo la kazuistiko

¹⁹ Kp. E. Sollberger - J. R. Kupper, *Inscriptions royales sumériennes et akkadiennes*, Parizo 1971, 82VII. Laŭ pli frua traduko la peko estas imputita al la diino mem.

²⁰ La limigo de la diversaj sumeraj vortoj por peko kaj malbonfaro unu kontraŭ la alia estas ankoraŭ ne klarigita. Propra vorto por la pekpuno verŝajne ne estis.

²¹ Kp. A. van Selms, *De babylonische termini voor zonde*, Wageningen 1933; H. Vorländer, *Mein Gott. Die Vorstellungen vom persönlichen Gott im Alten Orient und im Alten Testament*, AOAT 23 (1975); R. Albertz, *Persönliche Frömmigkeit und offizielle Religion. Religionsinterner Pluralismus in Israel und Babylon*, Stutgarto 1978.

tamen estas forte fajnigita, kiel ni ekscias el la serio de ekzorcoj *Ŝurpu* "forbruligo" (v. p. 136s. kaj piedn. 42) direktita kontraŭ la "anatemo" (*māmītu*) apartiganta disde la diaĵo, kiu en tabulo II kaj III registras proksimume 200 agojn kaj neplenumojn rigarditajn kiel pekajn, inter ili, ke oni parolas alie ol oni pensas, semas malpacon en familio, ignoras nudan personon, senbezone batas bestojn kaj multajn aliajn. Kiu kontrolis sin mem pere de ĉi tiuj konfesospegulecaj nombradoj kaj kelkaj aŭguroj (v. p. 127), devis ekkoni, ke li fariĝis kulpa ĉiutage, kaj tial estas nur konsekvence, ke el tio la ekkono pri la pekeco de ĉiuj homoj rezultis. "Kiu ne pekis, kiu ne sakrilegiis?" demandas preĝinto. Ankaŭ la nekonscia kaj nekonata peko samkiel tiuj de liaj prauloj povis ŝarĝi lin. Se la dioj ne pardonus al li volonte, neniu povus helpi al li.

Nu, la diaĵo tamen ne ĉiam pardonis, sed ankaŭ punis por montri, ke ĝi opinias la postulojn serioze. La normala konvinko estis kiel en Israelo tiu, ke ekzistas adekvata rilato inter la suferoj de homo kaj la graveco de liaj pekoj, ke li do devus farti pli bone ol la malbonulo. Nu oni tamen devis tro ofte konstati, ke ĉi tiu opinio ne ĝustas, ke do la malbonulo ofte fartas pli bone ol la honestulo. La religioj, kiuj kredas je pluvivado en la transejo, kalkulas en tiaj kazoj kun kompensanta justeco post la morto surbaze de tribunalo por mortintoj kiel en Egiptio. La senkonsoleco de la subtera mondo, je kiu oni kredis en Babilonio, lasis al tiuj, kiuj suferis sur la tero, malmulte da espero pri pli bona sorto tie. Ĉar la plurfoje menciitaj juĝistoj de la subtera mondo ŝajne povis puni nur malbonulojn per aldona turmento. Male nur la verkinto de la sumera mito ›Gilgameŝ kaj Enkidu en la subtera mondo‹, kiu estas alpendigita en babilona traduko al la Gilgameŝ-eposo kiel 12-a tabulo (v. p. 147) desegnis iomete pli afablan bildon por kelkaj grupoj de mortintoj kiel ekz. patroj de pluraj infanoj aŭ la mortigitoj de la batalkampo, ne promesante al tiuj liberigon el la subtera mondo. Pli malbonan sorton ol la subteran mondon trafis la nesepultitoj; ili ĉirkaŭflugis kiel spiritoj de mortintoj kaŭzante mensmalsanojn ĉe vivantoj.

Sub tiuj cirkonstancoj duboj pri la justeco de dioj devis aperi ĉe tiuj, kiuj suferas sen grava kulpo, tiom pli ĉar por multaj babilonanoj de ĉirkaŭ 1100 la elirvojo de la vera politeismo, ke la suferanto per la privelegiita alvoko de certaj dioj eble ofendis aliajn tirante ties indignon, ne plu estis irebla. En la poemo ›Mi volas glori la sinjoron de la saĝeco‹ troviĝas nun la daŭriganta penso, ke la homo ofte ne scias, kion la diaĵo vere postulas de li; povus ja esti, ke ĝi estas kelkfoje ofendata ĝuste per tio, kion la homoj, nesciante la veran volon de la dioj, opinias precipe bona. Vera helpo por gravesuferantoj tamen ankaŭ tiaj konsideroj ne estas. Tial la teodiceo-demando finfine restas nesolvita por la babilona religio same kiel por Ijob en la biblio; nur helpas la sinsubmeto sub la volo de la diaĵo, kiel ĝi esprimiĝas en la sorto de suferantoj, kaj la peto pri la liberigo de la sufero, ankaŭ se tiu ne estas tiel ofte elaŭdata. Dialogo de la tempo ĉirkaŭ 800 (v. pri tio p. 150) prezentas al ni du amikojn, de kiuj unu defendas la

tradiciajn opiniojn, la alia pridubas ilin per akuzoj kontraŭ la diaĵo, fine tamen rezignacie cedas.²²

La ĵus menciitaj poemoj estas ankoraŭ kopiitaj ankaŭ en Asirio kaj en la malfrua periodo de Babilonio, estis do pli multe ol rimarkoj de unuopaj apartemuloj. Transe de ili oni ne plu pripensis pri la homo fronte al dio, laŭ nia scio.

5. Kultoj kaj oferoj. Pastroj, kultservantoj, profetoj

a) Ĝeneralajoj. Fontoj

La skribaj fontoj por la templokulto estas apenaŭ ankoraŭ superrigardeblaj kaj donas tamen nur nesufiĉe informon por kelkaj kampoj. Ĉiuspecaj dokumentoj kaj post 2000 ankaŭ leteroj entenas tre multon da materialo pri speco kaj amplekso de oferoj, pri pastroj, profetoj kaj aliaj templanoj, kiu estas ankoraŭ tute ne elĉerpita. Pliaj tre gravaj fontoj estas la konsekraj enskriboj de la reĝoj kaj multaj ĝenroj de la religia literaturo. Kultaj ritualoj male estas ankoraŭ tre maloftaj en la malnovbabilona tempo kaj ekzistas ne antaŭ la unua jarmilo en granda kvanto, ankaŭ el Asirio. Aldoniĝas multaj grandaj kaj malgrandaj skulptaĵoj precipe el la tria jarmilo, kiuj prezentas oferscenojn, samkiel la elfosaj rezultoj en ĉiuspecaj sanktaĵoj. Restaĵoj de oferbetoj kaj grenoferoj estas tre ofte trovitaj ĉe elfosoj, sed ankoraŭ ne amplekse finlaboritaj. Nur malmultaj indikoj povas esti donataj ĉi tie.²³

Pri la oficiala kulto precipe en la grandaj temploj ni scias tre multajn detalojn, sed nur malmulte pri la fundamentaj ideoj, kiuj estis decidaj por la kultaj agadoj. Esence estas unuflanke, ke la dio havis sian duan loĝejon en la templo en formo de sia bildo aŭ, en malgrandaj sanktejoj, de sia simbolo. Nur al malmultaj estis tial permesite eniri la ĉelon kiel la plej sanktan. La oferoj probable servis ĉefe por la provizado de dioj, kiuj same manĝas kaj trinkas kiel la homoj. Probable en ĉiuj tempoj oni diferencigis inter la normalaj oferoj faritaj ĉiutage aŭ alie laŭregule kaj tiuj, kiuj estas aranĝitaj pro specialaj okazoj kiel la grandaj festoj, plagaj situacioj aŭ ĝojaj okazoj; estis tie sufiĉe abunda terminologio. Estas frapante, ke la bestoferoj estas faritaj probable nur en Asirio en la unua jarmilo parte kiel bruloferoj, alikaze tamen nur kiel buĉoferoj; krom fumaĵoj estas precipe bruligitaj ankaŭ oleo kaj butero. Multaj spekulacioj pri la senco de unuopaj agoj troviĝas en la malfruaj kultkomentarioj; tamen, oni probable ne rajtas konkludi el ili tro multe, eĉ ne por ilia tempo. Ni estas nur nesufiĉe informitaj ankaŭ pri la diversaj kategorioj de pastroj kaj alia templopersonaro.

b) La kultoj en la sumera tempo. La Sankta Edziĝfestoj

²² Kp. la librojn menciitajn p. 126, piedn. 21, kaj W. von Soden, *Das Fragen nach der Gerechtigkeit Gottes im Alten Orient*; MDOG 96 (1965) 41ss. La tekstojn enhavas la libro menciita p. 149, piedn. 33.

²³ Kp. G. Furlani, *Il sacrificio nelle religioni dei Semiti di Babilonio e Assiria*, Romo 1932; Fr. Blome, *Die Opfermaterie in Babylonien und Israel*, Romo 1934.

El la kvara jarmilo, antaŭ la enmigrado de la sumeranoj, nur pli malgrandaj temploj estas konataj, kiuj ofertis por kultagadoj nur sufiĉe limigitan spacon kaj estis ĉiam alireblaj nur por malmultaj per sia situo sur terasoj ĉiam plialtiĝantaj. En la tempo de la skribinvento ĉirkaŭ 3000 oni jam konstruis por kelkaj temploj altajn terasojn kun muroj tre krute deklivaj. Apud tiuj tamen malaltaj temploj de egaj dimensioj ĝis 80 x 50 m staris en Uruk, ornamitaj per stiftmozaikoj, kiuj formis kun aliaj konstruaĵoj eĉ multe pli grandan komplekson. Ĉi tie verŝajne ankaŭ okazis kultoj kun partopreno de pli grandaj kvantoj de homoj. Ni povas preni el multaj bildoj, ke procesioj sur boatoj ankaŭ okazis, verŝajne antaŭsigno de la pli malfruaj novjaraj festoj. Post ĉi tiu glora epoko la templaj establaĵoj fariĝis multe pli modestaj, kelktempe eĉ malabundaj, kio certe ankaŭ devigis al kultoj pli malmulte pompaj. El la dokumentoj ni povas preni multajn detalojn. La skulptaĵoj ĉiam denove montras al ni kultmanĝojn per la tiel nomataj trinkscenoj, certe ofte kun partopreno de la urboprince kaj ofte ankaŭ kun lia edzino. Por kelkaj oferagadoj pastro devis aperi nude antaŭ la diaĵo, eble por montri per tio sian plenan purecon.²⁴

Dume nun de la temploinventaro, ekz. fumumaj starigiloj, multe konserviĝis, diaj bildoj sporade postvivis nur tiukaze, se ili ne konsistis el multvalora materialo. La kutimo nur malofte observita en la sumera sudo, ke multnombraj viroj kaj virinoj, tute ne nur princoj, igis fari de si malgrandajn ŝtonbildojn, ofte tre esprimfortajn, en la pozo de preĝanto, estis limigita je la frudinastia periodo, kiuj estas starigitaj ĉe bankedoj laŭlonge de la longĉambra ĉelo por anstataŭe stari aŭ, sporade, genui antaŭ la diaĵo. Aliaj malgrandaj skulptaĵoj montras, ke estis ankaŭ kultaj luktoj, ĉe kiuj la cetero nudaj luktantoj provis faligi sin per puŝa tirado ĉe la zonoj.²⁵

Estis multnombraj templofestoj, kaj tiaj, kiuj estas festitaj ĉiumonate kun apartaj oferoj kiel la eŝ-eŝ-tago (ak. *eššešu*), kaj jarfestoj je diferencaj datoj, ĉe kiuj tre grandaj oferoj estas donitaj. Gudea de Lagaŝ prezentas al ni tre detale templokonsekran feston, okaze de tiu la laboro paŭzis kelkajn tagojn kaj privilegioj de altranguloj kiel ekz. la punbata rajto kontraŭ laborantoj estis interrompita; ĉiuj tiam estis egalaj antaŭ la diaĵo, festis gaje kaj ne lasis estiĝi kverelojn. Muziko ne rajtis manki ĉe tio.²⁶ La kontraston al tio formis grandaj temploplendoj okaze de katastrofoj, ĉe kiuj tre longaj komponaĵoj estas deklamitaj (v. p. 152).

Ion sufiĉe apartan estis la Sankta Edziĝfestoj verŝajne festita nur en kelkaj urboj, pri kiu ni jam parolis supre p. 52s. lige kun la diigo de reĝoj. La dio Dumuzi aŭ Ama'uŝumgalanna povis, laŭ la mito, eskapi el la sorto, ke li devus resti en la subtera mondo, nur per tio, ke sia fratino Belili deklaris sin preta anstataŭi lin tie dum la duono de ĉiu jaro. Kontraste kun ofte

²⁴ Kp. G. Selz, Die Bankettszene... von der frühdynastischen bis zur Akkad-Zeit, Wiesbaden 1983, 2 volumoj; A. Moortgat, Frühe Bildkunst in Sumer, Leipzig 1935, Tb. XI. Pri la temploj kp. E. Heinrich (v. p. 83, piedn. 20).

²⁵ Kp. la artikolon Kultbild de J. Renger kaj U. Seidl, RIAss. VI (1981) 307ss. Pri diversspecaj oferscenoj el la 3-a jm. kaj la statuetoj de preĝantoj kp. la verkojn menciitajn p. 227, piedn. 1 pri la arto de la Antikva Oriento; pri kultaj luktoj kp. ekz. E. Strommenger - M. Hirmer (v. p. 63, piedn. 32), tb. 46 kaj 48.

²⁶ Kp. A. Falkenstein en A. F. kaj W. Soden (v. p. 153, piedn. 50), p. 137ss.

ripetitaj pretendoj verŝajne estis en la tago, en kiu la demonoj alportis Dumuzi anstataŭ la Inanna (v. p. 144) malsupren en la subteran mondon, funebra festo kun longaj ĉantoj, sed ne festo de ĝojo okaze de lia ĉiujara reveno ankaŭ ne en la malfrua periodo de Babilonio, kiu daŭrigis celebri la Dumuzi-lamentojn, kvankam ili ne plu ĝuste konvenis en la pli malfruaj kultoj.²⁷ La kultsoleno celis al la konservado kaj restarigo de la fekundeco de ĉiaspeca vivo.

c) Kultoj en Babilonio

Ĉar por la malnovbabilona tempo fragmentoj de kultritoj estas konataj ĝis nun nur el Mari kaj la multaj informoj en leteroj ankoraŭ ne estas finlaboritaj, aprezo de ĉi tiu transira epoko, elmontranta la esencan, ankoraŭ ne estas ebla. Estas interesa la kreskanta graveco de la simboloj (*šurinnu*) de la dioj kiel ekz. de la ŝpato de Marduk por multaj pli malgrandaj kultagoj. Sur pli junaj skulptaĵoj la simboloj, inter ili ankaŭ astraj simboloj, ofte estas anstataŭ la diaĵoj.²⁸

La plej grava plurtaga festo fariĝis en pluraj urboj la novjara festo (*akītu*) festita jam depost tre longa tempo origine en la aŭtuno, poste en la printempo, por kiu detalaj ritualoj estas konataj al ni en malfruaj kopioj, antaŭ ĉio el Babilono kaj Uruk.²⁹ Dum ĝia daŭro la diobildo estas parte portita sur ŝipo en granda procesio en novjarfestan domon ekstere de la urbomuro, por ke la digno de la diaĵo ne estu vundata per la granda templopurigo necesa unu fojon en la jaro. Ĉi tiu purigo estas ligita en Babilono kun pentofaraj ritoj, kiujn la reĝo devis toleri kiel anstataŭanto de sia lando. Li ricevis ĉi-okaze fortan vangobaton, kiu estas nur tiam agnoskita kiel senpekiga, se liaj larmoj fluis. Krom preĝoj kaj kultkantoj la mondkreada eposo (v. p. 143s) estas tie recitata omaĝe al Marduk. Estis ankaŭ vizita procesio, kiu alportis Nabû-on de Borsippa al lia patro en Babilono kaj returnen. En Uruk kelkaj aferoj pasis alie; por Asiro v. p. 132 piedn. 34. Kultkomentarioj donis al kelkaj detaloj strangajn interpretojn, kiuj parte ankaŭ influis esploristojn de hodiaŭ, tiel ke la puriga kaj senpekiga karakteroj de la festo, en kiu parte ankaŭ grandaj amasoj da homoj partoprenis, ne estas konvene aprezitaj.

La kultoj estas ĉefe efektivigitaj en la temploj surtere, egaj konstruaĵoj kun multaj ĉambroj en la urboj de la unua jarmilo. En la sama sankta distrikto (greke temenos) aŭ proksime apude la zigurato ofte situis, la alta teraso de la urbdio, kies multe pli malgranda templo leviĝis super kelkaj masivaj ŝtupoj. La plej granda estis tiu de Babilono por Marduk kun 91,5 m de larĝeco, longeco kaj alteco. La templo nenie konserviĝis; por tiu de Babilono estas priskribado, en kiu estas parolate pri granda lito kaj ĉeloj por kelkaj aliaj dioj. Kiuj kultoj detale estas efektivigitaj nur en la alta

²⁷ Kp. A. Moortgat (v. p. 52, piedn. 5); Th. Jacobsen (v. p. 100, piedn. 18); S. N. Kramer, *Le mariage sacré*, Parizo 1983, tradukita kaj kompletigita de J. Bottéro laŭ la angla eldono de 1969.

²⁸ Kp. U. Seidl, *Die babylonischen Kudurru-Reliefs*, *Baghdader Mitteilungen* 4 (1968) 7-220.

²⁹ Kp. Fr. Thureau-Dangin, *Rituel accadien*, Parizo 1921, kaj pliaj ritaj fragmentoj en pli novaj teksteldonoj; S. A. Pallis, *The Babylonian akītu Festival*, Kopenhago 1926.

templo, estas ankoraŭ ne klare; ĝenerale alirebla la plej supra platformo de la zigurato certe ne estis.³⁰

El la sumera periodo la ritoj estas transprenitaj, en kies centro la plendopastro *kalû* estas (v. p. 132); por ili antaŭ ĉio el Uruk ritualoj parte konserviĝis, kiuj ĉefe preskribas sumerajn ĉantojn. La multaj privataj kultoj por sanigo de malsanuloj kaj liberigo de aliaj malbonoj estu traktotaj, kvankam tute ne senescepte determinitaj prioritare per magio, sur p. 135s. Tombokultoj evidente ne havis grandan signifon. Tekstoj pri ili estas nur malmultaj; la tombaldonaĵoj ĉefe estis modestaj. Pri la anstataŭa ofero v. p. 131. Sufiĉe neordinaran eldiron pri la grandanimeco de la diaĵo al tiu, kiu laŭregule oferas kaj preĝas, teksto kun moralaj instrukcioj faras, kiu diras: "Vi donas al li grajneton, tiukaze unu talanto estos via profito." La talanto kiel pezunito entenas 648000 "grajnojn" (po ¹/₂₂ de gramo)!³¹

d) Kultoj en Asirio. Anstataŭaj oferoj kaj kulto de anstataŭaj reĝoj

En Asirio ekzistis ekde la frua tempo templokonstrua tradicio kun ĉambrodivido, kiu diferencis de la babilona en kelkaj aĵoj kaj parte indikas al aliaj kultoj. En Asiro estis krom la ĉeftemplo de Asuro kun ĝia zigurato ankaŭ duoblaj temploj por Sin kaj Ŝamaŝ samkiel, tute difference disde la krome kutima, kun du pli malgrandaj ziguratoj por Anu kaj Adad. La skribaj fontoj el la dua jarmilo estas ankaŭ ĉi tie malmulte enhavoriĉaj, fluas tamen ankoraŭ sufiĉe abunde por la grandregna periodo; bedaŭrinde ni tie nur nesufiĉe komprenas gravajn terminojn. En la pli grandaj temploj oni ofte oferis al pluraj diaĵoj, kvankam kelkaj de ili ankaŭ havis proprajn templojn. Kontraktoj frape ofte postulas, ke kontraktorompintoj metas pentodonon sur la genuon de la diaĵo, ja en kelkaj kazoj ili forbruligas eĉ propran infanon antaŭ la dio, kvankam la infanoferoj atestitaj por Sirio-Palestinio ne estis kutimaj en Mezopotamio. Ĉu tiaj infanoferoj estas vere faritaj, ni ne scias.³²

Ekstere de la templokultoj oni tre ofte faris anstataŭajn oferojn en Asirio, eble eĉ pli ofte ol en Babilonio, plej ofte ŝafidojn, kapridojn aŭ porkidojn, kiuj estu instigintaj la subterajn diaĵojn rezigni pri la malsanulo mem. Multaj anstataŭoferaj ritualoj estas verkitaj dulingve aŭ ankaŭ nur sumerlingve. Kulto sufiĉe malofte praktikita laŭ nia scio estas parenca kun la anstataŭaj oferoj, nome la surtronigo de anstataŭa reĝo (ak. *šar pūhi*) normale por 100 tagoj, kiu devis tiri al si aparte malbonajn aŭgurojn kun ĉiuj konsekvencoj, kiuj minacis la reĝon laŭ la aŭguraj verkoj. Specialan okazon kroniko raportas por la frumalnovbabilona tempo: Laŭ ĝi ĉirkaŭ 1800 Erra-Imitti de Isin surtronigis certan Enlilbani kiel anstataŭan reĝon, poste onidire mortis sekve de sinbrogado per varmega kaĉo, tiel ke Enlilbani nun povis fariĝi lia sekvanto. La celo de la rito

³⁰ Kp. H. Lenzen, Die Entwicklung der Zikurrat von ihren Anfängen bis zur Zeit der III. Dynastie von Ur, Leipzig [1942]; Fr. Wetzel - F. H. Weißbach, Das Hauptheiligtum des Marduk in Babylon, Esangila und Etemenanki nach dem Ausgrabungsbefund, nach den keilschriftlichen Quellen, Leipzig 1938; E. Heinrich (v. p. 83, piedn. 20).

³¹ Kp. W. von Soden, Wie großzügig kann ein babylonischer Gott schenken?, ZA 71 (1981) 107s.

³² Ĉar en Sirio-Fenicio sub specialaj cirkonstancoj infanoferoj estas faritaj, la asirianoj povus esti transprenintaj el la okcidento la penson al tiaj oferoj cetere atesteban el neniu teksto.

povis tamen nur esti atingata, laŭ atesto de parte konserviĝinta ritualo, se la anstataŭa reĝo liberigis la reĝon de la ŝarĝo de la aŭguro per sia natura aŭ okazigita morto. Nia plej grava fonto por la kulto estas la leteroj el la nur 12 jaroj de regado de la grandreĝo Asarhadono de Asirio (681-669), kiu estis aparte aŭgurkreda pro sia malsaniĝemo kaj tial igis surtronigi trifoje anstataŭan reĝon kaj titoli sin kiel "Sinjoro kamparano" en la po 100 tagoj. Unu de la tri anstataŭaj reĝoj ĝustatempe mortis; la du aliaj estas mortigitaj kaj poste honoritaj per ŝtata entombigo. Estas tre strange, ke oni opiniis post 700 aŭ denove, ke oni povus direkti la supozitan koleron de dioj al iu ajn viron, kvazaŭ tiuj ne ekkonus la substituadon. Krome la kulto estis maskita homofero; kelkaj paraleloj al tio estis eble malnovaj malgrandaziaj kultoj. Por la interna kontraŭdireco de la malfruaj malnovorientalaj religioj la kulto de anstataŭaj reĝoj estas aparte impresa atesto.³³

e) Pastroj kaj kultpersonaro. Kulta profetado

Por pastroj kaj kultpersonaro estas en la lingvoj de la Antikva Oriento tre abunda terminologio, kiu estas nur nesufiĉe malfermita al nia kompreno konsidere al la eta eldirforto de la plej multaj atestoj por la kultfunkciuloj. En modernaj prezentaĵoj ofte ankaŭ dungitoj de la temploj, kiuj praktikis nur helpajn funkciojn, estas nomitaj pastroj; al ili apartenas ekz. la "temploenirantoj", al kiuj oni koncedis certajn favoraĵojn por iliaj multspecaj servoj (pri la komercado per tiaj oficoj kp. p. 60). La plej ĝenerala vorto por la pastro, kiu estas ankaŭ uzita kiel reĝa titolo en Asirio, estis sum. sanga, ak. *ŝangû*. La pastroj kunigitaj al kolegaroj en la grandaj temploj, kiuj ankaŭ funkciis kiel temploadministrintoj, ofte estis sub disponado de ĉefpastroj; por la ofico de pontifiko mankas tamen certaj atestoj ĝis nun. En la malnovasiriaj dokumentoj ni trovas *kumrum* anstataŭ *ŝangû*. La tiom gravaj purigritoj estas efektivigitaj en la temploj de Babilonio de specialaj pastroj kiel la *iŝippu*, la *gudapsû* kaj aliaj; por sensangaj oferoj ofte la "unktito" (*paŝîŝu*) estis kompetenta. Aparte altan rangon havis ĝis la malnovbabilona tempo la en-pastroj kaj -pastrinoj, kiuj antaŭ ĉio ludis ĉefrolon ĉe la kulto de la Sankta Edziĝfesto (v. p. 52s.). Ĉe temploplendoj (v. p. 129) kaj aliaj kultoj la gala-pastro (> ak. *kalû*) devis precipe deklami la kultĉantojn (v. p. 131). En la temploj de Asirio la kantisto-pastro (*zammeru*) havis similajn funkciojn, dume la muzikist(in)oj ĉie bezonitaj (*nāru*, *nārtu*) verŝajne ne estis pastroj.³⁴ En la Ŝamaŝ-templo de Sippar kaj pli malofte en aliaj temploj multnombraj virinoj agis en funkcioj probable nur parte pastraj, kiuj estis nomataj, ĉar normale seninfanaj, *naditum* ("la neuzatino").³⁵ Ina kultpersonaro estis krome en Iŝtar-temploj kiel tiu en Uruk, en kiuj ankaŭ la kulta prostituado kaj la apliko de pederastoj ludis enorman rolon, certe

³³ La kulton de anstataŭaj reĝoj detale traktas kun multe da literaturo H. M. Kümmel, *Ersatzrituale für den hethitischen König*, Wiesbaden 1967, 169ss. Kp. krome W. von Soden, *Religiöse Unsicherheit, Säkularisierungstendenzen und Aberglaube zur Zeit der Sargoniden*, *Analecta Biblica* 12 (1959) 356ss.

³⁴ Kp. Br. Menzel, *Assyrische Tempel*, Romo 1981, 2 volumoj kun literaturo kaj multaj tekstoj; G. van Driel, *The Cult of Aššur*, Assen 1959; S. Parpola (v. p. 113, piedn. 30).

³⁵ Kp. R. Harris (v. p. 58, piedn. 17) tie kaj tie. La *naditum* havis apartan pozicion en la heredjuro.

ne nekontestatan je ĉiuj tempoj.³⁶ Ankaŭ por tio estis propraj ritualoj, kiuj ankaŭ uzis obscenajn esprimojn. Verŝajne la prostituado estis en la servo de fekundecaj kultoj.

Probable ne al propra templopersonaro apartenis la oferrigardantoj (v. pri tio p. 108), la sonĝinterpretist(in)oj samkiel la tiel nomataj ekzorcistoj (v. pri tio p. 136). En la unua jarmilo la sonĝinterpretist(in)oj povis apogi sin sur ampleksaj kolektaĵoj de sonĝaŭguroj (v. p. 109).

Kultprofetado, kiel la Malnova Testamento atestas ĝin por Sirio-Palestinio, ne estis en Babilonio; la dioj sciigis sian volon al la homoj tie kiel en Asirio kaj Malgrandazio pere de multspecaj antaŭsignoj. Ni tamen konas du gravajn esceptojn. Unuflanke la malnovbabilona leterarkivo de Mari atestas al ni specon de kultprofetado por Mezopotamio kaj partoj de Nordsirio. La profetoj kaj profetinoj, nomitaj ekstazuloj (*maḥḥûm*, ing. *maḥḥûtum*) aŭ respondistoj (*âpilum*, *âpiltum*), ofte ne apartenas al la templopersonaro de la dioj Adad kaj Dagan, sed povis esti laikoj, kiuj nome de sia dio direktis sciigojn aŭ avertojn plej ofte pri la kulto aŭ la politiko precipe al la reĝo. Ankoraŭ nekonatajn personojn oni ekzamenis per magiaj rimedoj pro kredindeco, lasis tamen poste al la reĝo decidi, ĉu li volis tiri konkludojn el la diraĵo. Similaĵoj kun bibliaj profetaĵoj estas iam kaj iam ekkoneblaj; etikaj postuloj estas tamen apenaŭ troveblaj, eĉ en minacaĵoj. Oni rajtas konjekti, ke tre malnovaj kanaanaĵoj tradicioj pluvisis en la kultprofetado, kiun la Malnova Testamento kondamnas.³⁷

Tute alispeca estis la kultprofetado en Asirio post 700: Ĉi tie estis "vokantoj" (*raggimu*) kaj eĉ pli multe, en la servo de la Mullissu de Asiro kaj Iŝtar de Arbela, "vokantinoj" (*raggimtu*); plej ofte eldiroj de la lastaj, kiujn oni opiniis gravaj, estis notitaj sur kolektotabuloj, de tiuj ni parte konas kelkajn kun savorakoloj el la tempo de Asarhadono en ofte bildesprima stilo. Por adekvata priskribado de la malfrua profetado, kies antaŭuloj estas ankoraŭ nekonataj, la malmultaj fekundaj atestoj ne sufiĉas. Aspektas tamen - kp. al tio la profeton Nahum el Judio! -, kvazaŭ profeta movado, kiu unue fariĝas perceptebla en Israelo, estus ekkaptinta kelktempe grandajn partojn de Antaŭazio post 750.³⁸

Nur kiel profetadoj stiligitaj estas la tiel nomataj profetaĵaroj el la unua jarmilo, kiuj kompilas profetaĵojn de feliĉo kaj malfeliĉo ekzemple por Babilono aŭ Uruk kun abundaj prunteprenoj el la aŭguraj tekstoj, kiuj, se ili enhavas pli konkretajn indikojn, probable kun rajto estas ĉefe

³⁶ Ampleksa esploro pri tio ankoraŭ mankas. Enskriboj de la reĝoj Merodaĥ-baladan II. kaj Nabonido de Babilonio samkiel la Erra-mito (v. p. 148s.) enhavas indikojn al speco de revolucio en Uruk ĉirkaŭ 765 dum la regado de la reĝo Eriba-Marduk, kiu havis ne nur socialajn kaŭzojn, sed ankaŭ direktiĝis kontraŭ la kultpraktikoj de la templo Eanna kaj la prostituado tie, sed nur nedaŭre sukcesis.

³⁷ Ĉar ankoraŭ multaj ĉi-rilataj Mari-leteroj estas nepublicitaj, ampleksa esploro de la kultprofetado en Mezopotamio dum la tempo de la Mari-reĝoj ankoraŭ mankas. Kp. provizore Fr. Ellermeier, *Mari und Israel*, Herzberg 1968; W. J. Moran, *New Evidence from Mari on the History of Prophecy*, *Biblica* 50 (1969) 15ss. E. Noort, *Untersuchungen zum Götterbescheid in Mari*, AOAT 202 (1977).

³⁸ La savorakoloj konserviĝintaj ofte nur fragmente kaj la leteratestaĵoj pri la vokant(in)oj estas neniam kompilitaj kaj amplekse traktitaj. Tradukekzemplojn donas ekz. B. R. D. Biggs ĉe J. Pritchard (v. p. 139, piedn. 1), p. 604ss.

klasifikataj kiel "vaticinia ex eventu", en kelkaj kazoj tamen ankoraŭ starigas specialajn problemojn.³⁹

f) Purigoj en la kulto kaj magio

Sufiĉe centralan rolon inter ĉiuj ritoj en la Antikva Oriento ludas la purigaj ritoj, kiuj unue devas forigi la multspecajn eksterajn malpurigojn, apude tamen ankaŭ la internan malpurecon. Ili estas tiel necesaj en la templokultoj kiel en la privataj kultoj kaj en la palaco, precipe tamen en la magio. Purigiloj estas antaŭ ĉio la akvo, laŭeble el fluaj akvoj, aliaj likvaĵoj kaj oleo. Krome estas diversaj plantoj rezultigantaj purigon kaj mineralaj substancoj, kiujn oni devas tre ofte moligi en likvaĵoj kaj apliki ekstere aŭ ankaŭ, kaze de malsanuloj, interne. La ritualoj uzas la vortojn por purigi (ak. *ullulu*; *tēliltu* "purigo"), lavi (*mesû*; *mīs qātē* "manlavado") kaj bani (*ramāku*; *rimku* "tutlaviĝo") tre ofte. Multajn purigajn ritojn kolektas la tabulserioj *bīt rimki* "bandomo" kaj, por ĉiuj okazoj, kiuj postulas ritualan enŝlosadon, *bīt mēseri* "domo de la enŝlosado".⁴⁰ Nepublikeco estas tre ofte postulata; plej ofte tre precizaj ordonoj estas donataj por garantii la plenan purigon de la "malpuruloj" aparte elmetitaj al demonoj. En la temploj estis la ĉiutagaj purigoj kaj la jarpurigo en la novjara festo (v. p. 130); kompetenta por la purigo la iŝib>iŝippu-pastro estas ofte nomata. Specialajn purigojn bezonis la konsekrado de temploj, la ekuzado de kultiloj kaj la starigo de skulptaĵoj de dioj. En la lasta kazo ne nur la buŝlavado (ka-luḥ-ù-da, *mīs pî*) ankaŭ ofte necesa alikaze, estas postulita, sed en pli junaj ritualoj ankoraŭ aldone la rito de la buŝmalfermado (*pīt pî*), sen kiu la diskulptaĵo estas nur morta materialo kaj ekz. "ne kapablas flari". Ankaŭ post riparoj de la bildo buŝmalfermado estis necesa.⁴¹ Kelkaj aĵoj de la purigaj kultoj, kiuj ankaŭ ludas grandan rolon en Asirio, bezonas ankoraŭ specialajn esplorojn. La purigo de pekaj homoj ankaŭ estas ĉeftemo de multaj preĝoj.

6. La magio. Demonoj, malbonaj potencoj, sorĉo

Estas du ĉefaj specoj de magio: la nigra, kiu kaŭzas malbonon al homoj, kaj la blanka, kiu volas deturni la malbonon kaŭzitan per demonoj, malbonaj potencoj kaj homoj. Nigra magio estas certe praktikita diversmaniere en la Antikva Oriento. Instrukcioj por ĝi ne estas tamen notitaj, kvankam estas iam kaj iam pretendita la kontraŭon, ĉar noto povus esti eluzita de demonoj kaj homoj kontraŭ tiu, kiu praktikis la damaĝan sorĉon. En la ega magia literaturo en kojnoskribo do temas nur pri blanka magio. La agoj de nigra magio estas tamen priskribataj ofte tre detale en la enkondukoj al la ekzorcoj. Ni tial scias sufiĉe precize, de kiuj

³⁹ Kp. R. Borger, Gott Marduk und Gott-König Šulgi als Propheten. Zwei prophetische Texte, Bibliotheca Orientalis 28 (1971) 3ss. P. Höfken, Heilszeitherrschererwartung im babylonischen Raum, Die Welt des Orients IX (1977) 57ss.

⁴⁰ Por ambaŭ serioj estas nur partaj prilaboroj, kiuj estas parte malnoviĝintaj per novaj pecoj de tiam konatiĝintaj. Kp. J. Laessøe, Studies on the Assyrian Ritual and Series *bīt rimki*, Kopenhago 1955, entutan prilaboradon, unue de *bīt mēseri*, R. Borger planas.

⁴¹ Kp. E. Ebeling, Tod und Leben nach den Vorstellungen der Babylonier, Berlino 1931, 100ss. kun literaturo.

specoj de damaĝa sorĉo sumeranoj kaj babilonanoj sentis sin minacataj ĉiutage.⁴²

La lingvoj de la Antikva Oriento ne konas kolektan nocion por demono; ili uzas aŭ la vorton por "dio" aŭ nomoj de certaj grupoj de demonoj. La sumeranoj, babilonanoj kaj asirianoj uzis kelkajn vortojn por demonoj sporade aŭ pli ofte ankaŭ por bonaj genioj, kiuj havis pozicion kompareblan kun anĝeloj: tiel la sumeranoj konis krom la malbonaj udug-demonoj ankaŭ bonan udug (ak. *utukku*), dume en la akada *šēdu* povis esti kaj protekta genio kaj demono kaj *rābišu* "observanto" por la bona kaj malbona. Cetere la demonoj de la sumeranoj, de kiuj dimme kaj la ŝtormdemono *líl* povis esti viraj kaj virinaj, montris malmulte da propra profilo; la plimulto de ili, inter ili ankaŭ la spirito de mortintoj (v. p. 127; *gidim > eṭemmu*), povis esti kunigataj kiel la "malbonaj sep". Specialaj ekzorcoj estis kontraŭ la "ŝtormknabino" (kisikil-lilla, ak. (*w*)*ardat lilî*) kaj kontraŭ dimme, kiu fariĝis la plej viva figuro inter la demonoj kiel Lamaŝtu, la infanmurdanta demonino de la akuŝa febro, ĉe babilonanoj kaj asirianoj; multaj amuletoj montras ŝin en leonkapa miksfiguro kun pendantaj mamoj. Ŝi estas ĉefe kontraŭbatalita per profilaktikaj ritoj kaj analogia sorĉo.⁴³ Jam en malnovasiria ekzorco estas raportate, ke ŝi estus filino de la ĉieldio Anu, kiun tiu estus ĵetinta el la ĉielo al la tero pro ŝia malbona konduto. Pri ĉiuj demonoj estas dirate, ke nek pordoj nek terenaj obstakloj povas retenigi ŝin en ŝia pereiga agado, kiu ne domaĝas eĉ la bestojn. Kelkaj kiel antaŭ ĉio "la sortodestinanto" *nam-tar/namtaru* estas samtempe subtermondaj demonoj, kiuj eĉ atakas la mortintojn. Kiel punon por pekoj la sumeranoj ne rigardis la atakojn de la demonoj, dume oni trovas ĉe babilonanoj la opinion, ke la dioj transcedas homojn al la demonoj pro iliaj pekoj (v. p. 126). La babilonanoj tial postulas ne nur la magiajn ritojn vaste transprenitajn de la sumeranoj por deturni demonojn kaj forigi la malbonon kaŭzitan de ili, sed ankaŭ preĝojn kun petoj pri indulgenco. Ofte kiel demonoj estas personigata cetere ankaŭ la "anatemo" (v. p. 127) same kiel kelkaj malsanoj.

Ankaŭ la sumeranoj ne konfidis nur al la magiaj ritoj efektivigitaj de homoj ĉe la batalo kontraŭ demonoj. Multaj ekzorcoj igas sekvi al la priskribado de la malbona agado de demonoj dialogon en esence firma teksto inter la dio Enki de Eridu kaj lia filo Asalluĥi, al kiuj Ea kaj Marduk respondas en la akada teksto, en kiu la filo petas la patron pri helpo kontraŭ la demonoj, sed ricevas la respondon, ke la dia filo scipovus la saman kiel la patro Enki/Ea. La interparolon sekvas la unuopaj instrukcioj, kiuj ĉefe estas malmulte specialigitaj kaj finiĝas per firmaj

⁴² Kp. ekz. W. Farber, *Beschwörungsrituale an Ištar und Dumuzi*, Wiesbaden 1977; la ritualtabuloj al la ekzorcaj serioj Ŝurpu "forbruligo" kontraŭ la anatemo (v. p. 127; E. Reiner, Ŝurpu. A Collection of Sumerian and Akkadian Incantations, Graz 1958) kaj Maqlû (v. p. 136, piedn. 45); multaj ritualoj en la eldonoj de H. Hunger kaj E. von Weiher menciitaj p. 104, piedn. 5. La magio estas ofte detale kuntraktata en ĉiuj libroj pri kulturhistorio (v. p. 12, piedn. 2) kaj la religioj (v. p. 119, piedn. 1). Ankaŭ en Ugarit magiaj tekstoj estas trovitaj.

⁴³ Kp. La artikolon »Lamaŝtu« de W. Farber, *RIAss. VI* (1983) 439ss., S. Lackenbacher, *Note sur l'ardat lilî*, *RA* 65 (1971) 119ss. kun kompletigoj ĉe E. von Weiher (v. p. 104, piedn. 5), No. 7.

ekzorcaj formuloj kiel "estu ekzorcataj per la ĉielo, estu ekzorcataj per la tero".⁴⁴

Krom la nevideblaj demonoj en la aero estas la homoj, kiuj volas damaĝi siajn kunhomojn per praktikoj de la nigra magio. La sumeranoj nomis ilin uš₁₁-zu "bavospertulo" = ak. *kaššāpu* "sorĉisto" kaj *kaššaptu* "sorĉistino"; antaŭ ĉirkaŭ 1000 nur la lasta estas atestita. La ekzorcoj kaj la preĝoj uzitaj kiel ili estis plej ofte verkitaj babilonlingve troviĝante grandparte en la serio Maqlû "forbruligo". El la seriotitolo oni tamen ne konkludu, ke oni estus bruliginta sorĉistinojn kaj sorĉistojn; al la deturnaj ritoj nur apartenas frobruligoj krom la magia forigo de sorĉistaj bildoj. Nur unu leterfragmento indikas al tio, ke oni kulpigis certajn virinojn pri sorĉado; pri procesoj kontraŭ sorĉistinoj ni ekscias nenion.⁴⁵

Por la recitado de la sumeraj kaj akadaj sorĉaj formuloj kaj la efektivigo de la respondaj ritoj pastro estis kompetenta, kiun la sumeranoj nomis lú-mumun aŭ lú-maš-maš, la babilonanoj (*w*)*āšipu(m)* aŭ *mašmaššu*. Ĉar ĉi tiu ofte parolis ankaŭ preĝojn (v. m.), la traduko "ekzorca pastro" por ĉi tiuj vortoj estas hodiaŭ kelkfoje kontestata kaj anstataŭigata per "ritualfakulo";⁴⁶ kelkaj ritoj ja ne estas difinitaj magie kaj konsistas nur el ofero, por kiu kaze de malriĉuloj plenmano da faruno sufiĉis. Restas tamen konsiderende, ke tute ne ĉiuj ritoj estis tasko de la menciitaj pastroj, precipe ne la veraj temploritoj; pri la preĝoj nomataj ekzorcoj de la speco "manlevado" kp. p. 154. Mankas al ni konvena vorto por la adekvata nomado de la agoj de ĉi tiuj viroj en la servo de unuopuloj. Multaj ekzorcistoj estis samtempe kuracistoj (kp. p. 113) ankaŭ preskribante medikamentojn. Gravajn detalojn pri ili kaj nomojn de konataj *āšipu*-pastroj ni ekscias el la leteroj.⁴⁷ Por la substancoj uzitaj de ili magie, kiel plantoj, mineraloj, partoj de bestoj kaj likvaĵoj samkiel ties preparado ankoraŭ mankas pli precizaj esploroj, ĉar la terminologio ankoraŭ estas tro neklara; gravaj detalaj observoj troviĝas en la fakliteraturo.⁴⁸

Ne pri la sanigo de malsanoj, sed pri ilia prevento temas kelkaj aliaj ritoj, inter kiuj la akuŝhelpaj ritoj estas aparte gravaj. En la ritualoj estis pluroble enŝovita mita rakonto, laŭ kiu la lundio Sin helpis al bovino konsekrita al li post la naskokonvulsioj; pri lia helpo tial rajtas peti ankaŭ virino ĉe noktaj naskiĝoj.⁴⁹

7. Morto kaj sepultado

⁴⁴ Kp. A. Falkenstein, Die Haupttypen der sumerischen Beschwörung literarisch untersucht, Leipzig 1931; al la literaturaj listoj oni devas hodiaŭ aldoni multe. Prilaboroj de la plej gravaj dulingvaj ekzorcaj serioj estas preparataj.

⁴⁵ Kp. G. Meier, Die assyrische Beschwörungssammlung Maqlû, Berlino 1937; pri tio hodiaŭ multaj kompletigoj; W. G. Lambert, An Incantation of the Maqlû Type, AfO 18 (1958) 288s.

⁴⁶ Kp. W. Mayer, Untersuchungen zur Formensprache der babylonischen "Gebetsbeschwörungen", Romo 1976, 59ss.

⁴⁷ Kp. S. Parpola (v. p. 113, piedn. 30) tie kaj tie.

⁴⁸ Kp. W. Farber (v. p. 136, piedn. 42) kaj D. Glotz (v. p. 113, piedn. 29), krome R. C. Thompson (v. p. 73, piedn. 20, k. p. 83, piedn. 19).

⁴⁹ Kritika entuta prilaboro de ĉi tiuj ritualoj kaj de la bovina mito, kiu konserviĝis en pluraj sumeraj kaj akadaj versioj, ankoraŭ mankas; kp. pokaze kun literaturaj indikoj J. van Dijk, Incantations accompagnant la naissance de l'homme, Or.NS 44 (1975) 52ss (sumerlingve); W. G. Lambert, A Middle Assyrian Medical Text, Iraq 31 (1969) 28ss. (akadlingve).

Al la morto neniŭ kapablas eskapi, ĝi estas antaŭdestinita al homoj; tion eĉ duondiaj herooj devis sperti (v. p. 145). Kiam ĝi trafas la unuopulon, la sorto decidas. Ĉiuj petas la diojn pri longa vivo kaj pri tio, ke ili ne devas for tro frue pro peko. Certe, la morto estingis la homon ne tute; estis ombra ekzisto en la subtera mondo.⁵⁰ La homoj povis tamen pluviĝi nur en siaj infanoj, pro kiuj oni insiste preĝis, kaj malmultaj, precipe reĝoj, ankaŭ per farogloro. La vorto por mortinto, ak. *mītu*, povis ankaŭ uzata por la mortonta malsanulo. Unu de la du vortoj por la korpo, *pagru*, signis ankaŭ la kadavron ĉe homoj kaj bestoj.

Ĉar nespultitoj devis ŝvebi tra la aero kiel spiritoj de mortintoj (v. p. 127), ĉio devis esti farata por sepulti la mortinton (tre ofte kun lia sigelo). Por tio kaj por la oferoj de mortintoj (ki-sè-ga/*kispu*) farendaj ankoraŭ dum certa tempo estis prioritare devoligitaj la infanoj kaj aliaj parenculoj; Adoptitoj estis devoligitaj por tio kaj por la priplorado laŭ kontrakto.⁵¹ Kiel jam menciite (v. p. 131), la tertomboj estis preskaŭ ĉiam simplaj; la plej ofte malmultaj aldonajoj estis helpontaj al la mortintoj en la subtera mondo. Sporade la sepultaj moroj estis diferencaj laŭ tempo kaj lando; ofte oni trovas dupotajn tombojn. Ŝtonaj ĉerkoj estas nur sporade atestitaj en Babilonio; kp. por la "Reĝa Tombejo" de Ur p. 52. En Asirio ili estis iomete pli oftaj kaze de reĝoj; reliefaj sarkofagoj estis en Anatolio kaj Sirio verŝajne ne antaŭ la hitita tempo.⁵² Multvaloraj tombaldonajoj, parte el oro, estas atestitaj por la tria jarmilo en Babilonio (Ur kaj Kiŝ) samkiel en Malgrandazio kaj sporade konserviĝis; la plej multaj estis oferoj de tombrabistoj. La plendo pro mortintoj estas konata al ni per la plendo de Gilgameŝ pri lia amiko Enkidu; ofte oni komisiis tion al plendistoj aŭ plendistinoj. Pri tombsurskriboj kp. p. 140, piedn. 3.

⁵⁰ Kp. p. 127 kun indiko al la iomete pli bona destino de la mortintoj sur la batalkampo, krome la kolektaĵon de prelegoj ›Death in Mesopotamia‹ (edited by B. Alster), Mesopotamia 8, Kopenhago 1980, ankaŭ pri la ofero al mortintoj. En la mitoj temas ankaŭ kelkfoje pri la mortigo de dioj; v. p. 143ss.

⁵¹ Kp. J. Bottéro, Les mort et l'au-delà dans les rituels en accadien contre l'action des »revenants«, ZA 73 (1983) 153ss. - Por la kremacio kutima ĉe hititoj ne estas sekuraj atestaĵoj el Mezopotamio kaj Babilonio-Asirio. Kp. la artikolojn ›Grab‹, ›Grabbeigabe‹ kaj ›Grabgefäß‹ de E. Strommenger, B. Hrouda kaj W. Orthmann, RIAss. III (1971) 581ss.

⁵² Grandaj konstruaĵoj kompareblaj kun la piramidoj de Egiptio super tomboj ne estas atestitaj ankaŭ por reĝoj. Kiel dioj estas adoritaj komence de la 2-a jm. ekde Ŝulgi de Ur ĝis Hammurabi multnombraj reĝoj (kp. pri tio p. 51s), kiuj parte estis ankaŭ sepultitaj en la sanktejoj. Kultoj por mortintoj verŝajne ne estis ĉi tie en la centro; multaj estas ankoraŭ pridisputataj; kp. nun P. R. S. Moorey, Where did they bury the Kings of the IIIrd Dynasty of Ur?, Iraq 46 (1984) 1ss.

XIII. LA LITERATUROJ

1. Ĝeneralaĵoj. Tabulserioj; Prozo kaj Poezio

Literaturo estas pli malvasta nocio ol skribaĵoj, ne ampleksas do la multnombrajn centmilojn da leteroj kaj dokumentoj de ĉia speco en la tereno de la kojnoskribaj kulturoj. Interne de la literaturo la scienca en plej larĝa senco reprezentas la plej ampleksan sekcion en Babilonio kaj Asirio; pri ĝi jam detale temis en la ĉapitroj XI kaj XII. Unuopaj versoj el poemoj estas tre ofte citataj kaj koncize klarigataj precipe en komentarioj (v. p. 104ss.). En la ritualoj preĝoj kaj ekzorcoj estas ofte indikataj per plena teksto; eĉ pli ofte la komencaj linioj estas citataj, kiuj devas anstataŭi la mankantan titolon de iu verko.

Ampleksaj poemoj kiel antaŭ ĉio kelkaj mitoj kaj eposoj, kiuj ne lasis sin loki sur plurkolumna tabulo, estas disdonitaj sur ĝis 12 tabuloj formante per tio, laŭforme parolite, seriojn simile al la ĉefe multe pli grandaj sciencaj verkoj. La disdonado al la tabuloj estis plej ofte fiksita jam antaŭe. Ĉar la fino de tabulo ĉiam koincidis kun enhava cezuro, la partaj tabuloj havis egalan amplekson nur esceptokaze. Pli mallongaj poemoj kiel himnoj kaj preĝoj ne estas kunigitaj al serioj kun fiksita tabulnombrado, sed nur pokaze kune skribitaj sur pli grandaj tabuloj. Pri la ampleksaj reĝaj enskriboj kp. 139ss.

Literaturaj verkoj escepte de reĝaj enskriboj estas ĉefe verkitaj versforme, linia kaj versa finoj plej ofte koincidis. Ni tamen hodiaŭ ankoraŭ ne kapablas sendube diferencigi inter vers- kaj prozpoemoj aŭ fidiinde ekkoni prozajn alineojn en verspoemoj. Ankoraŭ tute en la komenco estas la klopodoj analizi la versritmon en sumeraj poemoj; ĉu ili iam sukcesos aŭ povos sukcesi, estas ankoraŭ ne direble. Iomete pli bone ni spertis kaze de la akada, eĉ se la ĝis nun dominanta opinio, ke dependas en babilonaj samkiel hebreaj poemoj ĉiam nur de la nombro de levoj, ĉar la nombro de la mallevoj ne estas firma inter ili, tute ne ĉie ĝustas. Por ekkoni versritmon, ni devus unue koni pli ekzakte la prononcon kaj la vortakcenton de la unuopaj vortoj en la normala parolo ol tio estas ebla al ni por la Antikva Oriento. Eĉ se ni tre zorgeme studas la skribmanierojn de vortoj kaj vortgrupoj ni ofte ĉie tie ne atingas pli multe ol laborhipotezoj, kiuj multe, sed ne ĉion komprenigas. En ĉiuj lingvoj nun, kvankam en tre diferenca grado, vortoj, pro enmeto en la versritmon, estas aŭ mallongigata per vokaleligo aŭ pli klare elstarigata per pezofortigo ĉe malfermaj silaboj kun mallonga vokalo; ambaŭ eblecoj ne ĉiam fariĝas videblaj en la skribo. Pro metodaj motivoj ni agas bone kalkuli kiel eble plej malmulte kun ŝanĝiĝintaj vortformoj kaj akcentŝoviĝoj en la versoj; kiom ofte ni rajtas fari ĝin, oni ne povas fiksi por ĉiuj kazoj, tiel ke konsiderinda libero restas por decidoj de bontrovo. Kelkaj opinias pro tio, ke klopodoj pri la ekkonado de versritmoj havus tro malgrandaj ŝancoj por esti sencoplenaj. Mi opinias, ke la ŝancoj ne estas tiel malgrandaj kaj ke la studado de la poezia formo povas kontribui kelkan ankaŭ por kompreni de eldirnuancoj. Konjektoj, kiuj ne montriĝas veraj pli malfrue, ofte ne estas eviteblaj ankaŭ en aliaj kampoj; la korektado de komencaj eraroj rezultigas tamen kelkajn esencajn ekkonojn.

En granda parto de la babilonaj poemoj de la dua jarmilo oni ne povas konstati la kvantigajn metrojn kun silabnombrado ĉe ŝanĝiganta verslongeco, ĉe kiuj alternis laŭ nia terminologio la metrikaj piedoj jambo (‘-), trokeo (‘-⌣) kaj amfibrako (⌣’-⌣) en tre diferenca maniero unu kun la alia. Ĉe tio en la rakonto la tritakto superpezas, dume versoj aparte elstarigas la gravecon de eldiroj nur en la dutakto. Du versoj plej ofte formas duoblan version surbaze de ĉefe antiteza, pli malofte taŭtologia paralelismo; la ritmaj kaj sintaksaj unuoj koincidas ĉe senescepte trokea versfino. La strofoj ampleksas kvar ĝis du dek versojn, nur malofte pli multe aŭ kaze de kontraŭstrofoj nur du. La versostrukturo de multaj pli junaj poemoj kiel la granda Gilgameŝ-eposo kaj de tre multaj preĝoj forte diferencas de la pli maljuna, ofte kun preferado de longaj versoj; alie ol pli frue estas nun, ŝajne, ofte ankaŭ tri mallevoj aŭ eĉ neniuj inter du levoj. Ni cetere devas kalkuli kun tio, ke kiel en multaj kantoj ĉe ni la akcentoj estis difference fortaj ĉe la muzika recitado certe tre ŝatita kaj estis kelkfoje lokitaj alie ol en la parolita recitado.¹

2. Reĝaj enskriboj

La enskriboj de reĝoj kaj, multe pli malofte, de aliaj funkciuloj povas esti kalkulataj al la literaturo nur tiam, se ili ofertas pli multe ol la tre konciza nombrado de konstrulaboroj aŭ batalagoj. La granda kvanto de ili estas mallongaj aŭ pli longaj konstruenskriboj, kiuj kelkfoje ankaŭ raportas pri konsekroj. Ili estas enkondukataj aŭ per la mencio de la dio aŭ dioj, por kiuj oni laboris, aldonante himnajn predikatojn, aŭ per la sinprezentado de la princo kun konciza aŭ detala titolado kaj sekvanta mencio de la diaĵoj; iam kaj iam alvoko de la dio estas en la komenco. La finon tre ofte formas benedziroj por tiu, kiu restaŭras konstruaĵon kaj malbenoj kontraŭ tiu, kiu preterlasas tion. En pli longaj konstruenskriboj ankaŭ la priskribo de la konstruado povas esti literature formita transe de la kutimaj raportskemoj. Lingve oni kontentiĝis per supera prozo kun parte libera vortordo; ritme ligita parolo estis maksimume tie kaj tie. Aparte detalaj konstrupriskriboj, pluroble kun historiaj retrorigardoj, la enskriboj de la ĥaldeaj reĝoj ofertas, kiuj tre ofte anstataŭigas la ben- kaj malbenformulojn per preĝoj al la dio, al kiu la konstruaĵo estas dediĉita. La dua ĉefparto de multaj reĝaj enskriboj, la raporto pri militoj kaj konkeroj, troviĝas en Babilonio nur en malplimulto de enskriboj, tiel ekz. en la sumera tempo preskaŭ nur en la malfrua frudinastia periodo, aparte detale en la tiel nomata vultura steleo de Eannatum de Lagaŝ; 80-100

¹ Kp. W. von Soden, Untersuchungen zur babylonischen Metrik, parto I, ZA 71 (1981) 161ss kun indikoj al pli fruaj laboroj de H. Zimmern kaj aliaj. Pri literaturo kp. la verkojn menciitajn p. 12, piedn. 2 kaj p. 119, piedn. 1 pri kulturhistorio kaj religio, krome ekz. J. Krecher, E. Reiner, Sumerische... resp. Die akkadische Literatur, en: Neues Handbuch der Literaturwissenschaft: Altorientalische Literaturen, eld. de W. Röllig, Wiesbaden 1978, 101-210 (kun literaturo); J. B. Pritchard kaj multaj kunlaborintoj, Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament, Third Edition with Supplement (=ANET³), Princeton 1969, kiel la verko nuntempe plej ampleksa; R. Labat k.a., Les religions du Proche-Orient, textes et traditions sacrées (1970). Literaturaj tekstoj estas nur malofte datitaj. Surbaze de skribo (se ne ekzistas nur pli malfruaj kopioj), lingvo kaj diversaj internaj indikaĵoj malgraŭe proksimumaj datadoj estas tre ofte eblaj, ekzaktaj tre malofte. [Pri l. 1ss.: Parto II nun ZA 74 (1985), 213ss.]

jarojn pli malfrue Uruinimgina priskribas anstataŭ tio siajn multspecajn socialajn reformojn. Ampleksaj estas tiam denove la militaj raportoj en la sumeraj kaj, eĉ pli ofte, akadaj enskriboj de la grandreĝoj de Akado de Sargono I. ĝis Naram-Sin. En la malnovbabilona tempo nur malmultaj reĝoj, inter ili tiuj de Mari, donas plej ofte mallongajn militajn raportojn. Hammurabi diras en la poezia enkonduko al sia leĝa steleo nur, kion li faris pli malfrue por la konkeritaj urboj; la malbenformuloj en la fino estas sufiĉe eksterordinare multnombraj. Post 1500 ni trovas militajn raportojn nur ĉe malmultaj babilonaj reĝoj, kiuj priskribas unuopajn agojn; normale oni limigis sin per sufiĉe mallongaj indikoj al venkoj super malamiko ne menciante nomojn; la agado de dioj kaj de la reĝo por la dioj devis tute esti en la antaŭo.² Unika teksto estas la tombsurskribo, kiun Nabonido dediĉis al sia patrino Hadda'-oppe mortinta 103jare en 548; en ĝi la patrino longe mem parolas.³

Literature escepta kazo estas la sumeraj konstruaj kaj konsekraj enskriboj de la princo Gudea de Lagaŝ (v. p. 40) sur liaj statuoj, en kiuj li, kiel ankaŭ pli frue kutime, parolas pri si kiel "li" kaj transprenis multajn turnojn el religiaj tekstoj. Unika estas la granda konstruhimno skribita sur du- aŭ trikolumnaj argilaj cilindroj kun multaj teologiaj konsideroj samkiel tre detala priskribo de la templokonsekreto post perfektigo de la konstruaĵoj; el la kutimaj konstruraportoj estas nur malmulte transprenite.⁴

Ankaŭ en Asirio estas konstrusurskriboj, en kiuj politikaj temoj konturiĝas nur marĝene aŭ estas tute ignorataj. En la ĉefaj surskriboj de la konkerintaj reĝoj ka priskribo de la bataloj kaj konkeroj estas pli kaj pli plivastigata ekde ĉirkaŭ 1300, tiel ke la konstruraporto ofte aperas nur kiel aneksaĵo al tio kaj kelkfoje tute forrestas; pluraj reĝoj rakontas ankaŭ pri siaj ĉasoj. Skriboportantoj por la longaj surskriboj estas ofte tre grandaj ŝtonaj tabuloj aŭ argilaj prismoj, kiuj povas enhavi ĝis 1300 linioj en ses, ok aŭ dek kolumnoj. Se ni neglektas kelkajn reĝojn inter ĉirkaŭ 950 kaj 725, kiuj ĉefe preferis tre sekan raportstilon, la stilo de la surskriboj estis tre flegita kaj povis esti eĉ streĉa kaze de kelkaj priskriboj de bataloj. Malgraŭ la multaj konvenciaj formuladoj estis ĉe diversaj reĝoj, precipe la sargonidoj, ankaŭ elementoj de persona stilo ekzemple okaze de kelkfoje impresaj naturpriskriboj aŭ teknikaj donitaĵoj de Sanheribo. La militiroj ofte estas aranĝitaj ne kronologie, sed laŭ aliaj vidpunktoj, kiel geografiaj aŭ pli malmulte facile ekkoneblaj. En kelkaj specialaj kazoj tre detalaj unuaj raportoj pri unuopaj militiroj estas verkitaj al la dio Asuro; ankaŭ ĉi tiuj estis literature pretendemaj

² Kp. la artikolon ›Königsinschriften‹ de D. O. Edzard kaj J. Renger, RlAss. VI (1980) 59ss.; A. Schott, Die Vergleiche in den altakkadischen Königsinschriften, Leipzig 1930; P. R. Berger, Die neubabylonischen Königsinschriften (626-539 a. Chr.) I, AOAT 4/1 (1973), p. 1-125: ›Die literarische Gestalt der ›neubabylonischen‹ Königsinschriften‹.

³ Kp. C. J. Gadd, The Harran Inscriptions of Nabonidus, Anatolian Studies 8 (1958) 35ss. La patrino gloras sin pro sia pieco antaŭ la lundio Sin; poste Nabonid priskribas la funebrajn ritojn. La malgrandan kvanton de alispecaj tombsurskriboj laste traktis J. Bottéro, Les inscriptions cunéiformes funéraires, en: La mort, les morts dans les sociétés anciennes, eld. de G. Gnoli kaj J.-P. Vernant, Cambridge-Parizo 1982, 373ss.

⁴ Kp. p. 129, piedn. 26, pri la konstruhimno; pli nova traduko de la statuaj surskriboj mankas; pri aliaj sumeraj surskriboj kp. E. Sollberger kaj R. Kupper (v. p. 126, piedn. 19) kun literaturo.

prezentaĵoj.⁵ De tempo al tempo ankaŭ guberniestroj de pli grandaj provincoj verkis en la stilo de reĝaj surskriboj.

La reĝaj surskriboj en aliaj landoj de la Antikva Oriento diferencas disde tiuj el Babilonio kaj Asirio ne nur per sia lingvo, sed ankaŭ per la strukturo kaj stilo en kelka rilato. Tio validas por la hititaj same kiel por tiuj el Urartuo, por la elamaj same kiel por tiuj ofte trilingvaj de la aĥemenidaj reĝoj, por la fenicaj kaj por la arameaj surskriboj.⁶

3. Mitoj kaj eposoj

a) Kelkaj ĝeneralaj demandoj. Historiaj eposoj

Mitoj pri dioj, kiuj rakontas rakontojn pri dioj, el kiuj oni povis eltiri respondojn al gravaj demandoj de la respektiva estanteco, estas ofte multe pli malnovaj ol la notitaj mitoj. Estas tamen nur malofte eble tiri el la mitaj poemoj pli ol spekulajn konkludojn al la antaŭliteraturaj mitoj. Kelkfoje ankaŭ sufiĉe originaj mitoj estas mallonge rakontitaj kadre de aliaj tekstoj; la plimulto de la mitaj poemoj estas tamen reflektitaj mitoj, kiuj ofte forte transformis la malnovajn tradiciojn sub certa gvidmotivo pliriĉigante ilin je novaj epizodoj. Al ĉi tiuj apartenas antaŭ ĉio la plej multaj mitoj pri la kreado, en kiuj ja temas ne nur pri la kreado de la mondo, de la estaĵoj kaj de gravaj laboriloj, sed ankaŭ pri la ordigo de la mondo post ofte severaj bataloj kontraŭ potencoj de prakaoso. Estas tamen krom ĉi tiuj mitoj ankaŭ parte ampleksaj mitaj poemoj, kiuj ne aŭ nur kun malgrandaj partoj povas rilati al malnovaj tradicioj. Oni povas nomi ilin konstruitaj mitoj, ĉar la tuta agado estas konstruita kaj poste formita laŭ kutimaj mitologiaj skemoj ofte nur malstrikte apogante sin sur pli malnovaj mitaj poemoj. En kelkaj kazoj ankaŭ sur ĉi tiu vojo impresaj mitaj poemoj povis estiĝi. Ne hazarde aperas en tiaj poemoj tiam de tempo al tempo ankaŭ la nomo de la verkinto, kiun la pli malnovaj mitaj poemoj kutimas ne nomi kiel malesenca por la intendita eldiro, kiel ja ĝenerale la anonimeco estas tipa por la plej granda parto de la literaturoj en la tuta Mezopotamio.

Apud la mitoj, en kiuj nur dioj kaj demonoj agas, la aliaj estas, en kiuj duondiaj herooj aŭ alikaze homoj ludas gravan rolon; en ili probable pludivas parte ankaŭ historiaj rememoroj. Nur post ĉirkaŭ 1400 ankaŭ historiaj okazaĵoj, longe pasintaj kaj tiaj, kiuj estis antaŭ nur malmultaj jaroj, fariĝis temoj de eposoj kun forta politika tendenco en Asirio samkiel en Babilonio. Plej ofte konserviĝis nur malgrandaj fragmentoj.⁷ Pli grandajn pecojn ni posedas el poemo, kiu traktas la okazaĵojn en la lastaj jaroj de la kasida dinastio priskribante kaj priplendante la teruraĵojn atribuitajn al la elamidoj invadintaj en Babilonion.⁸ Kontraŭe poeto de la 13-a jarcento el Asirio prikantas en verŝajne 800 ĝis 900 longaj versoj la grandajn sukcesojn de Tukulti-Ninurta I. en la bataloj kontraŭ Babilonio,

⁵ Kp. R. Borger kaj W. Schramm (v. p. 38, piedn. 8); A. Schott (v. p. 140, piedn. 2); A. K. Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions* (Wiesbaden 1972ss. ĝis nun 2 volumoj, ankoraŭ sen sargonidoj).

⁶ Literatura traktado de ĉi tiuj surskribaj grupoj ankoraŭ mankas.

⁷ Kp. A. K. Grayson, *Babylonian Historical-literary Texts*, Toronto-Buffalo 1975.

⁸ Kp. A. Jeremias, *Die sogenannten Kedorlaomer-Texte*, *Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft* 21 (1917) 69ss. (parte malnoviĝinta).

kiujn li estus atinginta helpe de la dioj koleraĵoj pro la jurorompoj de la babilonanoj; kiel en la granda plimulto de la reĝaj enskriboj el Asirio la lingvo estas babilona asirie kolorita.⁹

b) Mitoj pri kreado kaj mondordo. La diluvo

La temon kreado de la mondo la sumeranoj neniam traktis en pli granda mita poemo laŭ nia scio. Ni konas iliajn imagojn el enkondukoj al rangokverelaj dialogoj (v. p. 150s.). Laŭ tio por ili estis en la komenco la disiĝo de ĉielo kaj tero. En la plia paso temis pri diferencigoj. Tiel fariĝis la homoj, kiuj origine vivis same kiel bestoj, speciala specio de kreitaĵoj. Ke estas malsanuloj, kripluloj kaj senhelpaj maljunuloj, mito rekondukas al kverelo inter Enki kaj la patrino diino Ninmah post trinko.¹⁰

En babilonaj mitoj troviĝas diversaj imagoj pri kreado kaj teogonio. La prezentadon plej profunde pripensitan ofertas la malnovbabilona mito de Atramĥasis, ligita kun la nomo Nur-Ajja kiel verkinto aŭ skribisto, kiu estis transformita kelkfoje en pli malfrua tempo kaj probable antaŭkondiĉas alian miton por la teogonio.¹¹ La mito komenciĝas per la vortoj "Kiam la dioj (ankoraŭ) estis homoj", kiam do la specioj dio kaj homoj estis ankoraŭ ne diferencigitaj. Tiutempe la pli malforta grupo de dioj, la Igigu, devis mem fari la laborojn por irigacio kaj drenado necesajn por la vivo en Mezopotamio. Ili finfine tediĝis de la laboro, strikis kaj minacis la regintajn Anunnaku. Senpere antaŭ la batalo la integriĝo okazis: oni interkonsentas pri tio krei homojn por tiuj laboroj. Enki kaj la patrino diino Nintu kreas nun komune la prahomon el argilo kaj la sango de iu dio, "kiu havas (planantan) racion"; naskiĝfestaj ritoj estas komencataj. Sed jam post 1200(?) jaroj la homoj estas tre multnombraj kaj maltrankvilaj; ili alproprigis sin ankaŭ la saĝecon komence rifuzitan al li. Tial la dioj decidis pri ilia reduktado per epidemioj kaj plagoj. Enki/Ea nun konsilas la homojn rifuzi al la plej multaj dioj oferojn kaj preĝojn, tamen precipe provizi unu dion per tio, por ke li ordonu ĉesigi la plagojn. La dio faras tion, sed post pliaj 1200 jaroj la sama ripetiĝas kaj poste ankoraŭ tria fojo kun la sama fino.

La dioj nun alprenis la decidon post instigo de Enlil ekstermi la homojn per la diluvo. La diluvan miton jam la sumeranoj konis, la detala literatura figurado ĉe ili, kiun ni parte konas, estiĝis tamen verŝajne ne antaŭ la malnovbabilona tempo kaj estis eble influita per babilona poemo. La rakonto en la Atramĥasis-mito konformas kun delonge konata, kiu estas enmetita ĉirkaŭ 500 jarojn poste en la Gilgameŝ-eposon, laŭ la paso de agado, de loko al loko eĉ en la teksto. Laŭ ambaŭ versioj la dio Enki/Ea malkaŝas la planon de la dioj al fragmita kabano, en kiu Atramĥasis, nomita Utnapiŝti en la Gilgameŝ-eposo, sidas. La ordonon konstrui

⁹ Prilaborado de P. Machinist estas anoncita. Pri pli fruaj partaj prilaboroj kp. W. G. Lambert, *Three Unpublished Fragments of the Tukulti-Ninurta Epic*, AfO 18 (1957) 38ss.

¹⁰ Kp. C. A. Benito, "Enki and Ninmah" and "Enki and the World Order", disertacio Filadelfio 1969.

¹¹ Kp. W. G. Lambert, *Atra-ḫasis, the Babylonian Story of the Flood, with the Sumerian Flood Story* by M. Civil, Oxford 1969; W. von Soden, *Die erste Tafel des altbabylonischen Atram-ḫasis-Mythus*, ĉefteksto kaj paralelaj versioj, ZA 68 (1978) 50ss.; la sama, *Konflikte und ihre Bewältigung in babylonischen Schöpfungs- und Fluterzählungen. Mit einer Teilübersetzung des Atram-ḫasis-Mythos*, MDOG 111 (1979) 1ss.

kubforman arkeon por lia familio kaj reprezentantoj de ĉiuj bestospecioj tiu baldaŭ obeas, sed ne rajtas sciigi la kaŭzon por sia farado al la kunhomoj. Tiam la akvoamasoj venis de supre kaj malsupre, ĉiuj estaĵoj dronas, nur la arkeo estas suprenlevita kaj surteriĝis finfine ĉe la monto Nissir post kiam la akvo estis sinkinta. La dioj estas teruritaj pro tio, kion ili kaŭzis, venas tamen poste al la ofero, kion Atramĥasis donas ali ili. Enlil, kiu iniciatis ĉion, estas komence tre kolera, ĉar kelkaj homoj estas savitaj, poste li tamen cedas kaj translokas Atramĥasis/Utnapiŝti kun lia edzino al insulo malproksime en la okcidento en vivon sen morto. Ties infanoj fariĝas la pragepatroj de la nova homaro, kiu estu neniam denove elmetata al eksterma agado kiel la diluvo. Nur kulpuloj estu estonte punataj. La diferencigo inter dioj kaj homoj kun siaj teruraj konsekvencoj estas nun anstataŭigata per nova, pripensita integriĝo, kiu kontentigas ĉiujn.¹²

Verŝajne en la 14-a jarcento estiĝis la eposo pri la mondkreado ›Kiam supre‹, kiu estis fondinta la levon de Marduk al la reĝo de la dioj. Ĉi tie estas sufiĉe konciza teogonio en la komenco. El la prakaoso eliris unue Tiamat, la diino de la mara akvo, kun sia edzo Apsû, la dio de la subtera akvo. Nun pliaj diaj generacioj sekvas unu la alian kiel en aliaj teogoniaj mitoj de la antikvo. Kiel pranepo aperas la ĉieldio Anu, la prapatro de la sekvintaj dioj, kaj post li Nudimmud/Ea kun la edzino Damkina. Ektimigite de la junaj dioj, la maljuna Apsû volus neniigi ilin, estas tamen mortigata de Nudimmud per magio, kiu nun mem konstruas sian palacon en la subtera akvo. Tie la dia mirinfano Marduk naskiĝis; li nun incitas per sia malkvieto ankaŭ la maljunan Tiamat kontraŭ la junaj dioj, tiel ke tiu nun komisias al sia "amanto" Kingu starigi armeon el diversspecaj monstroj kontraŭ la dioj. Ĉi tiuj turnas sin komence al kelkaj pli maljunaj dioj kun la peto pri helpo kaj nur, kiam ĉi tiuj rifuzas, al la juna Marduk, kiu akceptas sub la kondiĉo, ke oni elektu lin reĝo de la dioj. Tio okazas, kaj Marduk nun mortigas per specialaj armiloj Tiamat imagintan draksimile kaj kaptas Kingu. Ties armeo kapitulacias kaj estas pli malfrue amnestiata. Marduk poste kreas el la du korpoduonoj de Tiamat ĉielon kaj teron samkiel poste astrojn, plantojn kaj estaĵojn, nur plej laste ankaŭ la homon el la sango de la ribela dio Kingu, kiu en ili, kiel ĉiuj scias, pluefikas por ĉiuj tempoj. Post la fondo de Babilono kaj ĝia templo Esangila la dioj kunsidiĝas por venka festo kaj nomas laŭdante la kvindek nomojn de Marduk; la eposo donas por ĉiu de tiuj motivigon parte alligantan al etimologiaj ludadoj. La tutgranda batalo inter la dioj estas ankaŭ ĉi tie evitita, nur tri dioj estas mortigataj, sed post ilia morto integritaj diversmaniere en la novan monddordon. La septabula eposo¹³ fariĝas kultlegendo por la novjara festo en Babilono (v. p. 130). La asirianoj sub Sanheribo cetere anstataŭigis Marduk per Asuro en la eposo. Malfrua transformado de la mito Berossos tradicias en siaj grekaj

¹² Ĉar en la nova ordo ankaŭ al la infanmurdanta demonino Pašittu/Lamaštu ŝia loko estas asignata, kelkaj opinias la batalon kontraŭ ebla troloĝateco de Babilonio esenca motivo en la poezio; la penso al troloĝateco tamen troviĝas nenie pli en ĉi tiu tempo.

¹³ Eldono de la eposo surbaze de ĉiuj hodiaŭ konataj tekstatestoj mankas; la plej multaj estas konsiderataj en la traduko de E. A. Speiser kaj A. K. Grayson en ANET³ (v. p. 139, piedn. 1), p. 60ss. kaj 501ss. Estas eble, ke la tabulo VII de la eposo ne apartenas al la origina kompleto.

›Babyloniaka‹ (ĉirkaŭ 300).¹⁴ Senperaj efikoj al la bibliaj raportoj pri la kreado ne estas ekkoneblaj.

c) Konfliktoj kaj bataloj inter dioj

Por la mitoj de ĉi tiu grupo devas sufiĉi malmultaj indikoj. En ili temas unuflanke pri la pribatalado de kontraŭordaj potencoj. Ali ili por sumeranoj kaj babilonanoj la mita aglo Anzu nombras, kiu foje rabis de la dioj la sortotabulojn nemalhaveblajn por ilia regado kaj poste estas elvokita de la bataldioj Zababa aŭ Ninurta por batalo kaj estis mortigita.¹⁵ La babilonanoj transprenis kelkajn mitojn, en kiuj grandaj dioj mem prezentas sin en parte tro negativa rolo. Al tiuj apartenas la mito pri Enlil kaj Ninlil, laŭ kiu la juna Enlil vizitas Ninlil sin banantan, sekskuniĝas kun ŝi generante per tio la lundion Su'en. Ĉar li nun estis malpura, ne pro moralaj motivoj, la "grandaj dioj" forpelas lin el Nippur. Li tamen sekskuniĝas kun Ninlil ankoraŭ trifoje en diversaj maskeradoj generante pliajn diojn; la respektiva liturgio malgraŭ tio nomas Enlilon sinjoro.¹⁶

Laŭ la mito ›Inanna kaj Enki‹ Inanna rabas de la ebria Enki la me-fortojn (v. pri tio p. 121) kaj fuĝas poste al Unug/Uruk. Enki postsendis demonojn al ŝi por rricevi la me, sed sen sukceso. Finfine li mem venas al Uruk kaj rricevas la me-fortojn dank' al pera interveno de Enlil.¹⁷ Fremdan posedajon forpreni volus Inanna ankaŭ en la mito ›La iro de Inanna en la subteran mondon‹, kiu estas mallongigite tradukita en la akadan. Trapaŝante la sep pordegojn de la subtera mondo la diino devas iom post iom demeti ĉion kaj poste aperi nude kaj sendefende antaŭ la princino de la subtera mondo, kiu firmtenas ŝin. Ĉar nun ĉiu fekundeco ĉesas surtere, ŝia ministrino Ninŝubur povis finfine atingi post sensukcesaj provoj, ke Inanna ree rajtis forlasi la subteran mondon sub la kondiĉo, ke alia anstataŭas ŝin tie. Ĉi tiu alia poste fariĝis Dumuzi; v. pri tio p. 129s.¹⁸ En du diferencaj versioj estas pli nova babilona mito, kiu klarigu, kial la Marsdio Nergal resp. Erra estas samtempe dio de la ĉielo kaj de la subtera mondo. Laŭ la pli malnova versio la mastrino de la subtera mondo Ereŝkigal postulis de la kunveno de la dioj, ĝi sendu Nergal malsupren al ŝi pro nekonvena konduto fronte al ŝia sendito. Alveninte al la subtera mondo, Nergal superfortis Ereŝkigal kaj fariĝis tiel reĝo de la subtera mondo kiel ŝia edzo; li tamen konservis ankaŭ sian lokon en la ĉielo.¹⁹

¹⁴ Kp. P. Schnabel, *Berossos und die babylonisch-hellenistische Literatur*, Leipzig-Berlino 1923; St. M. Bruston, *The babyloniaca of Berossus*, Malibu 1978, kun traduko.

¹⁵ Kp. B. Hruška, *Der Mythenadler Anzu in Literatur und Vorstellung des alten Mesopotamien*, Budapest 1975; W. Hallo kaj W. L. Moran, *The First Tablet of the SB-Recension of the Anzu-Myth*, JCS 31 (1979) 65ss. La nomo de la demono estas pli frue legita Zû.

¹⁶ Kp. H. Behrens, *Enlil und Ninlil, ein sumerischer Mythos aus Nippur*, Romo 1978. La rilaton de Enlil al Ninlil alia alia, verŝajne pli nova, traktas tute alie kaj ne tiel maldece (v. M. Civil, JNES 26 [1967] 200ss.).

¹⁷ Kp. G. Farber-Flügge (v. p. 121, piedn. 5).

¹⁸ Pri la sumera versio kp. S. N. Kramer, JCS 5 (1951) 1ss. kaj ANET³ (v. p. 139, piedn. 1), p. 52ss. Pri la akada versio ekzistanta en du recensioj, kiu verŝajne estas verkita de Sin-leqe-unnini, la verkinto de la Gilgameŝ-eposo, kp. laste R. Borger, *Babylonisch-Assyrische Lesestücke*, Rom 1979, 95ss. kun literaturo; traduko de E. A. Speiser, ANET³, p. 106ss.

¹⁹ Kp. E. von Weiher (v. p. 123, piedn. 12), p. 48ss. kaj H. Hunger (v. p. 104, piedn. 5), n-ro 1.

Batalmito de sufiĉe aparta speco estas la mito, tradiciita pli malfrue dulingve, lugal u(d) melam-bi ner²⁰al ›La reĝo, la lumo, kies brilo estas princa‹, kiu unue prezentas himne la siriusan dion Ninurta de Nippur kaj la superdemonon naskiĝintan de la montoj Asag kiel lian danĝeran malamikon, kiu generis egan nombron da ŝtonoj. Li submetas sin pli kaj pli da landoj, tiel ke Ninurta, koleriĝinta, atakas lin malgraŭ avertito per sia dia armilo Ŝar-ur, sed ne sukcesis pro lia ega forto kaj malvenkis. Malgraŭ novaj avertoj de Ŝar-ur li ankoraŭfoje atakas kaj denove malsukcesas, estas tamen savata de Ŝar-ur. Ankoraŭfoje Ŝar-ur avertas Ninurta; sed la tria fojo ĉi tiu venkas la demonon, poste ripozante kaj estas glorata. Nun la granda juĝado venas super la ŝtonoj, la infanoj de Asag: Tiuj, kiuj batalas por Asag, estas kondamnataj al malaltaj servoj, ekzemple por servi kiel smirgo; la aliaj, ili estas 30 aŭ 32 de 49, ricevas la rajton esti prilaborataj por statuoj kaj valoraj objektoj. La dio poste returnas al Nippur. Bendeziroj por la reĝo (origine Gudea de Lagaŝ?) kaj doksologioj estas en la fino de la 729 versoj.²⁰ Alia mito prikantas la revenon de Ninurta al Nippur post granda venko.²¹

d) Sumeraj mitoj pri herooj: Enmerkar, Lugalbanda, Gilgameŝ

La sumeraj mitoj pri herooj precipe volviĝas ĉirkaŭ la frudinastiaj reĝoj de Uruk Enmerkar, Lugalbanda kaj Gilgameŝ (pli malnove Bilgameŝ), kiuj estas pli malfrue diigitaj. En la mitaj poemoj pri Enmerkar kaj lia filo Lugalbanda temas pri konfliktoj inter la reĝoj de Uruk kaj de Mezirano kun la urbo Aratta. Kontraŭ Aratta Inanna venis por helpi al sia reĝo en la Enmerkar-mito enigante la malamikan landon en severan mizeron per arideco. En la du poemoj pri Lugalbanda la Anzu-birdo (v. pri tio p. 144), kiu ĉi tie estas bona demono, ludas enorman rolon. Partoj de ĉi tiuj episoj estis tradiciataj per akadaĵaj laŭliniaj tradukoj ankoraŭ pli malfrue.²²

Gilgameŝ estas en la centro de kvin sumeraj poemoj. Unu de ili, ›Gilgameŝ kaj Akka de Kiŝ‹, evidente alligas al historiaj eventoj: Akka sieĝis Uruk atingante la agnoskon de lia suvereneco sen iu batalo.²³ En la aliaj poemoj temas pri la serĉado de la vivo kaj la farogloro; en ili estas krom Gilgameŝ lia servanto Enkidu. ›Gilgameŝ kaj la lando de la vivantoj‹ priskribas la iron de la herooj kun 50 viroj kontraŭ la demona gardisto de la cedra arbaro Ĥuvava, kiu estas mortigata helpe de la sundio Utu malgraŭ liaj petoj pri indulgo. ›Gilgameŝ kaj la ĉiela taŭro‹ konserviĝis malbone, finiĝis tamen certe simile kiel la sama epizodo en la babilona episo. ›Gilgameŝ, Enkidu kaj la subtera mondo‹ rakontas, ke Gilgameŝ perdis kelkajn gravajn objektojn, kiujn Enkidu devis ree alporti supren el la subtera mondo. Ĉar ĉi tiu tamen malatentis la tabuojn de la subtera mondo malgraŭ striktaj avertoj, la reveno estas rifuzita al li. En traduko ĉi tiu poemo estas aldonita al la babilona episo. Ĉi tiu tamen ne transprenis

²⁰ Kp. J. van Dijk, *Lugal ud me-lám-bi nir-gál. Le récit épique et didactique des Travaux de Ninurta, du Déluge et de la Nouvelle Création*, I. II, Leiden 1983; Parto III estas anoncita.

²¹ Kp. J. S. Cooper, *The Return of Ninurta to Nippur*, Romo 1978.

²² Kp. S. N. Kramer, *Enmerkar and the Lord of Aratta*, Filadelfio 1952; Cl. Wilcke, *Das Lugalbandaepos*, Wiesbaden 1969; la dua Lugalbanda-poemo estas ankoraŭ ne prilaborita.

²³ Kp. W. H. Ph. Römer, *Das sumerische Kurzepos 'Bilgameŝ und Akka'*, AOAT 209/1 (1980).

la miton ›Morto de Gilgameŝ‹ nur malbone konserviĝinta al ni, laŭ kiu la morta heroo estas akceptita inter la dioj de la subtera mondo.²⁴

e) Babilonaj mitoj pri vivserĉantoj: Gilgameŝ, Etana, Adapa

En la malnovbabilona tempo la legendoj pri Gilgameŝ estis verŝajne ankoraŭ ne kompilitaj al akada poemo; la eposoj konserviĝintaj ĉefe nur tre malkomplete montras tamen jam sufiĉe novan karakteron kompare kun la pli frua. Post 1400 estis en Sirio-Palestinio kaj Malgrandazio babilonaj, hititaj kaj huridaj poemoj pri Gilgameŝ, kiuj, laŭ la malmultaj konserviĝintaj restoj, verŝajne sensescepte reprezentas tre liberajn rerakontojn de la originaloj el Babilonio.²⁵ Ĉirkaŭ 1100 Sin-leĝe-unnini el Uruk, menciita en katalogoj, poetis tiam la dekdutabulan eposon kun ĉirkaŭ 3000 versoj kiel la plej maturan formadon de la materialo. La skribistoj de la unua jarmilo tamen tradiciis, ŝajne, la tekston ne tute sen ŝanĝoj.²⁶

La eposo komenciĝas per la laŭdo de la 9,5 km longa urbomuro de Uruk, por kies konstruado Gilgameŝ preme ŝarĝis la enloĝintojn per servuta laboro. Por moderigi lin, la dioj kreis al li la sovaĝan homon Enkidu kiel kontraŭulon, kiu elkreskis ĉe bestoj, poste tamen estis kondukita de kultprostituitino al Uruk, kie li baldaŭ kontraŭstariĝis al Gilgameŝ. La batalo ĉesis per tio, ke ambaŭ amikiĝis, poste planis kiel komunan entreprenon la batalon kontraŭ Ĥuvava/Ĥumbaba en la cedra arbaro (v. s.) kaj venkinte sukcesis helpe de Ŝamaŝ post longa, peniga marŝado. Post la reveno Iŝtar faris amoferton al Gilgameŝ, kiun ĉi tiu bruske rifuzis indikante al ŝia konduto kontraŭ pli fruaj amintoj. Nun Iŝtar petis, por venĝi sin, sian patron Anu pri la ĉiela taŭro, kiu faligis multajn virojn de Uruk en profundajn fosojn per ĝia spirego, poste tamen estis mortigita de la amikoj. Dum la venkofesto Enkidu insultis la diinon tiel grave, ke la dioj decidis pri lia morto. La antaŭsento de la morto, la lasta malsano kaj la morto de Enkidu estas detale priskribataj, kiel ĉe la iro kontraŭ Ĥumbaba, per aldono de pluraj sonĝoj kaj ilia interpretado, same la terura doloro de Gilgameŝ, kiu ne kapablis savi la amikon.

Gilgameŝ num mem havis timon antaŭ la morto kaj ekiris por ekscii de la diluva heroo Utnapiŝti (p. 142) tre malproksime en la okcidento, kiamaniere li povus eviti la morton. La vojaĝo parte subtera kaj la

²⁴ Kp. la artikolon ›Gilgameŝ A‹ de A. Falkenstein, RIAss. III (1968) 357ss. Kompleta eldono preparita de A. Shaffer de la sumeraj Gilgameŝ-poemoj ankoraŭ mankas; parto estas lia disertacio (Filadelfio 1963) ›Sumerian Sources of Tablet XII of the Epic of Gilgameŝ‹. Pri partaj tradukoj v. ANET³ (v. p. 139, piedn. 1), p. 146ss. (S. N. Kramer), pri literaturo ĝis 1974 HKL III, 60s.

²⁵ Kp. la artikolon ›Gilgameŝ B.C‹ de F. M. Th. de Liagre Böhl kaj H. Otten, RIAss. III (1968) 364ss. Hurida-hitita dulingvaĵo estas antaŭ nelonge trovita en Hattusas.

²⁶ Traduko de la partoj sufiĉe konserviĝintaj de la pli nova eposo kaj de la plej gravaj malnovbabilonaj poemoj kun literaturindikoj kaj diskuto en la enkonduko samkiel indikoj pri enhavo por la sumeraj poemoj donas A. Schott - W. von Soden, Das Gilgamesch-Epos, Reclams UB Nr. 7235, Stuttgart laste 1982. La ĝis nun ekzistantaj eldonoj de la dekdutabula eposo (laste R. C. Thompson, The Epic of Gilgamesh, Oxford 1930) estas kompletigobezonaj kaj malĝuste enordigas plurajn fragmentojn kaze de la tabuloj III-V kaj VII malbone konserviĝintaj. Kp. ankoraŭ E. A. Speiser kaj A. K. Grayson en ANET³ (v. p. 139, piedn. 1), p. 72ss. kaj 503ss.; H. Schmökel, Das Gilgamesch-Epos, Stuttgart 1966 (laŭversa traduko); K. Oberhuber, Das G.-E., Darmstadt 1977 (Kolektaro de traktatoj en "Wege der Forschung").

renkontiĝoj kun la skorpihoma paro, la gastejmastrino Siduri kaj la pramisto Urŝanabi, kiu veturigis lin malgraŭ malpermeso trans la akvojn de la morto al Utnapiŝti estas detale priskribataj kun multaj ripetoj. Utnapiŝti rakontis al li poste la rakonton de la diluvo (v. p. 142), post kiu la dioj donacis al li la vivon sen morto konsilante al li, post kiam li ne sukcesis en dormprovo, iri por preni la planton de la vivo de la marfundo. Gilgameŝ faris tion, reveturis, lasis tamen survoje forrabi la planton de serpento, kiu tuj deĵetis la haŭton. Nun ĉio estis vane; Gilgameŝ rezignis kaj montris al Urŝanabi, kiu devis reiri al la mortemaj homoj pro lia malatento de la malpermeso, kun fiero la grandan urbemuron post la alveno al Uruk. Kiel 12-a tabulo la eposo poste aldonis la tradukon de la sumera poemo pri Enkidu kaj la subtera mondo, kiu tute alie prezentas la morton de Enkidu ol la eposo en tabulo VII.²⁷

Grava verko de la mondliteraturo la eposo fariĝis per la unika maniero, kiel ĝeneralaj homaj aferoj, precipe la amikeco inter viroj, ĉiam denove estas priparoligataj ene de la rakonto. Anoj de profesiaj grupoj kun malalta renomo kiel prostituitinoj kaj gastejmastron aperas ĉi tie kiel reprezentantoj de aparta humaneco. La karaktero ligita kun la tempo en la eposo tiel tute cedas tra longaj tekstpartoj.

Pri la serĉado de la vivo ankaŭ temas en mito pri Etana, kiu estas nur malkomplete en kelkaj malnovbabilonaj kaj pli novaj versioj. Al Etana, la unua reĝo de Kiŝ post la diluvo, surtronigita de la dioj mem, filo restis rifuzita. Nun fabelsimila rakonto estas enŝovata pri aglo (resp. vulturo) kaj pri serpento, kiuj amikiĝis devoligante sin per ĵuro por reciproka helpo. Ambaŭ havis idojn kaj ĉiam zorgis pri la idoj de la alia. Iun tagon tamen la aglo utiligis la neĉeeston de la serpento malgraŭ averto de ĝia ido pri venĝo de Ŝamaŝ por manĝi ties idojn. La serpento nun plendas al Ŝamaŝ sian malfeliĉon kaj ricevas de li la konsilon malkaŝi sin en granda kadavro en la montaro por puni tie la aglon, tuj kiam ĝi venas por manĝi. Tio okazas: la serpento elŝiras la flugilon de la aglo kaj ĵetas ĝin en fosaĵon, en kiu ĝi devus morti pro malsato. Nun la aglo ĉiutage vokas Ŝamas, petas pri pardono kaj liberigo. Sekve de tio Ŝamaŝ ordonas al Etana, por ke li liberigu kaj sanigu la aglon. Li faras tion petante ĝin montri al li la naskan herbaĵon. Malgraŭ la preĝoj de Etana la aglo ne kapablas plenumi la deziron, estas tamen preta, porti la reĝon en la ĉielon sur sia dorso, por ke li tie ricevu la eternan vivon. Ili flugas ĝis super la dua ĉielo; poste la vertiĝo kaptis Etana kaj ambaŭ falas malsupren. En ĉi tiu mito la etoso de preĝoj pruviĝas, kiel estas imprese montrate, kiel decida forto por homoj kaj bestoj.²⁸

Pli humurajn trajtojn la mito pri la prasaĝulo Adapa el Eridu montras. Ĉi tiu rompis flugilon de la sudŝtormo, kiu ruinigis al li la fiŝkaptadon por la dio Ea kaj estis alvokita antaŭ la dion Anu por la punado. Ea konsilas al li tute ne akcepti ofertan de Anu. Anu tamen, kiu tute ne estas ĉiam sen kompreno por la homo, eksentas kompaton al la bedaŭrinda pekulo, kaj li

²⁷ Kaŭzo por tio estis krom la rekompeligo de la dekdunombro certe, ke per tabulo XII la neeskapebleco el la mortodestino estas reliefigata plian fojon kaj ligata kun homa kulpo.

²⁸ Kp. J. V. Kinnier-Wilson, *The Legend of Etana*, Warminster 1985; E. A. Speiser kaj A. K. Grayson, *ANET*³ (v. p. 139, piedn. 1), p. 114ss. kaj 517.

ofertas al li la manĝaĵon de la vivo anstataŭ la manĝaĵon de la morto. Adapa rifuzas kaj rezignas tiel facilanime pri la vivo sen morto.²⁹

f) Konstruitaj mitoj

Konstruitajn mitojn (v. p. 141) ni konas antaŭ ĉio el la oka kaj sepa jarcentoj. Apartan rangon inter ili okupas la mito pri la pestodio Erra poetita de Kabt-ilāni-Marduk, kiel kelkaj historiaj rilatoj montras, inter fino de 765 kaj komenco de 763, kies kvin tabuloj, por kiuj la poeto pretendas je parola inspirado en ununura nokto, ankaŭ estas kopiitaj en Asirio, kvankam ĝia tendenco estas klare porbabilona.³⁰ Laŭ la agado libere elpensita de la poeto, Erra estas postulita de lia veziro Iŝum kaj la bataldemonoj nomitaj "la sep", kreitaj de Anu por Erra, denove aktiviĝi kontraŭ la tiel maltrankvilaj homoj por redukti ilin kaj ilian bruton. Ĉar nun en Babilonio Marduk estas la reĝo de la dioj, Erra devas komence persvadi lin lasi al li la regadon por certa tempo. Marduk ŝajne retiriĝas - la teksto estas ĉi tie malkompleta -, al Ea en lian grundakvan palacon, kaj Erra povas nun doni ordonojn al aliaj dioj kiel Ŝamaŝ, Sin kaj Adad, ke ankaŭ ili riluzas al la homoj siajn donaĵojn. Ĉe la homoj nun estas ĉiu kontraŭ ĉiu, ankaŭ en familio; multaj pereas pro la arideco kaj severaj bataloj. Iŝum tre detale priskribas al li ĉion en tabulo IV, kio okazis, kaj inklinigas per tio Erra halti; estonte tiaj katastrofoj nur trafu malamikojn de Babilonio kiel la asirianojn kaj elamidojn. Pri la reveno de Marduk nenio temas; la lasta, kio estas reportata pri li, estas lia plendo pri la sorto de sia urbo Babilono. La poeziaĵo estas evidente riĉa je rilatoj al la estanteco, kiujn ni nur parte komprenas, sed ankaŭ je literaturaj rememoroj; kelkaj elementoj en la longaj paroloj de la dioj restas malklaraj por ni. La bombasta stilo tiel forte diferenca disde la pli malnovaj eposoj montras, ke la mito ne estis destinita por recitado dum templofesto.

La politika tendenco eĉ pli masive evidentiĝas en kelkaj mitoj el Asirio. Sanheribo komisiis al kelkaj teologoj, por pravigi lian malmulte popularan neniigan militon kontraŭ Babilonio, krei miton, en kies centro estis tribunalo de dioj super Marduk elpensita kiel kulpa; li fariĝu temo de kultaj aranĝoj. Konservigis al ni nur fragmentoj de komentario pri tio, kiu teologie interpretas la unuopajn agojn utiligante la ritualojn de la novjara festo. La asirie verkita teksto estas erare interpretita de kelkaj personoj kiel indiko al vera pasiona mito.³¹ Komentarioj el Asiro cetere ankoraŭ indikas al pliaj, parte absurdaj mitaj konstrukcioj en Asirio.

Sub la posteulo de Sanheribo la asiria nacia partio klopodis en la batalo kontraŭ porbabilonaj grupoj en la kortego tiri la kronreĝidon Asurbanipalo al sia flanko. Ĝi uzis ankaŭ konstruitan miton pri la vizio de

²⁹ Kp. S. A. Picchioni, *Il poemetto di Adapa*, Budapest 1981; E. A. Speiser, *ANET*³ (v. p. 139, piedn. 1), p. 101ss. Komenco kaj fino de la poemo unue atestita en la Amarna-tempo mankas.

³⁰ Kp. L. Cagni, *L'Epopée de Erra*, Romo 1969; la sama, *the Poem of Erra*, Malibu 1977.

³¹ Kp. W. von Soden, *Gibt es ein Zeugnis dafür, daß die Babylonier an die Wiederauferstehung Marduks glaubten?*, ZA 51 (1955) 130ss, kun aldonaĵo ZA 52 (1957) 224ss. Alie, sed l. m. o. ne ĝuste, L. Cagni, *Misteri a Babilonio? Esempi della tematica del "dio in vicenda" nell'antica Mesopotamia*, in: *La Soteriologia dei culti orientali nell'impero romano*, eld. de U. Bianchi kaj M. J. Vermaseren, Leiden 1982, p. 565ss.

la subtera mondo de kronreĝido sub la pseŭdonimo Kummā. La unua parto bedaŭrinde sufiĉe malbone konserviĝis. Laŭ tio Kummā vidas en la sonĝo la diojn kaj demonojn de la subtera mondo de la teologia tradicio kaj estas kondukata antaŭ la dion Nergal. Al li oni antaŭmetis la ekzemplodonan konduton de Sanheribo. Poste li estas severe admonata kaj resendata sur la teron.³² Ankaŭ ĉi tiu mito montras, ke tiutempe la kredo je dioj estas ofte degradita al politika rimedo.

4. La saĝeca literaturo kaj humuraj poemoj

a) La literatura nocio 'saĝeco'

La noción 'saĝeca literaturo' teologoj kreis apogante sin sur hebr. *ḥokmā* "saĝeco" kiel kolekta nomo por verkoj kun ĉefe moralisma-didaktika celo el la sferoj de la lirika poezio kaj religiaj rakontoj samkiel en Babilonio ankaŭ el la bestofabloj kaj dialogoj. En multaj de ĉi tiuj tekstoj ankaŭ la humuro ricevis sian parton. Al pli grandaj verkoj ĉi tiuj tekstoj ne estas kompilitaj.³³

b) Poetado kaj kolektaĵoj de diraĵoj

Proverboj kaj ŝercaĵoj ĉie cirkulas antaŭ ĉio parole. Multaj estas ligitaj al la tempo kaj rapide falas reen al forgeso; en aliaj esprimiĝas ĝeneralaj homaj aferoj, kaj ili ofte migras de popolo al popolo. En Babilonio jam la sumeranoj kompilis pli grandajn kolektaĵojn de diraĵoj, kiuj ĉefe estas en kopioj el malnovbabilona tempo. Multaj de ĉi tiuj diraĵoj estas malfacile kompreneblaj, kaj ilia interpretado estas tial pridisputata. Inter la proverboj ankaŭ estas bestofabloj. La tematiko estas tre multspeca; ili ampleksas la personan kiel la socian kaj religian-kulturan sferojn. Ne malmultaj proverboj kaj ŝercetoj efikas sufiĉe artefaritaj kaj estas eble nur produktoj de skribistaj lernejoj.³⁴

La babilonanoj nur transprenis parton de la sumeraj kolektaĵoj de diraĵoj plutradiciante ilin kun akadaĵoj tradukoj. Pli grandaj, nur akadaĵoj kolektaĵoj de diraĵoj ne estas konataj. Pri denuncanto oni diras: "Skorpio 'pikis' homon, kion li profitis el tio? Denuncanto mortigis iun; kiun avantaĝon li havis?" El Asirio devenas pli malgranda kompilaĵo de mallongaj ŝercaj rakontoj kun longeco de ofte nur malmultaj linioj, inter ili multaj mallongaj fabloj, sed ankaŭ kelkaj rakontetoj pri homoj, kiuj avertas pri malĝusta agado kaj estas ofte tre bone formulitaj simile al la arabaj mallongaj rakontoj. Kelkfoje proverboj estas citataj en leteroj. Sporade estas indikoj al enigmoj, sed ne kolektaĵoj de enigmoj.³⁵

c) Disputoj kaj bestofabloj

³² Kp. W. von Soden, Die Unterweltsvision eines assyrischen Kronprinzen, ZA 43 (1936) 1ss.; E. A. Speiser, ANET³ (v. p. 139, piedn. 1), p. 109s.

³³ Kp. W. G. Lambert, Babylonian Wisdom Literature, Oxford 1960. Pluraj tekstoj povas hodiaŭ esti pli bone rekonstruataj.

³⁴ Kp. E. I. Gordon, Sumerian proverbs. Glimpses of Everyday Life in Ancient Mesopotamia, Filadelfio 1959; pri pliaj kolektaĵoj de sumeraj proverboj kp. R. Borger HKL I, p. 163; II, p. 88s.

³⁵ Kp. W. G. Lambert (v. p. 149, piedn. 33), p. 150 ss. kun tekstoj tre diversspecaj.

Unu de la plej ofte kulturitaj ĝenroj de la sumeraj literaturo estis la disputoj inter du partneroj, kiuj reliefigas la proprajn preferojn kaj degradas la alian. Ĉar ili ne povas interkonsenti sin, dio, sporade ankaŭ reĝo, estas alvokata, kiu fine konstatu, kiu meritas la preferon. Ke ĉe tio foje la sama rango estas aljuĝata, ŝajne ne okazas. Interparolaj partneroj povas esti dioj aŭ homoj kiel ekz. la paŝtisto reprezentita de Dumuzi kaj kamparano aŭ la (skribista) patro kaj lia filo, krome ekzemple la sezonoj somero kaj vintro, la ŝafo kaj la hordeo, la hakilo kaj la plugilo kaj kelkaj aliaj. Ĉiukaze la kverelo por la ordo en la mondo kaj inter la homoj devas esti grava, do esti pli ol nura ludado. Al tio ankaŭ la mitaj enkondukoj plej ofte antaŭmetitaj indikas, kiuj povas redirekti la rigardon ĝis la kreado de la mondo. De tempo al tempo la konduto de la partnero kaŭzas kverelon, kiel ekz. en la disputo inter ardeo kaj testudo, kiu manĝas lian ovaron; la fino bedaŭrinde ne konserviĝis. Alie ol en la fabloj la bestoj ne anstataŭas la homojn en la disputoj.³⁶

La bestofabloj koncize formulitaj formas, kiel jam menciite, parton de la literaturo pri diraĵoj, en kiu la konduto de bestoj okupas grandan spacon. La malmultaj pli ampleksaj komponaĵoj en akada lingvo estas en la tradicio de la disputoj kiel ekz. la konflikto inter la virbovo kaj la ĉevalo. Kelkfoje ankaŭ estas pli da disputantoj, ekz. vulpo, lupo, hundo kaj leono. Aliaj diskutpartneroj estas plantoj gravaj por la homo kiel eŭfratpoplo kaj kornuso, tamarisko kaj daktilpalmo samkiel dugreno kaj tritiko. La disputoj estas vive figuritaj en pli novaj tekstoj kaj malmulte ligitaj al skemoj.³⁷

Specon de dialogo tute alian, tre seriozan kaj stilistike parte sufiĉe artefaritan reprezentas la dialogo de du amikoj mallonge priparolita supre p. 127 pri la justeco de diaĵo; en ĝi neniuj dio decidas la kverelon laŭ la multaj paroloj kaj kontraŭparoloj faritaj kun abunda elspezo de teologia erudicio.³⁸ En disputo temoparenca el malnovbabilona tempo tio esti ankoraŭ alia: Ĉi tie fine parolis dio mem, firmigis sian helpon al la suferantoj admonante lin: "Unktu la elsekiĝinton, manĝigu la malsatanton kaj trinkigu la soifanton!"³⁹

La tipo de la dialogo finfine estas mokata en la malfrua interparolo inter mastro kaj lia sklavo, en kiu la mastro ĉiam diras, kion li volas fari kaj la sklavo aplaŭdas lin pro tio. La mastro poste diras la kontraŭon de tio kaj ricevas denove argumentitan aplaŭdon. Kiam li poste laste diris, ke li volas mortigi la sklavon, ĉi tiu respondas rapidsprite: "Mia mastro postvivu min maksimume tri tagojn!"⁴⁰

d) Humuraj rakontoj

³⁶ Pri tio ekz. B. G. B. Gragg, *The Fable of the Heron and the Turtle*, AfO 24 (1973) 51ss.; J. J. A. van Dijk, *La sagesse sumero-accadienne*, Leiden 1953 kaj v. HKL III p. 84.

³⁷ Kp. W. G. Lambert (v. p. 149 resp. 149, piedn. 33 kaj 35).

³⁸ Kp. W. G. Lambert, *saml.* p. 63ss. kaj R. D. Biggs, *ANET*³ (v. p. 139, piedn. 1), p. 601ss.

³⁹ Kp. J. Nougayrol, *Une version ancienne du "Juste Souffrant"*, *Revue Biblique* 59 (1952) 239ss. kaj W. von Soden (v. p. 128, piedn. 22)

⁴⁰ Kp. W. G. Lambert (v. p. 149, piedn. 33), p. 143ss.

La malmultaj rakontoj de ĉi tiu speco, kiujn ni konas de la sumeranoj, plej ofte apartenas al la komponaĵo ›Tabuldomo‹ (é-dub-ba), ankoraŭ ne tute eldonita, kiu temas pri la lernejo. Peco priskribas en konversacia formo la ĉiutagan vivon de lernanto ankaŭ hejme kaj poste mallonge sombran tagon en lia vivo, en kiu li estas sepfoje batita pro diversaj motivoj. La patro sekve de tio invitas la instruiston krome donacante lin; poste la nigra ŝafo de la klaso tuj fariĝas ekzemplodona lernanto.⁴¹ El pli nova teksto kelkaj tekstoj estas dulingve tradiciitaj, kiuj temas pri la metodoj kaj postuloj de ekzamenoj, sed faras tion tute ne sensuke instrue, sed ofte humure per parolo kaj kontraŭparolo de instruisto kaj lernanto. Alia peco prezentas al ni la interparolon de patro kun lia filo, al kiu tiu ĉiam denove riproĉas lian ofte kontraŭstareman konduton kaj lian malrapidemon; pri si la patro pretendas, ke li estus ĉiam estinta aparte prizorgema.⁴²

Babilona rakonto ĝis nun unika verŝajne el la tempo ĉirkaŭ 1100 temas pri la malriĉa Gimil-Ninurta, kiu donacas en sia malespero al la urbestro de Nippur sian ununuran posedaĵon, kapron, esperante pri konvena kompensa donaĵo, estas tamen maldanke forsendita de li, ricevante nur unu pokalon da biero. Elirante li diras al la pordisto, ke li venĝos sin por tio trifoje kaj elpetas unue elegantan ĉaron de la reĝo. Per tiu li denove alveturas kiel komisiito de la reĝo, postulas privatan interparoladon de la urbestro, trabatadas lin enorme "de l'vorto ĝis la plandoj" kaj lasas lin aldone pagi en oro la luprezon por la ĉaro. Poste li maskas sin kiel kuracisto, kiu volas kuraci la turmentiton, kaj batas sian ofendinton ankoraŭfoje kiel antaŭe. Nun tamen la urbestro kun liaj servistoj komencas la persekutadon de sia turmentinto, estas tamen allogata de tiu sub ponton kaj estas trian fojon batata; la teksto tiam finiĝas per la vortoj: "La urbestro povis reveni en la urbon nur rampante." Similaj dezirorevoj fronte al potenculoj kelkaj homoj certe havis tiutempe; ili certe subridetis ĉi tiun rakonton kiel ni hodiaŭ.⁴³

5. *Himnoj, preĝoj, plendoĉantoj kaj ekzorcoj*

a) Malfacilaĵoj de la ĝenrodifinado

Inter la diversaj ĝenroj de la preĝa literaturo klaraj limoj estas nur malofte tireblaj, ĉar tro multaj preĝoj lasas sin nur penige enordigi en ĝenron. Krome zorgemaj esploroj samkiel kompilaĵoj de konataj tekstoj estas nur por parto de la ĝenroj. Ankaŭ inter preĝoj kaj ekzorcoj estas transiraj formoj. Tial la sekvontaj signadoj de la plej gravaj ĝenroj povas ĉefe havi nur provizoran karakteron.

b) Sumeraj himnoj pri dioj kaj reĝoj, plendoĉantoj, preĝoj kaj leteroj al dioj

⁴¹ Kp. S. N. Kramer, Schooldays. A Sumerian Composition Relating to the Education of a Scribe, Filadelfio 1949.

⁴² Kp. Å. Sjöberg, Der Examenstext A, ZA 64 (1975) 137ss.; la sama, Der Vater und sein mißratener Sohn, JCS 25 (1973) 105ss.

⁴³ Kp. O. R. Gurney, The Tale of the Poor Man of Nippur, Anatolian Studies VI (1956) 145ss. kaj aldone XXII (1972) 149ss. (The Tale...and its Folktale Parallels).

Laŭ nia nuntempa scio la plej malnovaj sumeraj himnoj estas la templohimnoj atestitaj jam por la mezo de la tria jarmilo, en kies centro estas grandaj temploj; kolekta tabulo tre ofte kopiita post 2000 kun 54 linioj kunigis 42 de ili.⁴⁴ Ekde la Ur-III-periodo ni konas multajn, parte tre longajn himnojn pri dioj; ili priskribas la devenon, la grandan potencon kaj la pozicion de la dio en la panteono samkiel lia graveco por la homoj kaj ofte finiĝas per propeto por la reĝo. Kelkfoje ankaŭ rakontantaj alineoj estas enŝovataj. La himnoj al plej ofte diigitaj reĝoj (v. pri tio p. 51s.) estas ĉefe stiligitaj kiel memhimnoj en la mi-formo, same kiel kelkaj himnoj precipe al diinoj. Ĉefaj temoj en ili estas la deveno kaj la legitimado de la reĝo, la graco de la dioj kaj la flegado de iliaj temploj, la zorgo pri malriĉuloj, georfoj kaj vidvinoj samkiel la justeco, aldone la korpforto de la reĝo samkiel liaj faroj en la milito kaj por la ekonomio de la lando. Kun la reĝoj de Babilono ,ammurabi kaj Samsuiluna jam ne diigitaj ĉi tiu unika ĝenro de himnoj ĉesas; la babilonanoj ne tradukis kaj ne tradiciis himnon al reĝo. Himnaj prologoj cetere estis ankaŭ en kelkaj mitoj.⁴⁵

Propra literatura ĝenro preĝo ne estis ĉe sumeranoj. Tre mallongaj preĝoj troviĝas en la fino de multnombraj malnovsumeraj konsekraj enskriboj. Pli longaj preĝoj estas intermetitaj en la grandan konstruhimnon de Gudea de Lagaŝ, menciitan p. 140, sed ankaŭ en plurajn mitojn, en grandan instruan poemon kaj kiel propetoj en la fino de himnoj; ili ne obeas al certa strukturskemo. Strangan anstataŭaĵon por preĝoj formas leteroj al dioj, en kiuj la preĝanto sciigas al la dio siajn dezirojn en la formo de petletero; la skribado de tiaj leteroj estas ekzercita en la lernejoj.⁴⁶

La malfrusumera literaturo post 1500 evoluigis novajn ĝenrojn, ekzemple la mallongajn preĝojn sur rulsigeliloj de la kasida periodo kaj kelkajn preĝojn plej ofte tradiciitaj dulingve, kiuj estas uzitaj en certaj ritoj. Sur la babilonaj preĝoj apogas sin la "lamentoj por konsoli la koron", kiuj, alie ol ĉiuj pli malnovaj preĝoj, ankaŭ enhavas pekokonfesojn kaj petoj pri absolvo.⁴⁷

Kiel lasta grupo la diversaj sumeraj plendoĉantoj estas nomendaj. Al ili apartenas la lamentoj tre ampleksaj kaj lacige unikaj pri politikaj katastrofoj kiel la detruado de Akado kaj Ur. Aldoniĝas ĉefe el pli nova tempo ritaj lamentoj en la "virina dialekto" Emesal de la erŝemma-kantoj akompanitaj per la balang-harpo kaj la lamentoj pri la malproksima dio, antaŭ ĉio Dumuzi (v. p. 129s.) en la subtera mondo, kiuj estas ankoraŭ recititaj ĝis la seleŭkida periodo. En lamentolitaniaj la samaj elementoj estas tre ofte ripetataj laŭrefrene ŝanĝante iun membron kaj rerakontataj

⁴⁴ Kp. R. Biggs, *Inscriptions from Tell Abû-Salâbikh*, Ĉikago 1974, 45ss.; Å. W. Sjöberg, E. Bergmann kaj G. R. Gragg, *The Collection of the Sumerian Temple Hymns and The Keš Temple Hymn*, Locust Valley, New York 1969.

⁴⁵ Kp. J. Klein, *Three Šulgi Hymns*, Ramat-Gan 1981; W. H. Ph. Römer, *Sumerische Königshymnen der Isin-Zeit*, Leiden 1965; Artikolo 'Hymne A' de Cl. Wilcke, *RIAss.* IV (1975) 539ss. kun literaturo; R. Borger, *HKL* III, p. 67ss.

⁴⁶ Kp. la artikolon 'Gottesbrief' de R. Borger, *RIAss.* III (1971) 575s. ankaŭ pri babilonaj leteroj al dioj; W. W. Hallo, *Individual Prayer in Sumerian: the Continuity of a Tradition*, *American Oriental Series* 53 (1968) 71ss.

⁴⁷ Kp. St. Langdon, *Babylonian Penitential Psalms*, Parizo 1927; kompleta eldono de la lamentoj por konsoli la koron (sum. ér-šà-ĥun-gá) estas preparata; v. p. 153, piedn. 50.

sur tabuloj plej ofte mallongigite. Finfine estas ankoraŭ personaj plendoj kiel ›La homo kaj lia dio‹, en kiu jam Ijob-motivoj konturiĝas.⁴⁸

c) Babilonaj himnoj kaj preĝoj

Jam el malnovbabilona tempo konserviĝis al ni himnoj al dioj, kurioze ĉefe al diinoj, kiuj finiĝas plurfoje per propeto al la reĝo kaj kiuj estas sufiĉe diversspece figuritaj kun tre diferenca amplekso. En kelkajn himnojn mitoj estas enmetitaj. La Aguŝaja-kanto estas himno al Iŝtar, kiu priskribas la senbridecon de Iŝtar. Kontraŭ ŝi Ea kreas *Ŝaltum*, la diinon de la malkonkordo, kiu poste batalas kontraŭ Iŝtar. Nur la kreo de Aguŝaja povas refari pacon.⁴⁹ De aliaj samspecaj himnoj estas nur fragmentoj, same de memhimno de Iŝtar. Versajne al la malnovbabilona tempo reiras tre longa himno pri Iŝtar de Nippur. Eĉ pli artefarita ol ĉe la malnovbabilonaj himnoj la lingvo estas ĉe la pli novaj himnoj ofte ampleksantaj 200 versojn kaj pli multe, de kiuj kelkaj samtempe estas pentofaraj preĝoj. Literature kaj laŭ la enhavo la granda himno al la sundio Ŝamaŝ vaste elstaras, dume egallonga memhimno de Gula estas sufiĉe magra laŭ la enhavo. Al la himnoj devas esti kalkulataj finfine ankoraŭ kelkaj reĝaj preĝoj el Asirio, en kiuj ankaŭ memkritiko konturiĝas.⁵⁰

Al la himnoj laŭ stilo parencaj en kelkaj elementoj estas la lamento- kaj pentopsalmoj ne tre multnombraj, inter ili unu de Tukulti-Ninurta I. de Asirio el liaj lastaj jaroj, en kiuj la ribeloj kontraŭ li certe ne povis rompi lian memjustecon. La ununura granda pentofara preĝo al Iŝtar el malnovbabilona tempo bedaŭrinde tre malbone konserviĝis. La recitadon de pentofaraj preĝoj de la ĝenro *ŝigû* la hemerologioj ofte postulas por certaj tagoj, en kiuj malfeliĉo minacas. Kelkfoje, kiel en granda preĝo al Nabû, la pastro parolas anstataŭ la pentofaranto kaj petas pri pardono por li.⁵¹

Plia grupo de preĝoj, kiu estas abunde reprezentita, estas la oferdivenaj preĝoj de la ĝenro *ikribu*, plej ofte kun laŭformula fino. Jam en malnovbabilonaj preĝoj de ĉi tiu ĝenro ofte troviĝas elegante formulitaj indikoj al la pli frua vivo de oferitaj bestoj sur iliaj paŝtejoj samkiel priskriboj de la profunda kvieteco de la nokto. Petoj pri absolvoj de pekoj estas maloftaj en ĉi tiuj preĝoj. Tre mallongaj pet- aŭ dankpreĝoj en fraza formo cetere estas ankaŭ multaj personaj nomoj; laŭ enhavo troviĝas ĉi

⁴⁸ Kp. J. Krecher, *Sumerische Kultlyrik*, Wiesbaden 1966; S. N. Kramer, "Man and his God"; a Sumerian Variation on the "Job" Motif, *Supplements to Vetus Testamentum* III (1955) 170ss.; artikolo ›Klagelied‹ de J. Krecher, *RIAss.* VI (1980) 1ss.

⁴⁹ Kp. laste Br. Groneber, *Philologische Bearbeitung des Aguŝaya-Hymnus*, *RA* 75 (1981) 107ss.

⁵⁰ Kp. la artikolon ›Hymne B‹ von W. von Soden, *RIAss.* IV (1975) 544ss. kun mencio de ĉiuj himnoj konataj ĝis tiu tempo; la granda himno al Ŝamaŝ estas ofte tradukita. v. W. G. Lambert (v. p. 149, piedn. 33), p. 121ss. kun prilaborado. Reprezenta elekto de sumeraj kaj akadaj himnoj kaj preĝoj estas tradukita post enkonduko de A. Falkenstein kaj W. von Soden, *Sumerische und akkadische Hymnen und Gebete*, Zürich/Štutgarto 1953; kompletigita novprilaboro en du volumoj estas preparata. Eĉ pli ampleksan elekton de akadaj himnoj kaj preĝoj enhavas M.-J. Seux, *Hymnes et prières aux dieux de Babylonie et d'Assyrie*, Parizo 1976. Kp. ankoraŭ W. G. Lambert, *The Hymn to the Queen of Nippur, Zikir ŝumim...* Presented to F. R. Kraus, Leiden 1982, 173ss.

⁵¹ Kp. W. von Soden, *Der große Hymnus an Nabû*, *ZA* 61 (1971) 44ss.; la sama, *Zwei Königsgebete an Iŝtar aus Assyrien*, *AfO* 25 (1977) 37ss.

tie granda diversspeco. Al preĝoj de reĝoj en kelkaj enskriboj estas jam indikite supre p. 139.⁵²

La plej grandega grupo inter la preĝoj estas la tiel nomataj individuaj preĝoj de manlevado, kiuj pro ilia superskribo, magiaj formuloj kelkfoje enmetitaj en ilin kaj pro la tre ofta enkorpiĝo en ritualojn estas nomataj ankaŭ preĝaj ekzorcoj. Ili komenciĝas per mallonga aŭ pli longa laŭdado de la diaĵo; sekvas la lamento kun sinprezentado, la peto pri forpreno de la suferado, repacigo de la protekta dio kaj pardono de pekoj. La finon formas la plej ofte laŭformula dankpromeso. Kelkaj de ĉi tiuj preĝoj apartenas al la plej belaj pecoj de la preĝliteraturo pro la seriozeco de la pekokonfeso. Preĝo komenciĝas per la plendo, ke la preĝanto ĝis nun ne estis elaŭdita; eĉ ne la plej eta indiko al magio estas trovebla ĉi tie. La situacio estas alia rilate al la tiel nomataj specialaj preĝoj de ĉi tiu ĝenro, en kiuj temas pri certaj suferoj kaj malsanoj. Tiuj ofte reprezentas miksaĵojn de preĝo kaj ekzorco kaj estas enkorpiĝitaj en ampleksajn magiajn ritualojn, kiujn la ekzorca pastro (v. p. 136) devas efektiviĝi. La lastaj ofte direktiĝas al Ŝamaŝ, Marduk kaj Ea, unuope aŭ al ĉiuj kune. La tiel nomataj kultrimedaj preĝoj direktiĝas al substancoj, kiuj estas uzataj por la ritoj.⁵³

En la preĝoj de manlevado estas diversspecaj similaĵoj al la bibliaj psalmoj; la devigoj de la ĝenro tamen lasis al la babilonaj poetoj multe pli malmulte da libereco en la figurado.

Apartan pozicion en la religia literaturo okupas la jam menciita (v. p. 127) plendopsalmo ›Mi volas glori la sinjoron de la saĝeco‹, en kies 480 versoj tre longa lamento pri multaj malsanoj kaj perdiĝo de la socia statuso, kiuj kondukis lin al la rando de la morto, estas metata en la buŝon de altranga oficisto de la tempo ĉirkaŭ 1100, ĝis kiam Marduk finfine anoncis la savon en la sonĝo pere de sendito. Ĉi tiu estas priskribata nur malmulte pli mallonge ol la suferoj; la finon formas la glorado de Marduk per ĉiuj, kiuj travivis la okazon. Kiel en la libro Ijob la kvanto de suferoj treege superas tion, kio estas individue imagebla. La senco estas: Ĉiu retrovu sin en la poezio kaj ĉiu rajtas esperi pri simile mirakla solvo, sendepende de la sufero, kiun li havas.⁵⁴

d) Sumeraj kaj babilonaj ekzorcoj

La literaturo de ekzorcoj estas tre ampleksa kaj ĉe sumeranoj kaj ĉe babilonanoj. Sumeraj ekzorcoj estas tradiciitaj plej ofte unulingve en malnovbabilonaj kopioj kaj estis pli malfrue plutradiciitaj ekipite kun akadaĵoj tradukoj. En kelkaj kazoj ankaŭ la sumera teksto ja estas klare postsumera. La sumeraj ekzorcoj pri demonoj estas jam priparolitaj supre p. 135; en kelkaj de ili, kiuj estas pli malfrue kompilitaj en la grandaj

⁵² Kp. W. von Soden, artikolon ›Gebet II‹, RlAss. III (1959-64) 160ss. Tradukoj v. en la libroj menciitaj p. 153, piedn. 50.

⁵³ Kp. antaŭ ĉio W. Mayer (v. p. 136, piedn. 46) kun detala diskutado de la problemoj kaj multaj tekstprilaboroj samkiel la librojn menciitajn en piedn. 50; krome W. G. Kunstmann, Die babylonische Gebetsbeschwörung, Leipzig 1932.

⁵⁴ Lasta prilaboro de W. G. Lambert (v. p. 149, piedn. 33), p. 31ss. kaj 343ss. (Tabulo IV devas esti parte alie aranĝata); kompletige D. J. Wiseman, A New Text of the Babylonian Poem of the Righteous Sufferer, Anatolian Studies XXX (1980) 101ss. (pri tabulo I).

serioj "malbonfaraj udug/*utukku*-oj" kaj "malbonaj asag/*asakku*-oj", la agado de demonoj estas tre vive priskribata; ofte ni trovas longajn vicojn de samspecaj eldiroj. Laŭ la celo oni povas diferencigi inter diversaj tipoj de ekzorcoj kun specifaj fokuso.⁵⁵

La postsumeraj ekzorcoj certe ofte tradukitaj el la akada kiel ekz. tiuj, kiuj estas direktitaj kontraŭ la "anatemo" (v. pri tio p. 127) ne estis kompilitaj al propraj tabulserioj; ili estas ankoraŭ ne esploritaj de literatura vidpunkto. Sumeraj ekzorcoj kontraŭ sorĉistinoj ankoraŭ ne konatiĝis.

La nombro de diversspecaj akada ekzorcoj estas tre granda; ili estas parte kompilitaj kun la koncernaj ritualoj al plej ofte nur malgrandaj serioj, kiel ekz. tiuj kontraŭ Lamaŝtu, la "anatemo" kaj la sorĉistinoj (v. pri tio p. 136ss.). Multaj de ili troviĝas disemite en la medicinaj receptkolektoj samkiel en ritualoj kontraŭ diversspecaj suferoj. Ankaŭ ili estas ankoraŭ ne esploritaj de la literatura vidpunkto. Nur malmultaj estas trovitaj el malnovasiria kaj malnovbabilona tempoj.

Finfine estas ankoraŭ la tiel nomataj Abrakadabra-tekstoj el malnovbabilona tempo sur malgrandaj tabuletoj kaj pli malfrue kiel partoj de aliaj ekzorcoj, kiuj konsistas por ni kaj certe ankaŭ por la plej multaj babilonanoj el sensencaj silabkombinaĵoj; oni observis, ke almenaŭ kelkaj de ili estis skribitaj en aliaj lingvoj, ekz. malnovelamite kaj pli malfrue fariĝis nekompreneblaj per tekstodifektiĝo.⁵⁶

6. La scienca literaturo

Pri la verkoj, kiuj devas esti rigardataj kiel sciencaj en larĝa senco, kaj ilia strukturo temis jam en ĉapitro XI pri la scienco kaj en partoj de la ĉapitro XII, kiuj traktas la mitologion kaj la egaligan teologion. Kompletigoj destinitaj por la lernejo troviĝas en la serio "tabuldomo" (é-dub-ba), kiu estas jam traktita sur p. 151. En ĝi troviĝas ekz. notoj pri specialaj dialektoj kaj faklingvoj kaj aliaj informoj por ni gravaj. La verkistoj de sciencaj verkoj, kiuj estis ligitaj al rigidaj skemoj, ne celis al alta lingva nivelo.⁵⁷

⁵⁵ Kp. A. Falkenstein (v. p. 136, piedn. 44). Novprilaboroj de la du menciitaj serioj estas preparataj.

⁵⁶ Kp. J. van Dijk, *Fremdsprachliche Beschwörungen in den südmesopotamischen literarischen Überlieferungen*, Berliner Beiträge zum Vorderen Orient 1 (1982) 97ss.

⁵⁷ Fenica historia verko pri la fenicoj kaj ilia religio, atribuada al Sanĥuniatono, konserviĝis nur en greklingvaj elтирајoj kaj parafrazoj precipe de Filo de Biblos.

XIV. ARKITEKTURO, SKULPTADO KAJ MUZIKO

La arkitekturo kaj skulptado de la Antikva Oriento estas pluroble traktitaj lastatempe en verkoj de diversa amplekso riĉe ekipitaj per ĉiuspecaj figuraĵoj kaj planoj.¹ Ĉi tie ni devis ofte indiki en pluraj ĉapitroj al skulptaĵoj kaj konstruaĵoj kiel nemalhaveblaj kompletigaj fontoj krom la skribitaj monumentoj kaj diversspecaj tertrovaĵoj. Nun estas ankoraŭ necesaj kelkaj rimarkigoj pri la signifo de arto kaj muziko ene de la malnovorientalaj kulturoj. Ne estas eble trakti detalajn demandojn sur malmultaj paĝoj kaj sen indikoj al figuraĵoj.

1. Kultkonstruaĵoj kaj palacoj: Formo kaj dekoracio

Ĉar en la antikva Malgrandazio monumentaj tombokonstruaĵoj preskaŭ tute mankas, laŭregule nur kultkonstruaĵoj kaj palacoj povas esti rigardataj kiel verkoj de la konstruarto, sed ne puraj celkonstruaĵoj kiel fortikaĵoj kaj loĝdomoj. La temploj kaj palacoj devis videbligi la superhoman dignon de dioj kaj la apartan pozicion de la reganto ankaŭ tiukaze, se iliaj dimensioj estis pli modestaj. Laŭprincipe la temploj havis prioritaton antaŭ la palacoj; en kelkaj periodoj tamen kiel precipe dum la frudinastia periodo kaj multe pli malfrue en la grandregnoj de asirianoj kaj persoj oni ne nur materiale elspezis multe pli multe por la palacoj ol por la temploj, kiuj parte estas en ilia ombro. En la tria jarmilo la diferenco inter la frusumera Uruk dominita per egaj temploj abunde dekoraciitaj per stiftmozaikoj kaj la frudinastia Kiŝ kun ĝia granda palaco estas aparte frapa. Ankaŭ en la malnovbabilona Mari la granda palaco ornamita per 'al secco'-pentraĵoj ŝajne estis la ĉefa konstruaĵo. Sufiĉeta ekvilibro inter la temploj kaj la palaco, kiuj, se ekkoneblaj, ĉiuj estis malriĉe je bildodekoracio, estas konstatebla en la malnova asiria ĉefurbo Asiro. Tamen, jam en la naŭa jarcento ekde Asurnasirpal II. en Kalah kaj eĉ pli multe en Dur-Ŝarrukin kaj Ninivo post 720 la egaj palacoj kun siaj superabunda bildodekoracio devis ĉefe tiri la rigardon al si; ili absolute estis kaj por la reĝaj konstruigantoj kaj por la artistoj en la centro de sia intereso; la sufiĉe modestaj temploj situis en Dur-Ŝarrukin ekstere de la palaco. En la bildserioj komence ĉefis en Kalah ankoraŭ tradiciaj religiaj kaj mitaj motivoj, pli malfrue tamen antaŭ ĉio la militaj kaj ĉasaj bildoj samkiel aliaj figuraĵoj por glori la reĝon. Ĉu ankaŭ temploj apartenis al la konstruaĵoj kun abunda bildodekoracio en Sirio en la unua jarmilo, estas

¹ De la germanlingvaj verkoj devas esti menciataj precipe A. Moortgat, Die Kunst des Alten Mesopotamien, Kolonjo 1967 (plibonigita novelldono fare de U. Moortgat-Correns estas anoncita); A. Parrot, Sumer (v. p. 17, piedn. 1); la sama, Asiro, Munkeno 1960; la sama, Sumer/Asiro, kompletigo 1969 (novelldono estas anoncita); E. Strommenger - M. Hirmer (v. p. 63, piedn. 32); Propyläen Kunstgeschichte: Der Alte Orient, de W. Orthmann kaj 13 pliaj aŭtoroj, Berlino 1975, nuntempe la plej ampleksa verko kun multe da literaturo; P. Amiet, Die Kunst des Alten Orients, tradukita de M. A. Branders, Frejburgo 1977; pri la arkitekturo de temploj kaj palacoj kp. precipe E. Heinrich - U. Seidl (v. p. 83, piedn. 20); J. Margueron, Recherches sur les palais mésopotamiens de l'âge de Bronze I, II, Parizo 1982; E. Heinrich, Die Paläste im alten Orient, Berlino 1984.

ankoraŭ ne klarigite. Multnombrajn figuraĵojn de dioj ni konas tie jam el la dua jarmilo.²

Pri la formado de la eksteraj fasadoj ĉe temploj kaj palacoj ni scias nur sufiĉe malmulte, ĉar la muroj hodiaŭ nur malofte alte elstaras. Post la kolorriĉa frusumera periodo oni ŝajne ne uzis pli multe por la dekoracio de eksteraj muroj ol la aranĝado de la monumentaj fasadoj pere de niĉoj kaj elstaraĵoj; evidenta kaŭzo por tio certe estis la malgranda veterrezisteco de multaj ŝtonspecoj kaj de la koloroj antaŭ la eltrovo de glazuroj. Ankaŭ sur internaj muroj kun aŭ sen bildoj kolora kalkaĵo estis daŭra nur tiel longe, kiel la konstruaĵoj estis nedifektitaj. Oni ĉefe pentris per la 'al secco'-tekniko sur argilo aŭ gipso. Pentritaj bildscenoj estas pli malofte troveblaj kaj ĉefe en la valo de la meza Eŭfrato en la palaco de Mari (v. s.) kaj en la oka jarcento en Til-Barsip. Vicoj de figuroj troviĝis en la kasida ĉefurbo Dur-Kurigalzu en norda Babilonio. Aliloke grandaj ornamaj frisoj estas pli ofte pentritaj, kiuj verŝajne imitis tapiŝojn kaj montris sur zorgeme dividitaj bildfacoj ankaŭ bestfigurojn kaj homajn kapojn krom geometriaj kaj plantaj motivoj.³

Pli grandaj reliefaj bildkomponaĵoj eble neniam estis en temploj kaj en la dua jarmilo verŝajne ankaŭ ne sur la palacaj muroj; ankoraŭ en la unua jarmilo la babilonanoj ne disponis pri la ŝtonoj por tio necesaj. Grandareaĵn reliefojn oni ne povis fiksi tre longe ankaŭ en ŝtonaj konstruaĵoj. Tio nur ŝanĝiĝis, kiam oni havis en Nordsirio ĉirkaŭ la fino de la dua jarmilo la ideon dispartigi bildscenojn al unuope prilaboreblaj, komence malgrandaj ortostatoj. Komence oni nur malofte elĉizis el ŝtono pli multe ol unu figuron, kaj la kunigo de la figuroj al bildoscenoj restis limigita ankaŭ pli malfrue. Ĉi tiuj limoj povis esti rompataj nur, kiam en la naŭa jarcento la asirianoj kunmetis pli malgrandajn ortostatojn al grandaj murslaboj kaj ekzemple ĉe tre grandaj bildoj de reĝoj eksterordinare fajnigis la detalan laboron ĝis la pedante preciza imitado de vestaĵaj brodaĵoj (v. p. 76s.). Batalscenoj tra pluraj slaboj komence restis ankoraŭ longe sufiĉe plataj, sed post 750 ili povis tamen ankaŭ inkludi la spacan profundecon en limigita grado. La limiĝo je rekta fronta figurado, kiu kelkfoje altrudis strangajn kombinaĵojn de elementoj de profila kaj fronta aspektoj, nur kelkaj artistoj de Sanheribo povis parte eviti per tio, ke ili enkondukis perspektivajn mallongigojn ekz. por desegni okulojn en la profilo. La trarompon al konsekvence perspektiva figurado certe ne sukcesis en Asirio. En la asiriaj palacaj reliefoj tre intensa arta laboro trovas sian esprimon en tradiciaj kaj ankaŭ tute novaj bildideoj. Ĉe tio la figurado de bestoj en movado kaj antaŭ ĉio en ĉasaj scenoj sukcesis multe pli bone ol tiu de homoj, ĉe kiuj precipe la vizaĝoj estas plej ofte figuritaj sufiĉe senesprime. Ĝenraj scenoj amoplene formitaj el la vivo de bestoj kaj homoj malstreĉis la ofte brutalajn batalbildojn. La figuraĵoj de aparte bone sukcesintaj marbataloj en la lagunoj en la Persa Golfo ankaŭ

² Kp. H. Bossert - R. Naumann, *Altsyrien*, Tübingen 1951; W. Orthmann, *Untersuchungen zur späthethitischen Kunst*, Bonn 1971; H. Genge, *Nordsyrisch-südanatolische Reliefs...* I, II, Kopenhago 1979.

³ Kp. la verkojn menciitajn p. 161, piedn. 1 kaj A. Moorgat, *Alt Vorderasiatische Malerei*, Berlino 1959, kun pliaj indikoj. Kolortransiroj normale ne estis; fajnaj dividlinioj ofte limigas la diverskolorajn bildpartojn unu de la alia.

inkluzivas la vivon en la fragmitodensejoj kaj la fiŝojn kaj kankrojn en la akvo.⁴

Instigoj el Babilonio ŝajne ne havis enorman signifon por la reliefserioj distribuitaj tra multaj spacoj sur la palacaj muroj en Asirio. Post la katastrofo de Asirio 612 la brikreliefaj kunmetitaj el kolore glazuritaj brikoj sur kelkaj palacaj muroj de Nebukadnecaro II. en Babilono kaj sur la Iŝtar-pordego estis tie nur tre magraj imitaĵoj de la asiria murdekoracio. La reliefserioj en la grandaj konstruaĵoj de la aĥemenidoj montras en la formado de kortegaj scenoj antaŭ ĉio en Persepolis superadon de la asiriaj instruistoj, kiuj verŝajne rekte influis la medan arton ne konatan al ni. De la motiva diverseco sur la novasiriaj batal- kaj ĉasbildoj tamen troviĝas nur malmulte en la aĥemenida kortega arto konata al ni. Nenio estas konata pri palaca ornamado en Sirio, ankaŭ nur fore komparebla.⁵

Ĉar neniu asiria palaco estas komplete elfosita, ni estas nur malsufiĉe informitaj pri la komplete arkitektura planado kaj la eksteraj fasadoj. Povas tamen esti rigardate kiel certe, ke la planado estis difinita ne nur per praktikaj vidpunktoj kaj la strebado al superdimensia grandeco. La palacoj de la ĥaldeaj reĝoj, kiuj superis laŭ siaj dimensioj ĉiujn pli malnovajn babilonajn palacojn, forte devias disde la asiriaj palacoj en la formado de la projekciaĵo kaj estis konstruitaj preskaŭ komplete el brikoj, kiel aliaj konstruaĵoj en Babilonio. Ampleksa historio de la malnovorientala palaca arkitekturo ankoraŭ ne ekzistas (kp. p. 161, piedn. 1).

Pri la temploj en Babilonio temis jam plurfoje konekse kun la priparolado de kultoj en p. 128ss, precipe ankaŭ pri la diferenco inter la temploj teretaĝe kaj tiuj, kiuj situas sur altaj terasoj (bab. *ziqurratu*). La niĉa arkitekturo tipa por fasadoj imitas malnvoajn lignajn konstruaĵojn elstarante la perpendikularon ankaŭ ĉe grandaj temploj kiel la dimensio montranta alten. La ĉelo estis atingebla tra korto, escepte ĉe tre malgrandaj temploj; tie la kultakso povis esti rekta, tiel ke la rigardo de la ĉefa enirejo povis fali sur la bildon de la dio. Sed ni ofte trovas ankaŭ kurbajn aksojn, ĉe kiuj oni devis turniĝi 90° dekstren aŭ maldekstren kaj pli komplikajn formojn de projekciaĵoj. Ĉe ĉelo aŭ antaŭĉelo la transversaj ĉambroj superpezis, plie en la nordo tamen pli mallarĝaj laŭlongaj ĉambroj: Maldekstre de la ĉelo ofte estis ĉambro, kiu entenis la templotrezoron, alirebla nur tra la ĉelo. Ne malofte estis ankaŭ dua ĉelo ekz. por la edzino de la dio aŭ plia diaĵo. Ofte nur malabunde la ĉelo estas lumigita tra la pordo aŭ de supre, sed kelkfoje ankaŭ tra pli malgrandaj fenestroj, kiel ni povas elpreni el figuraĵoj de temploj. En ĉelo kaj antaŭĉelo ankoraŭ pliaj skulptaĵoj estas kelkfoje starigitaj, probable ne ĉiam nur de dioj; pri la frudinastiaj statuetoj de preĝantoj kp. p. 129. La muroj de la kultĉambroj estis stukitaj hele aŭ kelkfoje kun multaj koloroj.; bedaŭrinde ni apenaŭ scias ion pri tio, ĉar ĝenerale ankoraŭ estas nur

⁴ Laŭ konserviĝintaj restaĵoj almenaŭ multaj reliefoj estis origine faritaj kolore; ni ne scias, ĉu tiel vivaj koloroj kiel sur la murpentraĵoj estis surigitaj.

⁵ Kp. R. Ghirshman, Iran: Protoiraner, Meder, Achämeniden, Munkeno 1964 (Universum der Kunst V); E. Porada - R. H. Dyson jr. - Ch. K. Wilkinson, The Art of Ancient Iran, New York 1965.

kelkaj malaltaj murstumpoj kaj ne ĉiam malmultaj restoj de koloroj estas konsideritaj ĉe elfosadoj.

La muroj de la altaj terasoj (v. supre) estis deklivitaj kaj plej ofte verŝajne ankaŭ dividitaj perpendikulare. La peronoj, ofte tri, estas ordigitaj diversmaniere; al la plej supra de la ĝis kvin ŝtupoj verŝajne kondukis ĉiam nur unu ŝtuparo. La alta teraso kun la templo verŝajne estis la plej alta konstruaĵo en ĉiu urbo kaj indikas ankaŭ per tio al la aparta digno de la dio. Ekzistis kiel ankaŭ aliloke la adorado ne nur per vortoj.

En Sirio, kie la perŝtona konstruado ludas apartan rolon, la formado de la templo diferencas en multaj elementoj disde tiu en Babilonio kaj Asirio. Malgrandaj temploj, kiuj ofte nur montras antaŭĉelon kaj ĉelon, ĉefas. La ĉelo povas esti transversa aŭ laŭlonga ĉambro, la kultakso rekta aŭ kurba. Simile al tieaj palacoj estas tre ofte trovebla malferma vestiblo, kiun la asirianoj nomis *bīt ḥilāni*. Pri la ekipaĵo de la kultĉambroj ni scias nur malmulte.⁶

2. Skulptaĵoj, inkrustaĵoj kaj artmetio

Oni povas dividi la skulptaĵojn ne aŭ nur parte ligitajn al la arkitekturo kaj la laŭmozaikaj inkrustaĵoj laŭ diversaj vidpunktoj. Ni povas eliri de la materialoj, kiuj faras tre malegalajn postulojn al artistoj kaj artmetiistoj. En la ĉapitro VIII pri la metio temis pri teknikaj problemoj, kiujn la traktadon de ŝtonoj de diversa malmoleco, de metaloj, de argilo kaj aliaj mineraloj kaj de organikaj materialoj kiel osto kaj ligno kaŭzas. Artaĵoj el ligno preskaŭ neniam konserviĝis en Antaŭazio; eburo estis verŝajne uzebla nur por la artmetio. Verkoj el ŝtono devis esti penige produktitaj; pli malgrandaj skulptaĵoj el argilo aŭ metalo povis ofte esti formataj en multaj egalaj ekzempleroj helpe de argilaj modeloj. La mezuroj de skulptaĵoj, kiuj etendiĝas de monumentaj supergrandoj ĝis plej malgrandaj figuretoj, estas kelkfoje gravaj por la tematiko de artaĵoj, tre ofte ni tamen trovas la samajn bildideojn figuritajn kaj sur monumentaj kaj sur malgrandaj artverkoj. Finfine oni devas diferencigi inter la grandaj kaj malgrandaj rondaj skulptaĵoj kaj bas- kaj altreliefoj. Grupoj de figuroj en rondplastiko tamen verŝajne estis nur tre malofte.⁷

La rondplastiko preferas ĉe statuoj, alie ol la egiptoj, cilindrajn elementajn formojn.⁸ Oni ĉefe figuris princojn, kelkfoje preĝante, samkiel, tre ofte ankaŭ en la artmetio, diojn en plej ofte sufiĉe rigida pozo. Speciala kazo estas la multaj figuroj de preĝantoj meze de la tria jarmilo, kiuj estas multe pli malgrandaj ol la duona natura granda kaj estas koncize preparolitaj sur p. 129. Sidantaj figuroj troviĝas sufiĉe malofte kaj montras ankaŭ rondigitajn formojn en Babilonio, dume en Sirio kaj en Egiptio la kruroj povas formi kvadron kun la trono. Tre sveltajn bronzajn statuetojn de dioj ni konas antaŭ ĉio el Sirio. Per aparta esprimforto distingiĝas kelkaj skulptaĵoj de la tria jarmilo el Babilonio, kiel la

⁶ Kp. H. Lenzen (v. p. 131, piedn. 30) kaj la artikolon 'Tempel' kun multaj projekciaĵoj kaj literaturo de A. Kuschke ĉe K. Gallig, *Biblisches Reallexikon*, Tübingen ²1977, 333ss.

⁷ La suba parto de bronza statuo de militisto verŝajne terenfalinta, kun enskribo de Naram-Sin de Akado (v. Sumer32[1976], tabulo p. 58) kelkaj opinias parto de granda grupo de figuroj.

⁸ Kp. A. Scharf, *Wesensunterschiede ägyptischer und vorderasiatischer Kunst*, *Der Alte Orient* 42, Leipzig 1943.

frusumera virina kapo trikvarone plastika el Uruk, kelkaj statuoj de Gudea de Lagaŝ kaj skulptaĵoj el ŝtono kaj bronzo el la periodo de Akado bedaŭrinde antaŭ ĉio nur fragmente konserviĝintaj; krome estas el ĉiuj periodoj terakotaĵoj, kiuj estas pli multe ol nur produktoj de la artmetio.

Rondaj skulptaĵoj de bestoj estas grandnombre produktitaj kiel terakotaĵoj almenaŭ ekde la kvara jarmilo, kiel metalaj kaj ŝtonaj figuretoj ekde la frusumera periodo. Bovoj kaj ŝafoj kiel sanktaj bestoj (v. p. 120) estas aparte ofte atestitaj; sed aperas ankaŭ aliaj mambestoj, inter ili leonoj, birdoj kaj fiŝoj, kurioze tamen apenaŭ ekvoj. La kvarpieduloj estas figurataj starante aŭ kuŝante kun kruroj tre ofte nur aludataj. Aparte gracie aspektas kuŝantaj gazeloj aŭ bovoj kun returnita kapo. Tute alispecaj estas la egaj kolosoj de taŭroj kun viraj kapoj kiel pordegaj gardistoj ĉe asiriaj palacoj; la korpoj sin apogintaj al muro en unu flanko ofte havas kvin krurojn, por ke estu videblaj du de antaŭe kaj kvar deflanke. Krom ĉi tiuj kolosoj ankaŭ estas en Sirio pordegaj leonoj kun ŝire malfermita faŭko.

Malkompareble pli abunde evoluintaj estis en la Antikva Oriento la plastiko kaj la pentrado kun vaste sama bildotematiko, kiu konserviĝis nur en multe pli malgrandaj restoj. La reliefoj normale estas basbildoj ellaboritaj diversforte; sed ankaŭ ekzistas altreliefoj, sur kiuj la figuroj estas jam formitaj preskaŭ plenplastike. Nur en la dekmilojn da rulsigeliloj, kiuj, derulitaj sur mola argilo, montras la figurojn en normala, kelkfoje malgrandeta reliefo, la figuroj estas entrancetitaj spegulbilde. Krom la ŝtonaj reliefoj ekzistas ĉe sumeranoj (malofte) kaj en la unua jarmilo en Asirio bositaj bronzaĵoj kaj pli grandaj kaj pli malgrandaj terakotaj reliefoj, por kiuj argilaj modeloj estas produktitaj. Al tio aldoniĝas pli malfrue ankoraŭ reliefoj, ofte brikreliefoj, kun multkoloraj glazuroj. Kio koncernas tiuj, kiuj estis fiksitaj sur konstruaĵoj, ili estas jam traktitaj sur p. 157 kune kun la murpentrado. Multaj pli malgrandaj relieflaboj precipe de la tria jarmilo probable estis ankaŭ destinitaj por la temploj, sed ofte ne estas fiksitaj sur la muroj, sed pendigitaj al pezaj palisetoj sur ili; ili tiukaze estis interŝanĝeblaj. Krom la rulsigeliloj la multe pli malnovaj stampsigeliloj estas ĉiam pluuzitaj ankaŭ post 3000, antaŭ ĉio por argilaj obturiloj. Ili nur malofte estis en pli malnova tempo objektoj de la artmetio en Babilonio kaj Asirio; ne antaŭ la dua jarmilo troviĝas ankaŭ sur ili ofte primitivaj bildscenoj, ĉar ili kreske forpuŝis la rulsigelilojn de la novbabilona periodo. Kiel bildportantoj la rulsigeliloj estis tial unikaj, ĉar sur ili flanke senlimaj bildoj kiel ekz. bestovicoj povis esti instalataj. La bildtemaro de reliefoj kaj sigeliloj estas tre multspeca kaj nur parte sendube interpretebla (v. p. 119); religiaj kaj aliaj motivoj estas ne ĉiam distingeblaj. Nur malmultaj indikoj estas ĉi tie eblaj.⁹

En la frusumera periodo gravaj temoj povis esti formataj nur per bildoj, ĉar ankoraŭ ne ekzistis literaturaj tekstoj. Ĉe tio ĉaso kaj milito ludis subordigitan rolon. Kultscenoj kaj la gardado de la sankta grego estis en la antaŭo; granda kultvazo el Uruk kombinas oferscenon kun vertikala projekcio de la ŝtupoj de la vivo de la plantoj ĝis homo kaj diaĵo. En la frudinastia periodo la kulta, kaj precipe sur rulsigeliloj, la mitologia, nur

⁹ Kp. A. Moortgat (v. p. 129, piedn. 24); P. Amiet, *La glyptique mésopotamienne archaïque*, Parizo 1961; R. M. Boehmer ĉe W. Orthmann (v. 161, Piedn. 1), p. 213ss. kaj 336ss.

parte komprenebla, temaro fariĝas eĉ pli multspeca. Gardado kaj manĝigo de la sankta grego estas formataj kiel aliaj temoj ankaŭ sur diversspecaj konkaj inkrustaĵoj. Kompare kun tio multaj bildoj sur sigeliloj estas troplenaj per dioj, homoj kaj rektiĝintaj bestoj; eble tio ŝovu la reciprokajn dependecojn de ĉiuj estaĵoj en la vidkampon. Nova temo estas la sankta manĝado en la tiel nomata trinksceno.¹⁰ Por figuri batalojn basreliefaj kiel sur la tiel nomata vultura steleo el Lagaŝ kompletigas la reĝajn surskribojn de tie.

Troabundon da abstrakta bildkonstruado la Akado-periodo poste venkas per tre vivoplena formado de batalbildoj ekz. sur la fama venkosteleo de Naram-Sin, kiu direktigas ĉiujn figurojn al la sturmita monto. La bildoj de sigeliloj atestas abundan mitologion, en kiu la sundio ludas apartan rolon (v. p. 122s.). La tute nova motivo de la enkonduko de preĝanto antaŭ la pli altranga dio estis tamen fariĝonta la ĉeftemo de arto de basreliefaj kaj sigelaj ne tre abunda laŭ enhavo (v. pri tio p. 120 kun piedn. 4) nur en la novsumera kaj malnovbabilona periodoj, kiu fordonis la mitologiajn temojn plej ofte al la literaturo. Nova temo en vortoj kaj bildoj fariĝis post 2000 la investituro de la reĝo per dio ankaŭ en pentraĵoj.

Proprecon en la formado kaj en la mitologia kaj kulta temaroj montras la skulptado en la malnovbabilona Sirio, por kiu la bildscenoj sur kultpelvoj el Ebla estas impresa atesto.¹¹ Krom la basreliefaj el ŝtono estas verkoj de la metalarto kun bosita laboro el la sama tempo kaj la 14-a jarcento. Majstroverko esta ora pelveto el Ugarit kun ĉasosceno.

Ĉirkaŭ la samajn bildotemojn kiel sur la basreliefaj ni trovas precipe en la frudinastia periodo sur inkrustaĵoj, ofte konko en bitumo, inter ili la "standardo", kaj en la bildoj sur la sonkesto de liroj el Ur. Kelkaj aĵoj estas ĉi tie kaj ĉe malgrandaj mozaikoj prefere alkalkuleblaj al la artmetio.

Post 1500 en Babilonio antaŭ ĉio la limŝtonoj estis portintoj de basreliefaj, tamen nur sporade kun pli ol unu formo. En la unua jarmilo troviĝas tie nur malmultaj altkvalitaj skulptaĵoj, plej verŝajne ankoraŭ inter la terakotaĵoj.

La naŭa jarcento alportas tiam la grandan prosperon de la skulptoarto en Asirio, ĉefe sur la muroj de la palacoj (v. p. 157s.). De Asurbelkala (ĉirkaŭ 1060) tra Tiglatpileŝaro II. ĝis Salmanasaro III. ankaŭ grandaj obeliskoj samkiel tronsoklo estis portantoj de sekvoj de basreliefaj ĉefe kun batalbildoj. Praaj motivoj el la temaro "sankta grego" estas ne nur formataj monumente sur muraj reliefoj, sed ankaŭ malgrande sur kolore glazuritaj argilaj vazoj, kiuj atestas pri la reviviĝo de la vazpentrado preskaŭ ĉesinta intertempe.¹² De tempo al tempo ĉi tie malgrandaj artverko sukcesis. La sama ĝustas por la plej ofte primitiva amasa varo de amuletoj kontraŭ Lamaŝtu (v. p. 135); malgranda bronza reliefo el la tempo de Sanheribo tre impresive kompletigas per bildo la priskribadon de defendaj ritoj en la ekzorcoj.¹³ La esprimeblecoj de la asiria grandregna arto estis multspeca ankaŭ ekstere de la kortega arto.

¹⁰ Kp. p. 129 kun piedn. 24. Detaloj de la interpretadoj de ĉi tiu sceno estas ankoraŭ pridisputataj.

¹¹ Kp. G. Castellino k. a., *Missione Archeologica Italiana in Siria...*, Campagna 1965, p. 103ss.; P. Matthiae, *Le sculture in pietra*, kaj tb. XLIIIss., Romo 1966.

¹² Kp. W. Andrae, *Farbige Keramik aus Assur*, Berlino 1923.

¹³ Kp. *RIAss.* VI (1983) 442; P. Amiet (v. p. 161, piedn. 1), fig. 569, 574.

Riĉajn instigojn ne laste por la formado de tronoj kun figura dekoracio la malfruaj asirianoj dankas al la urartuanoj, kiuj kreis ekde ĉirkaŭ 800 verkojn en la konstru- kaj skulptoarto, kiuj influis tra Medio ankoraŭ la kortegan arton de la aĥemenidoj. El la altmontaraj landoj de Anatolio samkiel de okcidenta Irano la asirianoj ankaŭ transprenis la rokreliefon; unu temo estis ĉi tie la reĝo antaŭ dioj, kiuj staras sur siaj sanktaj bestoj. En Irano pli malfrue la aĥemenido Dario I. daŭrigis ĉi tiun tradicion. La okcidenta Irano cetere ankaŭ estis centro de la metalprilabora artmetio tra longaj jarcentoj. La pecoj konataj kiel Luristan-bronzaĵoj, de ĉevalbridoj kaj aliaj objektoj, kiuj venis en tre granda kvanto en muzeojn kaj kolektojn tra la komercado per antikvaĵoj, sed ankoraŭ ne estas trovitaj ĉe elfosadoj, estas parte dateblaj jam en la duan jarmilon.¹⁴

Io tre aparta en la artmetio finfine estas la eburskulptaĵoj, kiujn ni konas el la tuta Sirio jam ekde ĉirkaŭ 1400. La ĉefa kvanto de la skulptaĵoj estas alkalkulebla nur al la artmetio; sed ekzistas jam frue verkoj de alta arta kvalito el Ugarit kaj Megiddo. Estas figuritaj diaĵoj kaj miksestaĵoj, homoj kaj bestoj, en kelkaj kazoj en la batalo kontraŭ la morto, unuopaj figuroj kaj diversspecaj bildkomponaĵoj. Kiam la asirianoj venis al Sirio post 900, ili predis multajn pecojn, sed ankaŭ devigis eburskulptistojn transloĝiĝi al Asirio, kie post 850 estiĝis propraj metiejoj, precipe en Kalah. Ne ĉiam la asiriaj verkoj estas distingeblaj disde la fenicaj preditaĵoj. Tre altkvalita verko montras leonon en la densejo, kiu mortigas knabon.¹⁵ La artisma eburskulptado kurioze ne hejmiĝis en Babilonio laŭ nia scio kaj ne postvivis pro tio la pereon de la asiria regno en la oriento.

Verkoj de la artmetio kiel terakotaĵoj kaj malgrandaj bronzaĵoj certe estis en multaj manoj. Laŭ kiu grado homoj, kiuj ne apartenis al la templopersonaro kaj la palacaj funkciuloj, ankaŭ havis aliron al la grandarto, ni ne scias. La grandaj bildsekvoj sur la muroj de la asiriaj palacoj estu supozeble vidintaj de multaj en certaj tagoj. Same nur malmultaj religiaj poemoj estis verŝajne aŭditaj nur de multaj ĉe templofestoj.

3. Muziko kaj muzikiloj

La muziko destinita por la orelo estis la plej pasema de ĉiuj artoj antaŭ la invento de veraj notacioj. Rezultas klare el la tekstoj, ke oni multe kantis en la Antikva Oriento ne laste ankaŭ dum la laboro; kantistoj kaj kantistinoj estis en la temploj, parte kiel pastroj, kaj en la kortegoj; ili devis interpreti gajajn kantojn same kiel ankaŭ plendoĉantojn, ofte akompanite per instrumentoj (kp. p. 132). Pri la muzika interpretado de literaturaj verkoj v. p. 139. Vortoj por la voĉaj registroj de viroj, virinoj kaj infanoj en la lingvoj de la Antikva Oriento ne estas konataj ĝis nun.

Pri la muzikiloj ni estas tolereble bone informitaj, ĉar ni konas krom indikoj en la tekstoj multajn figuraĵojn precipe sur reliefoj kaj, ekz. en tomboj, ankaŭ instrumentoj estas trovitaj. La kordinstrumentoj estas plukinstrumentoj. Plej malnovaj kaj plej gravaj estas la liroj kun ilia

¹⁴ Kp. P. Calmeyer, *Datierbare Bronzen aus Luristan und Kirmanshah*, Berlino 1969.

¹⁵ E. Strommenger - M. Hirmer (v. p. 63, piedn. 32), tb. XLII; v. krome R. D. Barnett, *A Catalogue of the Nimrud Ivories*, London 1957

kvarangula bazformo kaj la harpoj, ĉe kiuj la kordoj pasas oblikve al la sonkesto, ambaŭ kun pluraj subformoj. El la Reĝa Tombejo en Ur (ĉirkaŭ 2500) ni konas ne nur figuraĵojn de ambaŭ instrumentoj, sed ankaŭ bone konserviĝintajn ekzemplerojn kun ora ornamaĵo kaj abunda bildodekoracio sur la sonkesto. Harpoj kaj liroj estas luditaj ankaŭ pli malfrue kaj en vastaj partoj de Antaŭazio, dume la liuto enkondukita nur en la dua jarmilo el la montaraj regionoj estas pli malmulte ofte atestita. Ĉu ankaŭ ekzistis citroj, estas tute necerte.¹⁶

La plej grava blovinstrumento estis la kanfajfilo, kiu ankaŭ estas atestita kiel duobla fajfilo; en tradukoj oni plej ofte nomas ĝin fluto. Trumpetoj kaj, precipe en Israelo, kornoj verŝajne estis pli signal- ol muzikinstrumentoj. Kiel perkutinstrumentoj estis diversaj tamburoj, timbaloj kaj cimbaloj, kun kaj sen tenilo. Ankaŭ malgrandaj bronzaĵoj sonoriloj estas probable uzitaj.

Tre esence estas nun, ke kelkfoje pluraj muzikistoj kun harpoj aŭ liroj, sed ankaŭ kun diversaj aliaj instrumentoj, aperas sur monumentoj; ankaŭ en la tekstoj estas ofte menciataj pluraj instrumentoj. Ekzistis do certe ankaŭ muziko per pluraj instrumentoj kun sono aparte plena kaj diferenca kiel antaŭŝtupo de la orkestra muziko, kiu povis softe akompani la kantojn diferencajn laŭ enhavo, sed supozeble estas ankaŭ interpretita sen kantado ĉe templofestoj kaj en la reĝa kortego.

Pri la speco de la muziko oni povis longe fari nur kelkajn supozojn surbaze de muzikhistoriaj komparoj. Antaŭ 60 jaroj oni opiniis, ke oni trovis tekston kun notacio; la interpretado de la kojnoskribaj signoj estis tamen malĝusta. Ekde 1960 ni nun scias, ke estis tekstoj en la dua jarmilo kaj en Babilonio kaj Asirio samkiel en norda Sirio (Ugarit), kiuj mencias la kordojn de harpo ĝis naŭkorda en varia sinsekvo kaj la intervalojn eblajn okaze de ĝia agordo; la babilonajn terminojn ni konas ankaŭ en huridigitaj vortformoj. La tekstoj malfacile interpreteblaj, kiuj ŝajne ankaŭ postulas duoblajn kaptojn, sed ne lasas sin transskribi en notacion sen komplikajoj, estas ankoraŭ interpretataj tre diference de filologoj kaj muzikhistoriistoj post longaj disputoj. Ŝajnas certe, ke la babilona muziko estas heptatone strukturita surbaze de la oktavo kiel ĉe ni kaj ne pentatone, kiel la frua muziko en Grekio. Laŭ certaj interpretadoj de la tekstoj oni cetere jam produktis sondiskojn. Sen la trovado de novaj fontoj por la muziknotacio interkonsento pri la sono de la muziko en la Antikva Oriento estos apenaŭ farebla.¹⁷

La dioj ekspektis, ke ili estas multspece prikantataj de la homoj; ni tamen aŭdas nur sporade tion, ke diino mem kapablas kanti. En Ugarit lirodio Kinnāru estas unufoje atestita; la vorto *kinnāru*, hebr. *kinnōr*, gr. *kinyra* estas migrinta vorto, kiu unue troviĝas en Ebla. Por Israelo la Malnova Testamento atestas la signifan rolon de la muziko en la templokulto de Jerusalemo, lasas tamen nerespondita demandojn esencajn por ni.

¹⁶ Kp. la artikolon ›Harfe‹ de W. Stauder, RIAss. IV (1973) 114ss. kun mencio de pliaj verkoj de la aŭtoro pri la babilona muziko kaj la aliaj muzikiloj; artikoloj ›Laute‹ kaj ›Leier‹ de A. D. Kilmer kaj D. Collon, saml. VI (1983) 515ss. kaj 571ss. kun multe da literaturo kaj indikoj al la "notacio".

¹⁷ Kp. A. D. Kilmer, RIAss. VI (1983) 574ss. kun kelkaj literaturaj indikoj. Aliajn opiniojn reprezentas M. Duchesne-Guillemin, laste en Revue de Musicologie 66 (1980) p. 5ss. (Sur la restitution de la musique hourrite). [Kp. ankoraŭ Kilmer, Iraq 46 (1984), 69ss.]

XV. FINAJ KONSIDEROJ KAJ PERSPEKTIVOJ

El la abundo de la informoj, kiujn la skribaj fontoj, la arkitekturo kaj la skulptoarto samkiel la materia heredaĵo pri la Antikva Oriento instruas al ni, kaj ankaŭ de problemoj ofte ankoraŭ ne solveblaj, ni povis ĉi tie prezenti kaj diskuti nur malgrandan parton. El la limigita tempo, kiu estis disponebla por la preparado de tia konciza priskribo, rezultis tre multaj malperfektaĵoj kaj ankaŭ hazardaĵoj ĉe la elekto de la materio. Subjektivaj taksadoj en la sfero de la mensaj aferoj en la plej larĝa senco de la vorto ne estis ĉie eviteblaj kiel en verkoj de simila speco, kelkfoje eĉ necesaj; prezentaĵo tute sen propraj taksadoj neniam povas plenumi sian taskon. La priantikva orientalistoj povas prezenti scion esence certan maksimume por kelkaj partaj kampoj; estas des pli grave indiki ĉiam denove al taskoj, kiujn la plia esplorado devas solvi en proksima aŭ malproksima estonteco. Ankaŭ tio povas okazi nur laŭelekte.

Oni povas konsideri la fruajn civilizaciojn mondhistorie sub diversaj vidpunktoj. Ili reprezentas, laŭ ilia daŭro, pli grandan aŭ malgrandan sekvon de paŝoj de eĉ pli malnovaj, senkribaj kulturoj nomataj antaŭhistoriaj al la kulturoj sekvintaj, evoluintaj pli alte en multaj elementoj kaj povas tial esti rigardataj kiel antaŭŝtupoj al tiuj. Tia rigardmaniero estas absolute legitima, se ĝi ne restas la unuopa. La plej malnovaj skribkulturoj testis la eblecojn uzi la skribon dum multaj cent jaroj ebligante per tio, ke la pli novaj civilizacioj jam komenciĝas per pli bonaj skribsistemoj kaj poste povis pluevoluigi tiujn. La komencoj de la labordivida ekonomio certe estas longe antaŭ la estiĝo de la fruaj civilizacioj, sed ĉi tiuj evoluigis, ne laste helpe de la skribo, ekonomiajn formojn, kiuj ebligis regulan interŝanĝon de varoj ankaŭ en grandaj teritorioj kaj, kie necese, ankaŭ amasan produktadon krom la produktado de altvaloraj laboriloj, trafikiloj kaj grandaj konstruaĵoj. Grandaj progresoj povis ankaŭ esti atingataj en la sferoj de altnivelaj teknologioj, kvankam ne malmultaj de ili reperdiĝis sekve de politikaj katastrofoj. Kiel dum ĉiuj tempoj multaj de ĉi tiuj teknologioj prioritare servis al la militado. Multe pli malofte oni povas paroli pri veraj progresoj en la sfero de la homa kunvivado kaj de la socio. Ĉi tie la katastrofoj ofte kondukis ankaŭ al gravaj malprogresoj kaj al perdiĝo de liberecoj de malgrandaj grupoj kaj de individuoj. Similaj familijuraj ordoj ne ĉiam pruvas dependecojn; estis tamen pli verŝajne, ke praktikoj de administrado precipe de la grandaj ŝtatoj estis transprenitaj malgraŭ malfacilaĵoj de la lingva interkompreniĝo. Detale nur malofte io estas pruvebla ĉi tie.

La civilizacioj de la Antikva Oriento ne nur reprezentas evolustadiojn, de la ankoraŭ senskribaj kulturoj ĝis la helenisma ekumeno kiel sintezo de antikvaj kulturoj, sed ankaŭ reprezentas en kelkaj elementoj ankaŭ unikajn kaj neripeteblajn efektivigojn de homaj eblecoj precipe en la religia, mensa kaj artisma sferoj. Estas ĉi tiuj efektivigoj ofte ne aprezitaj sufiĉe, kiuj igas la studadon de la kulturoj trans la antikvaĵista intereso tiel profitan. Mi pensas ĉi tie ekzemple al la patriarka absolutismo de Hammurabi sur bazo de la religio kaj, detale alie, de Ŝamŝi-Adad I. de Asirio, kiu certe apenaŭ plu decidis pri la pli malfrua reĝeco. En la religio la laŭorda pensado precipa forta de la sumeranoj estas io unika, sen kiu la estiĝo de scienco ne estus estinta imagebla. La egaliga teologio

transinterpretanta la politeismon komence superdimensionan kondukis poste, lige kun la etikizo de la dioimago ĉe babilonanoj, al relativigo de la politeismo, neniam forlasita en la kulto, per la monoteotetismo kiel la doktrino - neniam formulita - pri dieco en multaj formoj kaj al la unua rompmalfermo de la teodicea problemo. Certe, ne kondukis de tie vojo al la monoteismo de la revelaciaj religioj. Unika estas poste la babilona scienco, kiu atingis mirigajn sukcesojn sen formulitaj ekkonoj precipe en matematiko kaj astronomio. Finfine la vojo de ĉi tiu scienco ja kondukis en sakstraton, el kiu nur la astronomio trovis sian vojon eksteren dank' al la kunlaboro de babilonanoj kaj grekoj en la malfrua tempo.

Ne tiel facile redukteblaj al koncizaj formuloj estas la sentempaj unikaĵoj de certaj maksimumaj verkoj de la poezio kaj de la skulptoarto en la Antikva Oriento kiel ekz. de la Gilgameŝ-eposo aŭ asiriaj figuraĵoj de bestoj sur palacaj reliefoj samkiel preĝoj kaj verkoj de la ronda plastiko de aparta rango. Ĉi tie kiel ĉe kelkaj aliaj verkoj unuopuloj pruvis tute apartan povon kaj kapablecon ĉiam atingitan nur de malmultaj meti sin en la situacion kaj bezonojn de homoj kaj bestoj.

Fine leviĝas la demando pri la pluefikado de malnovorientalaj kulturoj post siaj epokoj. Ĉi tie oni devas diri unue, ke en la literaturo ankaŭ tre frapaj similaĵoj ne devas esti nepre klarigataj per la influo de pli malnovaj verkoj al pli novaj. Se ni ekz. trovas la imagojn kelkfoje sufiĉe proksime parencajn formitaj lingve tre simile en babilonaj preĝoj kaj bibliaj psalmoj pri la rilato de la homo al lia diaĵo, la kaŭzo povas ofte esti, ke tre malnova religia heredo de semidaj popoloj estas pluevoluigita samdirekten malgraŭ ĉiuj variecoj, kiuj rezultis el la historio. Kelkajn babilonajn influojn ni probable devas ekkoni en la libro Ijob, kvankam ĉi tiu vaste superas la tiel impresajn babilonajn peoziaĵojn kun simila temaro (v. p. 127), kaj en la poezio de diraĵoj, kies efiko ankaŭ aliakeze ofte transpaŝas la limojn. La influo de babilonaj mitoj al la israelidaj estas ofte supertaksita. Ĝi certe ne estis granda, precipe kaze de mitoj pri kreado. Almenaŭ la ideo, ke la homoj jam tre frue ne kontentiĝis pri la rolo, kiun la diaĵo destinis al ili, ligas la Atramĥasis-miton kun la rakonto pri la pekalo.¹ En la diluvrakonto tamen, kiun ankaŭ la biblio lokalizas en Mezopotamio, la motivekvivalentoj ekzemple ĉe la elsendado de la tri birdoj dum la sinkado de la akvonivelo estas tiel klara, ke devas ekzisti koneksoj, almenaŭ inter antaŭŝtupoj de la rakontoj tradiciitaj al ni. En la motivigo kaj en multaj individuaj trajtoj la rakontoj en Babilonio kaj Israelo tamen tre diferencas; la imagon de la forigo de la savita homparo en vivon sen morto la biblio ne povis transpreni. Ankaŭ la greka diluvrakonto estas apenaŭ tute sendependa de la babilona, sed aliflanke ankaŭ tre diferenca.

La efiko de la babilona kulturo al Grekio estis verŝajne ne tre forta konsidere al la granda spaca distanco, se ni flankenlasas la astronomion priparolitan p. 117ss kaj la kalendaron; kelkaj imagoj ekz. en la mitologio

¹ Kp. W. von Soden, *Der Mensch bescheidet sich nicht. Überlegungen zu Schöpfungserzählungen in Babylonien und Israel*, *Symbolae biblicae et mesopotamicae F. M. Th. de Liagre Böhl dedicatae*, Leiden 1973, p. 349ss.; krome M. Eliade, *Die Schöpfungsmythen: Ägypter, Sumerer, Hurriter, Hethiter, Kanaaniter und Israeliten*, Zuriko-Kolonjo 1964; M. Schretter, *Alter Orient und Hellas. Fragen der Beeinflussung griechischen Gedankengutes aus altorientalischen Quellen*, dargestellt an den Göttern Nergal, Reŝef, Apollon, Innsbruck 1974.

venis tra Malgrandazio al Grekio, restis tamen sen graveco por la esencaj konceptoj tie. Unuopaj demandoj kiel eblaj pruntedonoj de teknologioj en la mediteranean mondon devas ankoraŭ esti esplorataj pli precize.² Babilonaj mezurunuoj kiel mineo kaj talanto certe venis tra Sirio al Grekio.

Multe pli granda por la antikva Grekio estis la signifo de Babilonio por la mondo de la helenismo ankoraŭ en tiu formo, kiu manifestiĝas apud la irana heredo en la parta regno. Ankoraŭ ĉi tie la esploro estas nur en la komenco. Nur se la kunlaboro de najbaraj disciplinoj, kiu nuntempe lasas ankoraŭ multe por deziri, plifortiĝas, oni povas esperi pri rezultoj, kiuj fekundigas nian bildon pri la historio. Estas necese por la priantikva orientalistiko, ke ĝi denove pli multe malfermiĝas al la menshistoria problemaro ne neglektante la esploradon de ekonomio kaj socio. Se ĝi faras tion, montriĝos baldaŭ, kiom profitiga tio estas.

² Kp. R. J. Forbes, *Studies in Ancient Technology*, Vol. I-IX, parte en reviziita noveldono, Leiden 1955-72.

BIBLIOGRAFIO

- ›L'Alba della civiltà‹ (Turino 1976), eld. de S. Moscati
 R. Albertz, Persönliche Frömmigkeit und offizielle Religion. Religionsinterner Pluralismus in Israel und Babylon, Stutgarto 1978
 P. Amiet, La glyptique mésopotamienne archaïque, Parizo 1961
 P. Amiet, Die Kunst des Alten Orients, tradukita de M. A. Branders, Frejburgo 1977
 W. Andrae, Farbige Keramik aus Assur, Berlino 1923
 ›The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago‹ (Ĉefeldon. A. L. Oppenheim kaj E. Reiner, Ĉikago 1956ss.)
 K. Balkan, Kassitenstudien I. Die Sprache der Kassiten, New Haven 1954
 R. D. Barnett, The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van, Iraq 12 (1950) kaj 16 (1954)
 R. D. Barnett, A Catalogue of the Nimrud Ivories, London 1957
 H. Behrens, Enlil und Ninlil, ein sumerischer Mythos aus Nippur, Romo 1978
 C. A. Benito, "Enki and Ninmah" and "Enki and the World Order", disertacio Filadelfio 1969
 P. R. Berger, Die neubabylonischen Königsinschriften (626-539 a. Chr.) I, AOAT 4/1 (1973)
 R. Biggs, Inscriptions from Tell Abû-Salâbikh, Ĉikago 1974
 R. D. Biggs, Babylonien, in Krankheit, Heilkunst, Heilung, eld. de H. Schipperges kaj aliaj, Frejburgo-Munkeno 1978
 Fr. Blome, Die Opfermaterie in Babylonien und Israel, Romo 1934
 J. Boese kaj G. Wilhelm, Aššur-dân I, Ninurta-apil-Ekur und die mittelassyrische Chronologie, WZKM 71 (1979)
 R. Borger, Gott Marduk und Gott-König Šulgi als Propheten. Zwei prophetische Texte, Bibliotheca Orientalis 28 (1971)
 R. Borger kaj W. Schramm, Einleitung in die assyrischen Königsinschriften, Teil 1 und 2, Leiden 1961, 1973
 R. Borger, Assyrisch-babylonische Zeichenliste, sub kunlaboro de Fr. Ellermeier, AOAT 33 (1978); Supplementa broŝuro 33a (1981)
 R. Borger, Babylonisch-Assyrische Lesestücke, Rom 1979
 H. Bossert - R. Naumann, Altsyrien, Tübingen 1951
 J. Bottéro, L'Ordealie en Mésopotamie ancienne, Annali della Scuola . . . di Pisa XI (1981)
 J. Bottéro, Les mort et l'au-delà dans les rituels en accadien contre l'action des »revenants«, ZA 73 (1983)
 J. Bottéro, Les inscriptions cunéiformes funéraires, en: La mort, les morts dans les sociétés anciennes, eld. de G. Gnoli kaj J.-P. Vernant, Cambridge-Parizo 1982
 J. A. Brinkman, A Political History of Post-Kassite Babylonia 1158-722 a.n.e., Romo 1968
 J. A. Brinkman, Materials and Studies for Kassite History, vol. I, Ĉikago 1976
 J. A. Brinkman, Prelude to Empire. Babylonian Society and Politics, 747-626 B.C., Filadelfio 1984
 G. Buccellati, The Amorites of the Ur III Period, Napolo 1966
 E. M. Bruins et M. Rutten, Textes mathématiques de Suse, Parizo 1961
 St. M. Brustein, The *babyloniaca* of Berossus, Malibu 1978
 E. Douglas van Buren, The Fauna of Ancient Mesopotamia as Represented in Art, Romo 1939
 ›Cambridge Ancient History‹, vol. I kaj II (1963/64)
 L. Cagni, L'Epopea di Erra, Romo 1969
 L. Cagni, the Poem of Erra, Malibu 1977
 L. Cagni, Misteri a Babilonio? Esempi della tematica del "dio in vicenda" nell'antica Mesopotamia, in: La Soteriologia dei culti orientali nell'impero romano, eld. de U. Bianchi kaj M. J. Vermaseren, Leiden 1982
 L. Cagni, Il bilinguismo a Ebla, Napoli 1984
 P. Calmeyer, Datierbare Bronzen aus Luristan und Kirmanshah, Berlino 1969
 G. Cardascia, Les lois assyriennes, Parizo 1969, kun literaturo
 I. Cardellini, Die biblischen "Sklaven" - Gesetze im Lichte des keilschriftlichen Sklavenrechts, Königstein-Bonn 1981
 E. Cassin, Structures familiales et pouvoirs de la femme, RA 63 (1969)
 G. Castellino k. a., Missione Archeologica Italiana in Siria..., Campagna 1965
 D. Cocquerillat, Palmeraies et cultures de l'Eanna d'Uruk, Berlino 1968
 J. S. Cooper, The Return of Ninurta to Nippur, Romo 1978
 ›Death in Mesopotamia‹ (edited by B. Alster), Mesopotamia 8, Kopenhago 1980
 A. Deimel, Schultexte aus Fara, Leipzig 1923

- A. Deimel, ›Sumerisches Lexikon‹, volumen I (en 3-a eldono) - III, Romo 1928-37
- P. É. Dhorme, Les religions de Babylonie et de l'Assyrie, Parizo 1949
- I. M. Diakonoff, Hurrisch und Urartäisch, Munkeno 1971
- J. van Dijk, La sagesse sumero-accadienne, Leiden 1953
- J. van Dijk, Sumerische Religion, Handbuch der Religionsgeschichte I, Göttingen 1971
- J. van Dijk, Incantations accompagnant la naissance de l'homme, Or.NS 44 (1975)
- J. van Dijk, Fremdsprachliche Beschwörungen in den südmesopotamischen literarischen Überlieferungen, Berliner Beiträge zum Vorderen Orient 1 (1982)
- J. van Dijk, Lugal ud me-lám-bi nir-gál. Le récit épique et didactique des Travaux de Ninurta, du Déluge et de la Nouvelle Création, I, II, Leiden 1983
- ›Dimorphic Structure and the Parasocial Element‹ (JNES 36 [1977])
- G. van Driel, The Cult of Aššur, Assen 1959
- E. Ebeling, Tod und Leben nach den Vorstellungen der Babylonier, Berlino 1931
- E. Ebeling, Parfümrezepte und kultische Texte aus Aššur, Romo 1950
- E. Ebeling, Bruchstücke einer mittelasyrischen Vorschriftensammlung für die Akklimatisierung und Trainierung von Wagenpferden, Berlino 1951
- D. O. Edzard, Die zweite Zwischenzeit Babyloniens, Wiesbaden 1957
- D. O. Edzard en Wörterbuch der Mythologie, eldon. de H. W. Haussig, I, Stutgarto 1961
- D. O. Edzard, Archivi reali di Ebla II: Verwaltungstexte verschiedenen Inhalts, Romo 1981, n-ro. 25
- E. Ehlers, Iran. Grundzüge einer geographischen Landeskunde, saml. 1980
- G. Eisser - J. Lewy, Die altassyrischen Rechtsurkunden vom Kültepe I, Leipzig 1930
- M. Eliade, Die Schöpfungsmythen: Ägypter, Sumerer, Hurriter, Hethiter, Kanaaniter und Israeliten, Zuriko-Kolonjo 1964
- Fr. Ellermeier, Mari und Israel, Herzberg 1968
- Fr. Ellermeier, Sumerisches Glossar, Nörten-Hardenberg 1979/80
- F. M. Fales, La struttura della parentela, en: L'Alba della civiltà (vidu tie)
- A. Falkenstein, Die Haupttypen der sumerischen Beschwörung literarisch untersucht, Leipzig 1931
- A. Falkenstein, Archaische Texte aus Uruk, Berlino 1936
- A. Falkenstein kaj W. von Soden, Sumerische und akkadische Hymnen und Gebete, Zürich/Stutgarto 1953
- A. Falkenstein, Die neusumerischen Rechtsurkunden, unua parto, Munkeno 1956
- A. Falkenstein, disertacio, ›Sumerian Sources of Tablet XII of the Epic of Gilgameš, Filadelfio 1963
- W. Farber, Beschwöungsrituale an Ištar und Dumuzi, Wiesbaden 1977
- G. Farer-Flügge, Der Mythos "Inanna und Enki" sub speciala konsidero de la listo de la me, Romo 1973
- A. Finet, ›Les médecins au royaume de Mari‹, Annuaire de l'Institut de Philologie...14 (Bruselo 1957)
- ›Fischer-Weltgeschichte‹ (Frankfurto 1965-67; Die altorientalischen Reiche I-III)
- R. J. Forbes, Studies in Ancient Technology, Vol. I-IX, parte en reviziita novelldono, Leiden 1955-72
- H. Frankfort, Kingship and Gods, Chicago 1948. ²1958. ³1978
- J. Friberg, A Survey of Publications on Sumero-Akkadian Mathematics, Metrology and Related Matters, University of Göteborg, Dpt. of Mathematics 1982
- J. Friedrich, Geschichte der Schrift unter besonderer Berücksichtigung ihrer geistigen Entwicklung, Heidelberg 1966
- J. Friedrich-W. Röllig, Phönizisch-punische Grammatik, Romo 1979
- G. Furlani, La religione babilonese e assira I, II, Bologna 1928-29
- G. Furlani, Il sacrificio nelle religioni dei Semiti di Babilonia e Assiria, Romo 1932
- C. J. Gadd, Ideas of Divine Rule in the Ancient Near East, Londono 1948
- C. J. Gadd, The Harran Inscriptions of Nabonidus, Anatolian Studies 8 (1958)
- K. Gallig, Biblisches Reallexikon, Tübingen ²1977
- H. D. Galter, Der Gott Ea/Enki in der akkadischen Überlieferung, Graz 1983
- P. Garelli, Les Assyriens en Cappadoce, Parizo 1963
- I. J. Gelb, Old Akkadian Stone Tablet from Sippar, RSO 32 (1957)
- I. J. Gelb, Household and Family in Early Mesopotamia, State and Temple Economy I, Löwen 1979
- I. J. Gelb, Definition and Discussion of Slavery and Serfdom, UF 11 (1979) kun bibliografio
- H. Genge, Nordsyrisch-südanatolische Reliefs... I, II, Kopenhago 1979
- H. Gese, M. Höfner, K. Rudolph, Die Religionen Altsyriens, Altarabiens und der Mandäer, Stutgarto 1970
- R. Ghirshman, Iran: Protoiraner, Meder, Achämeniden, Munkeno 1964 (Universum der Kunst V)

- F. Gößmann, Planetarium Babylonicum, Romo 1950
- A. Goetze, Kleinasien, Munkeno 1957
- A. Goetze, Report on Acts of Extispicy from Old Babylonian and Kassite Times, JCS 11 (1957)
- D. Goltz, Studien zur altorientalischen und griechischen Heilkunde. Therapie - Arzneiberatung - Rezeptstruktur, Wiesbaden 1974
- C. H. Gordon, Ugaritic Textbook, Romo 1965, kun gramatiko kaj glosaro
- E. I. Gordon, Sumerian proverbs. Glimpses of Everyday Life in Ancient Mesopotamia, Filadelfio 1959
- M.-Ch. de Graeve, The Ships in the Ancient Near East (c. 2000-500 B.C.), Löwen 1981
- B. G. B. Gragg, The Fable of the Heron and the Turtle, AfO 24 (1973)
- A. K. Grayson, Assyrian Royal Inscriptions (Wiesbaden 1972ss. ĝis nun 2 volumoj, ankoraŭ sen sargonidoj)
- A. K. Grayson, Babylonian Historical-literary Texts, Toronto-Buffalo 1975
- A. K. Grayson, Assyrian and Babylonian Chronicles, Locust Valley 1975
- Br. Groneber, Philologische Bearbeitung des Agušaya-Hymnus, RA 75 (1981)
- O. R. Gurney, The Tale of the Poor Man of Nippur, Anatolian Studies VI (1956) kaj aldone XXII (1972)
- O. Gurney, Middle Babylonian Legal Documents and other Texts = Ur Excavation Texts VII (1974)
- W. W. Hallo, Early Mesopotamian Royal Titles, New Haven 1957
- W. W. Hallo, Individual Prayer in Sumerian: the Continuity of a Tradition, American Oriental Series 53 (1968)
- W. Hallo kaj W. L. Moran, The First Tablet of the SB-Recension of the Anzu-Myth, JCS 31 (1979)
- Fr. Hančar, Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit, Vieno-Munkeno 1956
- R. Harris, Ancient Sippar, Istanbul 1975
- R. Harris, Ancient Sippar, (kun listo de *tamkāru*-inspektistoj) Iraq 39 (1977)
- E. Heinrich - U. Seidl, Die Tempel und Heiligtümer im alten Mesopotamien; Typologie, Morphologie und Geschichte, Berlino 1982
- E. Heinrich, Die Paläste im alten Orient, Berlino 1984
- J.-G. Heintz kaj kunlaborintoj, Index Documentaire d' el Amarna 1, Wiesbaden 1982
- W. Hinz, Das Reich Elam, Štutgarto 1964
- H. Hirsch, Untersuchungen zur altassyrischen Religion, Osnabrück 1972
- P. Höfken, Heilszeitherrschererwartung im babylonischen Raum, Die Welt des Orients IX (1977)
- M. Höfner, Altsüdarabische Grammatik, Leipzig 1943
- Ch.-F. Jean-J. Hoftijzer, Dictionnaire des Inscriptions sémitiques de l'Ouest, Leiden 1960
- E. Hornung, Untersuchungen zur Chronologie und Geschichte des Neuen Reiches, Wiesbaden 1964
- B. Hrouda kaj multaj kunlaborintoj, Methoden der Archäologie. Eine Einführung in ihre naturwissenschaftlichen Techniken, Munkeno 1978
- Fr. Hrozný, Das Getreide im alten Babylonien, Vieno 1913
- B. Hruška, Der Mythenadler Anzu in Literatur und Vorstellung des alten Mesopotamien, Budapest 1975
- H. Hunger kaj E. von Weiher, Spätbabylonische Texte aus Uruk, partoj I kaj II, Berlino 1976 kaj 1983, kun i. a. komentarioj pri medicinaj tekstoj kaj aŭguroj
- W.-D. Hütteroth, Türkei, saml. 1982
- Th. Jacobsen, Towards the Image of Tammuz, Cambridge/Mass. 1970
- Th. Jacobsen, The Treasures of Darkness. A History of Mesopotamian Religion; New Haven 1976
- M. Jastrow, Die Religion Babyloniens und Assyriens, 3 volumoj kaj bildpaperujo, Gießen 1905-1913
- Ch.-Fr. Jean, Le milieu biblique, Vol. II: Les idées religieuses et morales, Parizo 1936
- A. Jeremias, Die sogenannten Kedorlaomer-Texte, Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft 21 (1917) 69ss. (parte malnoviĝinta)
- A. Kammenhuber, Hippologia Hethitica, Wiesbaden 1961
- A. Kammenhuber, Die Arier im Vorderen Orient, Heidelberg 1968
- I. G. Khlopin, Das Pferd in Vorderasien, Orientalia Lovaniensia 13 (1982)
- B. Kienast, Das altassyrische Kaufvertragsrecht, Wiesbaden-Štutgarto 1984
- J. V. Kinnier-Wilson, The Legend of Etana, Warminster 1985
- E. G. Klauber, Politisch-religiöse Texte aus der Sargonidenzeit, Leipzig 1913
- J. Klein, Three Šulgi Hymns, Ramat-Gan 1981
- J. A. Knudtzon, O. Weber kaj E. Ebeling, Die Amarna-Tafeln, Leipzig 1915 (Vorderasiatische Bibliothek 2)
- P. Koschaker, Fratriarchat, Hausgemeinschaft und Mutterrecht in Keilschriftrechten, ZA 41 (1933)

- P. Koschaker, Göttliches und weltliches Recht nach den Urkunden aus Susa, *Orientalia NS IV* (1934)
- S. N. Kramer, *Schooldays. A Sumerian Composition Relating to the Education of a Scribe*, Filadelfio 1949
- S. N. Kramer, *Enmerkar and the Lord of Aratta*, Filadelfio 1952
- S. N. Kramer, "Man and his God"; a Sumerian Variation on the "Job" Motif, *Supplements to Vetus Testamentum III* (1955)
- S. N. Kramer, *Le mariage sacré*, Parizo 1983
- F. R. Kraus, *Die Physiognomischen Omina der Babylonier* (Leipzig 1935)
- F. R. Kraus, *Ein Sittenkanon in Omenform*, ZA 43 (1936)
- F. R. Kraus, *Staatliche Viehhaltung im altbabylonischen Lande Larsa*, Amsterdam 1966
- F. R. Kraus, *Vom mesopotamischen Menschen... und seiner Welt*, Amsterdam 1973
- M. Krebernik, *Zu Syllabar und Orthographie der lexikalischen Texte von Ebla*, ZA 72
- J. Krecher, *Sumerische Kultlyrik*, Wiesbaden 1966
- J. Krecher, E. Reiner, *Sumerische... resp. Die akkadische Literatur*, en: *Neues Handbuch der Literaturwissenschaft: Altorientalische Literaturen*, ed. de W. Röllig, Wiesbaden 1978
- Fr. X. Kugler, *Sternkunde und Sterndienst in Babel*, 2 volumoj kun 2 kompletigaj kajeroj, 3-a kompletiga kajero de J. Schaumberger, Münster 1907-1935
- H. M. Kümmel, *Ersatzrituale für den hethitischen König*, Wiesbaden 1967
- H. M. Kümmel, *Familie, Beruf und Amt im spätbabylonischen Uruk*, Berlino 1979
- W. G. Kunstmann, *Die babylonische Gebetsbeschwörung*, Leipzig 1932
- R. Kupper, *Les nomades en Mésopotamie au temps des rois de Mari*, Parizo 1957
- R. Labat, *Commentaires assyro-babyloniens sur les Présages*, Bordeaux 1933
- R. Labat, *Traité akkadien de diagnostics et pronostics médicaux*, 2 volumoj, Parizo 1951
- R. Labat, *À propos de la chirurgie babylonienne*, *Journal Asiatique* 1954
- R. Labat k.a., *Les religions du Prochet-Orient, textes et traditions sacrées* (1970)
- S. Lackenbacher, *Note sur l'ardat lili*, RA 65 (1971)
- J. Laessøe, *Studies on the Assyrian Ritual and Series bît rimki*, Kopenhago 1955
- W. G. Lambert, *Three Unpublished Fragments of the Tukulti-Ninurta Epic*, AfO 18 (1957)
- W. G. Lambert, *An Incantation of the Maqlû Type*, AfO 18 (1958)
- W. G. Lambert, *Babylonian Wisdom Literature*, Oxford 1960
- W. G. Lambert, *Nebukadrezzar, King of Justice*, Iraq 27 (1965) La teksto temas pri Nabonido!
- W. G. Lambert, *A Middle Assyrian Medical Text*, Iraq 31 (1969)
- W. G. Lambert, *Atra-ḫasis, the Babylonian Story of the Flood, with the Sumerian Flood Story by M. Civil*, Oxford 1969
- W. G. Lambert, *The Birdcall Text*, *Anatolian Studies XX* (1970)
- W. G. Lambert, *The Hymn to the Queen of Nippur, Zikir šumim...* Presented to F. R. Kraus, Leiden 1982
- B. Landsberger, *Die Eigenbegrifflichkeit der babylonischen Welt (origine Islamica II [1926])*, novpresaĵo kune kun W. von Soden, *Leistung und Grenze sumerischer und babylonischer Wissenschaft, Die Welt als Geschichte II* (1936)
- B. Landsberger - I. Krumbiegel, *Die Fauna des alten Mesopotamien*, Leipzig 1934
- B. Landsberger, *Die Serie ana itti-šu = Materialien zum sumerischen Lexikon I*, Rom 1937; *Suplementoj en volumo V* (1957).
- B. Landsberger, *The Date Palm and Its By-products according to the Cuneiform Sources*, Graz 1967
- B. Landsberger, *Über Farben im Sumerisch-Akkadischen*, JCS 21 (1969)
- St. Langdon, *Babylonian Penitential Psalms*, Parizo 1927
- St. Langdon, *Babylonian Menologies and the Semitic Calendars*, Londono 1935
- M. Larsen, *The Old Assyrian City-State and its Colonies*, Kopenhago 1976
- M. T. Larsen, *Old Assyrian Caravan Procedures*, Copenhagen 1967
- J. G. Lautner, *Die richterliche Entscheidung und die Streitbeendigung im altbabylonischen Prozeßrecht*, Lepsiko 1922
- W. F. Leemans, *The Old Babylonian Merchant. His business and His Social Position*, Leiden 1950
- W. F. Leemans, *Foreign Trade in the Old Babylonian Period*, Leiden 1960
- E. V. Leichty, *The Omen Series šumma izbu ("se fušnaskaĵo")*, Locust Valley 1970
- H. Lenzen, *Die Entwicklung der Zikurrat von ihren Anfängen bis zur Zeit der III. Dynastie von Ur*, Leipzig [1942]
- Br. Lewis, *The Sargon Legend*, Cambridge, Mass. 1980
- H. Limet, *Le travail du métal au pays de Sumer au temps de la IIIe Dynastie d'Ur*, Parizo 1960

- M. A. Littauer kaj J. H. Crouwel, *Wheeled Vehicles and Ridden Animals in the Ancient Near East*, Leiden 1979
- O. Loretz, *Habiru-Hebräer*, Berlino 1984
- F. Malbran-Labat, *L'Armée et l'organisation militaire de l'Assyrie*, Ĵenevo 1982
- J. Margueron, *Recherches sur les palais mésopotamiens de l'âge de Bronze I, II*, Parizo 1982
- P. Matthiae, *Le sculture in pietra*, kaj tb. XLIIIss., Romo 1966
- P. Matthiae, *Ebla. An Empire Rediscovered*, London-New York 1980/81
- W. Mayer, *Untersuchungen zur Formsprache der babylonischen "Gebetsbeschwörungen"*, Romo 1976
- W. Mayer, *Mardatu "tapišo"*, UF 9 (1977)
- M. Mayrhofer, *Die Arier im Vorderen Orient - ein Mythos?*, Vieno 1974
- G. Meier, *Die assyrische Beschwörungssammlung Maqlû*, Berlino 1937
- Br. Meissner, *Babylonien und Assyrien*, 2 volumoj, Heidelberg 1920-25
- G. A. Melikišvili, *Die urartäische Sprache, mit einem Anhang von M. Salvini*, Romo 1971
- I. Mendelsohn, *Slavery in the Ancient Near East*, Novjorko 1949
- Br. Menzel, *Assyrische Tempel*, Romo 1981, 2 volumoj kun literaturo kaj multaj tekstoj
- P. R. S. Moorey, *Where did they bury the Kings of the IIIrd Dynasty of Ur?*, Iraq 46 (1984)
- A. Moortgat, *Frühe Bildkunst in Sumer*, Leipzig 1935
- A. Moortgat, *Die Entstehung der sumerischen Hochkultur* (Leipzig 1945)
- A. Moortgat, *Tammuz. Der Unsterblichkeitsglaube in der altorientalischen Bildkunst*, Berlino 1949
- A. Moortgat, *Alt Vorderasiatische Malerei*, Berlino 1959
- A. Moortgat, *Die Kunst des Alten Mesopotamien*, Kolonjo 1967
- A. Moortgat, *Einführung in die Vorderasiatische Archäologie*, Leipzig 1971
- W. J. Moran, *New Evidence from Mari on the History of Prophecy*, Biblica 50 (1969)
- S. Moscati, A. Spitaler, E. Ullendorff, W. von Soden, *An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages*, Wiesbaden 1964
- W. Nagel, *Der mesopotamische Streitwagen und seine Entwicklung im ostmediterranen Bereich*, Berlino 1966
- W. Nagel, *Ninus und Semiramis in Sage und Geschichte. Iranische Staaten und Reiternomaden vor Darius*, Berlino 1982
- O. Neugebauer, *Mathematische Keilschrifttexte I-III*, Berlino 1935-1937
- O. Neugebauer kaj A. Sachs, *Mathematical Cuneiform Texts*, New Haven 1945
- O. Neugebauer, *Astronomical Cuneiform Texts, Babylonian Ephemerides of the Seleucid period for the Motion of the Sun, the Moon, and the Planets*, 3 volumoj, Londono 1955
- H. J. Nissen, *Grundzüge einer Geschichte der Frühzeit des Vorderen Orients*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1982 kaj 1983
- Fr. Nötscher, *Ellil in Sumer und Akkad*, Hannover 1927
- E. Noort, *Untersuchungen zum Götterbescheid in Mari*, AOAT 202 (1977)
- J. Nougayrol, *Une version ancienne du "Juste Souffrant"*, Revue Biblique 59 (1952)
- J. Nougayrol, *Rapports paléo-babyloniens d'haruspice*, JCS 21 (1967)
- K. Oberhuber, *Das G.-E.*, Darmstadt 1977 (Kolektaro de traktatoj en "Wege der Forschung")
- B. Oded, *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire*, Wiesbaden 1979
- A. L. Oppenheim, *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization*, Chicago 1964
- A. L. Oppenheim, *The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East. With a Treatise on an Assyrian Dream-Book*, Filadelfio 1956; Kompletigoj al tio de li en Iraq 31 (1969)
- A. Oppenheim - R. H. Brill - D. Barag - A. von Saldern, *Glass and Glassmaking in Ancient Mesopotamia*, Corning, N. Y. 1970
- W. Orthmann, *Untersuchungen zur späthethitischen Kunst*, Bonn 1971
- H. Otten kaj W. von Soden, *Das akkadisch-hethitische Vokabular KBo. I 44 + Kbo. XIII 1*, Wiesbaden 1968
- A. Pallis, *The Babylonian akîtu Festival*, Kopenhago 1926
- S. Parpola, *Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal, I kaj II* (AOAT 5/1 [1970]); 5/2 [1983])
- A. Parrot, *Sumer*, Munkeno 1960
- G. Pettinato, *Il commercio con l'estero della Mesopotamia meridionale nel 3 millennio av. Cr. alla luce delle fonti letterarie e lessicali sumeriche*, Mesopotamia VII, Torino 1972
- G. Pettinato, *Ebla, Un impero inciso nell'argilla*, Milano 1979
- G. Pettinato, *The Archives of Ebla. An Empire Inscribed in Clay*, Garden City, N.Y. 1981
- G. Pettinato, *Testi lessicali bilingui della Bibliotheca L. 2769*, Napoli 1982
- S. A. Picchioni, *Il poemetto di Adapa*, Budapest 1981
- Fr. Pomponio, *Nabû*, Romo 1978

- E. Porada - R. H. Dyson jr. - Ch. K. Wilkinson, *The Art of Ancient Iran*, New York 1965
 J. N. Postgate, *Neo-Assyrian Royal Grants and Decrees*, Romo 1969
 J. B. Pritchard kaj multaj kunlaborintoj, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Third Edition with Supplement (=ANET³), Princeton 1969
 Propyläen Kunstgeschichte: Der Alte Orient, de W. Orthmann kaj 13 pliaj aŭtoroj, Berlino 1975
 Propyläen-Weltgeschichte, volumoj I kaj II (Berlino-Frankfurto-Vieno 1961/62)
 A. F. Rainey, *El Amarna Tablets 359-379*, AOAT 8 (1970)
 J. Reade, *The Accession of Sinsharishkun*, JCS 23 (1970)

Reallexikon der Assyriologie (RIAss):

- RIAss. I (1928) artikolo ›Landwirtschaft‹ (post agrokulturo kaj -mastrumado) de A. Deimel, B. Meissner kaj K. Butz
- RIAss. II (1936) artikolo ›Datenlisten‹ de A. Ungnad
 (1938) artikolo ›Biene‹ de E. Ebeling
 (1938) artikolo ›Edelstein (Halbedelstein)‹ de G. G. Boson
 (1938) artikolo ›Eisen‹ de F. Schachermeyr
 (1938) artikolo ›Eponymen‹ de A. Ungnad
- RIAss. III (1957) artikolo ›Familie‹ de E. Ebeling
 (1957) artikolo ›Festung‹ de E. Ebeling
 (1959) artikolo ›Garten‹ de E. Ebeling
 (1959-64) artikolo ›Gebet II‹ de W. von Soden
 (1966) artikolo ›Gesetze‹ de J. Klíma, H. Petschow, G. Cardascia kaj V. Korošec
 (1968) artikolo ›Gilgameš A‹ de A. Falkenstein
 (1968) artikolo ›Gilgameš B, C‹ de F. M. Th. de Liagre Böhl kaj H. Otten
 (1969) artikolo ›Glas‹ de A. L. Oppenheim kaj H. Kühne
 (1969) artikolo ›Gold‹ de W. F. Leemans, H. Otten, J. Boese kaj U. Rüss
 (1969) artikolo ›Göttersymbole und -attribute‹ de U. Seidl, B. Hrouda kaj Krecher
 (1971) artikolo ›Gottesbrief‹ de R. Borger
 (1971) artikoloj ›Grab‹, ›Grabbeigabe‹ kaj ›Grabgefäß‹ de E. Strommenger, B. Hrouda kaj W. Orthmann
- RIAss. IV (1972) artikolo ›Ḫabiru‹ de J. Bottéro
 (1972-73) artikolo ›Handel‹ de W. F. Leemans
 (1973) artikolo ›Harfe‹ de W. Stauder
 (1973) artikolo ›Haus‹ de E. Heinrich kaj D. O. Edzard
 (1975) artikolo ›Heer‹ de E. Salonen
 (1975) artikolo ›Herrscher‹ de D. O. Edzard, G. Szabó, E. Strommenger kaj W. Nagel
 (1975) artikolo ›Hirsch‹
 (1975) artikolo ›Hymne A‹ de Cl. Wilcke
 (1975) artikolo ›Hymne B‹ von W. von Soden
 (1975) artikolo ›Jagd‹ de W. Heimpel kaj U. Seidl
- RIAss. V (1976) artikolo ›ilku‹ de B. Kienast
 (1976) artikolo ›Inanna/Ištar‹ de Cl. Wilcke kaj U. Seidl
 (1977) artikolo ›Jagd‹ de W. Hempel kaj L. Trümpelmann
 (1977) artikolo ›Kalender‹ de H. Hunger
 (1977-80) artikoloj ›Jaspis‹, ›Kalkstein‹, kaj ›Karneol‹ de D. O. Edzard kaj M. Tosi
 (1980) artikolo ›Kampfwagen‹ de W. Farber, M. A. Littauer kaj J. H. Crouwel
 (1980) artikolo ›Kamel‹ de W. Heimpel
 (1980) artikolo ›Karawane‹ de D. O. Edzard kaj I. Eph'al
 (1980) artikolo ›Kassiten‹ de J. A. Brinkman
 (1980) artikolo ›Katze‹ de W. Heimpel kaj U. Seidl
 (1980) artikolo ›Kauf‹ de J. Krecher, C. Wilcke, K. Hecker, G. Cardascia, H. P. H. Petschow, R. Haase kaj B. Kienast
- RIAss. VI (1980) artikolo ›Klagelied‹ de J. Krecher
 (1980) artikolo ›Königsinschriften‹ de D. O. Edzard kaj J. Renger
 (1980) artikoloj ›Königslisten und Chroniken‹ de D. O. Edzard (A. Sumerisch) kaj A. K. Grayson (B. Akkadisch)
 (1980-81) artikolo: Königtum B: II. und I. Jahrtausend
 (1980-83) artikoloj ›Kleidung‹ kaj ›Leinen‹ de H. Waetzoldt kaj E. Strommenger
 (1981) artikoloj ›Königslisten und Chroniken, Königsinschriften, Königsbriefe‹

- (1981) artikolo ›Kreta‹ de M. Weippert kaj V. Herrmann
 (1981) artikolo ›Küche‹ de J. Bottéro
 (1981) artikolo ›Kultbild‹ de J. Renger kaj U. Seidl
 (1983) artikolo ›Kupfer‹ de W. Röllig kaj J. D. Muhly
 (1983) artikolo ›Lamaštu‹ de W. Farber
 (1983) artikolo ›Lapislazuli‹ de W. Röllig, G. Herrmann kaj P. R. S. Moorey
 (1983) artikolo ›Lastenfreiheit‹ de G. Ries
 (1983) artikoloj ›Laute‹ kaj ›Leier‹ de A. D. Kilmer kaj D. Collon
 (1983) artikolo ›Lebermodelle‹ de R. D. Biggs kaj J.-W. Meyer
 (1983) artikolo ›Leder(industrie)‹ de M. Stol
 (1983) artikolo ›Lebenswesen in der Perserzeit‹ de G. Cardascia
 (1983) artikolo ›Lehm als Baumaterial‹ de H. Gasche
 (1983) artikolo ›Lehrverträge‹ de H. P. Petschow
 (1983) artikolo ›Leopard und Gepard‹
 (1983) artikolo ›Lexikalische Listen‹ de A. Cavaignaux
 (1983/84) artikolo ›Landwirtschaft‹ (post agrokulturo kaj -mastrumado) de A. Deimel, B. Meissner kaj K. Butz
 E. Reiner, Šurpu. A Collection of Sumerian and Akkadian Incantations, Graz 1958
 E. Reiner, The Elamite Language, en: Handb. der Orientalistik, Unua rubr., vol. 2, livr. 2, p. 54-118 (Leiden 1969)
 W. Röllig, Das Bier im alten Mesopotamien, Berlino 1970
 W. H. Ph. Römer, Sumerische Königshymnen der Isin-Zeit, Leiden 1965
 W. H. Ph. Römer, Das sumerische Kurzepos 'Bilgameš und Akka', AOAT 209/1 (1980)
 W. H. Ph. Römer, Einführung in die Sumerologie, Nimwegen 1982
 W. H. Ph. Römer kaj H. Lutzmann en ›Texte aus der Umwelt des Alten Testaments‹, eldon. de O. Kaiser, Gütersloh 1982ss., volumo I
 J. J. M. Roerts, The Earliest Semitic Pantheon, Baltimore 1972
 C. Conti Rossini, Storia d'Etiopia I, Bergamo 1928
 A. Sachs, Babylonian Horoscopes, JCS 6 (1952)
 H. W. Saggs, Mesopotamien, Assyrer, Babylonier, Sumerer, Zuriko 1966
 A. Salonen, Die Wasserfahrzeuge in Babylonien, Helsingfors 1939
 A. Salonen, Nautica Babyloniaca, Helsinki 1942
 A. Salonen, Die Landfahrzeuge des alten Mesopotamien, Helsinki 1951
 A. Salonen, Hippologica Accadica, Helsinki 1955
 A. Salonen, Die Türen des alten Mesopotamien, Helsinki 1961
 A. Salonen, Die Möbel des alten Mesopotamien, Helsinki 1963
 A. Salonen, Die Hausgeräte der alten Mesopotamier, parto I, Helsinki 1965
 A. Salonen, Die Hausgeräte der alten Mesopotamier, parto II: Gefäße, Helsinki 1966
 A. Salonen, Agricultura Mesopotamica, Helsinki 1968
 A. Salonen, Die Fußbekleidung der alten Mesopotamier, Helsinki 1969
 A. Salonen, Die Fischerei im alten Mesopotamien, Helsinki 1970
 A. Salonen, Die Ziegeleien im alten Mesopotamien, Helsinki 1972
 A. Salonen, Vögel und Vogelfang im alten Mesopotamien, Helsinki 1973
 A. Salonen, Jagd und Jagdtiere im alten Mesopotamien, Helsinki 1976
 E. Salonen, Die Waffen der alten Mesopotamier, Helsinki 1965
 E. Salonen, Über das Erwerbsleben im alten Mesopotamien. Untersuchungen zu den akkadischen Berufsamen, parto I, Helsinki 1970
 M. San Nicolò, Der Monstreprozeß des Gimillu, eines širku von Eanna, Archiv Orientální (Praha) V (1933)
 M. San Nicolò, Der neubabylonische Lehrvertrag in rechtsvergleichender Betrachtung, Munkeno 1959
 C. Saporetti, Gli Eponimi medioassiri (Malibu 1979)
 C. Saporetti, The Status of Women in the Middle Assyrian Period, Malibu 1979
 Fr. Schachermeyr, Die Levante im Zeitalter der Wanderungen vom 13. bis zum 11. Jahrhundert v. Chr., Viena 1982
 A. Scharf, Wesensunterschiede ägyptischer und vorderasiatischer Kunst, Der Alte Orient 42, Leipzig 1943
 D. Schmandt-Besserat, An Archaic Recording System and the Origin of Writing, Syro-Mesopotamian Studies I/2, Malibu 1977
 H. Schmökel, H. Otten, V. Maag kaj Th. Beran, Kulturgeschichte des Alten Orients: Mesopotamien, Hethiterreich, Syrien-Palästina, Urartu, Stutgarto 1961

- H. Schmökel, Das Gilgamesch-Epos, Štutgarto 1966 (laŭversa traduko)
- P. Schnabel, Berossos und die babylonisch-hellenistische Literatur, Leipzig-Berlino 1923
- N. Schneider kaj F. M. Th. de Liagre Böhl en Fr. König, Christus und die Religionen der Erde I, Vieno 1951
- A. Schott, Die Vergleiche in den altakkadischen Königsinschriften, Leipzig 1930
- Schott - W. von Soden, Das Gilgamesch-Epos, Reclams UB Nr. 7235, Štutgarto laste 1982
- W. Schramm, War Semiramis assyrische Regentin? (Historia 21/1972, p. 513ss.)
- M. Schretter, Alter Orient und Hellas. Fragen der Beeinflussung griechischen Gedankengutes aus altorientalischen Quellen, dargestellt an den Göttern Nergal, Rešef, Apollon, Innsbruck 1974
- St. Segert, Altaramäische Grammatik mit Bibliographie, Chrestomathie und Glossar, Lepsiko 1975
- St. Segert, A Grammar of Phoenician and Punic, Munkeno 1976
- U. Seidl, Die babylonischen Kudurru-Reliefs, Baghdader Mitteilungen 4 (1968)
- A. van Selms, De babylonische termini voor zonde, Wageningen 1933
- G. Selz, Die Bankettszene... von der frühdynastischen bis zur Akkad-Zeit, Wiesbaden 1983, 2 volumoj
- M.-J. Seux, Épithètes royales, akkadiennes et sumériennes, Parizo 1967
- M.-J. Seux, Hymnes et prières aux dieux de Babylonie et d'Assyrie, Parizo 1976
- Å. Sjöberg, Zu einigen Verwandtschaftsbezeichnungen im Sumerischen, Heidelberger Studien zum Alten Orient, Wiesbaden 1967
- Å. W. Sjöberg, E. Bergmann kaj G. R. Gragg, The Collection of the Sumerian Temple Hymns and The Keš Temple Hymn, Locust Valley, New York 1969
- Å. Sjöberg, Der Vater und sein mißratener Sohn, JCS 25 (1973)
- Å. Sjöberg, Der Examenstext A, ZA 64 (1975)
- Å. Sjöberg, The Sumerian Dictionary 2, Filadelfio 1984
- W. von Soden, Leistung und Grenze sumerischer und babylonischer Wissenschaft, Die Welt als Geschichte II (1936) novpresaĵo kune kun B. Landsberger, Die Eigenbegrifflichkeit der babylonischen Welt (origine Islamica II [1926]), Darmstadt:Wiss. Buchgesellschaft 1965 kaj 1974
- W. von Soden, Die Unterweltvision eines assyrischen Kronprinzen, ZA 43 (1936)
- W. von Soden, Gibt es ein Zeugnis dafür, daß die Babylonier an die Wiederauferstehung Marduks glaubten?, ZA 51 (1955), kun aldonajo ZA 52 (1957)
- W. von Soden, Akkadisches Handwörterbuch, 3 volumoj, Wiesbaden 1958-1981
- W. von Soden, Religiöse Unsicherheit, Säkularisierungstendenzen und Aberglaube zur Zeit der Sargoniden, Analecta Biblica 12 (1959)
- W. von Soden, Zweisprachigkeit in der geistigen Kultur Babyloniens (Vieno: Akademie 1960)
- W. von Soden, Das Fragen nach der Gerechtigkeit Gottes im Alten Orient; MDOG 96 (1965)
- W. von Soden, Fischgalle als Heilmittel für die Augen, AfO 21 (1966)
- W. von Soden, Grundriß der akkadischen Grammatik, 2. Aufl. mit Nachträgen, Romo 1969
- W. von Soden, Der große Hymnus an Nabû, ZA 61 (1971)
- W. von Soden, Sprache, Denken und Begriffsbildung im Alten Orient, Mainz: Akademie 1973
- W. von Soden, Der Mensch bescheidet sich nicht. Überlegungen zu Schöpfungserzählungen in Babylonien und Israel, Symbolae biblicae et mesopotamicae F. M. Th. de Liagre Böhl dedicatae, Leiden 1973
- W. von Soden - W. Röllig, Das Akkadische Syllabar, Rom 3 1976
- W. von Soden, Zwei Königsgebete an Ištar aus Assyrien, AfO 25 (1977)
- W. von Soden, Die erste Tafel des altbabylonischen Atramass-Mythus, 1. tefteksto kaj paralelaj versioj, ZA 68 (1978)
- W. von Soden, Konflikte und ihre Bewältigung in babylonischen Schöpfungs- und Fluterzählungen. Mit einer Teilübersetzung des Atramass-Mythos. MDOG 111 (1979)
- W. von Soden, Tempelstadt und Metropolis im Alten Orient, en: Die Stadt, Gestalt und Wandel bis zum industriellen Zeitalter, eld. de H. Stob, Kolonjo - Vieno 1979
- W. von Soden, Wie großzügig kann ein babylonischer Gott schenken?, ZA 71 (1981)
- W. von Soden, Untersuchungen zur babylonischen Metrik, parto I, ZA 71 (1981)
- W. von Soden, Das Nordsemitische in Babylonien und Syrien (La Lingua di Ebla, Napolo 1981)
- W. von Soden, Die 2. Tafel der Unterserie *šumma Ea liballit-ka* von *alandimmû* ["Gestalt"], ZA 71 (1981)
- E. Sollberger - J. R. Kupper, Inscriptions royales sumériennes et akkadiennes, Parizo 1971
- W. Sommerfeld, Der Aufstieg Marduks. Die Stellung Marduks in der babylonischen Religion des zweiten Jahrtausends v. Chr., AOAT 213 (1982)
- E. A. Speiser, Introduction to Hurrian, Annual of the American Schools of Oriental Research XX (1940-41)

- H. Steible, Die altsumerischen Bau- und Weihinschriften, Teil I: Inschriften aus Lagaš, kunlaboro de H. Behrens, Wiesbaden 1982
- M. W. Stolper, Management and Politics in Later Achaemenid Babylonia: New Texts of the Murašû Archive, Dissertation, University of Michigan 1974
- E. Strommenger - M. Hirmer, Fünf Jahrtausende Mesopotamien, Munkeno 1962
- Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians in Honor of E. R. Lacheman, Winona Lake 1981
- Tallqvist, Der assyrische Gott, Helsingfors 1932
- R. C. Thompson, The Reports of the Magicians and Astrologers of Niniveh and Babylon, Londono 1900
- R. C. Thompson, The Epic of Gilgamesh, Oxford 1930
- R. C. Thompson, A Dictionary of Assyrian Chemistry and Geology, Oxford 1936
- R. C. Thompson, A Dictionary of Assyrian Botany, Londono 1949
- M. L. Thomsen, The Sumerian Language. An Introduction to its History and Grammatical Structure, Kopenhagen 1984
- Fr. Thureau-Dangin, Rituels accadiens, Parizo 1921
- Fr. Thureau-Dangin, Textes mathématiques babyloniens, Leiden 1938
- ›Tübinger Atlas des Vorderen Orients‹, Wiesbaden 1977ss.
- K. R. Veenhof, Aspects of Old Assyrian Trade and Its Terminology, Leiden 1972
- Ch. Virolleaud, L'Astrologie chaldéenne, Parizo 1908-1911 (nekompleta)
- K. Vogel, Vorgriechische Mathematik, II: Die Mathematik der Babylonier, Hannover-Paderborn 1959
- H. Vorländer, Mein Gott. Die Vorstellungen vom persönlichen Gott im Alten Orient und im Alten Testament, AOAT 23 (1975)
- B. L. van der Waerden, Erwachende Wissenschaft: Ägyptische, babylonische und griechische Mathematik, Bazelo-Stutgarto ²1966
- B. L. van der Waerden, Erwachende Wissenschaft II: Die Anfänge der Astronomie, Groningen 1966
- H. Waetzoldt-H. G. Bachmann, Zinn- und Arsenbronzen in den Texten aus Ebla und aus dem Mesopotamien des 3. Jahrtausends, OrAnt. 23 (1984)
- A. Walther, Das altbabylonische Gerichtswesen, Lepsiko 1917
- H. Waschow, Babylonische Briefe aus der Kassitenzeit, Leipzig 1936
- H. Waschow, 4000 Jahre Kampf um die Mauer. Der Festungskrieg der Pioniere, Bottrop 1938
- E. Weidner, Handbuch der babylonischen Astronomie, Leipzig 1915 (nur volumo I aperis)
- E. Weidner, Die assyrischen Eponymen, AfO 13 (1939-40)
- E. Weidner, Hof- und Harems-Erlasse assyrischer Könige aus dem 2. Jahrtausend v. Chr., AfO 17 (1956)
- E. Weidner, Gestirndarstellungen auf babylonischen Tafeln, Vieno; Akademie 1967
- E. von Weiher, Der babylonische Gott Nergal, AOAT 11 (1971)
- D. B. Weinberg, Guild Structure and Political Allegiance in Early Achaemenid Mesopotamia, New Haven-London 1967
- Fr. Wetzel - F. H. Weißbach, Das Hauptheiligtum des Marduk in Babylon, Esangila und Etemenanki nach dem Ausgrabungsbefund, nach den keilschriftlichen Quellen, Leipzig 1938
- Cl. Wilcke, Das Lugalbandaepos, Wiesbaden 1969
- G. Wilhelm, Grundzüge der Geschichte und Kultur der Hurriter
- E. Wirth, Agrargeographie des Irak, Hamburg 1962
- la sama, Syrien. Eine geographische Landeskunde, Darmstadt 1971
- D. J. Wiseman en ›The Alalakh Tablets‹ (Londono 1953)
- D. J. Wiseman, A New Text of the Babylonian Poem of the Righteous Sufferer, Anatolian Studies XXX (1980)
- H. Wohlstein, The Sky-God An-Anu, Jericho-Novjorko 1976
- C. L. Woolley, The Royal Cemetery, Ur Excavations, vol. II, New York 1934
- C. Zaccagnini, La terminologia accadica del rame e del bronzo nel I millennio, OrAnt. X (1971)
- C. Zaccagnini, La circolazione dei beni, L'Alba della Civiltà II

INDEKSO

abarakku: 53
 Abba: 122
 abela
 mielo: 65
 abelbredado: 65 73 piedn. 3
 absolutismo, patriarka: 42,50,164
 abzu: v. Apsû
 aĉetedzeco: v. edzeco
 Adad: 46,122,123,125,131,133,148
 Adad-narari I.: 43
 Adad-nerari III.: 45
 Adapa: 66,146,147,148 148 piedn. 29
 Addu: v. Adad
 adoptado: 55,57,98,137
 aglutina
 lingvo: 27 53 piedn. 6
 sumera lingvo: 20 piedn. 5
 agrig: 53
 agrokulturo: 15,16,42,57,65,66,68,71,72,74 72 piedn. 18 71 piedn. 17
 Aguŝaja: 153
 aĥemenida:
 23,25,28,30,35,47,48,54,59,60,61,78,86,87,90,117,124,141,158,162
 Aĥet-Aton: 44
 Aĥirom: 33
 Aĥlamu: 23
 Ahuramazda: 35
 Aĵja: 122,123
 akada:
 15,19,21,22,23,26,30,32,39,45,50,52,60,61,65,68,74,77,79,81,95,96,101,
 103,104,105,106,121,122,135,136,138,140,144,145,146,149,150,154,155
 Akado:
 21,26,31,37,39,40,42,49,51,52,59,61,62,64,89,91,110,122,140,152,160,1
 61
 akadogramoj: 32
 akĭtu: v. novjara festo
 Akka: 145
 akuŝhelpaj
 ritoj: 69,136
 akvedukto: 46,73
 aladlammû: 83
 Alalah: 42,44,99
 alandimmû: 112 piedn. 27
 Alarodanoj: 25
 Alaŝia: 44
 Aleksandro la Granda: 28,48
 Aleppo: 21,41,44,87
 Allatu: 123
 alojo: 84
 alojproduktio: 84

ercoj: 84
 proporcioj: 84
 taŭga: 84
 alta templo: v. templo
 Amarna: 42,43,44,58,99 148 piedn. 29 44 piedn. 23
 amasa produktado: 18,164
 de brikoj: 81
 amasa varo: 86,161
 Ama'uŝumgalanna: 129
 Amenofis IV: 44
 Ammiŝaduqa: 37,96
 amonidoj: 28
 amoridoj: 21,22,58,96
 An: v. Anu
 analogia sorĉo: 135
 anatemo: 127,135,155 136 piedn. 42
 anatomio: 112
 andurāru: 50
 annu: v. arnu
 Annum: v. Anu
 Annunītum: 122,123
 anonimeco: 141
 anseroj: 70 70 piedn. 16
 anstataŭa reĝo: 131,132 152 piedn. 33
 Anu: 105,117,123,125,131,135,143,146,147,148
 Anunnaku: 142
 Anzu: 144,145
 āpiltum: v. āpilum
 āpilum: 133
 Apollon: 165 piedn. 1
 Apsû: 120,143
 araba: 23,24,34,57,58,63,68,149
 nordaraba: 24
 okcidentaraba: 24
 sudaraba: 11,24,34
 Arabio: 13,14,15,20,24,63,71,87
 Okcidentarabio: 21,22,47
 Orientarabio: 19,71,89,92
 Sudarabio: 34,51,90,121
 sudokcidenta Arabio: 24
 araboj: 24,68,115
 nordaraboj: 24
 sudaraboj: 11,24,122
 aramea: 23,24,28,32,34,35,44,45,47,58,59,75,105,141
 arameaj triboj: 44,58
 biblia aramea: 23 piedn. 14
 malnovaramea: 23 23 piedn. 13
 regna aramea: 23,47 23 piedn. 14 23 piedn. 13
 Aramu: 23
 Aratta: 145
 arbareto: v. arbaro
 arbaro: 15,65,71,75,78,79,80
 arbareto: 15
 cedra arbaro: 145

Arbela: 19,46,133

ardat lilî: v. wardat lilî

argila

briko: 81

cilindro: 140

kovraĵo: 98

modelo: 78,79,80,108,159,160

montro: 76

muldoj: 82

obturilo: 160

prismo: 140

tabulo: 21,29,35,81,82,95

vazo: 18,29,81,161

argilo: 29,79,81,82,142,157,159,160

blanka: 81

arkipatroj: 57 v. ankaŭ Israelo

arkivo: 42,43,44,54,99

banka firmao Murašû de Nippur: 61

de Alalah: 42

de Ebla: 21,102,103

de Hattusas: 27

de Mari: 42,45,133

de Tell el-Amarna: 43,44

de Ugarit: 44

arnu: 126

Arrapha: 43

arsenalojo: 84

Asag: 145,155

Asalluhi: 135

filo de Enki: 123

Asarhadono: 46,50,132,133

asfalti: 81

asfalto: 92

āšipu: v. ankaŭ wāšipu

asiria: diversloke

Asirio: diversloke

Asiro: 43,46,49,88,91,92,125,130,131,133,148,156

asirogramoj: 32

Aššur (dio): 125,131,140,143

Assurbanipal: 45,46,51,148

Assurbelkala: 161

Aššur-etel-ilāni: 46

Assurnasirpal II.: 156

Assur-uballiṭ I.: 43,97

‘Aštar: 121

‘Aštar: 121

astra religio: 121

astrologio: 107,109,117

astronomio: 48,109,114,117,165

Atramḫasis: 142,143,165

‘Aṭtar: 121

aŭgura

interpretado: 51,55

literaturo: 108

tekstoj: 37

aŭgurado: 108**aŭguroj: 39,58,106,107,108**

astrologiaj: 108

aŭgurscienco: 106,107

babilona: 106

bonaj: 106

hepataj: 107

kampo: 107

kolektaĵoj: 38

kolekto: 107

malbonaj: 106

Bāb-ili: v. Babilono**Babillu: v. Babilono****babilona: diversloke****Babilono: diversloke****Babyloniaka: 144****Bahrajno: 20,87****baremo: 103,115 132 piedn. 35**

de potencoj: 115

multiplika: 115

reciproka: 115

bārû: 108**batalĉaro: 62,78**

ĉevaljungita: 62

Bawa: 120**beduenaj**

triboj: 57

beduenoj: 24,57,68**Bêl: 124****Belili: 55,129****Bêl-ussur: 118,143****bennu: epilepsia atako****bestofabloj: 150****biblia**

profetaĵoj: 133

psalmoj: 154,165

raportoj: 144

scienco: 10,11

biblio: 10,66,86,127,165**biblioteko: 46****Biblos: 33,44,87****biero: 73,92,114,151 samloke piedn. 21**

dolĉa: 73

bildluva: v. ankaŭ luva**Bilgameŝ: 145****billuda: 121****birdvoĉoj: 66****birdvokoj: 111**

Borsippa: 48,123,130
 buntceramikaj kulturoj: 18
 burĝa: 60
 burĝaro: 60,61
 burokratigo: 54
 burokratio: 40
 burokratoj: 29
 Buruŝhattum: 19
 buŝlavado: 134
 buŝmalfermado: 134
 bustrofedona: 34

ĉaroj: 59,63,66,68,79,80,151
 agroĉaroj: 69
 batalĉaroj: 62,78
 transportĉaroj: 80
 cedra arbaro: 146
 ĉefenverŝisto: 53 piedn. 7
 ĉefministro: 53
 ĉevalbredado: 26,67,68
 ĉevalbrido: 162
 ĉevaleksporto: 68
 ĉevaljungita: 62
 ĉevalo: 61,66,68,92,150
 blanka: 68
 rasa: 62
 sovaĝa: 66
 ĉiela taŭro: 145,146
 cimeranoj: 26,27,46
 Cipro: 44,87,92
 Ciro II.: 27,28,47
 civitanoj: 46,56,58,60

Daduŝa: 95
 Dagan: 122,133
 Dagān: 122
 damaĝa sorĉo: 134,135
 Damasko: 23,44,45
 dam-gār: v. tamkārūm
 Damkina: 143
 Darios I.: 35,47,162
 datformulo: 38,99 41 piedn. 17 37 piedn. 5
 datlisto: 36,37,38
 Davido: 34,44
 decimala: 115
 delokado: 95
 deportado: 23,28,43,47,59
 deportitoj: 28,59,125
 Der: 123 piedn. 13
 determinativo: 30,51,52,78,102
 dia simbolo: 101,128,130
 astra: 130

diagnoza: 108,113,114
 diagnozi: 109
 diagnozo: 114
 dialogo: 57,127,135,142,149,150
 diferencigo: 97,111,142,143
 dimme: 135
 dīnāt mīšarim: 94
 dīnu: 94
 dioj: diversloke
 direĝo: 52
 disputoj: 150
 divido de heredaĵo: 116
 doganoj: 54,89,91
 domkomunumo: 56
 dravida
 lingvoj: 20 30 piedn. 3
 dub-sar: v. ĉupšarru
 Dumuzi: 51,55,130,144,150
 de Badtibira: 120
 dio: 52,129,152
 lamentoj: 130
 duonbeduenoj: 57
 duonnomadoj: 22,57,68
 Dur-Kurigalzu: 157
 Dur-Ŝarrukin: 46,83,156

 Ea: 117,122,125,135,142,147,148,153,154
 Nudimmud: 143
 Eanna: 133 piedn. 36 100 piedn. 19
 Eannatum: 39,139 61 piedn. 27
 Ebla:
 21,31,39,40,41,50,69,73,76,85,91,92,100,102,103,110,115,122,161,163
 listoj: 103
 reĝoj: 39
 skribo: 31
 eblaida
 lingvo: 21,22,31
 eburskulptado: 162
 eburskulptaĵoj: 162
 eburskulptistoj: 162
 edomidoj: 28
 é-dub-ba: 151,155 76 piedn. 3
 edzeca: 101
 juro: 95,96
 kontrakto: 95,98
 edzeco: 54,55,95,98
 aĉettedzeco: 55
 efemeridoj: 118 piedn. 41
 é-gal: v. ekallu
 egaliga teologio: 105,122,124,155,164 124 piedn. 15
 egipta: 21,30,31,33,46,78 137 piedn. 52 101 piedn. 24 166 piedn. 19
 37 piedn. 6 12 piedn. 2

Egiptio:

10,11,17,19,21,29,32,33,36,37,44,45,46,47,51,87,92,104,112,120,127,159

9

Nordegiptio: 46

Sudegiptio: 21

egiptoj: 30,159

Ehnaton: 44

Ekbatana: 27

eklipso: 117

luneklipso: 117,118

neĝustatempa: 117

suneklipso: 36,117

ekstazuloj: 133

ekva familio: 68

ekvacioj: 104,116

teoremo de Pitagoro: 116

ekzorcistoj: 114,133,136

ekzorcoj: 113,114,127,134,135,136,138,151,154,155,161

akadaj: 155

babilonaj: 154

malnovasiriaj: 135

postsumeraj: 155

sumeraj: 154,155

elama: 43

elamidoj: 25,141,148

Elamio: 11,17,25,26,27,30,40,45,46,49,50,55,80,95,98,99,102 62 piedn. 28

Elamio : 25 piedn. 19

Ellil: v. Enlil

Emar: 43

Emesal: 152

Enki: 120,122,123,135,142,144 v. ankaŭ Ea

Enkidu: 137,145,146,147

Gilgameŝ kaj Enkidu en la subtera mondo: 127

enkonduka sceno: 120,161

Enlil: 49,120,122,123,142,143,144 144 piedn. 16

Enlilbani: 131

Enmerkar: 39,51,145

Enmerkar kaj la Sinjoro de Aratta: 145 piedn. 22

mito: 145

en-pastrino: 52

en-pastro: 132

ensi: 49,50,100 120 piedn. 3

Entemena: 39

epilepsia atako: 56

eponimoj: 36,43

listoj: 110

eposo pri mondkreado: 124,130,143

Ereŝkigal: 123,144 v. ankaŭ Allatu 101 piedn. 24

ergativlingvo: 25

Eriba-Marduk: 133 piedn. 36

Eridu: 38,120,123,135,147 39 piedn. 9

Erra-Imitti: 131

ér-ša-hun-gá: 152 piedn. 47
 eršemma: 152
 Esangila: 143 131 piedn. 30
 èš-èš: 129
 Ešnunna: 94,95 123 piedn. 13 62 piedn. 28
 leĝoj: 95
 eššēšu: 129
 Etana: 39,146,147
 La Legendo pri Etana: 147 piedn. 28
 mito: 147
 Etemenanki: 131 piedn. 30
 eṭemmu: 135
 etiko: 109,112,125
 etimologia: 109,143
 etimologio: 104
 etiopa: 24,34

 Fajlako: 20,87
 familijura: 95
 familio: 22,41,49,54,56,95,107,127,143,148
 grandfamilio: 56
 princfamilio: 109
 reĝaj: 41
 febro
 akuŝa: 135
 feljupo: 77
 fenica: 23,32,33,34,44,141,162
 fenica-aramaea: 34
 fenica-aramaea literskribo: 34
 fenica-hebrea alfabeto: 34
 lingvo: 22
 literalskribo: 11,23,33
 punika: 34 23 piedn. 14
 Fenicio: 85 131 piedn. 32
 fenicoj: 11,22,23,33,77,87 155 piedn. 57
 festo: 128,129,130 v. ankaŭ novjara festo kaj Sankta Edziĝfestoj
 de ĝojo: 130
 funebra: 130
 jarfestoj: 129
 templofestoj: 129,148,162,163
 templokonsekra: 129,140
 venka: 143,146
 feŭdalismo: 59,60
 feŭdeco: 59
 figuroj de preĝantoj: 159
 filiŝtoj: 28 28 piedn. 24
 Filo de Biblos: 155 piedn. 57
 fiziognomia: 108,112
 formuloj
 kazuistikaj: 97
 fortikaĵoj: 47,62,63,83,156
 muroj: 63
 fratriarkeco: 55

gala (-pastro): v. kalû
 garza: 121
 Ĝemdet Nasr: 38,82
 Genezo: 68 piedn. 13
 georfoj: 50,152
 Ĝervan: 46
 gidim: v. *eĝemmu*
 Gilgameŝ: 9,39,51,110,137,145,146,147
 eposo: 127,139,142,165 144 piedn. 18
 Gilgameŝ kaj Akka de Kiŝ: 145
 Gilgameŝ kaj Enkidu en la subtera mondo: 127
 Gilgameŝ kaj la ĉiela taŭro: 145
 Gilgameŝ kaj la lando de la vivantoj: 145
 Gilgameŝ, Enkidu en la subtera mondo: 145
 Morto de Gilgameŝ: 146
 Gimillu: 100 piedn. 19
 Gimil-Ninurta: 151
 Girsu: 120 v. ankaŭ Ningirsu
 ĝiŝ-ĥur: 121
 glazurita
 argilaj vazoj: 161
 brikoj: 81,158
 ceramiko: 82
 glazuro: 112,157
 (substanco): 81
 farbglazuro: 82
 multkolora: 160
 gramatikaj listoj: 104 104 piedn. 3
 grandministro: 50
 greka: 80,105,114,116,117,118,124,143
 administra lingvo: 54
 diluvrakonto: 165
 skribo: 34
 Grekio: 19,163,165,166
 grekoj: 13,22,34,47,51,63,87,103,106,114,118,165
 grundakva
 horizonto: v. Apsû
 palaco: 148
 grundodonacado: 43
 Gubla: v. Biblos
 gudapsû: 132
 Gudea: 40,129,140,145,152,160 40 piedn. 13
 Gula: 123,153
 Guteoj: 25,26,37,40,60 v. ankaŭ Qutû
 lingvo: 26
 Ĥabiru: 166 piedn. 19, v. ankaŭ Ĥapiru
 Hadad/Hadda: v. Adad
 hadramaŭta: 24
 Halab: v. Aleppo
 ĥaldea: 47,60
 regno: 23,24,39,47,90

reĝo: 46,59,139,158
 Hamadān: v. Ekbatana
 ĥamida: 21
 lingvoj: 20
 ĥamidoj: 20
 Hamurabo: 11,22,26,31,37,41,42,43,50,52,64,89,93,94,95,96,140 137
 piedn. 52
 kodo: 91,94,95,96 76 piedn. 2

 Ĥapiru: 58,59

 haremo: 54 163 piedn. 10
 harpo: 163
 balang-harpo: 152
 Harran: 46,47 140 piedn. 3

 ĥarrānu: 90

 Hatti: 32,44 v. ankaŭ hititoj kaj protohattoj
 Hattusas: 16,27,31,32,44,104 146 piedn. 25
 Hattusilis I.: 41
 haŭli: 87
 haŭlistoj: 87 piedn. 3, v. ankaŭ ŝaddidu
 hebrea: 58,138 121 piedn. 6
 alfabeto: 34
 lingvo: 23,28,47
 helenisma: 48,107,164
 helenismo: 166
 hepatodivenado: 69,107,108 107 piedn. 10 46 piedn. 25
 heptatona: 163
 herboj: 74,75
 hieroglifoj: 10,30,31,33
 bildluvaj: v. luva
 Hind-Arjanoj: 26
 hindeŭropa
 lingvoj: 20
 Hindio: 10,19,20,30,34,70
 hindirana: 26
 hindoĝermana: 27
 lingvoj: 10,20,56
 hindoĝermanoj: 17,20,27
 hindoj: 115
 hipostazoj: 105,124
 hitita: 10,27,32,37,42,43,68,73,87,89,104,105,137,141 146 piedn. 25
 antaŭhitita tempo: 32
 hititaj hieroglifoj: 32
 invado en Babilonion: 41
 lingvo: 27,32,44
 novhitita: 32
 regno: 51
 poemoj: 146
 regno: 23,25,27,28,39,59,60,88,98,104
 reĝoj: 32,41,42,43
 hititoj: 17,26,27,32,36,42,52,60,61,62,68,84,97,107 137 piedn. 51

hokmā: 149

homonimoj: 29,104

hordeomono: 88

horoskopo: 109 piedn. 17

hubullu: 105

Ĥumbaba: 146

humura: 147,151

poemo: 149

rakonto: 150

humuro: 149

hurida: 25,26,30,54 146 piedn. 25

lingvo: 23,31,34,43,44,53

malfruhurida: v. urartua

nomoj: 44,125

poemoj: 146

regionoj: 99

ŝtatoj: 60,68

huridoj: 22,25,26,27,28,31,42,60,62,119,125

Ĥuvava: v. Ĥumbaba

Ĥuzistano: 25

Ibbi-Sin: 40

Igigu: 142

Ijob: 127,153,154,165

ikribu: 153

ilku: 60 piedn. 23

ilum: 122

Iluŝumma: 40,90

Inanna: 52,70,120,121,123,130,144,145

Inanna kaj Enki: 144

La Iro de Inanna en la subteran mondon: 144

Induso: 13,20,87

Delfo: 14

Induskulturo: 19

Indus-skribo: 30 30 piedn. 3

infanoferoj: 131 131 piedn. 32

infinitivo: 103,104 103 piedn. 2

inkrustaĵoj: 159,161

laŭmozaikaj: 159

instrua: 151

fako: 117

kontrakto: 76

listo: 106

poemo: 72,152 72 piedn. 18

profesio: 76

tempo: 76

verko: 106

instruado: 55 62 piedn. 30

instrui: 11,28,40,55,56,84,100,164

instruilo: 79

instruisto: 151,158

instruiteco: 76
 instruo: 76,108
 buŝa: 116
 faka: 76,106
 metia: 78
 integriĝo: 58,59,142,143
 intercivitana
 milito: 46
 irana: 26,27,54,61,63,166
 orientirana: 19
 sudirana: 19
 Irano: 10,13,15,26,34,35,63,83,92,93,162
 norda: 68
 nordokcidenta: 26,45,68,87,92
 okcidenta: 10,25,26,50,162
 orienta: 10,27,90
 sudokcidenta: 39
 iranoj: 27
 Iriŝum I.: 40
 iŝib(-pastro): 134
 Isin: 37,123,131
 dinastioj: 41
 2-a dinastio: 43
 Isin-Larsa: 41,49
 reĝaj himnoj: 152 piedn. 45
 reĝoj: 42
 iŝippu: 132 v. iŝib
 Iŝme-Dagan I.: 42,90
 israelida: 44,165
 Israelidoj: 165 piedn. 1
 Israelo: 10,18,23,24,28,34,38,44,45,70,73,127,133,163,165 165 piedn. 1
 133 piedn. 37 128 piedn. 23 126 piedn. 21
 arkipatroj: 68 piedn. 13
 iŝŝiakkum: v. ensi
 Iŝtar: 52,70,122,125,132,146,153 153 piedn. 51 136 piedn. 42 123
 piedn. 12
 de Arbela: 46,133
 de Assur: 125
 de Nippur: 153
 himno al: 153
 Iŝtar-pordego: 158
 memhimno: 153
 Venusa diino: 123
 Venuso: 122
 Iŝtaran/Satran de Der: 123 piedn. 13
 Iŝum: 148

 Jaĥdunlim: 37,41,42
 Jasmaĥ-Adad: 42 64 piedn. 34
 Jatrib: 24
 Jemenio: 11,13,24
 Jerusalemo: 44,47,163
 Juda: 45
 judoj: 10,23,47,59,118
 juĝistino: 101 101 piedn. 24

juĝisto: 94,95,96,97,99,100,127 101 piedn. 23

ĉefjuĝisto: 100 piedn. 17

juĝista dio: 100 123 piedn. 13

ofico: 100

profesia: 100

Jupitero: 123

ĵuro: 101,147 125 piedn. 18 121 piedn. 6

justeco: 50,94,97,123,127,150,152

Kabt-ilāni-Marduk: 148

Kalaĥ: 45,46,117,125,156,162

kalendaro: 118,165 72 piedn. 19

kalendara aŭguro: 108

kalibriga

loko: 54

oficejo: 88

kalû: 131,132

ka-luĥ-ù-da: v. buŝlavado

Kambiso II.: 47

kamelbeduenoj: 24

kamelnomado: 57

kamelo: 57,67,68,90 68 piedn. 13 24 piedn. 15

bredado: 63,68

duĝiba: 63,68

rajda: 68

tenado: 68

unuĝiba: 92

kamelrajdistoj: 63

Kamiŝ: 122

Kamoŝ: v. Kamiŝ

kanaana: 21,22,23,30,33,40,41,42,133

lingvo: 23

malnovkanaana: 22

nomoj: 44

kanaanidoj: 21,22,23,24,122

malnovkanaanidoj: 22 22 piedn. 10

okcidentaj: 33

orientaj: 22 piedn. 10

Kanaano: 77

kanalo: 54,58,71,73,87

kanalaro: 86

konstruado: 73

reto: 15

kanfajfilo: 163

Kaniŝ: 40,90,91

Kapadokio: 40,100

Kaphthor: 23 piedn. 12, v. ankaŭ Kreto

Karatepe: 32

karavano: 89,90

azenkaravano: 90

gvidisto: 90

karavana komerco: 91

karavana trafiko: 90

vojoj: 90,91

Karkemiŝ: 32,41

kārums: 91
 kasida: 43,60,157
 dinastio: 43,141
 lingvo: 26
 periodo: 43,89,92,152 43 piedn. 20
 reĝoj: 42,52
 kasidoj: 25,26,28,41,42,43,60,124
 kaskal: 90
 kaŝŝaptu: v. sorĉistino
 kaŝŝāpu: v. sorĉisto
 katabana: 24
 kazuistiko: 94,126
 Kedorlaomer: 141
 kemia: 112
 kemio: 112
 Kengi(r): 19
 Kevir: 19
 Kidenas: v. Kidinnu
 Kidinnu: 118
 Kilikio: 32,46,92
 kinaĥĥu: v. ankaŭ Kanaano
 Kingu: 143
 kinnāru: 163
 Kinnāru: 163
 kinnōr: v. kinnāru
 kinyra: v. kinnāru
 kirimaĥĥu: v. parko
 Kirmanŝah: 162 piedn. 14
 kirurgio: 112
 kirurgo: 112 piedn. 28
 Kiŝ: 21,49,51,120,122,137,145,147
 frudinastia: 156
 kisikil-lilla: 135
 kittu: 94
 Kjaksaro, reĝo de Medio: 46
 klaso: 30,58,59
 diferencoj: 44
 randgrupa: 59
 sklava: 57
 koalicia: 61
 koalicio: 45
 koko: 70
 domkoko: 70 70 piedn. 16
 virkoko: 70 piedn. 16
 komentaria: 105
 tabulo: 108
 komentario: 104,108,114,138,148 108 piedn. 11 104 piedn. 5 95 piedn.
 6
 kulta: 128,130
 kultaj: 109
 medicina: 111
 komercaj kolonioj: 40,90,91,92,100,125
 kondotieroj: 40,57

konduto: 55,107,108,111,112,126,135,144,146,149,150,151

kornkrono: 69,121

Koseoj: v. kasidoj

Kreto: 23,87 23 piedn. 12

minoA: 32

kronika: 44,46

kroniko: 38,43,45,110,131

asiria: 110

babilona: 47,110

Kserkso I.: 47

Ku-Baba: 51

kudurru: v. limŝtono

reliefaj: 130 piedn. 28

kultakso: 158,159

Kultepe: 40 v. Kaniŝ 97 piedn. 10

Kummā: 149

kunveno: 49

de dioj: 126,144

de magnatoj: 50

de plejaĝuloj: 49

kuracisto: 96,112,113,114,136,151

Kurruĥanni: 43 piedn. 22

lá: v. ŝaqālu

Lagaŝ: 39,51,59,100,120,126,129,139,140,145,152,160,161 61 piedn. 27
51 piedn. 2a

Lamaŝtu: 135,155,161 158 piedn. 12 135 piedn. 43

Larsa: 37,41,42 54 piedn. 8 39 piedn. 9

Isin-Larsa: 41,49

Larsam: 120

ledozoneoj: 78

leksikografio: 103

lernejo: 76,95,100,103,104,151,152,155 v. ankaŭ é-dub-ba 76 piedn. 3

skribista: 76,102,149

leteroj:

31,38,40,42,43,44,45,51,52,53,55,56,58,63,66,67,69,70,72,73,74,76,80,9
1,92,95,96,98,99,113,117,125,128,130,132,136,138,149,151,152 152

piedn. 46 100 piedn. 17

asiriaj: 40

el Assur: 43

el Ebla: 39

el Kaniŝ: 90

el Mari: 133 piedn. 37 42 piedn. 19

el Nuzi: 99 piedn. 14

el Tell el-Amarna: 44 piedn. 23

komerciaj: 88,98

malnovasiriaj: 31,97

malnovbabilonaj el Mari: 24,61

novasiriaj: 113 piedn. 30

privataj: 38,42,119

levumaj leĝoj: 112

Lidio: 27,54,88

lidoj: 36

Lim: 122

limmu: 110 v. ankaŭ eponimoj

limŝtono: 43,161

lingvo

administra: 23,25,47
 aglutina: 27
 akada: 21,45,150
 araba: 24
 aramea: 28
 asiria: 40,98
 babilona: 43,44,95,98,99
 bildluva: 32 piedn. 8
 de filiŝtoj: 28
 de Mitanni: 26
 diplomata: 44
 eblaida: 21,31,103
 elama: 25
 fenica: 22
 fenica-punika: 34
 gutea: 26
 hebrea: 23
 hitita: 27,44
 hurida: 23,25,34,43,44
 kanaana: 23,33
 kasida: 26
 komerca: 104
 literatura: 23
 luva: 32
 malnovegipta: 21
 nordsemida: 23
 okcidentakada: 21
 parolata: 28
 punika: 23
 skriba: 22
 sumera: 20,21 20 piedn. 5
 ugarita: 21,34
 urartua: 25,32

lingvofamilio: 24,27

lingvoj:

9,10,17,18,19,20,21,22,25,27,28,30,32,34,63,90,103,104,132,135,138,15
 5,162

administraj: 54
 aglutinaj: 53 piedn. 6
 antikvaj: 77
 arameaj: 23
 de la Hatti-regno: 32
 de la Zagrosa regiono: 19 piedn. 3
 dravidaj: 20 30 piedn. 3
 ergativaj: 20 piedn. 5
 fleksantaj: 20
 ĥamidaj: 20
 hindeŭropaj: 20
 hindoĝermanaj: 10,56
 kanaanaj: 28
 kojnoskribaj: 26
 landaj: 104
 latinidaj: 58
 lingvohistorio: 20
 lingvosonoj: 112
 lingvotereno: 31

lingvotipo: 20,24
 lingvotriboj: 20
 lingvouzo: 10,18,73,84
 malnovanatoliaj: 27
 monumentoj: 21
 semidaj: 20,21,56
 skribitaj: 47
 strukturo: 26 20 piedn. 5
Lipit-Iŝtar: 95
liro: 161,162,163
 lirodio: 163
listo
 eponimaj: 110
listoj: 83,102,103,104,105,106,107,109,110,111 136 piedn. 44 104
piedn. 6 103 piedn. 2 102 piedn. 1
 de dioj: 109,119,124
 de jarnomoj: 110
 de sinonimoj: 104,105
 de steloj: 117
 de vortoj: 26
 dudimensiaj: 103
 dukolumnaj: 106
 dulingvaj: 103,104,106
 el Ebla: 103
 eponimaj: 36
 geografiaj: 110
 gramatikaj: 104 104 piedn. 3
 instruaj: 106
 jadataj: 37 41 piedn. 17
 leksikaj: 76,79,103
 plurlingvaj: 103
 pri eklipsoj: 117
 unudimensiaj: 109,110
 vortlistoj: 111
literaturo
 saĝeca: 149
lugal: 49
lugal u(d) melam-bi nergal: 145 145 piedn. 20
Lugalbanda: 39,51,145
 eposo: 145 piedn. 22
Lugalzaggesi de Umma: 39,51,126
luktanto: 129
lukto: 129 163 piedn. 25
Lullumu: v. lulubeoj
lulubeoj: 26
lundio: 69,120,121,123,124,136,144 140 piedn. 3
luneklipso: v. eklipso
lunjaro: 118
lunkalkulado: 118
luno: 117,121,122
 teorio: 118
Luristano: 162 piedn. 14
 bronzaĵoj: 26,162
luva: 32
 bildluva: v. bildluva
 lingvo: 27,32

luvoj: 27,32

Madānu: 100 123 piedn. 13

magia: 113,136 136 piedn. 42

formulo: 154

literaturo: 134

praktiko: 113

recepto: 114

rimedo: 126,133

rito: 135

ritualo: 154

ŝtono: 83

magio: 112,119,131,134,143,154 136 piedn. 42

blanka: 123,134

nigra: 134,136

specoj: 134

maḥḥûm: 133

maḥḥûtum: v. maḥḥûm

majstri: 29,118

majstro: 73,76 76 piedn. 2

metimajstro: 76

submajstro: 76

majstroverko: 161

Malatja: 32

Malgrandazio: diversloke

Malnova Testamento: 36,38,44,46,47,54,57,68,70,73,122,133,163 39

piedn. 11 23 piedn. 14 22 piedn. 10

Mama: 122

māmītu: v. anatemo

Manio

reĝlando: 26

Maniŝtuŝu: 39 60 piedn. 22

manlavado: 134

Maqlû: 136 136 piedn. 45 136 piedn. 42

mara akvo: 143

Marduk: 123,124,125,130,135,143,148,154 148 piedn. 31 135 piedn. 39

131 piedn. 30 123 piedn. 11

filo de Ea: 123

Mari:

22,24,31,32,37,41,42,45,50,51,61,66,68,72,77,92,122,130,133,140,156,1

57 133 piedn. 37 122 piedn. 10 113 piedn. 30 62 piedn. 28 58 piedn.

17 42 piedn. 19 41 piedn. 17 37 piedn. 6

marlanda

dinastio: 41

Marlando

1-a dinastio: 42

marpopola ŝtormo: 28,44

marpopoloj: 28 piedn. 24

Marso

dio: 122,123,144

Martu: 58

maŝmaŝŝu: 136

me: 121,144 121 piedn. 5

meda: 27

arto: 158
 regno: 27
 medicinaj herboj: 65,75
 Medio: 10,27,45,46,47,162
 medoj: 26,27,28,32,36,46,47
 Megiddo: 162
 memjusteco: 153
 mensmalsanoj: 127
 Merkuro: 123
 Merodah-baladan II: 133 piedn. 36
 Meskene: v. Emar
 Mezopotamio: diversloke
 minea: 24
 ministrino: v. Ninŝubur
 ministro: 53
 minoa: 23
 minoa A: 32
 mīs pî: v. buŝlavado
 mīs qātē: v. manlavado
 mīŝaru: 94
 Mitanni: 25,44,82,125
 regno: 26,43
 mitoj pri la kreado: 141,142,165
 moabidoj: 28
 Moabio: 34,122
 mondordo: 102,105,142,143
 monero: 88
 kupra: 54
 mono: 54,76,87,88
 monogenezo: 33
 monotetotismo: 165
 morala: 109,131,144
 moralisma: 149
 moralo: 109,126
 mozaikoj: 161
 MUL.APIN: v. plugilstelo
 Mullissu: 133
 Muraŝû: 61 59 piedn. 20
 Mursilis I.: 42
 muškēnum: 58,96 58 piedn. 18

 nabateoj: 34
 Nabonido: 47,101,124,140 140 piedn. 3 133 piedn. 36 101 piedn. 21
 100 piedn. 19
 Nabû: 123,124,125,130,153 153 piedn. 51 124 piedn. 14 123 piedn. 12
 76 piedn. 3
 Nabû-kudurru-uŝŝur II.: v. Nebukadnecaro II.
 Nabupolassar: 46,47
 Naburianos: v. Nabû-rimanni
 Nabû-rimanni: 118
 naditum: 132 132 piedn. 35

Nahum: 133
 nam: 121
 nam-dingir: 121
 nam-lugal: 121
 nam-tag: 126
 nam-tar: 135
 namtaru: v. nam-tar
 Nanâ: 123
 Nanna: 120,123 v. ankaŭ Sin
 Naqîja: 51
 Naram-Sin: 31,39,51,110,140,161
 nârtu: 132
 nâru: 132
 navigacio: 87,90
 ĉirkaŭnavigacio de Arabio: 87
 marborda: 80,87
 riversnavigacio: 87
 surmara: 14,87
 Nebukadnecaro I.: 43
 Nebukadnecaro II.: 47,59,81,158
 necertaj rilatoj: 104
 Nergal: 122,123,125,144,149 165 piedn. 1 123 piedn. 12
 nesalakva fiŝkaptado: 65
 nesemida: 21
 lingvoj: 21
 Nezoj: 27
 Nibru: v. Nippur
 Nidaba: 120,126
 nî-gi-na: 94
 Nimrod: 66
 Nimrud: 162 piedn. 15
 Ningal: 123
 Ningirsu: 120
 Ninĥursanga: 120
 Ninivo: 45,46,53,83,86,87,113,117,156 117 piedn. 40
 Ninkarrak: 122
 Ninlil: 144 v. Mullissu 144 piedn. 16
 Ninmah: 142
 Ninos: 51 piedn. 3
 Ninŝubur: 144
 Nintu: 142
 Ninurta: 66,125,144,145 145 piedn. 21 145 piedn. 20 123 piedn. 12
 filo de Enlil: 120,123
 Nippur: 20,48,49,59,61,102,120,144,145,151,153 153 piedn. 50 151
 piedn. 43 145 piedn. 21 144 piedn. 16
 nî-si-sá: v. mîšaru
 Nissir: 143
 nišûtu: 56
 nombroj: 29,36,37,59,62,69,72,73,103,115,116,118 53 piedn. 6
 nombrosignoj: 29 132 piedn. 35
 nombroŝtonoj: 29

nomlistoj: 105
 novjara festo: 129,130,134,143,148
 Nudimmud: 143
 Nur-Ajja: 142
 Nusku: 125
 Nuzi: 43,55,56,58,73,76,77,99,101 99 piedn. 14 43 piedn. 22

 obelisko: 161
 de Maniŝtuŝu: 60 piedn. 22
 objektlistoj: 102,103,104
 observatorio: 117
 oferdivena
 preĝo: 153
 oferdivenado: 123
 oleastro: 73
 oleo: 74,80,107,128,134
 aŭgurado: 108
 oleoriĉa: 73
 olepremintio: 74
 omana: 87
 Omano: 13,19,20,83
 ora
 ornamaĵo: 163
 pelveto: 161
 orda
 forto: 121
 nocio: 121 121 piedn. 5
 ordalo: 97,101 101 piedn. 21
 rivera: 101
 ordigi: 104,107,111,159
 alordigi: 108,121,123
 enordigi: 151
 subordigi: 106,120,122,123,160
 ordo: 56,61,69,102,120,126,150 158 piedn. 12 142 piedn. 10
 alordigo: 105,107,117
 antaŭscienca: 111
 dia: 126
 enordigo: 103 piedn. 2
 familijura: 164
 fundamenta: 121
 jura: 56
 koncepto: 124
 kontraŭorda: 144
 kosma: 121
 kunordigo: 49
 laŭorda: 91,164
 malorda: 96 piedn. 7
 mondordo: 102,105,142,143
 pensoj: 103
 principoj: 108
 socia: 40,50
 tera: 120,121
 vortordo: 32,139
 ordoscienco: 102
 unudimensia: 120
 oro: 84,85,88,89,92,137,151

ortostatoj: 83,157
 Osiris: 101 piedn. 24

palaca

arkitekturo: 158
 arkivo: 42
 funkciulo: 162
 muro: 45,46,157,158
 ornamado: 158
 reliefo: 157,165
 sklavo: 56

palaco: 53,58,62,69,80,83,95,97,120,134,156,157,159,160,161 v. ankaŭ
 ekallu 161 piedn. 1

asiria: 158,162
 babilona: 158
 de Mari: 157
 dispozicioj: 97
 grundakva: 148
 haldea: 158

palaoj: 27,32

Palestinio: 11,22,23,28,32,33,34,36,42,44,45,68,74,78,131,133,146

Sudpalestinio: 34

panbabilonistoj: 121 piedn. 8 139 piedn. 19

paralelismo: 139

pardono: 126,127,147,153,154

parencaro: 54,56

parko: 15,75

zooarko: 75

parola inspirado: 148

parta: 117

regno: 35,166

partoj: 47,48

paŝiŝu: 132

Paŝittu: 158 piedn. 12

paŝtistoj: 22,56,57,69,150

ŝafpaŝtisto: 69

pederastoj: 132

pekeco: 127

pekfalo: 165

peko: 55,125,126,127,135,137 126 piedn. 20 126 piedn. 19

absolvo: 153

konfeso: 152,154

pardono: 154

pekpuno: 126 piedn. 20

pensado

laŭorda: 164

laŭsistema: 118

senparola: 116

pentofaraj ritoj: 130

Persa

Golfo: 14,19,63,65,80,87,157 14 piedn. 2

malnovpersa: 34,35

novpersa: 34

reĝo: 28

Persepolis: 158

Persio: 47
 persoj: 26,27,47,156
 pīt pī: v. buŝmalfermado
 pitagora: 116
 Pitagoro: 116
 plejaĝuloj: 49,101
 plugilstelo: 117
 pluva terkulturo: 14,15,18,71,72
 poezio: 138,140,149,154,165 158 piedn. 12
 polifonio: 30,31,32
 poligono
 neregula: 114
 politeismo: 105,127,165
 pontoj: 62,63,79,86
 helpopontoj: 86
 lignaj: 86
 pontonpontoj: 86
 ŝtonaj: 86
 potencoj: 115
 pozicia: 115
 valoro: 115
 prakaoso: 141,143
 prebendo: 79,98
 preĝoj:
 46,57,110,113,120,124,130,134,135,136,138,139,142,147,151,152,153,1
 54,165 153 piedn. 50
 dankpreĝoj: 153
 pentofaraj: 153
 reĝaj: 153
 profeta movado: 133
 profetado: 132,133
 kulta: 133 133 piedn. 37
 profetaĵaro: 133
 profetaĵo: 38,133
 profetino: 133
 profeto: 128,133
 propagandisma: 38
 propagandisto: 101
 propagando: 45,63
 prostituado: 133 133 piedn. 36
 kulta: 132
 prostituitino: 147
 kulta: 146
 protekta dio: 120,122,123,154
 protekta genio: 135
 protoeŭfrata: 19,74
 protohatta: 32
 protohattoj: 27
 prototigrisa: 19
 prozo: 45,138,139
 prozpoemoj: 138
 psalmoj: 153,154 152 piedn. 47
 bibliaj: 154,165

psikologio: 109,112
 psikosomata: 112
 Ptolemeo: 117
 punika: 34 23 piedn. 14
 lingvo: 23
 punoj: 55,96,99,100,125,126,135 68 piedn. 12
 korpaj: 101
 monpunoj: 95,96,99,100,101
 mortpuno: 55,95,96,97
 purpura
 ŝtofo: 77
 purpureo: 77
 Puzriŝ-Dagan: 61

rab ŝaqê: v. ĉefenverŝisto
 rabiānum: 53
 rābiŝu: 135
 raggimtu: v. raggimu
 raggimu: 133
 randgrupa
 klaso: 59
 randgrupoj: 59
 Raŝap/Reŝef: 122 165 piedn. 1
 receptoj
 kolektoj: 112,113
 medicinaj: 155
 magiaj-medicinaj: 114
 tekstoj: 114
 reformleĝoj: 94,96
 Reĝa Tombejo de Ur: 52,83,85,137,163
 reĝino: 51 50 piedn. 2
 Hadesa: 101 piedn. 24
 reginta: 51
 reĝlisto: 36,39,42,103,110 39 piedn. 9
 asiria: 36
 babilona: 36 158 piedn. 16
 dukolumna: 106
 sumera: 37,38,49,50 37 piedn. 5
 regna aramea: v. aramea
 reĝo:
 15,19,22,26,28,32,35,37,38,39,40,41,42,43,44,45,46,47,49,50,51,52,53,54,57,58,59,60,62,64,66,68,69,77,89,94,95,96,97,99,100,101,103,106,110,120,122,124,125,126,128,130,131,132,133,137,139,140,145,147,150,151,152,153,154,156,157,162 137 piedn. 52 133 piedn. 36 64 piedn. 34 50 piedn. 2 158 piedn. 16
 aĥemenida: 141
 anstataŭa: 131,132 152 piedn. 33
 asiria: 52,63,66,73,75,77,86,117 125 piedn. 17
 babilona: 140,152
 ĉefreĝo: 50
 de Akado: 59,61,64,89,110,122,140
 de Kiŝ: 147
 de la dioj: 124,143,148
 de la kvar (mond-) randoj: 50
 de la subtera mondo: 144

de Mari: 133 piedn. 37
 de Uruk: 145
 diigo: 51,52,121,129,152 52 piedn. 4
 direĝo: v. direĝo
 elektita: 110
 frudinastia: 145
 grandreĝo: 132
 ĥaldea: 46,59,139,158
 himno: 151,152
 historia: 103
 investituro: 161
 kasida: 42,52
 kulta diigo: 51
 listo de reĝoj: 110
 mita: 103
 sindiigo: 51
 sunreĝo: 44
 vicreĝo: 42,47
 rē'û: v. paŝtistoj
 Rim-Sin: 41,52
 Rimuŝ: 39
 ritualfakulo: 136
 rivera dio: 101
 rivero
 ŝipirebla: 87
 rulsigeliloj: 52,83,152,160

 sabea: 24
 sabloŝtormo: 15
 ŝaddidu: 87 piedn. 3
 saĝeca literaturo: 149
 saĝeco: 149
 ŝakkanakku: 53 101 piedn. 22
 ŝaknu: 53
 sala lago: 13,65
 salātu: v. domkomunumo
 Salmanasaro I.: 43
 Salmanasaro III.: 26,45,62,161
 Salmanasaro V.: 45
 salo: 16,66,71,92
 nitra: 71
 salenhavo: 14
 salkomerco: 92
 salsedimento: 92
 salstepo: 15

 Ŝaltum: 153

 Samaria: 45
 Samarra: 82
 ceramiko: 17 17 piedn. 1
 Ŝamaŝ: 46,94,122,123,125,131,132,146,147,148,153,154 153 piedn. 50
 125 piedn. 17 123 piedn. 12
 Ŝamaŝ-ŝum-ukin: 46
 Sammuramat: v. Semiramis

Ŝamŝi-Adad I.: 40,41,42,50,64,164
 Samsuditana: 41
 Samsuiluna: 41,96,152
 sanga: 19,132
 ŝangû: 132
 Sanheribo: 46,51,63,73,74,80,140,143,148,149,157,161
 Sanĥuniatono: 155 piedn. 57
 Sankta Edziĝfestoj: 128,129,132 52 piedn. 4
 sankta grego: 52,160,161
 ŝaqâlu: 88
 ŝar pûĥi: v. anstataŭa reĝo
 Ŝara: 121
 sargonida: 42,46
 sargonidoj: 45,125,140 141 piedn. 5 152 piedn. 33 46 piedn. 25
 Sargono de Akado: 39,62,110,140 40 piedn. 12
 Sargono II. de Asirio: 46 110 piedn. 21
 Ŝarkaliŝarri: 51
 sarkofago: 137
 de Aĥirom: 33
 Ŝarru-kin: v. Sargono
 sartennu: 100 piedn. 17
 Ŝar-ur: 145
 Satran de Der: v. Iŝtaran
 Ŝaŭŝka: 125
 Saŭŝtatar: 43
 savorakoloj: 133 133 piedn. 38
 scienco: 10,11,14,42,102,106,109,112,114,118,119,155,164,165
 aŭgurscienco: 106,107,108
 babilona: 11,102,109,112,165 117 piedn. 38
 biblia: 10,11
 historiscienco: 110
 listoscienco: 102
 naturscienco: 16,111 14 piedn. 2
 ordoscienco: 102,120
 ŝtatscienco: 112
 sumera: 102
 scio: 41,76,106,108 76 piedn. 3
 ŝedu: 135
 seksagesima: 115
 frakcioj: 115
 sistemo: 115
 seleŭkida
 erao: 48,109,117
 periodo: 60,152
 regnoj: 54
 seleŭkidoj: 48,124
 semida: 21,23,24,30,31,49,78,103,121,122,123
 dioj: 122
 frusemida: 21
 junsemida: 24
 lingvoj: 20,21
 litterskriboj: 33
 malnovsemida: 34,121,122
 diaĵoj: 122

dioj: 121,122
 malnovsemidaj
 lingvoj: 56
 nesemida: 122
 nordokcidentsemida: 22,24
 nordorientsemida: 21
 nordsemida: 23
 okcidentsemida: 105
 popoloj: 165
 prasemida: 78
 reĝoj: 51,59
 sudokcidentsemida: 24
 triboj: 122
 semidoj: 20,21,22,23,24,39,61,68,103,119,124
 nordaj: 20,21,22,122
 nordokcidentaj: 22
 nordorientaj: 20,21
 Semiramis: 51 51 piedn. 3
 semplugilo: 72
 sepo: 135,148
 ŝertu: 126
 servuta
 laboro: 146
 servuto: 97
 Ŝibtum: 51
 Siduri: 147
 signolistoj: 31,102
 ŝigû: 153
 ŝiknu: 111 piedn. 24
 Ŝimalija: 124
 simbolo: 29,130
 bildsimbolo: 32
 cifersimbolo: 115
 nombroŝtona: 29
 ŝimdatum: 94,95
 Simira: 44
 ŝimtu: v. sorto
 Sin: 122,123,124,131,136,148 140 piedn. 3 123 piedn. 12
 Sin-aĥĥe-eriba: v. Sanheribo
 Sinajo: 10,21,33
 sinkretismo: 119,121
 Sin-leqe-unnini: 146 144 piedn. 18
 sinonimoj: 76,104,105
 Sin-ŝar-iŝkun: 46
 sipa: v. paŝtistoj
 ŝipo: 79,80,87,90,95,130
 militŝipo: 80 piedn. 13
 ŝarĝoŝipoj: 87
 ŝipfaristo: 79,80,87
 ŝipisto: 80
 ŝipkonstruado: 78
 ŝipkonstruisto: 79
 ŝiptrafiko: 87
 velŝipo: 65

Sippar: 132 91 piedn. 8 76 piedn. 3 60 piedn. 22 58 piedn. 17
 siria: 14,45,58,60 54 piedn. 9
 sirianoj: 118
 Sirio:
 11,15,19,21,22,23,24,25,27,29,32,34,39,41,42,44,45,50,51,54,57,58,59,6
 0,62,67,68,69,73,77,80,83,87,89,92,95,99,102,103,115,119,121,123,137,
 156,158,159,160,161,162,163,166
 norda: 17,79
 Sirio-Palestinio: 11,22,32,33,34,36,42,44,45,68,74,78,131,133,146
 Sirio:: 85
 ŝirku: 100 piedn. 19
 skitoj: 25,27,46
 sklavinioj: 54,57
 sklavo: 56,57,58,88,91,93,95,98,150
 armeo: 56
 klaso: 57
 palaco: 56
 ribelo: 56
 signo: 56
 sklavokomercio: 93
 vortoj: 57
 vortsignoj: 56
 skorpionoj: 147
 skribistinoj: 76 piedn. 3
 skribistoj: 38,53,55,61,76,82,100,101,119,126,142,146 76 piedn. 3
 dio de skribistoj: 123
 kasto: 11
 lernejoj: 102,149
 skolo: 32
 skribista diino: 120
 songoj: 109,146,149,154
 aŭguroj: 108,133
 interpretist(in)oj: 133
 sorĉistino: 136,155
 sorĉisto: 136
 sorĉistaj bildoj: 136
 sorĉo: 134
 analogia: 135
 damaĝa: 134
 sorto: 26,58,107,109,121,126,127,129,137,148
 sortoŝanĝanto: 135
 sortotabuloj: 144
 spionoj: 63
 spirito de mortintoj: 127,135,137
 stampsigeloj: 83,160
 statuetoj de preĝantoj: 158 163 piedn. 25
 stiftmozaikoj: 129,156
 ŝtofoj: 78
 subarea: 19
 Subartu: 19 piedn. 3
 Ŝubartu: v. Subartu
 submigrado: 23,28,59
 substrato: 18,19,21,30
 lingvo: 19

subtera akvo: 143

subtera mondo: 55,127,129,130,137,144,145,146,147,149,152

demonoj: 135,149

diino: 144

dio: 144

sudaraba: v. araba

Sudarabio: v. Arabio

Su'en: v. Sin

sukal/sukkallu/šukkallu/šukkallum: 50,53

Ŝulgi: 40,49,52 152 piedn. 45 137 piedn. 52 135 piedn. 39

šu-luḫ: 121

sumera:

19,30,33,37,38,43,52,55,60,76,79,98,103,110,121,123,128,129,131,136,139,147,154 153 piedn. 50 149 piedn. 34 146 piedn. 26 146 piedn. 24 144 piedn. 18 140 piedn. 4 136 piedn. 49 126 piedn. 20 101 piedn. 23 72 piedn. 18 70 piedn. 15 52 piedn. 4 39 piedn. 9 31 piedn. 5 20 piedn. 5

antaŭsumera: 76,77,78,81,121

ĉantoj: 131

kredo: 119

lingvo: 20,21,104

listoscienco: 102

literaturo: 26,42

mito: 127

panteono: 122

postsumera: 154

reĝlisto: 37,38,49,50 37 piedn. 5

regno: 58

religio: 121,126

scienco: 102 103 piedn. 2 102 piedn. 1

skribo: 25,29,31 29 piedn. 2

teologio: 124

sumeranoj:

18,19,20,21,29,39,49,56,59,61,62,89,102,106,107,109,110,111,115,119,120,121,122,123,124,126,129,135,136,142,144,149,151,152,154,160,164 139 piedn. 19

sumerogramoj: 30,31,32

Sumula'el: 41

Ŝumur: v. Simira

superjara praktiko: 118

superjaro: 118

superperiodo: 118

superstrato: 18,23,30

Ŝuĝamuna: 124

ŝurinnu: v. dia simbolo

Ŝurpu: 127 136 piedn. 42

Susa: 46,50,95,99 99 piedn. 15

tabulserioj: 104,105,107,108,113,134,138,155

Taleso de Mileto: 117

tamkārūm: 91

Tammuz: v. ankaŭ Dumuzi 100 piedn. 18 52 piedn. 5

tapiŝo: 77,157 77 piedn. 5
 nodistoj: 77
 Taŝmētu: 123
 tēliltu: 134
 Tell-Halaf
 ceramiko: 17 17 piedn. 1
 Tema: 24
 templo:
 47,53,60,68,69,75,80,83,101,117,120,125,128,129,130,131,132,134,143,
 152,156,157,158,159,160,162 161 piedn. 1 129 piedn. 24
 alta templo: 47,117,131
 duobla: 131
 temploterasoj: 79
 templokonsekra festo: 129,140
 templokulto: 128,131,134,163
 templooficoj: 60
 templopersonaro: 128,133,162
 temploplendoj: 129,132
 temploterasoj: v. ziqquratu resp. templo
 tempo: 21
 tempo de Ĝemdet Nasr: 38,82
 teodiceo: 125,127,165
 teogonio: 142,143
 mitoj: 143
 teoremo: 116
 teoremo de Pitagoro: 116
 teoremo de Pitagoro: 116
 Tepe-Gaura: 19
 terakotaĵoj: 55,68,82,160,161,162
 reliefaj: 160
 termezurado: 114
 terposedanto: 58,60
 terposedo: 53,60,98 60 piedn. 23
 Terqa: 41
 tertennu: 53
 Teŝup: 125
 Tiamat: 143
 Tiglatpilesaro I.: 43,66,75,97,98
 Tiglatpilesaro II.: 161
 Tiglatpilesaro III.: 45,46
 Til-Barsip: 157
 Tilmun: 87
 Tiŝpak: 123 piedn. 13
 titennūtu: 99
 tombo: 52,85,162 137 piedn. 52
 aldonaĵoj: 131,137
 dupota: 137
 konstruaĵoj: 156
 ŝtontomboj: 83
 surskriboj: 137,140 140 piedn. 3
 tertomboj: 137
 tombokulturoj: 131
 tombrabistoj: 85,137

Toprak Kale: 80 piedn. 15
 translokado: 28,59
 transloki: 44,46,143
 translokiĝo: 15,16
 translokito: 59
 travadejoj: 86,90
 tributlistoj: 68
 trinksceno: 129,161
 trosaliĝo: 15,71
 trupo de kadroj: 62
 tu/artānu: 53
 Tukulti-apal-Ešarra: v. Tiglatpileсарo
 Tukulti-Ninurta
 eposo: 142 piedn. 3
 Tukulti-Ninurta I.: 43,141,153 51 piedn. 3

 ʔupšarru: 76
 ʔupšarru: 53
 ʔupšarrūtu: 76

 Tušratta: 43

 udug: 135,155
 Ugarit: 11,19,23,28,31,34,35,44,58,60,99,105,161,162,163 136 piedn. 42
 166 piedn. 19
 ugarita: 21,23,33,34,105
 lingvo: 34,35
 ukkin: 49
 ullulu: v. tēliltu
 Umma: 39,51,120,121
 ummānu: v. ummia
 ummānum/ummiānum: v. ummia
 ummānūtu: 76
 ummia: 76
 ummiānum: v. ummānum
 unudimensia: 102,103
 listo: 103,109,110
 ordoscienco: 120
 Unug: v. Uruk
 Ur: 87,120,137,152 137 piedn. 52 104 piedn. 3 84 piedn. 21 52 piedn.
 5 39 piedn. 9
 3-a dinastio: 22,37,40,49,52,58,61,89,91,95,101,102,152 131 piedn. 30 22 piedn. 10
 frudinastia: 52,83,85
 Urad-Nanā: 113
 urartua
 lingvo: 25
 urartuanoj: 25,32,73,162 125 piedn. 18
 Urartuo: 11,26,32,45,46,80,82,83,85,88,98 80 piedn. 15 79 piedn. 10
 urbdio: 120,124,130
 urbestro: 53,100,151
 Urbillu: v. Arbela
 Urnammu: 40,52,94,95,101 40 piedn. 13

urra=hubullu: 105
 Urŝanabi: 147
 Uruinimgina: 51,140 59 piedn. 21
 Uruk:
 19,29,33,38,40,48,52,53,120,123,129,130,131,132,133,144,145,146,147,
 156,160 133 piedn. 36 104 piedn. 5 100 piedn. 19 74 piedn. 23 61
 piedn. 25 39 piedn. 9 29 piedn. 2
 frusumera: 81,83
 reĝoj: 145
 Utnapiŝti: 142,143,146,147
 Utu: 94,120,123,145 v. ankaŭ Ŝamaŝ
 Utuhengal: 40
 utukku: v. udug

 varolistoj: 88
 Venuso: 121
 diino: 122,123
 verso: 138,139,141,145,146,153,154
 duobla: 139
 longeco: 139
 ritmo: 138
 verspoemo: 138
 versostrukturo: 139
 veterdio: 69,121,122 v. ankaŭ Adad
 vidvinoj: 50,152
 vino: 82,92,114
 virino: 32,42,51,54,55,56,59,76,77,97,101,129,132,136,162
 kromvirino: 55
 vokantinoj: 133 133 piedn. 38
 vokantoj: 133 133 piedn. 38
 vortlistoj: 26,73,102,103,104,105,111 21 piedn. 7
 dulingvaj: 105
 huridaj: 105

 wakil tamkārī: 91
 wardat lilī: 135
 wāšipu: 136
 Wassukkanni: 43

 Zababa: 122,144
 Zabalam: 120
 Zakūtu: v. Naqīja
 zammeru: 132
 Zarpanītu: 123
 Zeŭso: 124
 Zimrilim: 37,42,51 62 piedn. 28
 ziqqurratu: 79,158 v. ankaŭ templo
 zono
 meza: 44
 zonoj: 67,71,129
 de sekureco: 64
 mezmontaraj: 13
 montaraj: 16,18

